

હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ

લેખક

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

એમ. એ.

ઇતિહાસના પ્રોફેસર, કૉલેજ વડોદરા.

દ્વિતીય ૦-૧૩-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૮૮૫ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ હિંદની ત્રાજનો રૂંડો
ઈતિહાસ

વિષય

મ ૨ : ૮૪૪ : ૮૩૨ : ૩. ૧૧૨૬

હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ

(હિંદના રાજ્યવહિવટ સાથે)

લેખક

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.

વડોદરા કોલેજમાં ઇતિહાસ, (રાજ્ય) નીતિશાસ્ત્ર ને અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર, તથા A Survey of Indian History, 1757-1858, A Political and Administrative History of India, 1757-1920, ને “ હિંદુસ્તાનનો શાળોપયોગી ઇતિહાસ ”ના કર્તા.

પ્રકાશક,

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ,

નાણાવટ-મુરત.

૧૯૨૭

આવૃત્તિ પહેલી.

ફિંમત ૦-૧૩-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૩૮૮૫

PRINTED BY
VAJERAM MANSINGH AT THE "SURAT CITY" PRINTING
PRESS, NEAR CHOWTA BRIDGE, SURAT,

AND

PUBLISHED BY
BALUBHAI KARSANDAS
OF MESSRS KARSANDAS NARANDAS & SONS,
BOOK-SELLERS & PUBLISHERS, NANAVAT, SURAT.

(સર્વ હક કર્તાસ્વાધીન છે.)

પ્રસ્તાવના

ગયા જન્યુઆરિ માસમાં મેં મારો “ હિંદુસ્તાનનો શાળાપયોગી ઇતિહાસ ” બહાર પડ્યો. તે પુસ્તકને શિક્ષકોના ને મિત્રવર્ગના હાથમાં ગયાં ત્રણેક માસ તો નહિ થયા હોય તેટલામાં કેટલાએકો તરફથી મને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે એવીજ શૈલી ઉપર, પણ એકદમ સરળ ભાષામાં ને ટૂંકામાં, મારે પ્રાથમિક શાળાઓ ને માધ્યમિક શાળાઓનાં નીચલાં ધોરણોને ઉપયોગી થાય એવું આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર એક નાનું પુસ્તક લખવું. ઉનાળાની રમ્મમાં ગુજરાતમાં ને કાઠિઆવાડમાં મને શિક્ષકોનો વિશેષ અંગત પરિચય થયો. ત્યારે પણ આવીજ સૂચના ઠામઠામ કરવામાં આવી. પરિણામે આ પુસ્તક હું શિક્ષકોના ને નાના વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મૂકી શકું છું.

મારો “ શાળાપયોગી ઇતિહાસ ” માધ્યમિક શાળાનાં ઉંચા ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓને માટે ને તેવા વર્ગના અંજુએષ્ટ શિક્ષકોને ખાસ માર્ગદર્શક થાય તેવા હેતુથી પણ લખવામાં આવ્યો હતો. આ નાનો ઇતિહાસ નીચલાં ધોરણોને ઉપયોગી થાય તેવી રીતે લખવામાં આવ્યો છે એટલે તેની ભાષા, હકીકત, વગેરેમાં તકાવત રહે એ સ્વાભાવિક છે. આવાં પુસ્તકોમાં ચિત્રો ને નકશા વધારે આવશ્યક ગણાય છે ને તે પ્રમાણે એ અગત્યતા અહીં સ્વીકારવામાં પણ આવી છે.

ઇતિહાસ એ પણ એક સાચી પણ ચમત્કારિક વાર્તા છે. આ પુસ્તકના કોઈ કોઈ ભાગોની હકીકતોને વિશેષ પુષ્ટિ ને રસ મળે તે માટે ઐતિહાસિક સાહિત્યની કોઈ કોઈ વાર્તાઓ પણ આપવામાં આવી છે.

“શાળાપયોગી ઇતિહાસ”ની પ્રસ્તાવનામાં મેં આપણા પ્રાંતના ઐતિહાસિક સાહિત્યની દરિદ્રતા વિષે એક બે લીટીનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ દરિદ્રતા સર્વમાન્ય છે ને તે માટે દરેક ગુજરાતીને ક્ષોભ તો થવોજ જોઈએ. આ પુસ્તકની હકીકતોને પુષ્ટિ આપવા માટે મેં ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલોક મવાસ કર્યો પણ મને માંડમાંડ કોઈ એક પૂર્તિઓ મળી શકી. ઇચ્છુંના

ઇતિહાસની બાબતોના જોટલા ઉલ્લેખો આપણને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં મળી શકે છે તેનો હજારો ભાગ પણ મને ગુજરાતી સાહિત્યમાં મળી શક્યો નહિ. હિંદનાં અનેક નરરત્નો ને નારીરત્નો, તેની શિલ્પકળાના અનેક નમુનાઓ, આપણા અનુગ્ર પરાક્રમો, એ વિષે નરસિંહ મેતો, ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામ, ગિરધર, ને જૈન કવિઓ, બધા ક્રમભાગ્યે એકદમ નિઃશબ્દ જણાયા. ભારત ને રામાયણ (ગિરધર માટેજ) બાદ કરતાં આપણા પ્રાચીન કવિઓ ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, સમુદ્રગુપ્ત, દ્વણે, રજપુતો, મોગલો કે મરાઠાઓ વિષે દસ સારી કવિતાની લીટીઓ આપી શક્યા નથી એ આપણે તેમની બીજી કૃતિઓને અપમાન કર્યા સિવાય કમૂલ કરવું પડશે. પદ્મનાભનો “કાન્હડદેવઅંધ” ને શ્રીધરનો “રણમત્ત છંદ” અપવાદરૂપ કહી શકાય. પણ તેમનું વર્ણન આવા નાના પુસ્તકને મદદગાર થઈ શકે નહિ. હિંદીમાં ચંદરાસો ને મરાઠીમાં પોવાડા આપણને મળી શકે છે પણ આ પુસ્તકમાં તે દાખલ કરવાનું યોગ્ય કહી શકાય નહિ. કવિતાથી ઇતિહાસને અનુપમ ઓપ મળે છે ને ઇતિહાસની ચમત્કૃતિઓ બાળકનાં હૃદય ઉપર સજ્જડ રહી જાય છે. દુર્ભાગ્યે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ ઓપ આપવાનાં સાધનો મળી શકતાં નથી. વર્તમાન કવિઓ સામે પણ મારે એવી ફરિયાદ કરવી પડશે, જે કે કંઈક અંશે ઓછી. આ પુસ્તકમાં તેમની કોઈ કોઈ કૃતિઓને મેં દાખલ કરી છે. તેવીજ રીતે હિંદી ભાષાની, પણ બાળકોને સમજાય તેવી, કોઈ કોઈ કૃતિઓ મેં મૂકી છે.

આશા છે કે આ નવીન પ્રયાસ શિક્ષકોને ને બાળકોને અનુકૂળ થશે.

પુસ્તકની ઉપયોગિતા ખાતર ગમે તે સૂચનાઓ ગમે તે સ્થળેથી બંધુકૃત્ય તરીકેજ હું માન્ય કરીશ.

કોલેજ, વડોદરા;
૨૫, ઑક્ટોબર, ૧૯૨૭.

} કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર

અનુક્રમણિકા

વિષય

પાનાં

પ્રસ્તાવના, યુગપલટો, શુદ્ધિપત્ર ૧—૬

ઉપોદ્ધાત ૧—૬

વિભાગ ૧લો. આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય ને તેનો ફેલાવો. ૬—૩૦

પ્રકરણ ૧લું. કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે તે વખતનો હિંદુસ્તાન દેશ ૬—૭

,, ૨જું. ચાર વેદોના આર્યો ૭—૧૩

(૧) રૈક્ય ને જનશ્રુતિ. (૨) આચાર્યોનો ઉપદેશ ૧૩—૧૪

,, ૩જું. આપણો ધણો જીનો ઇતિહાસ ૧૪—૧૫

,, ૪થું. રામાયણ ૧૫—૧૮

,, ૫મું. મહાભારત. ૧૮—૨૧

,, ૬ટું. મહાભારતના વખતના કેટલાક દેશો. ૨૧—૨૩

,, ૭મું. નવા ધર્મોનો ઉદય. ૨૩

,, ૮મું. જૈનો ૨૩—૨૫

,, ૯મું. ગૌતમ બુદ્ધ ને બૌદ્ધ ધર્મ ૨૫—૨૭

ગૌતમ બુદ્ધનો એક સંવાદ ૨૭—૨૯

,, ૧૦મું. મગધનું રાજ્ય, મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત

સૂધી, ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ સુધી. ૨૯—૩૦

વિભાગ ૨જો. આર્ય લોકોના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ ૩૦—૫૨

પ્રકરણ ૧લું. પરદેશીઓ ને સિંદૂદરની સવારીઓ... .. ૩૦—૩૨

,, ૨જું. મૌર્ય મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત તથા બિંદુસાર ૩૨—૩૩

,, ૩જું. મહારાજા અશોકવર્ધન, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૯—૨૩૨ ૩૩—૩૬

અશોકનો શિલાલેખ ૩૬

,, ૪થું. મૌર્ય વખતનું હિંદુ... .. ૩૬—૩૮

,, ૫મું, શુંગ, કાણ્વ ને શાતવાહન વંશો, ઇ. સ. પૂર્વે

૧૮૫ થી ઇ. સ. ૨૨૫ સુધી ૩૮—૪૦

,, ૬ટું, ચવનો, કુશાનો ને ક્ષત્રપોનાં રાજ્યો... .. ૪૦—૪૨

,, ૭મું, ગુપ્ત વંશના રાજાઓ, ઇ. સ. ૩૨૦—૬૦૬ ૪૨—૪૪

,, ૮મું, ઈનોજના મૌખરી રાજાઓ, હુણો, ને હર્ષ

રાજાનો ઉદય ૪૪—૪૬

વિષય

પાનાં

પ્રકરણ ૯મું, ગુપ્ત કાળનું હિંદ	૪૫—૪૭
,, ૧૦મું, મહારાજા હર્ષવર્ધન, ઇ. સ. ૬૪૪-૪૭ ...	૪૭—૪૯
,, ૧૧મું, હર્ષના વખતનું ઉત્તર હિંદ	૫૦—૫૧
,, ૧૨મું, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ	૫૧—૫૨
વિભાગ ૩જો. રજપુતો ને મુસલમાનો, ઇ. સ.	

૬૪૭-૧૨૦૬	૫૩-૬૯
પ્રકરણ ૧જું, હર્ષ પછીનો યુગ	૫૩
,, ૨જું, ઈસ્લામ ને હજરત મહમ્મદ પયગંબર ...	૫૩—૫૫
,, ૩જું, હર્ષ પછીનાં કેટલાંક આર્ય રાજ્યો, ઇ. સ. ૬૪૭-૮૦૦	૫૫—૫૭
,, ૪થું, રજપુત રાજાઓનો ઉદય ને પરાજય, ઇ. સ.	
૮૦૦-૧૨૦૬	૫૭—૬૩
,, ૫મું પાંચ. કેરલ, ને ચોલ રાજાઓ, બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ	૬૩—૬૪
,, ૬જું, મુસલમાનોની હિંદ ઉપર પહેલી સવારીઓ,	
ઇ. સ. ૧૦૦૦-૧૧૭૫	૬૪—૬૭
,, ૭મું, રજપુતોની છેલ્લી હાર, ઇ. સ. ૧૧૭૫-૧૨૦૬ ...	૬૭—૬૮
ચંદબરદાઈમાંથી કાંઈક	૬૮—૬૯

વિભાગ ૪થો. દિલ્હીના મુલતાનો ને રજપુતો

ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬ ૭૦-૯૦

પ્રકરણ ૧જું. ગુલામ વંશ	૭૦—૭૩
,, ૨જું. ખિલજી વંશ	૭૪—૭૭
,, ૩જું. તઘલખ વંશ	૭૭—૮૧
,, ૪થું. સૈયદ તથા લોદી વંશો. અકબર રાજ્યતંત્ર ...	૮૧—૮૩
,, ૫મું. કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો ને દેશની સ્થિતિ ...	૮૩—૯૦
કબીરની સાખીઓ.	૯૦

વિભાગ ૫મો. મોગલાઈ... .. ૯૧—૧૪૮

પ્રકરણ ૧જું. સામાન્ય વિચારો... ..	૯૧
,, ૨જું. ઇ. સ. ૧૫૨૬નું હિંદ	૯૧—૯૨
,, ૩જું. બાબર, ઇ. સ. ૧૫૨૬-૩૦... ..	૯૨—૯૪
,, ૪થું. હુમાયુ, ઇ. સ. ૧૫૩૦-૪૦... ..	૯૪—૯૮
,, ૫મું. શેરશાહ સૂર, ઇ. સ. ૧૫૪૦-૪૫	૯૮—૯૯

વિષય

પાનાં

પ્રકરણ ૬૬. સૂર વંશના સુલતાનો	૯૯-૧૦૦
સૂર વંશની વંશાવળીઓ	૧૦૧
„ ૭મું. (૧) રજપુતો ને મોગલોની એકસંપી. અકબર પાદશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫.	૧૦૨-૧૦૭
„ ૮મું. અકબરનો અમલ	૧૦૭-૧૧૧
„ ૯મું. (૨) રજપુતો ને મોગલોની એકસંપી. જહાંગીર, ઇ. સ. ૧૬૦૫-૨૭.	૧૧૪-૧૧૯
„ ૧૦મું. (૩) મોગલોની એકસંપી. શાહજહાં, ઇ. સ. ૧૬૨૮-૫૮.	૧૧૯-૧૨૬.
„ ૧૧મું, ઔરંગઝેબ અથવા આલમગીર પહેલો, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭. મોગલાઈની પડતીની શરૂઆત ૧૨૬-૩૬	
„ ૧૨મું, બૂઝાતી મોગલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૯	૧૩૬-૩૮
„ ૧૩મું, નાશ પામતી મોગલાઈ. મહમ્મદશાહ, ઇ. સ. ૧૭૧૯-૪૮	૧૩૮-૪૨
„ ૧૪મું, મોગલ પાદશાહો ને મરાઠાઓ. મોગલાઈની છેલ્લી પળો, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૮૫૮	૧૪૨-૪૭
„ ૧૫મું, મોગલાઈ ઉપર કેટલાક વિચારો	૧૪૭-૪૮
વિભાગ ૬૬. મરાઠાઓનો ઇતિહાસ, ઇ. સ. ૧૬૨૭-૧૮૧૮ ૧૪૮-૭૮	
પ્રકરણ ૧૬. મરાઠાઓ કેમ ઉદયમાં આવ્યા ?	૧૪૮
„ ૨જું, છત્રપતિ શિવાજી	૧૪૯-૧૫૪
બૂખન કવિની શિવબાવનીના કેટલાક શ્લોકો	૧૫૪
એના જ્વેજી મારી મા હોત તો ?... ..	૧૫૪-૫૬
„ ૩જું, સંભાજી, રામરામ ને બીજો શિવાજી. મોગલો ને મરાઠાઓ, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭	૧૫૬-૫૮
„ ૪જું, રામ શાહુ ને પહેલો પેશવા બાજાજી વિશ્વનાથ, ઇ. સ. ૧૭૦૮-૨૦	૧૫૮-૬૦
„ ૫મું, પહેલો બાજરાવ પેશવા	૧૬૦-૬૨
„ ૬મું, ત્રીજો પેશવા બાજાજી બાજરાવ, ઇ. સ. ૧૭૪૦-૬૧ ૧૬૨-૬૫	
„ ૭મું, પહેલો માધવરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૬૧-૭૨ ૧૬૫-૬૬	
રામશાસ્ત્રી અને માધવરાવ પેશવા	૧૬૬-૬૭

વિષય

પાનાં

પ્રકરણ ૮ મું, નારાયણરાવ ને રાધોબા, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૭૪	૧૬૮
„ ૯મું, સવાઈ માધવરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૯૫	
મરાઠાઓની પૂર્ણ કળા	૧૬૮—૭૨
„ ૧૦મું, હલ્લો પેશવા બાહરાવ, મરાઠાઓનો વિનાશ,	
ઇ. સ. ૧૭૯૬-૧૮૧૮	૧૭૨—૭૪
મરાઠી વંશાવળીઓ	૧૭૫—૭૮

વિભાગ ૭મો. યૂરોપિઅન વેપારીઓ ૧૭૯-૮૮

પ્રકરણ ૧ લું, યૂરોપ ને હિંદ વચ્ચેનો વેપાર	૧૭૯
„ ૨જું, ફિરંગીઓ અથવા પોર્ચુગીઝો	૧૭૯—૮૦
„ ૩જું, બીજા યૂરોપિઅન વેપારીઓ	૧૮૧
„ ૪થું, અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની	૧૮૨
„ ૫મું, કર્ણાટકમાં ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો વચ્ચે હરીફાઈ,	
ઇ. સ. ૧૭૪૪-૬૩	૧૮૨—૮૫
વંશાવળીઓ. (૧) નિઝામનું કુટુંબ. (૨) કર્ણાટકના	
નવાબો	૧૮૬
„ ૬જું, બંગાળમાં અંગ્રેજોની જીત, પ્લાસિનું યુદ્ધ, જીત,	
ઇ. સ. ૧૭૫૭	૧૮૭—૮૮

વિભાગ ૮મો. કંપનિનું રાજ્ય ૧૮૯-૨૩૩

પ્રકરણ ૧ લું, પ્લાસિના વખતનું હિંદુસ્તાન	૧૮૯—૯૦
„ ૨જું, બંગાળમાં અંગ્રેજોનો કારભાર, ઇ. સ.	
૧૭૫૭-૭૨. કલાઈવ	૧૯૦—૯૩
„ ૩જું, દક્ષિણ હિંદના અંગ્રેજો ને હૈદરઅલી, ઇ. સ.	
૧૭૫૭-૭૨	૧૯૩—૯૫
„ ૪થું, વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૮૫... ..	૧૯૫-૨૦૦
„ ૫મું, પાર્લમેંટ ને કંપનિ; રેગ્યુલેશન ઓફ્ટ ને પિટ્નું	
બિલ્લ, ઇ. સ. ૧૭૭૩-૮૪... ..	૨૦૧-૨૦૨
„ ૬જું, લૉર્ડ કોર્નવૉલ્લિસ, ઇ. સ. ૧૭૮૬-૯૩, ને	
સર જૉન શોર, ઇ. સ. ૧૭૯૩-૯૮... ..	૨૦૨-૨૦૫
„ ૭મું. લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન અથવા માકવૅરસ વેલેસ્લિ,	
ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫	૨૦૫-૨૦૬

વિષય

પાનાં

પ્રકરણ ૮મું.	લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ, સર જ્યૉર્જ બાર્લો અને લૉર્ડ મિંગો, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૩. રણજિતસિંહ. ૨૧૦-૧૩
„ ૯મું.	માકવૅંસ હેસ્ટિંગ્સ, ઇ. સ. ૧૮૧૩-૨૩. મરાઠાઓની સત્તાનો નાશ ૨૧૩-૧૬
„ ૧૦મું.	લૉર્ડ એમ્હર્સ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૨૯. લૉર્ડ વિલિઅમ બેંકિન્ક, ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૫. ... ૨૧૭-૨૦
„ ૧૧મું.	લૉર્ડ આર્ક્લેડ, ઇ. સ. ૧૮૩૬-૪૨; લૉર્ડ એલનબરો, ઇ. સ. ૧૮૪૨-૪૪. અફઘાનીસ્તાન ને સિંધ... .. ૨૨૦-૨૩
„ ૧૨મું.	કંપનિના રાજ્યનો અવધિ. લૉર્ડ હાર્ડિંગ ને લૉર્ડ રેલ્ફોર્ડસિ, ઇ. સ. ૧૮૪૪-૫૬. સિંધોનો પરાજય ને “ખાલસા”નું ઘોરણ. ૨૨૩-૨૮
„ ૧૩મું.	“૧૮૫૭”નો બળબે, કંપનિના કારભારનો અંત; લૉર્ડ કૉનિંગ; ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૮ ... ૨૨૮-૩૨ બંગાળના ગવર્નર જનરલો... .. ૨૩૨ હિંદના ગવર્નર જનરલો ૨૩૩

વિભાગ ૯મો, અંગ્રેજ અમલદારોનો કારભાર ને
રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય, ઇ. સ.

	૧૮૫૮-૧૮૨૦. ૨૩૩-૨૫૨
પ્રકરણ ૧૬મું.	નવો યુગ ૨૩૩
„ ૨જું.	નવો કારભાર, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૭૬... .. ૨૩૪-૩૭
„ ૩જું.	લૉર્ડ લિટન, ઇ. સ. ૧૮૭૬-૮૦. ખીલ્તો અફઘાન વિગ્રહ. ૨૩૭-૩૯
„ ૪જું.	લૉર્ડ રિપન. લોકમાન્ય અમલ ૨૩૯-૪૦
„ ૫મું.	વાયવ્ય સરહદ ઉપર તોફાનો. કારભારમાં દેશના વતનીઓને ભાગ, ઇ. સ. ૧૮૮૪-૯૯; ડેફેક્ટિવ, લૅન્ડાઉન ને ખીલ એલિનના કારભારો... .. ૨૪૦-૪૩
„ ૬જું.	લૉર્ડ કૉનિંગ, ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫ ૨૫૩-૪૫
„ ૭મું.	લૉર્ડ મિંગો, ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૦. ધારાસભાઓનો સુધારો ૧૪૫-૪૬

વિષય

પાનાં

પ્રકરણ ૮મું. લોર્ડ હાડિંગ ને મહાયુદ્ધ, ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૬. ૨૪૬-૪૮	
,, ૯મું. લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૧. મહાયુદ્ધનો	
અંત. હિંદના બદલાએલા સંજોગો ૨૪૮-૫૦	
,, ૧૦મું. લોર્ડ રેડિંગ, ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૬. અસહકાર ... ૨૫૦-૫૧	
લોર્ડ ઇરવિન્ગ ઇ. સ. ૧૯૨૬-	
વાઇસરોયો. ૨૫૧-૫૨	
ઉપસંહાર... .. ૨૫૩-૫૪	
આપણા દેશનું રાજ્યતંત્ર ૨૫૫-૨૬૪	
તાજ ૨૫૫	
પાર્લિમેન્ટ ૨૫૫	
હિંદનો સેક્રેટરી ૨૫૫	
ઇન્ડિયા ઓફિસ ને કાઉન્સિલ, ૨૫૬	
હાય કમિશનર ૨૫૬	
ગવર્નર ઝનરલ ૨૫૬	
તેની કાઉન્સિલ ૨૫૬	
ધારાસભાઓ ૨૫૬-૫૮	
પ્રાંતિક સરકારો ૨૫૮-૫૯	
પ્રાંતિક ને મધ્યવર્તી સરકારો ૨૫૯	
ડાયરિક્ટ અથવા દ્વિરાજ્યક પદ્ધતિ ૨૫૯	
પ્રાંતિક ધારાસભા ૨૫૯-૬૦	
ઉત્પન્ન ને ખચ ૨૬૦	
સ્થાનિક સરકાર ૨૬૦-૬૧	
અદાલતો ૨૬૧	
પોલિસ ૨૬૨	
અમલદારો ૨૬૨	
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ૨૬૨	
લશ્કર ૨૬૩	
જમીનનું મહેસુલ ૨૬૩-૬૪	
દુકાળનિવારણ ૨૬૪	
વિદ્યાદાન ૨૬૪	

યુગપલટો

...સૌથે સાંભળે છે આજ આ યુગપલટાના પડછંદવા.
નગરનગરના લોકચંદ્રવે બોલે છે એ મહાબોલ. હિમાદ્રિ-
શિખરેથી પડતા-ગડગડતા ગંગાના ધોધના પડધા ભારતધેરન્તી
સાગરઝાડીઓમાં ધોરે છે. દિશાઓ દિશાઓ સંગાથે વાતો કરે
છે. બદ્રિકેદારનાં ધર્મતીર્થ રામસેતુને વાર્તા પૂછે છે, જગન્નાથજીનાં
જગત્તીર્થ પ્રભાસને ઇતિહાસ પૂછે છે, ગોકળ-મથુરા-વૃન્દા-
વનની વનકુંજે દ્વારામતીની સાગરકુંજેને કથા પૂછે છે. જો !
ઉદ્યાયળે સૂર્યદેવ, ને અસ્તાયળે ચંદ્રદેવઃ પૂર્વે ને પશ્ચિમે જાણે
કલ્યાણવાતો માંડી, ! કિરણોનાં બાણ ફેંકી ફેંકી દિશાઓને
અંગુલિઓના ઇશારા કરે છે. હસ્તિનાપુરના રાજમહેલનાં
પગલાંની પડધલીઓ સાંભળતો નથી તેને કાનજ નથી લોક-
સંબહુના.*

પાનાં, ૨૯-૩૧. યુગપલટો ને મહામુદ્દર્શન,
કવિ ન્હાનાલાલ દલપતરામકૃત, ૧૯૨૭.

૮

*દ્વાપર ઉતરે છે ને કળિયુગ બેસે છે એ ભારતધારનો વિચાર
જણાવવા આ હૃદયવેધક પંક્તિઓ કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે મૂકી છે. મેં તે
પંક્તિઓમાં ચાલુ યુગપલટો જોયો; વળી કવિશ્રીની વાણીમાં આપણી
સંસ્કૃતિનો એકતાર-Unity-પણ હું વાંચી શક્યો; તેથી તે વિચારો તેમ-
નાજ શબ્દોમાં, પણ ગદ્યરૂપે, અહીં મેં મૂક્યા છે.

શુદ્ધિ પત્ર

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨	પત્નીવ્રત	પત્નીવ્રત
૨૯	૧૮	આસપાસના	આસપાસનાં
૬૨	૨૫	ક્ષત્રિઓ	ક્ષત્રિયો
૬૫	૮	૧૦૩૦	૧૦૦૩
૭૯	૯	૧૩૫૧	૧૩૫૧માં
૧૧૬	૨૫	સ્વરૂપવાન	સુરૂપવતી
૧૧૮	૧૨	તેમને	તેણે તેમને
૧૨૮	૨૦	હિંદુઓ	હિંદુઓએ
૧૩૩	૮	બધવ	બધવ
૧૪૫	૧૫	થયા	થઈ
૧૮૭	૧૪	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી
૨૨૫	૨૧	નર	નર
„	૨૮	વેપારીઓને વફાલોને ને	વેપારીઓને ને વફાલોને
૨૩૩	૧૨	૮	૯

પ્રો. કેશવલાલ કામદારનાં બીજાં પુસ્તકો

A Survey of Indian History, 1757-1858. Rs. 3

A political and administrative History of

India, 1757-1920.

Rs. 2-8-0

હિંદુસ્તાનનો સામોપયોગી ઇતિહાસ

રૂ. ૨

(કેશવભાઈ ખાતાએ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કર્યો છે.)

બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા

આના ૫

હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ.

ઉપોદ્ધાત

આપણા દેશનો ઇતિહાસ શા માટે આપણે શીખવો જોઈએ?—આપણે હિંદુસ્તાનના રહેવાસી છીએ; આપણા વડવાઓ પણ આ દેશનાજ હતા અને આપણા પછીની પ્રજાઓ પણ આ દેશમાંજ પોતાનું જીવન પૂરું કરશે. આપણા દેશનાં આમોલવા, કારભાર, ગુદા ગુદા ધર્મો, ગુદી ગુદી નાતો, એ બધાંની અસર આપણા સમાજ ઉપર ને ઇતિહાસ ઉપર હંમેશાં ઘણા પ્રકારે થયાંજ કરે છે. એ કારણથી આપણે આપણો બધો ઇતિહાસ બરોબર વાંચવો ને સમજવો જોઈએ.

આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપણે કેવી રીતે શીખવો જોઈએ?—આપણા દેશમાં ઘણી ભાષાઓ છે, ઘણા ધર્મો છે, ઘણી નાતજાતો છે ને ઘણી ભાતના લોકો વસે છે. તે બધાંને કેમ ન્યાય મળે ને તે સાથેજ આપણા દેશના હિતને એકંદર કેમ અન્યાય ન થાય તે પ્રકારે આપણે આપણો ઇતિહાસ વાંચવો ને સમજવો જોઈએ. હિંદુસ્તાન દેશ કાંઈ હિંદુઓનો કે મુસલમાનોનો કે બ્રાહ્મણોનો કે કોઈ એક ધર્મ માટે કે કોઈ એક નાત માટે નથી. તે બધા લોકોની માતૃભૂમિ છે ને તેના હિત આડે નાતજાત કે ધર્મનું કોઈ બીજું હિત આવવું જોઈએ નહિ. આવી રીતે જો આપણે આપણો ઇતિહાસ વાંચશું તો આપણે શૂર, નિઃસ્વાર્થા ને શુદ્ધ ચારિત્રવાળા થઈ શક્યું, કારણ કે પ્રજાને પોતાનો ખરો ધર્મ સમજાવવાનોજ ઇતિહાસનો મુખ્ય હેતુ હોય છે.

હિંદુસ્તાન એટલે?—અત્યારે હિંદુસ્તાનની ઉત્તરે હિમાલય પર્વત, તિબેટ ને નેપાળનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ને ભૂતાનનું માંડણિક રાજ્ય, પૂર્વે ચીનનો યુનાન પ્રાંત, ફાંસનું ઇન્ડોચીના સંસ્થાન ને સિઆમનો સ્વતંત્ર દેશ, દક્ષિણે બંગાળાનો ઉપસાગર, હિંદી મહાસાગર ને લંકાનો બેટ, ને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, ને કિરથાર, સુલેમાન ને હિંદુકુશ પર્વતો, આવેલાં છે. આ દેશમાં અત્યારે બ્રિટિશ સરકારનું

રાજ્ય ચાલે છે. તે સિવાય નાનાંમોટાં રજવાડાંઓનો મુલક પણ આવેલો છે. પણ તે બધાં બ્રિટિશ સરકારને મુખ્ય સત્તા તરીકે કબૂલ કરે છે. હૈદરાબાદ, કાશ્મીર, મહેસુર, ને વડોદરા, એ મોટાં રજવાડાંઓ છે. કુચબિહાર, પતીઆલા, ઇંદોર, ભાવનગર, ધરમપુર, કોલ્હાપુર, વગેરે નાનાં રજવાડાંઓ છે. અહ્મદેશ, અંદામાન ટાપુઓ ને એડન પણ અલ્વારે હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં આવી જાય છે.

ઉત્તરમાં હિમાલય પર્વત આવેલો હોવાથી આપણને ત્યાંથી કોઈ બીક નથી. પૂર્વે પણ કોઈ બીક નથી. દક્ષિણે સમુદ્ર આવેલો હોવાથી તે દિશા પણ નિર્ભય છે. પણ પશ્ચિમે અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન, ને રશિયા તરફથી આપણે ચેતતા રહેવાની જરૂર છે. સિંધુ નદીની પેલી પાર પહાણોની તોફાની ટોળીઓ વસે છે. આપણા ઇતિહાસના દરેક યુગમાં આ દિશા તરફથીજ મોટા મોટા હુમલાઓ થયાં કર્યા છે. વળી દરિયાવાટે જો કોઈ રાજ્ય આપણા દેશ ઉપર ચડાઈ કરે ને આપણી પાસે પૂરું દરિયાઈ લશ્કર ન હોય તો આપણને તે દિશા તરફથી પણ બીક રાખવાનું કારણ કહી શકાય.

આપણા દેશનાં હુવામાન, ભૂગોળ, પાક, ફળ, ફૂલ— આપણી ઉત્તરે આવેલો હિમાલય પર્વત આપણને સિયાળોની ને ચોમાસાની ઋતુઓ આપે છે, કારણ કે નૈઋત્યનાં વાદળાંઓ તે કાંચા પર્વતની પેલી પાર જઈ શકતાં નથી. શિયાળામાં તેના ઉપર જમ્બેલો અરફ ઉનાળામાં ઓગળે છે તેથી સિંધુ જેવી નદીઓને પાણી મળે છે ને તેથી સિંધુ જેવા વેરાન દેશની ખેતીને પણ પોષણ મળે છે હિમાલયમાંથી નીકળતી સિંધુ, વગેરે પંજાબની નદીઓ, ને ગંગા, જમના, અહ્મપુત્રા, વગેરે બીજી ઉત્તર ને પૂર્વ હિંદની નદીઓ પણ લોકોને ઉપયોગી થાય છે. હિમાલય સિવાય અરવલ્લી, આયુ, વિંધ્યાચળ, સાતપુડા, સહ્યાદ્રિ, પૂર્વ ઘાટો ને નીલગિરિ જેવા બીજા પર્વતો પણ છે. તેમાંથી નીકળતી સાબરમતી ને મહી, નર્મદા ને તાપી, ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા, તુંગભદ્રા, ને કાવેરી જેવી મોટી નદીઓ છે. તેમનાં પાણીથી લોકોને ધણો લાભ મળે છે. વળી આપણે ત્યાં કાશ્મીર, મસુરી, નૈનીતાલ, દાર્જિલિંગ, સીમલા, આયુ, મહા-

અળેશ્વર ને ઉઠાકામંડ જેવી શીતળ હવા ખાવાની જમ્યાઓ છે. દરિયા કિનારા ઉપર પણ દુમસ, વેરાવળ, વગેરે હવા ખાવાનાં સ્થળો છે. આપણે ત્યાં શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું, એ ત્રણ મુખ્ય ઋતુઓ ગણાય છે. આપણા કાંઠા ઉપર મોટી આગમોટા આવજન કરી શકે એવાં ઝાઝાં બંદરો નથી, છતાં માંગરોળ, ઘોઘા, ભરૂચ, સુરત, ખંભાત, કાલીકટ, મસુલિપટ્ટમ, ને ચિત્તાગાંગ જેવાં બંદરો ઉપર ધણા જીના વખતથી દેશાવર સાથે મોટા ધમધોકાર વેપાર ચાલતો ને અત્યારે પણ ફરાંચી, મુંબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા ને રંગૂત જેવાં મોટાં બંદરો વાટે આપણે દેશાવર સાથે મોટો વેપાર ખેડીએ છીએ.

આપણે ત્યાં અનેક જાતનાં ફળફૂલો, પશુપંખીઓ ને ધાન્યો થાય છે. કારીગરો પણ આપણે ત્યાં મોટી સંખ્યામાં વસે છે. આપણી કારીગીરી તો જીના કાળથી દુનિયામાં જાણીતી થઈ છે.

આપણે ત્યાં મોટા વિદ્વાનો, યોદ્ધાઓ, રાજપુરૂષો, ને વેપારીઓ થયા છે. પહેલાં તો આપણે ત્યાં દેશાવરથી ને મુખ્યત્વે ચીનથી અનેક માણસો વિદ્યા ભણવા આવતા. હમણાં સુધી આપણે સ્વતંત્ર જ હતા. મુસલમાનોએ આપણો દેશ હાથ કર્યો પણ તેઓ તુરતજ અહીં વસ્યા ને આપણા દેશનાજ વતનીઓ થયા.

આવી રીતે આપણા દેશ બીજા દેશો કરતાં કશી વાતે ઉતરતો નથી ને અત્યારે જો આપણા જીવનમાં કાંઈક ખામીઓ હશે તો તેને આપણે આપણા ઇતિહાસના સાચા અભ્યાસથી સુધારી શકીએ છીએ.

હિંદની પ્રજાઓ ને ભાષાઓ:—ઉત્તર હિંદના લોકો આર્ય જાતિના છે. પૂર્વ હિંદના લોકો આર્ય ને મોંગલ જાતિના છે. પશ્ચિમ હિંદના લોકોમાં આર્ય ને દ્રાવિડ જાતિનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે અને દક્ષિણ હિંદમાં મુખ્યત્વે દ્રાવિડ પ્રજાઓ છે. ભાષામાં પણ તેવું જ જોવામાં આવે છે. ઉત્તર હિંદ ને પશ્ચિમ હિંદની ભાષાઓ આર્ય ભાષા એટલે સંસ્કૃતથી અપભ્રંશ ભાષાઓ છે, જેમકે, બંગાળી, હિંદુસ્તાની, ગુજરાતી ને મરાઠી. દક્ષિણ હિંદની ભાષાઓ દ્રાવિડ જાતિની છે, જેમકે, તામિલ,

તેલુગુ, કાનડી ને મલયલમ્. પણ આપણી સંસ્કૃતિ મુખ્યત્વે આર્ય ને મુસ્લીમ સંસ્કૃતિ છે ને ભાષાઓમાં તે પ્રમાણે ફારસી ને અરબી ભાષાઓના વિકાસે જોવામાં આવે છે. હિંદુઓમાં અનેક નાતજાતો છે પણ ધર્મે બધા આર્ય છે. મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં છે. જૈનો પણ આર્ય સંસ્કૃતિવાળાજ છે. બૌદ્ધોની સંખ્યા ઘણીજ નાની છે. પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ ને યાહુદીઓ પણ આપણા દેશમાં અત્યારે ઓછીવત્તી સંખ્યામાં વસે છે. તે સિવાય પૂર્વમાં આંધ્રોરો ને નાગો, મધ્ય હિંદમાં ગાંડો, ગુજરાતમાં લીલો ને કોળીઓ, ને મદ્રાસના આદિદ્રાવિડો, તે હજુ ઘણાજ પછાત વર્ગના લોકો છે. તેમની ભાષાઓ પણ ગુદીજ છે. હવે તેઓ ધીમે ધીમે સુધરતા જાય છે.

આપણા ઇતિહાસના મુખ્ય યુગો:—આપણા ઇતિહાસના મુખ્ય યુગો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી તે ઠેઠ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ સૂધી. આ વખતે આર્ય સંસ્કૃતિ આખા દેશમાં ફેલાઈ ને તેના છેવટના ભાગમાં બૌદ્ધ ને જૈન સંપ્રદાયો જોર ઉપર આવ્યા. (૨) ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨થી ઇ. સ. ૬૪૭ સૂધી. આ વખતમાં આપણી સંસ્કૃતિ ઘણીજ આગળ આવી ને આપણે દેશાવરમાં વિક્રતા માટે, શૂરાતન માટે, વેપાર માટે ને કારીગીરી માટે જાણીતા થયા. (૩) ઇ. સ. ૬૪૭થી ઇ. સ. ૧૨૦૬ સૂધી. આ વખતમાં રજપુત રાજ્યો આગળ આવ્યાં ને મુસલમાનો સાથે તેમને લડવું પડ્યું. (૪) ઇ. સ. ૧૨૦૬થી ઇ. સ. ૧૫૬૫ સૂધી. આ વખતમાં અફઘાનોએ ને મોગલોએ આપણા દેશમાં મુખ્ય રાજ્યકર્તા થવા પ્રયાસ કર્યો ને છેવટે અકબરે ઉત્તર હિંદમાં એકચક્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું. (૫) ઇ. સ. ૧૫૬૫થી ઇ. સ. ૧૭૦૭ સૂધી. આ વખતમાં મોગલોએ આખા હિંદમાં એકચક્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું ને રજપુતો સાથે મિત્રતા કરી. (૬) ઇ. સ. ૧૬૪૬થી ઇ. સ. ૧૮૧૮ સૂધી. આ વખતમાં શિવાજી, બાળાજી પેશવા, બાજીરાવ પેશવા ને બાળાજી બાજીરાવ પેશવાએ મરાઠી સત્તા સ્થાપી ને વધારી ને ઇ. સ. ૧૭૭૪થી તે ઇ. સ. ૧૮૧૮ સૂધીમાં તે સત્તા ધીમે ધીમે નાશ પામી. મોગલાઈ પણ આજ વખતમાં નાશ પામી. (૭) ઇ. સ. ૧૬૦૦-૧૭૫૭ સૂધી. આ વખતમાં યુરોપિઅનો આપણા દેશમાં

વેપારી તરીકે આવ્યા ને તેમાં અંગ્રેજોએ પોતાની સત્તા સ્થાપી. (૮) ઇ. સ. ૧૭૫૭થી ઇ. સ. ૧૮૫૮ સુધી. આ વખતમાં અંગ્રેજોએ આખા હિંદમાં પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. (૯) ઇ. સ. ૧૮૫૮થી ઇ. સ. ૧૯૨૦ સુધી. આ વખતમાં અંગ્રેજોએ કારભારની સંસ્થાઓ સુધારી ને જમાવી ને દેશના લોકો કેળવણી, વગેરે સગવડનો લાભ લઈ રાજ્યકારભારમાં ભાગ લેવા તૈયાર થયા. (૧૦) ઇ. સ. ૧૯૨૦થી. હવે આપણા લોકો પોતે દેશના કારભારમાં પશ્ચિમની કેળવણી મુજબ ભાગ લેતા થાય છે ને દેશમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની શરૂઆત થાય છે.

આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો:—આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે ચાર વેદો ને તે સંબંધી બીજાં સાહિત્ય, રામાયણ, મહાભારત, નાટકો, પુરાણો, જૈન ને બૌદ્ધ સાહિત્ય, ગ્રીક ને ચીની મુસાફરોનાં લખાણો, સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, તાલપત્રો, શિલાલેખો, વગેરે સાધનો છે. મુસલમાનોના ઇતિહાસ માટે મુસલમાની લેખકો ને બીજા પ્રવાસીઓ ઘણું સાહિત્ય મૂકી ગયા છે. મરાઠી ઇતિહાસ માટે પણ અત્યારે એટલુંજ સાહિત્ય હાથ લાગ્યું છે. યુરોપિયનોના ઇતિહાસ માટે પણ મોટું સાહિત્ય છે. આવી રીતે અત્યારે આપણા ઇતિહાસ માટે ઘણાં બહોળાં સાધનો છે. આ પુસ્તકમાં તે સાધનોનો ઉપયોગ કરીનેજ આપણા ઇતિહાસનું આખું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે.

આપણું ગૌરવ:—જુના કાળમાં આપણું ગૌરવ કાંઈ ઓછું નહોતું. અત્યારે કેટલાંક કારણોથી જ્ઞાનમાં ને પૈસેટકે આપણે યુરોપના ઘણા દેશોથી પાછળ છીએ એ વાત ખરી છે પણ પૂર્વના આપણા સંસ્કાર જોતાં ને આપણી પ્રજાઓની શક્તિઓ તરફ નજર કરતાં આપણને આપણા ભવિષ્ય માટે જરાપણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તેથીજ ગુજરાતી કવિ ખખરદાર કહે છે કે:—

અમે ભરતભૂમિના પુત્રો ! અમ માત પુરાણ પવિત્ર,
રે જેના સુંદર સૂત્રો, ઝળકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર,
અમ અંતરને ઉદ્દેશી, કરશું હોકાર હમેશ;
અમે દેશી દેશી, દેશી ! આ દિવ્ય અમારો દેશ.

કયાં હરો હિમાલય જેવા ! કયાં પુણ્યપવિત્ર જંગ,
 કયાં મળે અલૌકિક એવા સહુ દેશતણા બહુ રંગ ?
 કયાં મુનિ ઈશ્વરજન ખેતી કરતા પ્રભુપંથ ઉજેશ ?
 અમે દેશી દેશી દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !
 કયાં રામ યુધિષ્ઠિર ધૂમ્યા ? કયાં ગરજ્યા અર્જુન લીમ ?
 કયાં રજપુત વીર ઝઘૂમ્યા બળ દાખવવાજ અસીમ ?
 રે ભૂલિએ તે રીતે શી અમ અંતરથી લવલેશ ?
 અમે દેશી, દેશી, દેશી ! ઓ દિવ્ય અમારો દેશ !

વિભાગ ૧લો

આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય ને તેનો ફેલાવો

પ્રકરણ ૧લું

કદપનામાં પણ ન આવી શકે તે વખતનો હિંદુસ્તાન દેશ.

લાખો વર્ષો અગાઉ આપણા દેશ જુદીજ જાતનો હતો. કેટલાકો એમ જણાવે છે કે તે વખતે ઉત્તરે હિમાલય પર્વત તો હતોજ; પણ રજપુતસ્તાન ઉપર દરિયો હતો ને બંગાળા તથા બિહાર પ્રાંતો ને બુંદેલખંડ ઉપર પણ નાનો સમુદ્ર હતો; વળી દક્ષિણ હિંદનો ભાગ આફ્રિકા ને ઑસ્ટ્રેલિયા સાથે જોડાએલો હતો.

ધીમે ધીમે આ સ્થિતિ પલટી ગઈ. રજપુતસ્તાનનો દરિયો સૂકાઈ ગયો. બુંદેલખંડ, બિહાર ને બંગાળાનાં પાણી પણ સૂકાઈ ગયાં ને આફ્રિકા ને ઑસ્ટ્રેલિયા હિંદથી નોખાં થઈ ગયાં. કેટલાકના મત મુજબ ઉત્તર હિંદમાં સિવાલિક પર્વતની પાસે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ ને માણસનો ત્યાં જન્મ થયો. એ માણસો પહેલાં તો ઘણાંજ જંગલી હતાં પણ ધીમે ધીમે તેઓ સુધરતાં ગયાં ને પથરો ને ધાતુઓનો ઉપયોગ કરતાં ને ખેતી શીખ્યાં. એજ વખતે તેઓ ભાષા, ધર્મ, વગેરે ઉપર પણ વિચાર કરવાં લાગ્યાં. ઘણા યુગો ને યુગો વીત્યા ત્યારે આ માણસોના વંશજોમાંથી કેટલાએકો મોટા ઋષિઓ

થયા ને તેઓએ મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો. આ ઋષિઓ ને આ લોકો, તે પ્રાચીન આર્યો કહેવાય છે. તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી.*

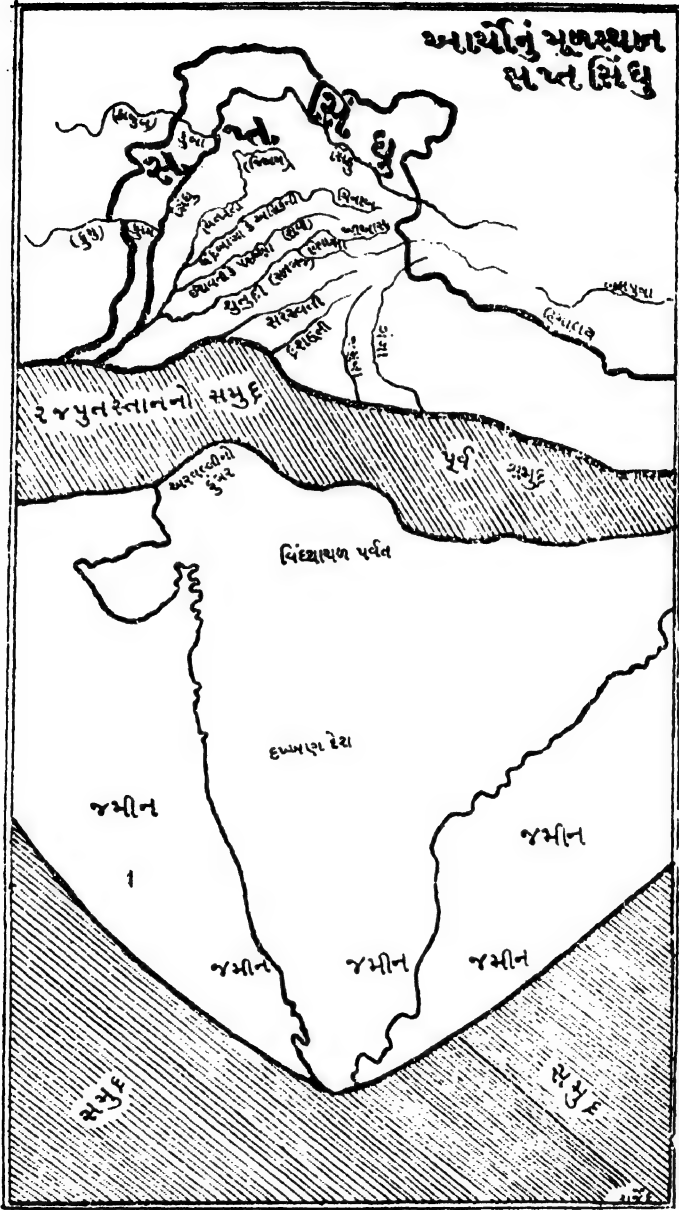
પ્રકરણ રજું ચાર વેદોના આર્યો

ચાર વેદો:—હિંદુઓ એમ માને છે કે ઇશ્વરે ઋષિઓને ત્રિયા ને તેઓએ વેદોના મંત્રોનો ઉચ્ચાર કર્યો. તેથી વેદને લોકો “શ્રુતિ” કહે છે. વેદો ચાર છે. (૧) ઋગ્વેદ (૨) સામવેદ (૩) યજુર્વેદ ને (૪) અથર્વવેદ. ઋગ્વેદ સાંથી જુનામાં જુનો વેદ ગણાય છે. તેમાં દસ મંડળો કે વિભાગો છે ને દરેક મંડળમાં સૂકતો ને દરેક સૂકતમાં મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. આ મંત્રોમાં મોટા ભાગે કુદરતની રત્નાવલિ કરવામાં આવી છે. જેમકે વર્ષાદના દેવ ઇંદ્રની, આકાશની, પૂર્વમાં મળસ્કા વપ્તને દેખાતા તેજની કે ઉષસ્ની, રાત્રીઓના જુદા જુદા સમયોની, સોમ નામના તીખા ને ખાટા રસની, વિષ્ણુ એટલે સૂર્યની, રુદ્રની, વગેરે.

આ મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરનારા ઋષિઓ કહેવાયા. તે મંત્રો હજુ પણ કેટલાક બ્રાહ્મણો ખોલે છે.

આ મંત્રોનો ઉચ્ચાર પંજાબમાં સરસ્વતી, સતલજ, રાવી, ચિનાબ, ને સિંધુ નદી વચ્ચેના દેશમાં પહેલાં થયો હતો ને તે દેશ “સપ્તસિંધુ”ના નામથી ઓળખાતો. કામુલ, ગોમલ ને સુવાત નદીઓ આ ભાગમાં

*કેટલાએકો એમ પણ માને છે કે પ્રાચીન આર્યો પશ્ચિમમાંથી આવ્યા ને પંજાબમાં વસ્યા. પછી તેઓ ગંગા ને જમના વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગયા ને ધીમે ધીમે ત્યાંથી આખા દેશ ઉપર ફેલાઈ ગયા. આજ મત પ્રમાણે આ પ્રાચીન આર્યોના પૂર્વજો પારસીઓ, અંગ્રેજો, ફ્રેંચો ને જર્મનો, ને રોમનો ને ગ્રીકોના પૂર્વજો સાથે રહેતા. આ લોકો કયા ભાગમાં રહેતા તે વિષે ઘણા મતભેદ છે. કેટલાકો એમ કહે છે કે તેઓ મધ્ય એશિયામાં રહેતા; કેટલાકો એમ કહે છે કે તેઓ બાલ્ટિક સમુદ્ર પાસે રહેતા. કેટલાકો વળી તેમને માટે પશ્ચિમ એશિયાનો ભાગ જણાવે છે. આ પુસ્તકમાં આર્યો પંજાબમાં રહેતા ને ત્યાંથી એશિયા ને યુરોપમાં ફેલાયા એ મત આપવામાં આવ્યો છે. આ વિષય ઉપર એકમત થવો અશક્ય છે.

કોઈવાર ગણાતી. હજુ પણ સરસ્વતી નદી પાસેના પ્રદેશને હિંદુઓ પવિત્ર ગણે છે, જો કે એ નદી હાલ સૂકાઈ ગઈ છે.

વેદોનો કાળ—વેદોના મંત્રોનો ઉચ્ચાર “સપ્તસિંધુ”માં ક્યારે થયો તે સંબંધી ચોક્કસ નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, છતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષે તે બનાવો બન્યા હોય એમ સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે.

વૈદિક સાહિત્ય:—ઋગ્વેદ સંબંધી આપણે ઉપર જોઈ ગયા. બીજાને વેદ સામવેદ છે. તેના મંત્રો ગાઈ શકાય છે. ત્રીજો વેદ યજુર્વેદ છે તે તેમાં યજ્ઞ કરનાર માટે મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. ચોથા વેદ અથર્વવેદમાં શત્રુઓ ને રોગોને હઠાવવા માટે, મિત્રોને ખુશ રાખવા માટે ને પૈસો મેળવવા માટે મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. યજ્ઞ વગેરેમાં મંત્રોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ બાબત ઉપર ચર્ચા કરતા ગ્રંથો બ્રાહ્મણોના નામથી જાણીતા થયા. કેટલાક ઋષિઓ આ ગ્રંથોનો અભ્યાસ નંગલો કે અરણ્યોમાં કરતા તેથી તેમને આરણ્યકોનું નામ અપાયું. આજ ઋષિઓ નંગલોમાં આશ્રમો બાંધતા ને ત્યાં હનરો શિખો ભણતા. તેઓ આત્મા, શરીર, મૃત્યુ, પાપ, પુણ્ય, પુનર્જન્મ, મોક્ષ, વગેરે ઉપર ચર્ચા કરતા. જે ગ્રંથોમાં આ ચર્ચા કરવામાં આવી છે તે ઉપનિષદો તરીકે જાણીતા થયા. યજ્ઞ કરવા માટે સૂચનાઓ શ્રૌતસૂત્રો નામના ગ્રંથોમાં આપવામાં આવી છે. ગૃહ્યસૂત્રમાં ગૃહસ્થના ધર્મો જાણાવવામાં આવ્યા છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર, એ ચાર વર્ણોના ધર્મો, રાજા ને પ્રજાના ધર્મો, વગેરેનું વર્ણન સ્મૃતિઓમાં આપવામાં આવ્યું છે. તે સાહિત્ય શિખો ગુરુ પાસેથી શીખી મોટે રાખતા તેથી તે “સ્મૃતિ” કહેવાય છે.

વેદાંગો:—આ સિવાય વેદનાં છ અંગો પણ વૈદિક સાહિત્યમાં આવી જાય છે. મંત્રોનો ઉચ્ચાર કેમ કરવો તે જે શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે શિક્ષા કહેવાય છે. મંત્રો કેમ ગાવા તે બાબતની ચર્ચા કરતું સાહિત્ય છંદ કહેવાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્ર, એ ત્રીજું વેદાંગ છે. વેદોના શબ્દોની સમજાવતી આપનાર શાસ્ત્ર નિરુક્ત કહેવાયું. જ્યોતિષ એટલે ખગોળશાસ્ત્ર પાંચમું વેદાંગ છે. વૈદિક ક્રિયાઓ કેમ કરવી તેની સમજાવતી આપનાર શાસ્ત્ર કલ્પ કહેવાય છે.

પુરાણો. છ દર્શનો. મહાકાવ્યો—પ્રાચીન આર્યો ઇતિહાસને વાર્તારૂપે ને વંશાવળીરૂપે ગ્રંથોમાં ગોઠવતા. તે ગ્રંથો ધીમે ધીમે વિદ્યસ

પામ્યાં ને પુરાણો કહેવાયા. અમુક વખતે રામચંદ્રની ને પાંચ પાંડવોની કથાઓને એ મોટાં કાવ્યોમાં મૂકવામાં આવી. તે મહાકાવ્યો રામાયણ ને મહાભારતનાં નામે બધે પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય લોકો આત્મા, શરીર, આ દુનિયા, મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ, વગેરે ઉપર વિચારો કરતા. તે સંબંધી જુદા જુદા છ મતો ઉભા થયા તેને દર્શનો કહેવામાં આવ્યા. તે દર્શનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) ન્યાય (૨) વૈશેષિક. આ દર્શનોના મુખ્ય ઋષિઓ ગૌતમ ને કણ્વ હતા. તેઓ પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ મળશે એમ કહી ગયા છે. (૩) સાંખ્ય દર્શનના મુખ્ય આચાર્ય કપિલ મુનિ હતા. તેમણે પણ મોક્ષ માટે વિવેકરૂપી જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો છે. (૪) પતંજલિ ઋષિએ યોગદર્શન બતાવ્યું છે ને તેમાં શરીરને કષ્ટ આપી યોગ સાધી મોક્ષ મળે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. (૫) પૂર્વમીમાંસાના મુખ્ય આચાર્ય જૈમિનિના મત પ્રમાણે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવાથી મોક્ષ મળે છે. (૬) બાદરાયણના ઉત્તરમીમાંસાદર્શનમાં જગત્ને માયા રૂપે બતાવવામાં આવ્યું છે ને બ્રહ્મજ સત્ય છે, ને જીવ એ આ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપાંગો ને ઉપવેદ:—સ્મૃતિ કે ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો, મીમાંસા ને ન્યાય, એ ઉપાંગો પણ કહેવાય છે. વેદકાશાસ્ત્ર કે આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ કે શસ્ત્રવિદ્યા, ગંધર્વવેદ કે સંગીતશાસ્ત્ર, ને પૈસો કેમ મેળવવો ને વાપરવો, રાજ્યતંત્ર કેમ ચલાવવું, વગેરે બાબતોનું વર્ણન આપનાર અર્થ-શાસ્ત્ર, એ ઉપવેદ કહેવાય છે.

ગોત્ર ને શાખા—શિષ્યો ગુરુ પાસે વેદનો અભ્યાસ કરતા તેથી ગુરુ પ્રમાણે શાખાઓ બંધાઈને જે કુળમાં જન્મ થયો હોય તે પ્રમાણે ગોત્રો બંધાયાં. હજુ પણ બ્રાહ્મણો પોતાનાં ગોત્રો યાદ રાખે છે.

આ સાહિત્યની ઉપયોગિતા—ઉપરના સાહિત્યમાં આપણને તે વખતની આપણી સ્થિતિનું જ્ઞાન મળે છે. વળી વેદની ભાષા ઘણીજ જુની છે તેથી તે ઉપરથી આપણને સંસ્કૃત ભાષાના ઇતિહાસનું પણ સાફ જ્ઞાન મળે છે. પણ આ બધું સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

પ્રાચીન વસ્તુઓનું શોધન—આપણા દેશના ઘણા ભાગોમાં ને મુખ્યત્વે દક્ષિણ હિંદમાં, સિવાલિક પર્વત પાસે ને અલારે ખાસ કરીને પંજાબમાં હરાપ્પા ને સિંધમાં સફર પાસે ૭ હજાર વર્ષો પૂર્વની, કેટલીક વસ્તુઓ મળી આવી છે તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આપણી સંસ્કૃતિ ઘણીજ જુની છે.

આપણી પુરાતન સ્થિતિ—હવે આપણે વૈદિક આર્યોની સ્થિતિ સંબંધી કેટલોક વિચાર કરીએ. વૈદિક આર્યો મોટે ભાગે યજ્ઞ કરતા પણ કેટલાકો તેમ કરવા ના પાડતા. તેમની વચ્ચે તકરારો થઈ ને જેઓ વૈદિક ક્રિયાઓનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર નહોતા તેઓ આર્યોથી છુટા થઈ સમસિંધુ મૂકી પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યા ગયા ને ધરાનમાં જઈ વસ્યા. આ લોકો હાલના પારસીઓના પૂર્વજો હતા. તેમની ભાષા અવસ્તા ને પહેલવી જુની સંસ્કૃત ભાષાને ઘણીજ મળતી આવે છે. કેટલાએક આર્યો સુધારામાં પાછળ રહી ગયા. તેઓ અનાર્ય, દસ્યુ, અસુર, રાક્ષસ, વગેરે નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓ આર્યોના ધર્મને માનતા નહિ ને આર્યોના યજ્ઞોમાં વારંવાર ભંગ કરતા, તેમની ચીજો ચોરી જતા ને એવી રીતે બહુજ સતાવતા. સમસિંધુના ઘણા આર્ય લોકો વેપાર કરતા ને જેમ અલારે ગુજરાતીઓ, કચ્છીઓ ને કાઠિયાવાડીઓ, આફ્રિકા, ખલ્લદેશ, વગેરે દેશોમાં વસે છે તેમ તે વખતના આર્ય વેપારીઓ પણ દેશાવર જઈ વસતા. આ લોકો મિત્ર (સૂર્ય), વરુણ, ઈંદ્ર, અશ્વિન, વગેરે આર્ય દેવોને માનતા. આ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાચીન આર્યો ઘણા સાહસિક હતા. તેઓ વહાણો બાંધતા. રાત્રીઓ મોટા મહેલો તૈયાર કરી ત્યાં રહેતા ને શહેરો ને ગામડાંઓ વસાવતા. લોકો મોટો વેપાર ખેડતા ને ખેતી કરતા. તેઓ સોનું, રૂપું, લોહું, તાંબું, વગેરે ધાતુઓનો ઉપયોગ કરી શકતા. કુટુંબમાં મુખ્ય પુરુષ બધાંને પોતાની આમન્યા નીચે રાખતો. લડાઈ કરતી વખતે આર્યો ઘોડા, રથ, તીર, ભાલાં, ને તરવાર વગેરે વાપરતા. લડાઈઓ પણ મોટી મોટી થતી. ઘણી સ્ત્રીઓ ભણેલી હતી. લોપામુદ્રા જેવી સ્ત્રીઓએ વેદના મંત્રો પણ ઉચ્ચારેલા છે. તે વખતે જ્ઞાતિભેદ નહોતો ને બધા આર્યો જુદા જુદા ધંધાઓ કરી શકતા. લગ્ન વિષે પણ બાધ

નહોતો. ઋષિઓ આશ્રમોમાં રહેતા. આ વખતના આર્ય લોકો જુગાર ને ઘોડાની શરતોના ધણા શોખીન હતા. તેઓ યજ્ઞ કરતા ને તેમાં પશુઓનું બળિદાન અપાતું. આર્ય લોકો માંસ ખાતા ને સોમનો રસ પણ પીતા પણ ગાયને તે વખતે પણ તેઓ “પવિત્ર” માનતા. તેઓ મુડદાંઓને દાટતા અથવા બાળતા. નાચવામાં ને ગાવામાં પણ આર્યો પ્રવીણ હતા. વળી તેઓ નાણું વ્યાજે આપતા ને સિકાઓ પણ તૈયાર કરતા. બાળલઓ નહોતાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રસન્ન કરેલા પતિને પરણતી. વેપારીઓનાં મંડળો હતાં ને મુખ્ય પુરુષ “શેઠ” કહેવાતો. જ્યોતિષ ને વૈદકમાં પણ આર્યોએ સાંજે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

પુરોહિત ગૃહસ્થના ધર્મો કરાવતો. લોકો રાજ્યને ચુંટતા ને રાજા વૃદ્ધ પુરુષોની સલાહ પ્રમાણે ને ધર્મ મુજબ રાજ્ય કરતો. રાજ્યમાં, રાજા, રાણી, પુરોહિત, રાજભાટ, સેનાધિપતિ, ન્યાયાધીશ, ગામનો મુખી, ત્રિભુવનીનો અમલદાર, ને સુઓ, એ મુખ્ય માણસો ગણાતાં. બ્રાહ્મણોને ઓછી શિક્ષા થતી. ગુન્હેગારોને અગ્નિની કે પાણીની કે એવી કસોટીમાંથી નીકળવાની ઘૂટ મળતી.

આ વખતના આર્યોમાં કેટલાક નાસ્તિકો હતા પણ ધણા આર્ય ઋષિઓ ઇશ્વર સંબંધી સાંજે જ્ઞાન ધરાવતા ને તેમના મંત્રો વાંચતાં એમ જણાય છે કે તેઓ આ જ્ઞાનમાં ધણીજ ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચી ગયા હતા. તેઓ મોટા ફિલસુફો હતા ને ફિલસુફીની ચર્ચામાં રાજ્યો પણ ભાગ લેતા.

ધીમે ધીમે આ સમાજમાં વર્ણાશ્રમધર્મ દાખલ થયો. જેઓ વેદનો અભ્યાસ કરતા ને કરાવતા તેઓ બ્રાહ્મણો થયા. યુદ્ધ કરનારાઓ ક્ષત્રિયો કહેવાયા. વેપારીઓ ને કારીગરો વૈશ્યો કહેવાયા. નીચ કામ કરનાર શૂદ્રો કહેવાયા. બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યો આર્ય સમાજમાં ભળી શકતા. શૂદ્રો ભળી શકતા નહિ. તેજ વખતે આશ્રમોની સંસ્થા ચાલુ થઈ. જે આશ્રમમાં વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચર્ય પાળી પચીસ વર્ષ સૂઝી ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરે તે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવાયો. પછી ઘેર આવી પોતે પરણે ને ગૃહસ્થના ધર્મ પાળે તે આશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવાયો. એ સ્થિતિ પૂરી થયે, પુત્રોને

ધરનો કારભાર સોંપી ગૃહસ્થ વનમાં જઈ પોતાની સ્ત્રી સાથે જીવન ગાળે તે વાનપ્રસ્થાશ્રમ કહેવાતો. જીવનનો છેવટનો ભાગ સંન્યસ્તાશ્રમમાં જતો. રાત્રીઓ પણ આ આશ્રમનો વિધિ બરોબર પાળતા.

પ્રશ્નો:—(૧) “ સમસિંધુ ” એટલે ? (૨) આપણા વૈદિક પૂર્વજો કેવી સ્થિતિમાં રહેતા ?

જૂના સાહિત્યમાંથી કાંઈક:—ઉપનિષદોમાંથી અહીં જે બે પાઠો ટાંક્યા છે તે ઉપરથી એ વખતની આપણી સંસ્કૃતિનું વિશેષ સ્પષ્ટ જ્ઞાન થશે. પહેલા પાઠથી નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ સમજી શકાય છે:—(૧) બ્રાહ્મણો ને શૂદ્રો વચ્ચે આ વખતે ભેદ હતો પણ તે પાછળના વખત જેટલો નહિ (૨) લાયક શૂદ્રો ઋષિઓ પાસેથી જ્ઞાન મેળવી શકતા. (૩) ગરીબ, પણ સદાચારી ને જ્ઞાની બ્રાહ્મણો ઘણું માન પામતા.

ખીજે પાઠ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. જેમ અત્યારે વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટીઓની પરીક્ષામાં પાસ થઈ પદવી-ડિગ્રીઓ મેળવે છે ને પછી ચેન્સેલર તેમને પદવી આપતી વખતે કાંઈક કાંઈક શિક્ષાવચનોવાળું ભાષણ આપે છે તેવી રીતે આગળના વખતમાં આશ્રમોમાં આચાર્યો શિષ્યોને ઘેર મોકલતી વખતે શિક્ષાવચનો આપતા.

(૧) રૈકવ અને જનશ્રુતિ.

જનશ્રુતિ નામનો એક માણસ હર્યશ્વેશ્વર શ્રદ્ધાપૂર્વક ઘણું દાન આપતો અને પોતાને ઘેર રસોઈ પણ ઘણા પ્રમાણમાં કરાવતો. દેશમાં ઠેકઠેકાણે ધર્મશાળાઓ બંધાવી લોકોને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા તેણે કરી હતી. ઉનાળામાં એક દિવસે રાત્રિએ જનશ્રુતિ પોતાની અગાશીમાં બેઠો હતો તે વખતે કેટલાક હસો તેની પાસેથી જવા લાગ્યા. એટલામાં એક હસ બોલ્યો ‘અલ્યા, તમે આંધળા છો ? આ દાનેશ્વરી જનશ્રુતિનો પ્રતાપ આખા જગત્માં ફેલાયો છે અને જો તમે તેની પાસે બેઠરકારીથી જશો તો તેના તેજથી બળી મરશો.’ ખીજા હસે જવાબ આપ્યો કે આવા જનશ્રુતિ જેવા માણસને તમે ગાડાવાળા રૈકવના જેટલું શા માટે માન આપો છો ? ખીજા હસો બોલ્યો-અલ્યા ગાડાવાળો રૈકવ તે કોણ ? પહેલો હસ બોલ્યો કે “ રૈકવ એ મોટો તત્ત્વજ્ઞાની છે અને પુણ્ય કર્મોના ભંડાર છે. એની પાસે મિલકત તરીકે એક ગારુંજ છે. જેમ જીતેલો જુગારી બધા પૈસા લઈ જાય છે તેમ રૈકવના પુણ્ય કર્મોએ આખા જગતનાં પુણ્ય કર્મોને જીતી લીધાં છે.” જનશ્રુતિએ હસોનો આ સંવાદ સાંભળીને રૈકવને બોળવા માટે પોતાના નોકરને મોકલ્યો અને અરણ્યમાં તેનો પત્નો પણ લાગ્યો. પછી જનશ્રુતિ ૬૦૦ ગાયો, સોનાની માળા અને એક રથ લઈ

રૈકવની પાસે આવ્યો અને વિનંતિ કરી કે—આ ગાયો, માળા અને રથ સ્વીકારો અને મને તમે જે દેવતાની ઉપાસના કરો છો તે દેવતા વિષે જ્ઞાન આપો. રૈકવ બોલ્યો—અરે શૂદ્ર, તારી આણેલી વસ્તુઓ મારે નથી જોઈતી. ચાલ્યો જ અહીંથી. જનશ્રુતિ આ વચનો સાંભળી ઘેર ગયો અને ફરીથી ૧૦૦૦ ગાયો, સોનાની માળા, રથ અને પોતાની કન્યા લઈ રૈકવ પાસે આવી વિનયપૂર્વક બોલ્યો—‘રૈકવ, આ બધી વસ્તુઓ લો, આ મારી કન્યાને તમે પત્ની તરીકે સ્વીકારો અને જે ગામમાં તમે રહો છો તે ગામ પણ સ્વીકારો.’ રૈકવે જનશ્રુતિની જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા ખરેખરી છે એમ જાણ્યું અને ઉત્તર આપ્યો કે ‘હે શૂદ્ર, આ ગાય, માળા, રથ અને ગામની દક્ષિણાથી નહિ પણ આ તારી કન્યાની દક્ષિણાથીજ તને જ્ઞાન આપવાની મારી ઇચ્છા થઈ છે.’ પછી તેણે જનશ્રુતિને જ્ઞાન આપ્યું.

(છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ).

(૨) આચાર્યનો ઉપદેશ

વેદ ભણાવી રહ્યા પછી આચાર્ય પોતાના શિષ્યોને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે—સાચું બોલવું, ધર્મ પાળવો, અભ્યાસમાં બેઠરકારી ન રાખવી, આચાર્યને દક્ષિણા આપી પ્રભને માટે લગ્ન કરવાં, સત્યથી, ધર્મથી, કલ્યાણ કરવાથી, ઉત્તતિથી, અભ્યાસ કરવાથી અને શીખવવાથી ડગવું નહિ. દેવ અને પિતૃઓના દાર્યમાંથી પાછા પડવું નહિ. માતા, પિતા, આચાર્ય અને અતિથિને દેવ તરીકે માનવા. સારાં કર્મો કરવાં, ખરાબ નહિ. અમારાં જે સારાં કામો છે તેનુંજ તમારે અનુકરણ કરવું, ખરાબ કામોનું નહિ. અમારા કરતાં પણ જે બ્રાહ્મણો શ્રેષ્ઠ છે તેમને આસન આપી સત્કાર કરવો શ્રદ્ધાથી, અશ્રદ્ધાથી, ઉદારતાથી. લજ્જાથી, ભીતિથી અથવા દયાથી—ગમે તે રીતે—દાન આપવું. જ્યારે તમને કર્મ અથવા આચાર વિષે શંકા પડે ત્યારે વિદ્વાન્ ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણો જેમ વર્તતા હોય તેમ વર્તવું. આ શાસ્ત્રોનો ઉપદેશ છે. આ પિતાનો પુત્રને ઉપદેશ છે. સર્વનું આ રહસ્ય છે. આ ઈશ્વરનાંજ વચનો છે. માટે આ પ્રમાણેજ વર્તવું.

(તૈત્તિરીયોપનિષદ).

પ્રકરણ ૩મું

આપણો ઘણો જીનો ઇતિહાસ

ચાર યુગો—હિંદુઓ ચાર યુગોને માને છે (૧) સત્યયુગ કે કૃતયુગ (૨) ત્રેતાયુગ (૩) દ્વાપરયુગ ને (૪) કલિયુગ. પહેલાં ત્રણ યુગોનો

માત્ર ભાંગોતુટ્યોજ ઇતિહાસ મળી શકે છે. છેલ્લો કલિયુગ અભારે ચાલે છે પણ તેનો પ્રથમ ઇતિહાસ ઝાઝો મળતો નથી.

કેટલાંક આર્ય રાજ્યો—પહેલા ત્રણ યુગોમાં ધીમે ધીમે આર્ય કોકો આખા ઉત્તર હિંદમાં ફેલાઈ ગયા ને તેઓએ જુદાં જુદાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. તેમાં અયોધ્યાના સૂર્યવંશમાં હરિશ્ચંદ્ર, દશરથ ને રામ જેવા પ્રતાપી રાજાઓ થઈ ગયા. નેપાલ પાસે મિથિલામાં વિદહી રાજાઓ થઈ ગયા. કેટલાક આર્યો ગુજરાતમાં ગયા ને દ્રારિકામાં રાજ્ય કરતા થયા. પંજાબમાં તો પહેલેથીજ તેઓએ નાનાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. તેમાં ગાંધાર, મદ્રદેશ, કેકેય, ને સૌવીર દેશોનાં રાજ્યો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં. પ્રયાગ અથવા પ્રતિષ્ઠાનપુર પાસે ચંદ્રવંશના રાજાઓએ ગાદી ફરી ને પછી તેઓના વંશજો પણ અધા દેશ ઉપર ફરી વળ્યા. માળવામાં ને નર્મદાના કાંઠા ઉપર હૈહય નામના આર્યોએ ઘણા વખત રાજ્ય કર્યું. તેઓની સત્તાને પરશુરામે તોડી. પૌરવોએ હસ્તિનાપુર ને કાંપિલ્યમાં રાજ્યો કર્યાં ને યાદવોએ મથુરા, આપ્પુ ને કાઠિઆવાડમાં સત્તા ફેલાવી. આવી રીતે ધીમે ધીમે આર્યો આખા ઉત્તર હિંદ ઉપર ફરી વળ્યા ને ત્યાં વર્ણાશ્રમધર્મ તથા વૈદિક સંસ્થાઓ દાખલ કર્યાં.

પ્રશ્ન—કળિયુગ પહેલાંના કેટલાક નામાંકિત વંશો અથવા રાજાઓ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

પ્રકરણ ૪થું

રામાયણ

હવે આપણે રામાયણની કથા લઈએ. કાશ્ય દેશમાં અયોધ્યા નગરીના વૃદ્ધ રાજા દશરથને પુત્ર નહોતો પણ યજ્ઞ કર્યા પછી તેને મોટી રાણી કૌશલ્યાથી રામચંદ્ર, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્ન, અને કૈકેયીથી ભરત, એમ ચાર પુત્રો થયા. નાનપણમાં ચારે પુત્રોએ રાજપુત્રને ગોચ્ય અભ્યાસ કર્યો. એકવાર વિશ્વામિત્ર ઋષિએ દશરથ રાજાને ભર દરબારમાં વિનતિ કરી કે “ રામચંદ્રને મારી સાથે રાક્ષસોને હણવા મોકલો, કારણ કે રાક્ષસો અમારા યજ્ઞોમાં ઘણું વિધ્ન કરે છે. ” ઘણો વિચાર કરી દશરથે આ વિનતિ સ્વીકારી ને રામચંદ્રે વિશ્વામિત્ર સાથે જઈ રાક્ષસોને માર્યા ને

ઋષિઓને નિર્ભય કર્યા. પછી તેઓ વિદેહદેશમાં મિથિલાના રાજા જનકના દરબારમાં ગયા અને ત્યાં રામચંદ્રે શિવના ધનુષને તોડી નાંખ્યું તેથી જનક-રાજાએ પોતાની પુત્રી સીતાને રામચંદ્ર વેરે પરણાવી. મિથિલાથી પાછા ફરતી વેળા રામચંદ્રે પરશુરામને જીતી લીધા. કેટલોક વખત ગયો એટલે દશરથ રાજાએ પોતાના પુરોહિત, પ્રધાનો ને ઋષિવિજ્ઞેની સલાહ લઈ રામચંદ્રને યુવરાજનું પદ આપવા ને પોતે વાનપ્રસ્થ થવા નિર્ણય કર્યો. બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી ને સવારે તો અભિષેક થવાનો હતો પણ રાત્રીએ નીચ ખુંધી દારી મંથરાની હલકી શીખવણીથી નાની પણ સુંદર ને માનીતી રાણી કૈકેયીએ વૃદ્ધ રાજા દશરથ પાસે તેણે આગળ ઉપર આપેલાં બે વચનો પાળવા માંગણી કરી. રાજાએ હા પાડી એટલે કૈકેયીએ માંગ્યું કે પહેલા વચન પ્રમાણે પોતાનો પુત્ર ભરત અયોધ્યાની ગાદીએ આવે ને બીજા વચન મુજબ રામચંદ્ર ચૌદ વર્ષ વનમાં જાય. દશરથ રાજાને આ માંગણીઓ સ્વીકારવા સિવાય બીજા ઉપાય નહોતો. સવારે રામચંદ્રે સાવકી માની બધી આજ્ઞાઓ કબૂલ કરી. નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ ને સતી સ્ત્રી સીતા રામચંદ્ર સાથે વનમાં જવા તૈયાર થઈ ગયાં. ભરત મોસાળ હતો એટલે તેને આ વાતની ખબર નહોતી. ત્રણેય જણાં અયોધ્યાની બહાર નીકળી ગયાં ને થોડોક વખત માટે ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર રહ્યાં. દરમિયાન ભરત અયોધ્યા આવ્યો. દશરથ રાજા પુત્રના વિગ્ધથી તુરંતજ મરી ગયા. ભરતે ગાદી ઉપર બેસવા ના પાડી ને ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર આવી રામચંદ્રને ફરી અયોધ્યા આવવા ને રાજ્ય કરવા વિનંતિ કરી. રામે ના પાડી એટલે ભરતે રામના નામે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું. રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ ને સીતાએ હવે ચિત્રકૂટ પર્વત છોડી દીધો ને તેઓ દક્ષિણ દિશા તરફ ગયાં. રસ્તામાં તેઓએ ઘણા દાનવોને માર્યા ને ઋષિઓને તેમના ત્રાસથી બચાવ્યા. આ રાક્ષસોને લંકાના સમર્થ રાજા રાવણની મદદ હતી. રામે દંડકારણ્યમાં પચવટીમાં ઝુંપડી બાંધી રહેવાનું નક્કી કર્યું. અહીં એકવાર રાવણની બેન શૂર્પણખા આવી ચડી પણ લક્ષ્મણે તેને કાઢી મૂકી ને તેના ભાઈઓને અને રાજ-કુમારોએ હરાવી મારી નાંખ્યા. શૂર્પણખાએ આ વાત રાવણને કાને નાંખી. તે કષ્ટી રાજાએ એકવાર રામ ને લક્ષ્મણની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ

સીતાનું પર્યુકુટીમાંથી હરણુ કર્યું. પાછાં વળતાં બંને ભાઈ એને આ બનાવની ખબર પડી. તેઓ સીતાની શોધમાં નીકળી પડ્યા પણ ક્યાંય પતો લાગ્યો નહિ. ચાલતાં ચાલતાં દક્ષિણમાં કિષ્કિંધા નગરીમાં તેઓ આવ્યા. ત્યાં તેમને સુગ્રીવનો મેળાપ થયો. તેના ભાઈ વાલીને મારી રામે સુગ્રીવને ગાદી અપાવી. સુગ્રીવે ચોતરફ પોતાનાં માણસોને સીતાની ભાળ લેવા મોકલ્યાં. તેમાં હતુમાને આવી ખબર કર્યા કે સીતા લંકાના રાજા રાવણની અશોકવાટિકામાં રામનું નામ લેતી ઝુર્યો કરે છે. રામે હવે સુગ્રીવ ને તેના મિત્રોને સાથે લઈ લંકા જવા નિર્ણય કર્યો. રામેશ્વર પાસે આવી તેમણે સેતુ કે પૂલ બાંધ્યો ને પછી દરિયાની પેલી પાર જઈ લંકા નગરીને ઘેરો ઘાટ્યો. લડાઈમાં રાવણ, તેનો ભાઈ કુંભકર્ણ, પુત્ર ઇન્દ્રજિત ને બીજા રાક્ષસો માર્યા ગયા. રામે લંકાની ગાદી રાવણના ભાઈ બિમ્બીષણને આપી. સીતાનો ને રામનો મેળાપ થયો. પણ રામે સીતાનો સ્વીકાર કરવા ના પાડી. તેથી સીતાએ અગ્નિ સમક્ષ પોતાની શુદ્ધિ સિદ્ધ કરી બતાવી. હવે બધાં અયોધ્યા ગયાં ને ત્યાં રામે ભરત પાસેથી રાજ્ય સંભાળ્યું. થોડાક વખત પછી લોકોના અપવાદને લઈને ને તેમને રાજી રાખવા રામે સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં મૂકી આવવા લક્ષ્મણને હુકમ કર્યો. સીતાએ ત્યાં કુશ ને લવ, એ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. ઋષિ વાલ્મીકિએ તેમને યોગ્ય વિદ્યા ભણાવી. દરમ્યાન રામે અયોધ્યામાં સીતાની સોનાની મૂર્તિ બનાવી તેને પોતાની પાસે બેસારી અશ્વમેધ યજ્ઞ આદર્યો. યજ્ઞનો ઘોડો વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યો. ત્યાં બે રાજકુમારો, —કુશ ને લવ, —એ તે ઘોડાને અટકાવ્યો. પછી વાલ્મીકિ ઋષિ કુશ ને લવને તેડી યજ્ઞમાં લાગરી આપવા અયોધ્યા ગયા. ત્યાં પોતે રચેલું રામના વનવાસ સૂઝીનું રામાયણનું અદ્ભુત કાવ્ય કુશે ને લવે દરબારમાં ગાયું. પછી બાપ ને પુત્રોની ઓળખાણ થઈ. સીતા પણ ફરી અયોધ્યા પાછાં આવ્યાં પણ આવતાં વેતજ ભરદરબારમાં તે પૃથ્વીમાં સમાઈ ગયાં.

ઉપર પ્રમાણે રામકથાનો સાર છે. આ કથા વાલ્મીકિ ઋષિએ રામનો વનવાસ પૂરો થયો ત્યાં સૂકી કવિતારૂપે કરી હતી. પછી બંધી કથા પૂરી કરવામાં આવી.

રામ જેવો સસવાદી, પિતાની ને માતાની આજ્ઞા પાળનાર, એક પત્નીવ્રત પાળનાર ને શૂર રાજા, લક્ષ્મણ, ને ભરત ને શત્રુઘ્ન જેવા નિઃસ્વાર્થી, પવિત્ર ને શૂરા ભાઈઓ, ને સીતા જેવી સતી કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાં મળશે નહિ. “રામાયણ” એ એક ઘણું સુંદર ને પવિત્ર ગ્રંથ છે. તેમાં એક પણ હલકો વિચાર જણાવવામાં આવ્યો નથી. હિંદુઓ રામને ઈશ્વરના અવતારરૂપે માને છે ને દર સવારે રામનું પવિત્ર નામ ઉચ્ચારે છે. વળી સારા રાજ્યને હિંદુઓ રામરાજ્યનું નામ આપે છે—એટલી તો રામની પ્રજા સુખી હતી. રામાયણની કથા ઉપર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને હાલ બોલાતી ભાષાઓમાં ઘણાં કાવ્યો, નાટકો, વગેરે લખાયાં છે. તે ગ્રંથનું જર્મન, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, ઇટાલિઅન, વગેરે ભાષાઓમાં પણ ભાષાંતર થયું છે ને ત્યાંના વિદ્વાનોએ પણ તેની બહુ પ્રશંસા કરી છે. આપણે ત્યાં પણ મહાત્મા તુલસીદાસે કરેલું “રામાયણ” ઘણુંજ જાણીતું છે.

રામાયણના આર્યો—રામાયણના વખતના આર્ય લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી? તે વખતે આપણા વડવાઓને ફક્ત અફઘાનીસ્તાન, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો, નેપાળ ને બંગાળાનો થોડોક ભાગ, એટલાજ દેશોનું ખાસ જ્ઞાન હતું. દેશના બાકીના ભાગોથી તેઓ હજી જાણીતા થયા નહોતા. બુંદેલખંડથી તે દેક નારીક સુધી ગીચ જંગલ—મહાકાંતાર હતું ને ત્યાં આર્યોના શત્રુઓ રહેતા. અયોધ્યા, મિથિલા, ને લંકા નગરીઓનું રામાયણમાં સુંદર વર્ણન જેવામાં આવે છે. રાજાઓ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણો ને પ્રજાના અનુભવી માણસોની સલાહથી રાજ્ય કરતા ને બધા ચાર આશ્રમે પાળતા. તે વખતે પણ બાળલગ્નો થતાં. લગ્નમાં આર્ય લોકો ઘણુંજ શૂરા હતા. તેઓ અપમાન કદિ પણ સહન કરતા નહિ. ઋષિઓ ને વિદ્વાનોને રાજદરબારમાં બહુ માન અપાતું ને રાજકુમારો ઋષિઓ પાસે બધી વિદ્યાઓ ભણવા જતા. રાવણની નગરી લંકાનું પણ રામાયણમાં ઘણુંજ સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે ને રાક્ષસો પણ તે વખતે આર્યો કરતાં વધારે આગળ વધેલા હશે એમ લાગે છે.

પ્રકરણ પમું

મહાભારત

રામાયણની કથા પછી મહાભારતની કથા આવવી જોઈએ. દુષ્યંત ને શકુંતલાના પુત્ર ભરતના વંશમાં પાંડુ ને ધૃતરાષ્ટ્ર, એ બે ભાઈઓ થયા. પાંડુ રાજા હસ્તિનાપુરના રાજા થયા. તે કુંતીથી યુધિષ્ઠિર, અર્જુન ને ભીમ, ને માદ્રાથી સહદેવ ને નકુલ નામના પાંચ પુત્રો મૂકીને મરી ગયા. ધૃતરાષ્ટ્ર ગાદીએ આવ્યા. તે આંધળા હતા તેથી મોટા પુત્ર દુર્યોધન કારભાર ચલાવતો. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્રો હતા. તેઓ વડવા કુરુ રાજાના નામથી કૌરવો કહેવાયા. પાંડુ રાજાના પુત્રો પાંડુ રાજાના નામ ઉપરથી પાંડવો કહેવાયા. કૌરવો હમેશાં પાંડવોની અદેખાઈ કરતા. દુર્યોધન તેમની વિરુદ્ધ ખૂબ ખટપટ કરતો. ગુરુ દ્રોણાચાર્ય પાસે બધા યુદ્ધકળા શીખવા જતા ત્યાં પણ તકરારો થયાં કરતી. એકવાર દુર્યોધને લાખનું ઘર બનાવી તેમાં સુવા માટે પાંડવોને કહેવરાવ્યું. તેના મનમાં એવું હતું કે રાત્રે પાંડવો ઉંઘતા હોય ત્યારે ઘરને સળગાવી મૂકવું. પાંડવોને તે બાબતની ખબર પડતાં ઘરમાંથી છાને રસ્તે નાસી ગયા. થોડા વખત પછી અર્જુનને પાંચાલના રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીના સ્વયંવરમંડપમાં જઈ ઉપર વળગાડેલા માછલાનો પડછાયો નીચે પાણીમાં જોઈ ઉપરના માછલાનો વધ કર્યો એટલે દ્રૌપદી અર્જુનનો પરણી. પાંચે ભાઈઓ ઘેર આવ્યા ત્યારે માતાને તેમણે કહ્યું કે અમે કાંઈક છતી લાવ્યા છીએ. માતાએ છતી લાવેલી વસ્તુને સરખે ભાગે વહેંચી લેવા કહ્યું એટલે દ્રૌપદી પાંચે પાંડવોની પત્ની થઈ. હવે કૌરવોએ પાંડવોને માંડમાંડ અર્ધું રાજ્ય આપ્યું ને પાંડવો દિલ્હી પાસે ઈંદ્રપ્રસ્થમાં રાજધાની કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એકવાર દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને પાસાની રમત રમવા બોલાવ્યા ને તેમાં તેમને હરાવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે પાંચે પાંડવો ને દ્રૌપદી તેર વર્ષ સૂકી વનવાસ રહેવા કબુલ થયાં. દ્રૌપદીએ એકવાર ઈંદ્રપ્રસ્થના રાજમહેલમાં કૌરવોની હાંસી કરી હતી તેથી દુર્યોધનના ભાઈ દુઃશાસને હવે ભરદ્વારમાં વાળ ખેંચી તેનું સખ્ત અપમાન કર્યું. બાર વર્ષો માટે તો પાંડવો સરસ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર કામ્યક વનમાં રહ્યા. તેરમું વર્ષ શુભપણે કાઢવાનું હતું તેથી જુદા જુદા વેશ

ધારી તેટલો વખત તેઓ વિરાટરાજને ત્યાં રહ્યા ને દશેરાને દિવસે પાંડવો તરીકે પ્રકટ થયા. હવે કુંતીના ભત્રીજા શ્રી કૃષ્ણ ને વિદુર મારફત પાંડવોએ કૌરવોને સુલેહ કરવા કહેવરાવ્યું પણ કૌરવો માન્યા નહિ. તેથી બંને પક્ષો વચ્ચે કુરુક્ષેત્ર ઉપર અઢાર દિવસ સુધી મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં બધા કૌરવોનો વિનાશ થયો. યુધિષ્ઠિર ગાદીએ આવ્યા પણ બધી ક્ષત્રિય જાતિનો ને પોતાના પિત્રાઈઓનો નાશ થયેલો જોઈ તેઓ ખેદ પામ્યા ને ભાઈઓ સાથે વનમાં ગયા. હસ્તિનાપુરની ગાદીએ અર્જુનના વીર પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર પરીક્ષિત આવ્યો. શ્રી કૃષ્ણે મથુરામાં મામા કંસને માર્યો હતો પણ મગધના રાજા જરાસંઘથી ત્રાસી તેમનું કુટુંબ કાઠિઆવાડ ગયું ને ત્યાં દારિકા વસાવી તેમણે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. પણ યાદવો પરસ્પર લડી પડ્યા ને તેથી તેમનો નાશ થયો.

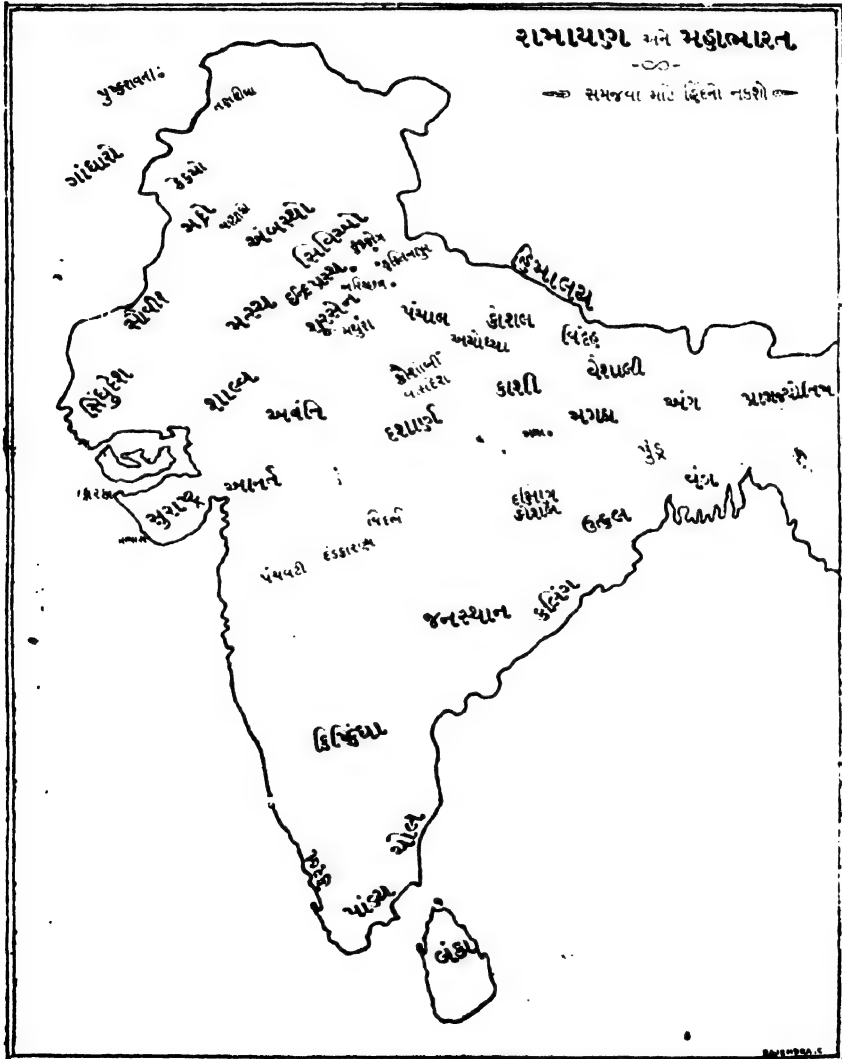
મહાભારત—હિંદુ લોકો મહાભારતને “પાંચમો વેદ” ગણે છે. તેના બનાવો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ વર્ષો ઉપર બન્યા હોય એમ માનવામાં આવે છે. પહેલાં વ્યાસ મુનિએ આ બનાવો “જય કે ઇતિહાસ”ના નામે લખ્યા. તેના શિષ્ય વૈશંપાયને એ કથા વધારી ને પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયને સંભળાવી. ધીમે ધીમે તે કથા વધતી ગઈ ને તેને “મહાભારત”નું નામ આપવામાં આવ્યું.

મહાભારતનાં પાત્રો—યુધિષ્ઠિર કોઈ દિવસ અસત્ય બોલતા નહિ ને ધર્મ વિરુદ્ધ કાંઈ કામ કરતા નહિ. હિંદુઓ તેમને **ધર્મરાજ** અથવા **અજાતશત્રુ** કહે છે. અર્જુન ઘણોજ શૂરો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેને **ભગવદ્ગીતા**નો બોધ આપી કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં લડવા ઉપદેશ આપ્યો હતો. **ભીમસેન** ભોળો ને શૂરો હતો. તેની ગદ્દથી બધા કૌરવો ભાગતા. **નકુળ** ને **સહદેવ** ઓરમાન ભાઈઓ હતા છતાં કુંતીના પુત્રો સાથે રહી તેઓએ ઘણાં દુઃખો વેઠ્યાં હતાં. **દ્રૌપદી** ચાલાક, શૂરી, સતી, કૌરવો ઉપર વેર લેવા રોજ તૈયાર ને સ્વભાવે ઘણી તીખી હતી. **દુર્યોધન** લુચ્છો, કપટી પણ મીઠો ને વ્યવહારમાં કુશળ હતો. **ભીષ્મપિતા** એ મહાભારતના યશસ્વી પુરુષ છે. પોતાની સાવકી માના પુત્રને ગાદી મળે તે કારણસર તેમણે હમેશાં બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે પ્રતિજ્ઞા તેમણે ઠેક

સૂધી પાળી. તેઓ યુદ્ધમાં ને વ્યવહારમાં ધણાજ પ્રવીણ હતા. મરણ પથારી ઉપર તેમણે આપેલો બોધ હજુ પણ હિંદુઓ મનનપૂર્વક વાંચે છે. પણ મહાભારતનાં પાત્રોમાં શ્રી કૃષ્ણ સૌથી પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ ગણાય છે. હિંદુઓ અસ્યારે તેમને ઈશ્વરના અવતારરૂપ માને છે. તેમણે પાંડવોનો પક્ષ કર્યો ને અર્જુનના રથના સારથિનું કામ કરી મિત્રને યુદ્ધમાં વિજય અપાવ્યો. આર્યોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ “ભગવદ્ગીતા”માં આપવામાં આવ્યો છે ને તે ઉપદેશનાં વખાણુ અસ્યારે આખી દુનિયામાં એક અવાજે કરવામાં આવે છે. એ ઉપદેશ આપનાર શ્રી કૃષ્ણ પોતેજ હતા. પોતાની ફરજ બજાવતી વખતે પરિણામ શું આવશે તેનો લોભ ન કરવો, એવા અનેક સુંદર ઉપદેશો તેમણે અર્જુનને આપેલા.

“મહાભારત”ના આર્યો—મહાભારતનો ગ્રંથ રામાયણ જેવો એકદમ વિશુદ્ધ નથી છતાં તેમાં કથાઓ, ઉપદેશો ને ફિલસુફીઓ આપવામાં આવ્યાં છે. તે વખતના આર્યો પરન્યાતમાં પરણી શક્તા પણ ઊંચી જાતિની સ્ત્રી હલકી જાતિના પુરુષ સાથે લગ્ન કરી શક્તી નહિ. **બ્રાહ્મણો** પણ યુદ્ધમાં લડવા જતા. પુરુષ એકથી વધારે સ્ત્રી પરણી શકતો. સ્ત્રી એકજ પુરુષને પરણી શક્તી. લોકો માંસાહાર કરતા પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો માંસ ખાતા નહિ. રાજાઓ ઘણો વૈભવ ભોગવતા, મોટાં લશ્કરો રાખતા ને ધર્મ પ્રમાણે લડાઈઓ લડતા. લડતી વેળા હાથીનો ને રથનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. લડવૈયાઓ ઘણી જાતનાં હથિયારો વાપરતા. મહાભારતમાં દિવ્યાસ્ત્ર એટલે બંદુક ને તોપ જેવાં લડવાનાં સાધનોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લડતી વેળા સેનાપતિઓ લશ્કરને જુદી જુદી રીતે ગોઠવતા ને તે ગોઠવણને આકાર પ્રમાણે નામ દેતા, જેમકે ચક્રવૃહ કે ચક્રાવો, વગેરે. યુવકો અહમયર્ય પાળતા. લોકોને સત્ય ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા હતી. સ્ત્રીઓ લણ્ણલી ને શૂરી હતી. બ્રાહ્મણોને ઘણું માન અપાતું. સૌથી બજવાન રાજા ચક્રવર્તી થતો ને તે માટે અધ્યમેધયજ્ઞ કરતો. એ વખતે ચાર વર્ણો હતા પણ પેટાનાતો નહોતી. મુખ્ય ધર્મો ખેતીનો હતો. પણ કપાસ, રેશમ, ઝિન, શણ, લાખ, રંગ, વગેરેના હુન્નરો દેશમાં તે વખતે પણ હતા.

મહાભારતના વખતમાં ગાંધાર, કેકય, મદ્રદેશ, વિરાટ, કુરુદેશ, પંચાળદેશ, કાશિદેશ, કોશલ, વિદેહદેશ, વિદર્ભ, કલિંગ, મગધ દેશ, અંગ

દેશ, વાઙ્મોનો દેશ, મલ્લદેશ, ચેદિ દેશ, વત્સદેશ, શૂરસેનદેશ, અવંતિ, સૌરાષ્ટ્ર, ને સૌવીર, એ મુખ્ય દેશો ને રાજ્યો હતાં ને તેમાં તક્ષશિલા, ગિરિવ્રજ, સાકલનગર, હસ્તિનાપુર, કૌશાંબી, કાંપિલ્ય, વાગણુસી, શ્રાવસ્તી, અયોધ્યા, દ્વારિકા, મિથિલા, ચંપાપુરી, રાજગૃહ, પાવાપુરી, મથુરા, ઉજ્જૈનની, એ મુખ્ય શહેરો હતાં.

પાસેના નકશાથી આ હકીકત એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

પ્રશ્નો:—(૧) રામાયણ ને મહાભારતમાં તમને જે ઉત્તમ પાત્રો લાગે તેમનાં ચરિત્રો લખી જાઓ. (૨) તે વખતના આર્યોની રહેણીકરણી કેવી હતી ? (૩) તે વખતનાં મુખ્ય નગરો નકશામાં બતાવો.

પ્રકરણ ૭મું

નવા ધર્મોનો ઉદય

આર્યોના વિચારો ને આચારોમાં ફેરફાર—વૈદિક ધ્રાણની સ્થિતિ તપાસતી વેળા આપણે જોયું કે તે વખતે પણ કેટલાક આર્યો ઋષિઓના યજ્ઞ વગેરે આચારો વિરુદ્ધ થયા હતા. ત્યારપછી ઋષિઓના આશ્રમોમાં, રાજ્યોના દરબારોમાં ને જંગલોમાં આર્ય લોકો ધર્મ સંબંધી છૂટથી ચર્ચા કરતા ને તેમાં ધણા નવા સંપ્રદાયો ઊભા થયા. આ નવા સંપ્રદાયોમાં એ સંપ્રદાયો આગળ આવ્યા. (૧) જૈન (૨) બૌદ્ધ.

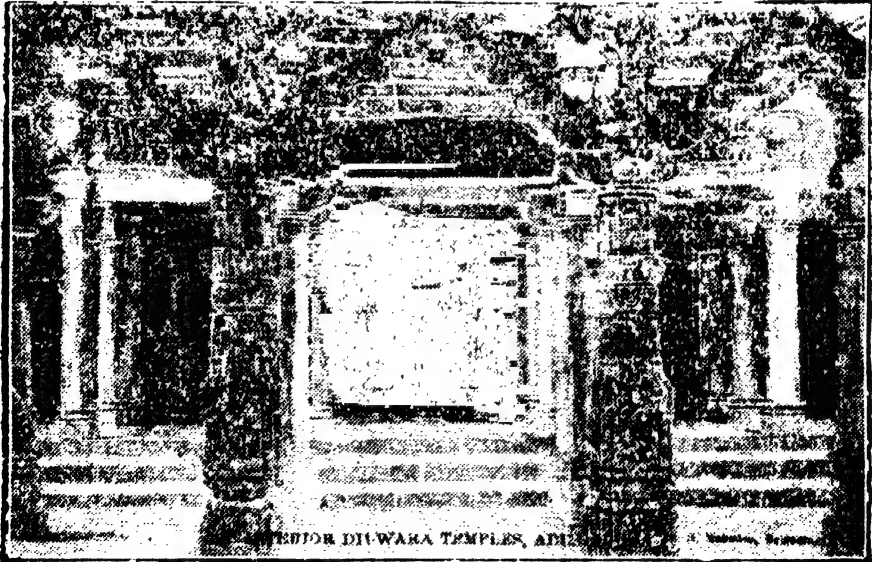
પ્રકરણ ૮મું

જૈનો

મહાવીર સ્વામી—જૈનો એમ માને છે કે તેમનો ધર્મ વૈદિક ધર્મ જેટલોજ પ્રાચીન છે. તેઓ ૨૪ તીર્થંકરોને માને છે. તેમાં છેલ્લા ૨૪મા તીર્થંકર વર્ધમાન કે મહાવીર સ્વામીનો જન્મ વૈશાલી નગરી પાસે ક્ષત્રિયકુંડ નામના ગામના રાજા સિદ્ધાર્થ ને રાણી ત્રિશલાદેવીને ત્યાં થયો હતો. ત્રીસ વર્ષની ઉમરે તેઓએ દીક્ષા લીધી. બાર વર્ષ સૂધી તો તેઓએ ઘોર તપ કર્યો. પછી તેમને કેવળજ્ઞાન થયું ને તેમણે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. એ ઉપદેશથી મગધ, અવંતિ, વત્સ, ને અંગ દેશના રાજાઓ ને બીજા અનેક સ્ત્રી પુરુષો જૈન થયાં. મહાવીર સ્વામી બહોતેર વર્ષની ઉમરે પાવાપુરી નગરીમાં નિર્વાણ પામ્યા, ઇ. સ. પૂર્વે, ૫૨૭. તેમણે ત્રેવીસમા

તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના વખતથી ચાલતા આવતા નિર્ગ્યોના સંપ્રદાયમાં ઘણા સુધારાઓ કર્યા ને પોતાની ચાલાક દલીલોથી ખીજ સંપ્રદાયોના આગેવાનોને હરાવ્યા. તેમણે અહિંસા ખરો ધર્મ છે એવો ઉપદેશ આપ્યો.

જૈનો—અત્યારના જૈનો અહિંસામાં ખાસ માને છે. જૈન ધર્મમાં, ધર્મિયે આ દુનિયાને બનાવી એ મતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી પણ જૈનો જીવ, પાપ, પુણ્ય ને મોક્ષમાં માને છે. મહાવીર સ્વામી પછી ઘણે વખતે જૈનોમાં બે ભાગો પડ્યા. (૧) શ્વેતાંબરી (૨) દિગંબરી. કેટલાક સૈકાઓ પછી શ્વેતાંબરીઓમાંથી સ્થાનકવાસીઓ જુદા પડ્યા, તેઓ મૂર્તિપૂજનમાં માનતા નથી. જૈનોનાં સૂત્રો અર્ધમાગધીમાં લખાયાં છે. ધીમે ધીમે તે ધર્મ આખા હિંદમાં ફેલાયો પણ અત્યારે મુખ્યત્વે મારવાડ ને ગુજરાતમાં જૈનો મોટી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. જૈન સાધુઓ મોટા પરિતો હતા ને તેઓ અર્ધમાગધી, સંસ્કૃત, તેલુગુ, તામિલ, ને ગુજરાતી ભાષાઓમાં ઘણું સાહિત્ય લખી ગયા છે. જૈનોએ કારીગીરીમાં પણ તેટલીજ નામના મેળવી છે. આખુ ઉપર દેલવાડાનાં મંદિરોની કારીગીરી દુનિયામાં

દેલવાડાનાં દહેરાં

અદ્ભુત ગણાય છે. પહેલાં જૈનો ચારે વર્ણોમાં જોવામાં આવતા. પણ અત્યારે મુખ્યત્વે વણિકોજ જૈન ધર્મ પાળે છે ને તેઓ મોટે ભાગે વેપાર કરે છે. જૈનો ધણાજ પૈસાદાર છે. જૈન સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા “સંઘ” મારફત થાય છે ને સંઘમાં (૧) સાધુઓ (૨) સાધ્વીઓ (૩) શ્રાવકો ને (૪) શ્રાવિકાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૯મું

ગૌતમ બુદ્ધ ને બૌદ્ધ ધર્મ

ગૌતમ બુદ્ધ:—ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈક્રમાં આપણા દેશના ઉત્તર ભાગમાં ઘણે ક્ષેત્રોએ પ્રજાઓના પ્રતિનિધિઓ મારફત રાજ્યનો કારભાર ચાલતો.

ગૌતમ બુદ્ધ

કાશીની ઉત્તરે પચાસ ગાઉ ઉપર શાક્ય જાતિના લોકોમાં આવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા ચાલતી હતી ને તેમના મુખ્ય નગરનું નામ કપિલવસ્તુ હતું. તે નગરની એક સભાના પ્રમુખનું નામ રાજા શુદ્ધોદન હતું. તેની સ્ત્રીનું નામ માયાદેવી હતું. તેને પુત્ર થયો ને તેનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડવામાં આવ્યું. સિદ્ધાર્થ શાક્ય વંશમાં જન્મ્યા હતા ને તેમનું ગૌતમ ગોત્ર હતું તેથી લોકો તેમને શાક્યમુનિ ગૌતમ પણ કહે છે. ગૌતમના જન્મ પછી સાતમે દિવસે માતા માયાદેવી મરણ પામી તેથી તેમની સંભાળ માસી ને સાવકી મા મહાપ્રજાપતિએ લીધી. નાનપણમાં સિદ્ધાર્થને યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવી. યશોધરા નામની

સ્ત્રી સાથે તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. તેમને રાહુલ નામે પુત્ર થયો. સિદ્ધાર્થ નાનપણથીજ વિરાગી હતા. તેથી પિતા શુદ્ધોદનને તેમને માટે હમેશાં ચિંતા રહ્યાં કરતી. તેણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે સિદ્ધાર્થ જગતનું કાંઈ પણ દુઃખ કદિ જોઈ શકે નહિ. પણ એવું ક્યાં સૂધી નભી શકે ? રાજમહેલના બગીચામાં ફરતી વખતે જુદે જુદે પ્રસંગે કુમારે એક વૃદ્ધ માણસને, પછી એક રોગી માણસને ને છેવટે એક મરેલા માણસને, જોયા. તેમને હવે એમ જણાયું કે આ સંસાર દુઃખી ને ક્ષણભંગુર છે ને તેથી જગતને સુખી બનાવવા માટે કાંઈ માર્ગ શોધવો જોઈએ. એક રાત્રીએ પોતે પોતાનો રાજમહેલ, સુતેલી સ્ત્રી ને સુતેલા પુત્રને છોડી દીધાં ને નગરની બહાર નીકળી સાધુનાં કપડાં પહેરી સત્ય શોધવા જંગલનાં ગયા. ૭ વર્ષો સૂધી તેઓ ગયા પાસે આકરાં તપ કરતા રહ્યા પણ સત્યનો રસ્તો તેમને મળ્યો નહિ. તેથી તપ કરવો પોતે છોડી દીધો. એકવાર ગયા પાસે પીપળાના ઝાડ નીચે સિદ્ધાર્થ બેસા હતા ત્યારે તેમને સુખનો ખરો માર્ગ સૂઝ્યો. આ જ્ઞાનને બૌદ્ધો કેવળજ્ઞાન કહે છે ને તે ઝાડને બૌધિવૃક્ષ કહે છે. હજુ પણ આ ઝાડની પૂજા થાય છે. બધી વાસનાનો નાશ થાય ત્યારેજ ખરું સુખ અથવા જીવને મોક્ષ મળે છે ને તે માટે ઘોર તપ કે યજ્ઞ જેવી ક્રિયાઓની જરૂર નથી પણ ફક્ત સદાચાર ને અહિંસાથીજ મોક્ષ મેળવી શકાય છે એમ સિદ્ધાર્થને લાગ્યું. આ વખતથી તેઓ બુદ્ધ કહેવાયા ને તેમના શિષ્યો બૌદ્ધ તરીકે જાણીતા થયા. ગૌતમ બુદ્ધ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૬માં નિર્વાણ પામ્યા.

બૌદ્ધ સંપ્રદાય:—બૌદ્ધો સદાચાર ને અહિંસામાં માને છે. તેઓ જગતને ક્ષણભંગુર કે નાશવંત ગણે છે ને પુનર્જન્મને માને છે પણ ઈશ્વરના કર્તૃત્વને કે વેદોને માનતા નથી. બૌદ્ધો જ્ઞાતિભેદ વિરુદ્ધ હતા. તેઓએ પોતાનો ધર્મ આખા હિંદમાં ને પછી તિબેટ, ચીન, સિઆમ ને બ્રહ્મદેશમાં પણ ફેલાવ્યો, વિદ્વતા ભરેલા ગ્રંથો લખ્યા ને મોટાં મોટાં વિદ્યાપીઠો સ્થાપ્યાં. લગભગ દોઢ હજાર વર્ષો સૂધી બૌદ્ધ સંપ્રદાય હિંદમાં રહ્યો. અત્યારે કોઈ પણ હિંદી બૌદ્ધ નથી પણ આપણા બધા વ્યવહારોમાં બૌદ્ધ ઉપદેશોની અસર કાયમ રહી ગઈ છે. બૌદ્ધોએ આપણી કીર્તિ આપ્યા

એશિઆમાં ને ગ્રીસમાં ફેલાવી. બૌદ્ધ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, પાલીમાં ને ચીની તથા તિબેટની ભાષાઓમાં લખાયા છે. બૌદ્ધ ધર્મની વ્યવસ્થા “ સંઘ ” મારફત થતી. સ્ત્રીઓ પણ સંઘમાં દાખલ થઈ શકતી.

બૌદ્ધો એમ કહે છે કે મોક્ષ કે નિર્વાણ મેળવવા આઠ ઉપાયો થવા જોઈએ. (૧) બૌદ્ધ ઉપદેશમાં શ્રદ્ધા રહેવી જોઈએ. (૨) ભાવનાઓ શુદ્ધ હોવી જોઈએ. (૩) વાણી સભ્ય ને સાચી હોવી જોઈએ. (૪) કામો સારાં હોવાં જોઈએ. (૫) નિર્વાણ પ્રાપ્તિપથે થવો જોઈએ. (૬) મન શુદ્ધ રહેવું જોઈએ. (૭) પાપ સામે ને ધર્મ માટે હમેશાં જગતા રહેવું જોઈએ. (૮) વિચારો પવિત્ર હોવા જોઈએ.

બૌદ્ધો સાહિત્ય, જ્યોતિષ, ફિલસુફી, કળા, વૈદ્યક, વગેરે દરેક વિષયમાં આપણા દેશને ને જગતને ઘણી સામગ્રીઓ આપતા ગયા છે. જૈનોના ને એમના વિચારોને બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધ મતના વિનાશ પછી આપણા દેશના સાહિત્યમાં મેળવી દીધા ને એ પ્રમાણે અત્યારની આપણી સંસ્કૃતિ બૌદ્ધ ને જૈન સંપ્રદાયોને ઘણી આભારી છે.

હિંદુઓ ગૌતમ બુદ્ધને વિષ્ણુનો અવતાર માને છે.

જૂના સાહિત્યમાંથી કાંઈક—ગૌતમબુદ્ધ મુખ્યત્વે લોકોને સદાચાર, અહિંસા, સત્ય, વગેરે ઉપર બોધ આપતા. તેઓ જ્ઞાતિ અને યજ્ઞ વિરુદ્ધ હતા. મોટા મોટા રાજાઓ તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે રાજકારભાર ચલાવતા. શાક્યો અને વજ્રીઓને તેઓ બહુ ઈર્ષમતી ઉપદેશ આપતા. રાજાઓ, લોકો ને ધર્મગુરુઓ વચ્ચે એ વખતે કેવો સંબંધ હશે તે વધારે સ્પષ્ટ કરવા અને તે વખતની રાજકીય સ્થિતિનું કાંઈક વિશેષ જ્ઞાન આપવા નીચેનો સંવાદ આપવામાં આવ્યો છે:—

મગધ દેશની ઉત્તરે વજ્જી નામના મહાજનોનું બંધવાન રાજ્ય હતું. એમને લિચ્છવી પણ કહેતા. આ રાજ્ય મહાજનસત્તાક હોઈ, શાક્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલતું હતું. (મગધનો રાજા) અનંતશત્રુ વજ્જીઓ ઉપર ઘણો ખારે બળતો. વજ્જીના નાશ માટે તે તત્પર થઈ રહ્યો હતો. એક દિવસ તેણે પોતાના વરસકર નામના બ્રાહ્મણ અમાત્યને કહ્યું કે “હે બ્રાહ્મણ, તું બુદ્ધ પાસે જઈ એમ કહે કે મગધરાજ વજ્જીઓનો ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છે છે.” આ સંબંધ બુદ્ધનો શો મત છે તે મહારે જોવું જોઈએ.

અનંતશત્રુની આજ્ઞા પ્રમાણે વરસકર બ્રાહ્મણ ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર બુદ્ધ રહેતા હતા ત્યાં ગયો અને પોતાના રાજાનો મનોરથ તેણે બુદ્ધને જણાવ્યો.

તે વેળાએ આનંદ બુદ્ધને પંખો નાંખતો હતો. તેની તરફ વળી બુદ્ધ બોલ્યા,
આનંદ, ! આજસૂધી વજ્રજ્યો વારંવાર એકત્ર થઈ રાજકારણનો વિચાર કરે છે કે ?

“હા ભગવન્” આનંદે ઉત્તર આપ્યો.

“આનંદ, વજ્રજ્યો જ્યારે એકત્ર થાય છે અને પછી જ્યારે ઘેર જાય છે ત્યારે હેમનામાં એક સરખો સંપ હોય છે કે ?”

“હા ભગવન્ એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“પોતાના કરેલા કાયદાનો વજ્રજ્યો ભંગ કરતા નથી ને ? કિંવા કાયદાનો મન માનતો ગમે તેવો અર્થ કરતા નથી ને ? તે કાયદાને અનુસરીને વર્તે છે કે ?”

“હા ભગવન્, વજ્રજ્યો કાયદાસર વર્તે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે”.

“વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોને વજ્રજ્યો માન આપી તેમની સલાહ વારંવાર લે છે કે ?”

“હા ભગવન્, વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં વૃદ્ધ રાજકારણી પુરુષોનું સાદું સંમાન થાય છે એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“તે પોતાના રાજ્યમાં વિવાહિત કે અવિવાહિત સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર કરતા નથી ને ?

“ભગવન્, વજ્રજ્યોના રાજ્યમાં સ્ત્રી જાતિનું માન બરોબર સચવાય છે એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

“વજ્રજ્યોના શહેરમાંનાં કે શહેર બહારનાં જે દેવસ્થાનો છે હેની તેઓ યોગ્ય કાળજી રાખે છે ને ?”

“હા ભગવન્, પોતાનાં દેવસ્થાનોની યોગ્ય કાળજી તેઓ લે છે એમ મહે સાંભળ્યું છે.”

“આનંદ, પોતાના રાજ્યમાં આવેલા અર્હન્ટો સુખેથી રહે અને ન આવેલા અર્હન્ટોને પોતાના રાજ્યમાં આવવાનું ઉત્તેજન મળે, એ માટે વજ્રજ્યો અર્હન્ટોને કાંઈ પણ પ્રકારે ત્રાસ પહોંચાડવા હેતા નથી ને ?”

ભગવન્, વજ્રજ્યો સાધુસંતો તરફ ધણો આદર રાખે છે, અને હેમનું યોગ્ય પાલન કરે છે, એમ મહારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.”

બુદ્ધે વસ્સકર બ્રાહ્મણને કહ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, હું એક વખત વૈશાલીમાં રહેતો હતો તે વખતે મહે અભ્યુત્થાનના સાત નિયમો વજ્રજ્યોને કરી આપ્યા છે. આ સાત નિયમને અનુસરી જ્યાં સૂધી વજ્રજ્યો વર્તશે ત્યાં સૂધી તેમની ઉન્નતિ છે, અવનતિ થનાર નથી.”

વસ્સકાર બ્રાહ્મણે કહ્યું, “ભગવન્, આમાંના એક નિયમનેયે વળગીએ. અનુસરો, તોયે તહેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી. સર્વ નિયમો પાળવામાં આવશે તો તેની અવ્યુત્પત્તિ થશે, એ વિષે કહેવાપણુંજ નથી. અમારો રાજ વળગીએ ઉપર ચઢાઈ ન કરે તો ઠીક.”

આ સંવાદ પછી બુદ્ધે એવાજ સાત નિયમો સંધની ઉત્પત્તિ માટે પોતાના શિષ્યઓને કહી સંભળાવ્યા.

પાનાં, ૩૭૧-૭૩, બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ.

(પુરાતત્ત્વમંદિર, અમદાવાદ).

પ્રશ્નો:—(૧) મહાવીર સ્વામીનું ટૂંકું જીવનચરિત લખો. (૨) ગૌતમ બુદ્ધે બોધ પંથ કેવી રીતે સ્થાપ્યો ? (૩) આ બે નવા સંપ્રદાયોની ઉપયોગિતા જણાવો.

પ્રકરણ ૧૦મું

**મગધનું રાજ્ય: મહારાજા શ્રેણિકથી ચંદ્રગુપ્ત સૂધી,
ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩થી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ સૂધી**

ખિખિસાર અથવા શ્રેણિક મહારાજા ને તેનો વંશ—ગૌતમ બુદ્ધને મહાવીર સ્વામીના વખતમાં મગધ અથવા ખિહારમાં શ્રેણિક અથવા ખિખિસાર મહારાજાનો અમલ ચાલતો હતો. તે ગૌતમ બુદ્ધનો ને મહાવીર સ્વામીનો મોટો ભક્ત હતો ને તેની રાજધાની રાજગૃહમાં હતી. તેણે પોતાની આસપાસના તમામ રાજ્યો સાથે સુલેહ કરી અથવા તેમના રાજાઓનાં કુટુંબ સાથે લગ્નનો વ્યવહાર કર્યો ને બંગાળા (બંગ)ના રાજ્યને પણ તાબે કર્યું. તેના વંશજોએ પણ મગધની સત્તા વધારી ને એક રાજ્યને કુસુમપુર અથવા પાટલીપુત્ર વસાવ્યું. આગળના પ્રકરણનો અગ્નતશત્રુ અથવા કુણિક રાજા શ્રેણિકનો પુત્ર હતો.

શૈશુનાગ વંશ—શ્રેણિકના વંશજો પછી મગધમાં શિશુનાગ નામના રાજાના નામ ઉપરથી શૈશુનાગ વંશ થયો. તે વંશના રાજાઓ પછી મગધદેશમાં નંદ વંશનું રાજ્ય થયું. એમ કહેવાય છે કે આ નવા નંદ વંશનો મુખ્ય સ્થાપક એક હજમ હતો.

નવ નંદો:—નવ નંદમાં પહેલા નંદ રાજાનું નામ મહાપદ્મ છેલ્લા નંદનું નામ ધનનંદ હતું. તેઓએ આખા ઉત્તર હિંદમાં પોતાનો

અમલ ચાલુ કર્યો ને ઠેક પંજાબ સુધી તેમની આણુ ફરતી. તેઓ ધણા પૈસાદાર હતા પણ એ અખુટ નાણું ભેગું કરવામાં તેમણે પ્રગ્નનો પ્રેમ ખોયો. છેલ્લા નંદ રાજા ધનનંદના વખતમાં મગધમાં મોટો બળવો થયો. આ ખટપટની ચંદ્રગુપ્ત નામના એક જુવાન ક્ષત્રિયે આગેવાની લીધી ને તેને વિષ્ણુગુપ્ત અથવા ચાણક્ય નામના આહોશ બ્રાહ્મણની મદદ મળી. ધનનંદને મારી નાંખવામાં આવ્યો ને ચંદ્રગુપ્ત પોતે ગાદીએ આવ્યો.

આ બળવાના પ્રસંગને ઔદ્ધ, જૈન ને ગ્રીક લેખકોએ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે ને સંસ્કૃતમાં પુરાણોમાં પણ તે સંબંધી માહિતી આપવામાં આવી છે “ મુદ્રારાક્ષસ ” નામે સંસ્કૃત નાટક આ બનાવ ઉપરજ લખવામાં આવ્યું છે.

પ્રશ્ન:—મગધના રાજાઓએ ઉત્તર હિંદમાં પોતાની સત્તા કેવી રીતે જમાવી ?

વિભાગ રજો

આર્ય લોકોના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ

પ્રકરણ ૧જું

પરદેશીઓ ને સિકંદરની સવારીઓ

કેટલીક પરદેશી ચડાઇઓ—અર્જુનના પૌત્ર પરીક્ષિત રાજાના વંશજો જ્યારે ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે એકવાર ઍસિરિઆ દેશની રાણી સેમિરામિસે લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૦૦ વર્ષ ઉપર પંજાબ ઉપર ચડાઇ કરી મિસર દેશના રાજા સેસોસ્ટ્રિસે પણ આપણા દેશ ઉપર ચડાઇ કરી હતી. ઇરાનના રાજાઓએ ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં અત્યારના બહુચીસ્તાન ને અફઘાનીસ્તાનના દેશો પોતાને કબજે કર્યા. દરાયસ નામના ઇરાનના શાહે સિંધુ નદી સુધીનો આપણા દેશનો ભાગ લઈ લીધો, ઇ. સ. પૂર્વે, ૫૧૮. કેટલાક પંજાબીઓ આ વખતે ઇરાણી લશ્કરમાં દાખલ થયા ને તેઓ ગ્રીસની સામે લડ્યા. ગ્રીસ

દરાયસના વખતમાં સિકંદર પાદશાહ દરાન ઉપર ચડી આવ્યો ને લડાઈમાં દરાયસ માર્યો ગયો. પંજાબમાં પણ દરાનનું રાજ્ય એ વખતે હતું તેથી સિકંદર હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો. એ સવારીનું વર્ણન ગ્રીક લખાણોમાં વીગતવાર કરવામાં આવ્યું છે ને ફારસી લેખક ફિરદૌસીના “શાહનામા”માં પણ સિકંદર ને દરાયસ અથવા દારાની વચ્ચે થયેલી લડાઈનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

સિકંદરની પંજાબ ઉપર સવારી, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૬-૩૨૩—

સિકંદર અથવા એલેક્ઝન્ડર (Alexander)ના બાપનું નામ ફિલિપ (Philip) હતું ને તે ગ્રીસની ઉત્તરે આવેલા મકેડોનિયા દેશનો રાજા હતો. તેણે ગ્રીસ, એશિયા માઈનોર ને મિસર દેશ લઈ લીધાં ને પછી તે દરાનના રાજા દારાને લડાઈમાં મારી ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયો. વાયવ્યકોણના કેટલાક હિંદી રાજાઓએ-ને મુખ્યત્વે-તક્ષશિલાના રાજાએ તેને મદદ કરી. પંજાબમાં સિકંદરના લશ્કરને ઘણીજ મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી. છતાં એક પછી એક હિંદી લશ્કરને હરાવી સિકંદર સિંધુ નદીની આ પાર આવ્યો. અત્યારના ગુજરાત ને શાહપુરના જિલ્લાઓના પ્રદેશોનો પુરુ નામે રાજા ૩૦,૦૦૦ પાયદળ, ૩૦૦ રથો, ૪૦૦૦ ઘોડેસવારો. ને ૨૦૦ હાથીઓનું લશ્કર લઈ સામે થયો. તે ઘણીજ બહાદુરીથી લડ્યો પણ સિકંદર મોટો લડવૈયો ને બહાદુર તથા કલાખાજ સેનાપતિ હતો તેથી પુરુરાજાનું લશ્કર હારી ગયું ને તે પોતે કેદ પકડાયો. સિકંદર પોતાના દુશ્મનની બહાદુરીથી અંજાઈ ગયો હતો તેથી ખુશ થઈ તેણે પુરુ રાજાને તેનો બધો મુલક પાછો આપ્યો. આ લડાઈ હિડોખિસ અથવા જિલમ નદી આગળ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં થઈ. સિકંદરે હવે આગળ વધવા માંડ્યું. પણ રસ્તામાં જુદાં જુદાં રાજાઓનાં બહાદુર લશ્કરો તેની સામે થયાં ને ગ્રીક સિપાઈઓને ઘણાજ થકવી દીધા. ગ્રીક લેખકો એમ લખી ગયા છે કે આ જુદાં જુદાં હિંદી રાજાઓનાં લશ્કરોની એકંદર સંખ્યા ૮૦,૦૦૦ પાયદળ, ૧૦,૦૦૦ ઘોડેસવાર ને ૮૦૦ રથો જેટલી હતી. ગ્રીક સિપાઈઓ હિંદની સવારીથી કંટાળી ગયા. તેમણે રાવી નદી ઉતરવાની ન પાડી. તેથી સિકંદર પાછો વળ્યો ને સિંધ,

બલુચીસ્તાન ને ઈરાન થઈ ઘેર જતાં રસ્તામાં બાબીલોન શહેર પાસે મરી ગયો, ઇ. સ. પૂર્વે, ૩૨૩. હિંદમાં તેના નોકરોએ બળવો કર્યો. તેણે તાબે કરેલાં હિંદી રાજ્યો સ્વતંત્ર થયાં ને તેના રાજ્યના પણ ભાગલાઓ પડી ગયા. તેમાં એશિઆનો ભાગ તેના એક સરદાર સેલ્યુકસ નીકાતરે પચાવ્યો. એ સરદારને મગધના નવા રાજા ચંદ્રગુપ્તે હરાવ્યો તે આપણે હવે પછી જોઈશું.

સિકંદર માત્ર એક મોટા યોદ્ધાજ નહોતો. તેને સાહિત્ય, કળા, વગેરેનો પણ સારો શોખ હતો. હિંદમાં તેણે કેટલાક ફિલસુફોની મુલાકાત લીધી. વળી તે નવાં શહેરો વસાવતો ગયો. આ કારણથી ગ્રીક લોકો ને આપણે વધારે પરિચયમાં આવતા ગયા. સિકંદરે પંજાબનાં આર્ય રાજ્યોને નખખાં કરી નાંખ્યાં તેથી તેઓ તુરતજ મગધની વધતી જતી સત્તાને તાબે થઈ ગયાં. સિકંદરની સવારીનાં આટલાં મુખ્ય પરિણામો ગણાવી શકાય.

પ્રશ્નો:—(૧) સિકંદર અગાઉ કોણ કોણ પરદેશીઓ આપણા ઉપર ચડી આવ્યા ? (૨) સિકંદરની સવારી વર્ણવો. (૩) તેનાં પરિણામો જણાવો.

પ્રકરણ રજું

મૌર્ય મહારાજા ચંદ્રગુપ્ત તથા બિંદુસાર

ચંદ્રગુપ્ત—ચંદ્રગુપ્ત મગધના રાજ્યના એક પ્રજાસત્તાક ભાગનો મુખ્ય સરદાર હતો ને તેણે બ્રાહ્મણ મુત્સદ્દી ચાણક્યની મદદ લઈ નવમા ધનનંદ રાજાને મારી મગધની ગાદી હાથ કરી હતી. એમ કહેવાય છે કે તે એકવાર સિકંદરને મળ્યો હતો પણ ખરો.

મૌર્ય મહારાજાની સ્થાપના—મગધનું રાજ્ય હાથમાં લીધા પછી બહાદુર ચંદ્રગુપ્તે આખો ઉત્તર હિંદ કબજે કર્યો ને પછી સોરઠ અથવા કાઠિઆવાડમાં ને ઠેક મહારાષ્ટ્ર, મહેસુર, ખરાડ ને અત્યારના નિઝામના પ્રદેશને પણ જીતી લીધાં. પછી તેણે સિકંદરના સરદાર સેલ્યુકસને હરાવ્યો ને તેની પુત્રીને પોતે પરણ્યો. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તને હિરાત, કાબુલ, કંદહાર ને બલુચીસ્તાનના પ્રદેશો પાછા આપ્યા ને મિગાસ્થનિસ નામના ગ્રંથ એલચીને પાટલીપુત્ર મોકલ્યો.

ચંદ્રગુપ્તનું મરણ—જૈન સાહિત્યમાં એમ લખવામાં આવ્યું છે કે ચંદ્રગુપ્તે ઘડપણમાં દીક્ષા લીધી ને ગૃહૈસુરમાં ચંદ્રગિરિ નામના પર્વત ઉપર તે મરણ પામ્યો, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૬.

મિંદુસાર કે અમિત્રઘાતક, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૬-૨૬૯— ચંદ્રગુપ્તના મરણ પછી મિંદુસાર અથવા અમિત્રઘાતક નામનો તેનો પુત્ર મહારાજ થયો. તે રાજા “દેવોના પ્રિય” તરીકે પણ ઓળખાય છે. સિરિઆના ને બીજા પાટોશી રાજાઓના એલચીઓ તેના અમલ દરમ્યાન પાટલીપુત્રમાં રહેતા હતા.

પ્રશ્નો—ચંદ્રગુપ્તે પોતાની સત્તા શી રીતે જમાવી ? (૨) “કૌટલ્ય” એટલે?

પ્રકરણ ૩જી

મહારાજા અશોકવર્ધન, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૯-૨૩૨.

અશોક—મિંદુસાર પછી તેનો પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો. તે જ્યારે રાજકુમાર હતો ત્યારે તેણે તક્ષશિલા મુકામે ને અવંતિકા (ઉજ્જૈન) મુકામે મુખ્ય અધિકારીની નજ્યાએ કામ કર્યું હતું. અશોકે કલિંગ અથવા ઓરિસ્સા ઉપર ચડાઈ કરી ને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧માં તે દેશ તેણે કબજો કર્યો. આ ચડાઈ દરમ્યાન ઘણાં માણસો મરી ગયાં, કેદ થયાં ને ખુવાર થયાં. તેથી અશોકને વિમાસણ થયું ને તેણે ઉપગુપ્ત નામના એક બૌદ્ધ ભિક્ષુના ઉપદેશથી બૌદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા. લડાઈઓ કરી તેણે બંધ કરી ને બૌદ્ધ માર્ગની તમામ પવિત્ર જગ્યાઓની યાત્રા કરી. પછી તેણે કેકેકાણે બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ આપવા જુદાં જુદાં માણસોને મોકલી આપ્યાં ને એક પરિષદ બોલાવી. તેની પુત્રી ચારમતીએ દીક્ષા લીધી. આખા રાજ્યમાં શિલાલેખો, ધર્મશાળાઓ, સ્તૂપો (દેવડીઓ), સ્તંભો ને દવાખાનાં તૈયાર કરાવ્યાં. ઉપરાંત તેણે સિરિઆ, ઇજિપ્ત, કોરિંથ, મકદુનિઆ ને ઉત્તર આફ્રિકા, ને લંકામાં બૌદ્ધ સાધુઓને મોકલ્યા. તેનો બાઈ મહેંદ્ર ને બહેન સંધમિત્રા લંકા ગયાં. અશોક ઘણો પરગજુ રાજા હતો. તેણે પરધર્મીઓને પણ ઉત્તેજન આપ્યું ને આખા રાજ્યમાં ઝડપે રોપાઓ, રસ્તાઓ કરાવ્યાં ને કાયદાઓ નક્કી કર્યા.

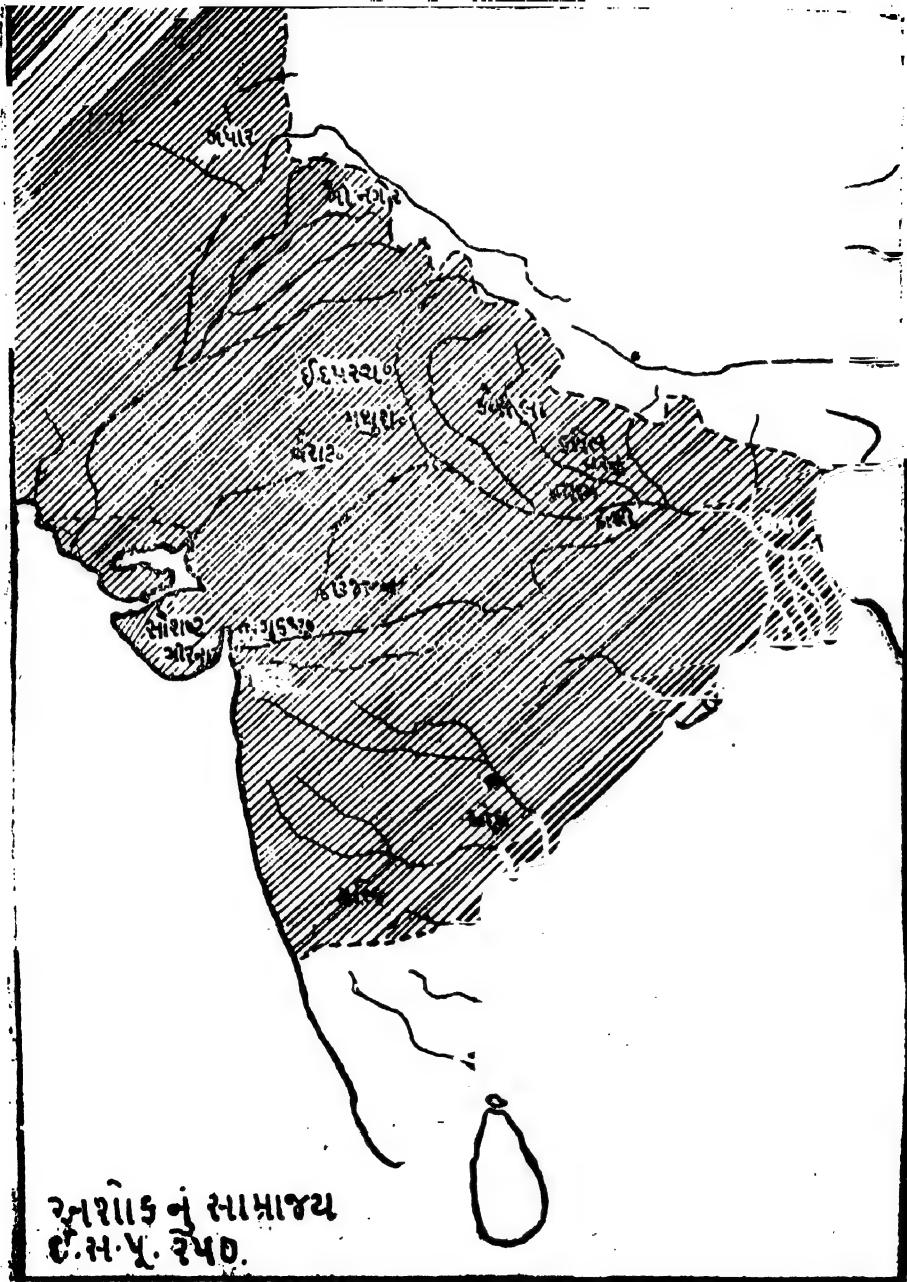
અશોકના રાજ્યની યાદગીરીમાં અત્યારે જુનાગઢ, પેશાવર, જગન્નાથપુરી, સોપારા(મુંબઈ પાસે), દિલ્હી, અટલાહાબાદ, કાશી,

અશોકનો શિલાલેખ

ને નેપાળમાં કેટલીક જગ્યાઓએ શિલાલેખો તથા સ્તંભો છે. લેખો બ્રાહ્મી ને ખરોટ્ટ્રી લિપિમાં લખવામાં આવ્યા છે. જુનાગઢનો શિલાલેખ નાચે ગુજરાતીમાં આપ્યો છે. આ લેખોમાં સત્ય બોલવા, ધર્મ પ્રમાણે રહેવા, ને આર્હિસા પાળવા લોકોને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. આ શિલાલેખો ને સ્તૂપોથી અશોકના રાજ્યનો કેટલો વિસ્તાર હશે તે પણ જણાઈ આવે છે.

અશોકના અમલથી બૌદ્ધ ધર્મ આખા જગતમાં ફેલાયો અને આપણી સંસ્કૃતિથી આપણા પાડોશીઓ સારી રીતે પરિચિત થયા. તેના જેવો પરાક્રમી, ધાર્મિક, સત્યવક્તા, દયાળુ ને સદ્ગુણી રાજા દુનિયાના ઇતિહાસમાં મળવો મુશ્કેલ છે. બધા રાજાઓએ દેશો સ્ત્રીધા કે કાયદાઓ દુર્યા પણ અશોકે દયાની ખાતર નવા દેશો કબજે કરવાનું મૂકી દીધું ને ધર્મ તથા સત્યનો ઉપદેશ આપવામાં જ રાજ્યનો પૈસો વાપર્યો.

मौर्यसाम्राज्य
स.स.पू. ३५०.

મૌર્ય વંશનો નાશ, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨-૧૮૫—અશોક પછી.
જે મૌર્ય રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા તે સંબંધી વિશેષ જાણવાની જરૂર નથી.
છેલ્લા રાજા બૃહદ્રથને તેના સેનાપતિ પુષ્પમિત્રે મારી નાંખ્યો એટલે મૌર્ય
વંશનો પણ નાશ થયો, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫. એક સંપ્રતિ નામનો મૌર્ય
રાજા ગીરનારનાં જૈન મંદિરો બંધાવી ગયો છે.

જૂનાગઢ પાસે ગિરનારની તળેટીમાં આવેલો અશોકનો શિલાલેખ—
દેવોના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાના બધા મુલકોમાં અને સરહદ ઉપર એટલે ચૌલ,
પાંડય, સત્યપુત્ર, કેરલપુત્ર ને તમ્રપર્ણી (લંકા) સુધી, ને યવન રાજા અન્તિ-
ઓક્સ ને તે રાજાના પાડોશી રાજાઓના મુલકમાં પ્રિયદર્શી રાજાએ જે
રોગોનું નિવારણ કર્યું, માણસોના રોગોનું ને પશુઓના રોગોનું. માણસોને ને
પશુઓને ઉપચારી જે જે ઓસરો જ્યાં જ્યાં નહોતાં ત્યાં ત્યાં બધે ઠેકાણે
(તેણે તે) મોકલાવ્યાં ને રોપાવ્યાં ને મૂળો ને ફળો પણ રોપાવ્યાં ને માણસો
ને પશુઓના આનંદ માટે રસ્તાઓ ઉપર ફૂવાઓ ખોદાવ્યાં ને ઝાડો રોપાવ્યાં.

પ્રશ્નો—(૧) દેવોનો પ્રિય અશોક એટલે ? (૨) અશોકના વખતની
યાદગીરીઓ લખી જાઓ. (૩) અશોકના વખતમાં આપણા પંડોશમાં કોણ
કોણ રાજાઓ હતા ? અશોકે તેમની સાથે કેવો સંબંધ રાખ્યો હતો ?

પ્રકરણ ૪થું

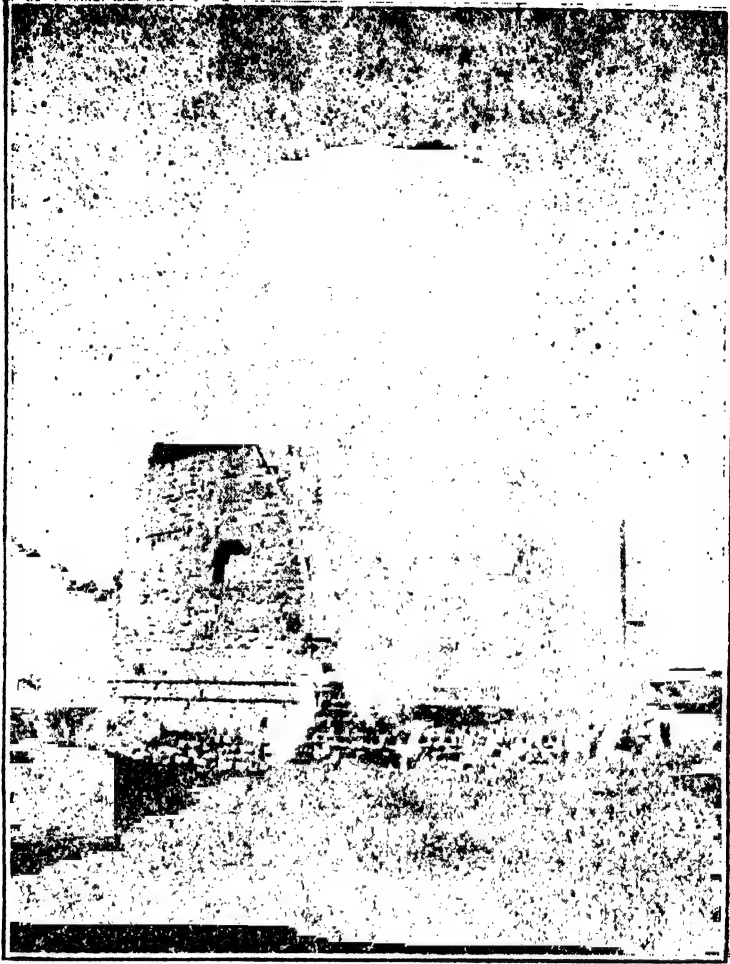
મૌર્ય વખતનું ઉત્તર હિંદ

લેખકો—મૌર્ય રાજાઓના વખતમાં આપણા પૂર્વજોની સ્થિતિ કેવી
હતી તે તે વખતનું ને પછીનું આપણા દેશનું ને પરદેશનું સાહિત્ય
અત્યારે બહાર પડ્યું છે તે ઉપરથી એકદમ જણાઈ આવે છે. સંસ્કૃત
વ્યાકરણ લખનાર પાણિનિ આ વખતમાં થઈ ગયો. તેણે તક્ષશિલામાં
અભ્યાસ કર્યો હતો. કાત્યાયને આ વ્યાકરણ ઉપર ટીકા લખી છે.
ચંદ્રગુપ્તે ગાદી અપાવનાર બ્રાહ્મણ મુત્સહી વિષ્ણુગુપ્ત કે ચાણક્ય
“અર્થશાસ્ત્ર” લખી ગયો છે. મેઘસુત્રનો એલચી મિગાસ્થનિસ પણ
પોતાનું લખાણ મૂકતો ગયો છે.

મૌર્ય સમયની હિંદની સ્થિતિ—તવ નંદોએ આખા ઉત્તર
હિંદમાં પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું તે અગાઉ અને ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં પણ એ
બધા પ્રદેશોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હતાં એમ “કૌટલ્ય”ના “અર્થશાસ્ત્ર”
ઉપરથી ને બૌદ્ધ તથા જૈન ને ગ્રીક લખાણો ઉપરથી જણાય છે. મૌર્ય

સામ્રાજ્યની રાજધાની પાટલીપુત્ર અથવા હાલના પટના શહેરમાં હતી. ગ્રીક લખાણોમાં તે શહેરનું ધણું ભભકાવંધ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સત્તર માઈલમાં તે તેનો ઘેરાવો હતો. તક્ષશિલા, ઉજ્જન, કૌશાંબી, આવસ્તી, વગેરે બીજાં મોટાં શહેરો હતાં. મૌર્ય રાજાઓએ પોતાના રાજ્યના પાંચ મોટા ભાગો રાખ્યા હતા. દરેક ભાગ ઉપર એક રાજ-કુમારને કે મોટા અધિકારીને નીમવામાં આવતો. પૂર્વ ભાગની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં, ઉત્તર ભાગની રાજધાની તલશિલામાં, મધ્ય ભાગ કે અવંતિની રાજધાની ઉજ્જનમાં, દક્ષિણ ભાગની રાજધાની સુવર્ણગિરિમાં ને કલિંગની રાજધાની તોસલીમાં, હતી. રાજા ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા બંધાતો. કારભારમાં તેને મદદ કરવા ચારેક જણા મંત્રિઓ નીમાતા. મંત્રિઓને અમાત્ય નામના અમલદારો મદદ કરતા. બીજા મોટા મોટા અમલદારો લશ્કર માટે, ત્રીજીરી ઉપર, જંગલો ઉપર, કર ઉધરાવવા માટે, જમીન માપવા માટે, વગેરે કામગીરી ઉપર રહેતા. દરેક ખાતા ઉપર દેખરેખ રાખવા જુદું અમાત્યોનું મંડળ નીમાતું. તેમના ઉપર અધ્યક્ષ નામના અમલદારો દેખરેખ રાખતા. મોટાં શહેરોનો વહિવટ ત્રીસ અમાત્યો કરતા ને દરેક પાંચ અમાત્યોને શહેરની જુદી જુદી વ્યવસ્થા કરવાનું કહેવામાં આવતું. ગામડાંઓમાં ને સરહદ ઉપર પણ રાજા પોતાનાં માણસો રોકતો પણ અંદરનો તમામ વહિવટ ગામડાંઓના વૃદ્ધ પુરુષો કરતા. મૌર્ય લશ્કર ૬ લાખ જેટલું મોટું હતું ને લશ્કરનાં માણસોને રોકડ પગાર અપાતો. લશ્કરનો કારભાર પણ ત્રીસ અમલદારો કરતા. એ વખતના શિલાલેખો વગેરે આપણે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ખાત્રી થાય છે કે તે વખતે પણ ઘણી બાબતોમાં આપણા પૂર્વજો બહુ આગળ વધેલા હશે. ગ્રીક મુસાફરો લખે છે કે પાટલીપુત્રના લોકો ઘેર તાજું વાસ્યા વિના સ્મૃત રહેતા ને હિંદના લોકો ઘણા સત્યવાદી, પરાક્રમી, આખ્યાદ ને વિશ્વાસપાત્ર હતા. તેમનાં લખાણો ને એ વખતના સાહિત્યમાંથી મળી આવતી માહિતી, બંને બરોબર મળતાં આવે છે.

પ્રશ્નો—(૧) મૌર્ય રાજાઓ કેવી રીતે રાજ્ય કરતા? (૨) એ વખતનું જ્ઞાન આપણે ક્યાંથી મેળવી શકીએ?

ગ્રાશી પાસે સારનાથનો બૌદ્ધ સ્તૂપ

પ્રકરણ પમું

શુંગ, કણ્વ ને શાતવાહન વંશો, ઇ. સ. પૂર્વે

૧૮૫થી ઇ. સ. ૨૨૫ સુધી.

શુંગ વંશ—છેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથને ભારી વ્રાહ્મણ પુષ્પમિત્રે
શુંગ વંશ સ્થાપ્યો ને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. તેનો પુત્ર અગ્નિમિત્ર

પરાક્રમી રાજા હતો ને કવિ કાલિદાસે તેના ઉપર “માલવિકાગ્નિમિત્ર” નામનું સંસ્કૃત નાટક લખ્યું છે. શુંગ વંશ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૩ સૂધી ચાલ્યો.

કણ્વ વંશ—શુંગ રાજા દેવભૂતિને તેના અમાત્ય બ્રાહ્મણ વસુદેવે મારી પોતાનો વંશ સ્થાપ્યો. તે વંશના રાજાઓ કાણ્વાયન અથવા કણ્વ વંશના રાજાઓ કહેવાય છે. તેમનો અમલ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮ સૂધી ચાલ્યો.

આંધ્ર વંશ—કાણ્વાયન રાજાઓ પછી આંધ્ર અથવા શાતવાહન વંશના રાજાઓ સત્તા ઉપર આવ્યા. તેઓ પણ જાતે બ્રાહ્મણ હતા ને તેઓએ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સૂધી સત્તા ભોગવી.

આ વંશના રાજાઓ બ્રાહ્મણ હતા છતાં બૌદ્ધો ને જૈનોને ને પ્રાકૃત સાહિત્યને પણ ઉત્તેજન આપતા. શાતવાહન રાજાઓએ નારીક પાસે, ને પૂના પાસે કારલા ને ભાજનાં ગામો નજીક, બૌદ્ધ ગુફાઓ તૈયાર કરાવી તેમના નિભાવ માટે પુણ્યજા જમીન દાનમાં આપી હતી. તેમનો અમલ એકવાર તો કેક કાઠિઆવાડ સૂધી પણ પહોંચી ગયો હતો. તેઓ આંધ્ર દેશના હોવાથી આંધ્ર કહેવાતા. ઇ. સ. ૨૨૫માં આ વંશના રાજ્યનો અંત આવ્યો.

રાજા શાલિવાહન—આંધ્ર વંશમાં એક શાલિવાહન નામનો રાજા થઈ ગયો. તેણે ઇ. સ. ૭૮માં શક કે સિથિઅન લોકોને હરાવ્યા તેથી આર્ય લોકોએ તેની ચાદગીરી રાખવા તે વર્ષથી શાલિવાહનનો શક શરૂ કર્યો ને વર્ષોની ગણતરી તે પ્રમાણે તેઓ કરવા લાગ્યા. હજુ પણ દક્ષિણ હિંદમાં આ પ્રમાણેજ શક ચાલે છે. તેનું નવું વર્ષ ચૈત્ર સુદ ૧ થી શરૂ થાય છે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય—આ વખતમાં પ્રાકૃત ને સંસ્કૃત સાહિત્યનો સારો વિકાસ થયો. ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં રામાયણ, મહાભારત, કેટલાંક પુરાણો, સ્મૃતિઓ, વગેરે જે રૂપે આપણને અત્યારે મળે છે તે પ્રમાણે લખાયાં. બૌદ્ધ ને જૈન સાહિત્ય પણ આ વખતમાં ઘણુંજ ખેડાયું. લગભગ તેજ વખતે બાસ નામનો સંસ્કૃત કવિ થઈ ગયો. તેણે જે નાટકો લખ્યાં છે તેમાં “સ્વપ્નવાસવદત્ત” નામનું નાટક ખાસ જાણીતું છે. પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર મહાભાષ્ય લખનાર પતંજલિ શુંગ રાજા પુષ્પમિત્રના વખતમાં થઈ ગયો.

પ્રશ્નો:—(૧) મૌર્ય પછી ક્યા ક્યા મુખ્ય વંશો થઈ ગયા? (૨) બાસ; પતંજલિ; એ ઉપર ટૂંકી નોંધ કરો.

પ્રકરણ ૬૬

યવનો, કુશાનો ને ક્ષત્રપોનાં રાજ્યો.

યવનો—સેલ્યુક્સ પછી ગ્રીક સરદારોએ બેક્ટ્રિયામાં ઘણો વખત રાજ્ય કર્યું. તેમાંના કેટલાએકોએ તો પંજાબ ને સિંધ પણ હાથ કર્યા. મિલિન્દ અથવા મિઝેન્ડર નામનો ગ્રીક રાજા બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તેણે પૂછેલા પ્રશ્નોનું પ્રકરણ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. શક લોકોએ ને પાર્થિયન લોકોએ આ યવનોનો નાશ કર્યો.

શક લોકો—ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત સૈકામાં ચીનના વાયવ્ય કોણમાં તુર્ક લોકોમાં પરસ્પર લડાઈઓ થઈ તેથી કેટલીક ટોળીઓ પોતાનું વતન છોડી દઈ મધ્ય એશિયા તરફ વળી. તેમણે મધ્ય એશિયાના શક અથવા સિથિયન લોકોને કાઢી મૂક્યા તેથી તેઓ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યા. શાલિવાહન નામના શાતકર્ણી રાજાએ તેમને હરાવ્યા હતા તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. **માળવાના લોકોએ** પણ તેમને હરાવ્યા ને તે જીતની યાદગીરી રૂપે તેમણે **સંવત્** શરૂ કર્યો, ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬. સંવત્ ૧૧ વર્ષ કાર્તિક સુદ ૧થી શરૂ થાય છે.

કુશાન વંશ—જે તુર્ક લોકો મધ્ય એશિયાથી હિંદ તરફ નીકળી પડ્યા તેમણે ગાંધાર ને ખ્રીસ્ત દેશો કબજે કર્યા ને કુશાન વંશ સ્થાપ્યો. એ વંશના એક રાજાએ પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને કાઠિયાવાડ પણ જીતી લીધાં ને રામના પાદશાહ આગળ એલચી મોકલ્યો.

કનિષ્ક—આજ વંશમાં ઇ. સ.ના પહેલા સૈકામાં કનિષ્ક નામનો પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો. તે પંજાબ, કનોજ, કાશ્મીર, વગેરે દેશો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. **પુરુષપુર** અથવા **પેશાવર**માં તેની રાજધાની હતી. તે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો ને તે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા વધારવા તેણે દેવડીઓ (સ્તૂપો), વિહારો ને મંદિરો તૈયાર કરાવ્યાં. તેણે બૌદ્ધ ધર્મની એક પરિપક્વ બોલાવી હતી. બૌદ્ધ છતાં કનિષ્ક બ્રાહ્મણોને, જનેનો ને પારસીઓને ઘણું માન આપતો. તેણે ઉત્તરમાં ઠેઠ ખેતાન સૂધી પોતાની આણ દેરવી હતી. તે રોમ, ઈરાન ને ચીનના રાજ્યકર્તાઓ સાથે સંબંધ રાખતો તેથી તે વખતે બૌદ્ધ ધર્મની ને હિંદુસ્તાનની પ્રતિષ્ઠા ઘણીજ વધી.

ઇ. સ.ના બીજા સૈકામાં કુશાન વંશના રાજ્યનો અંત આવ્યો.

ક્ષત્રપો, મહાક્ષત્રપો, ને ક્ષહરાતો—ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં ક્ષત્રપ નામના પરદેશી અમલદારો માળવા, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ ને

કનિષ્કનું એક પૂતળું (માયા વગરનું).

નાસિક સૂધી રાજ્ય કરી ગયા. કેટલાક ક્ષત્રપો તો મથુરા સૂધી પણ આવી ગયા હોય એમ જણાય છે. તેઓ ક્ષહરાતો પણ કહેવાતા. તેઓ શક બતિના

હતા ને ફેટલાક કુશાન રાજાઓના અમલદારો હતા. રદ્રદામન્ નામના મહાક્ષત્રપે ગિરનારની તળેટીમાં કોતરાવેલો શિલાલેખ હજુ પણ આખ્યાદ છે. તે વિદ્વાન ને બાહોશ રાજ્યકર્તા હતા. તેના વંશનો અમલ ઇ. સ. ૩૮૮ સુધી ચાલ્યો. ગુપ્ત રાજાઓએ તેનો નાશ કર્યો.

સાહિત્ય:—કનિષ્કે નાગાર્જુન, અશ્વઘોષ ને વસુમિત્ર નામના મોટા બૌદ્ધ પંડિતોને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અશ્વઘોષે બુદ્ધચરિત્ર લખ્યું છે. પ્રખ્યાત વૈદ્ય ચરક પણ આ વખતમાં થઈ ગયો. આ વખતમાં બૌદ્ધ ધર્મ ચીન, તિબેટ, તુર્કસ્તાન, સિઆમ, લંકા, વગેરે દેશોમાં ફેલાયો તેથી તેના સિદ્ધાંતોમાં ને સાહિત્યના વલણમાં ઘણો ફેરફાર થયો. આ નવો સંપ્રદાય મહાયાન સંપ્રદાય કહેવાય છે. તે મુખ્યત્વે હિંદ બહાર બ્રહ્મદેશ ને સિઆમમાં સારી રીતે ફેલાયો. જુનો બૌદ્ધ સંપ્રદાય હીનયાન સંપ્રદાય કહેવાયો. મહાયાનીઓ સંસ્કૃતમાં લખતા ગયા છે. હીનયાનીઓ પાલીમાં લખતા ગયા છે.

પ્રશ્ન:—“ક્ષત્રપ,” “મહાક્ષત્રપ,” “કનિષ્ક” ને “બુદ્ધઘોષ” વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

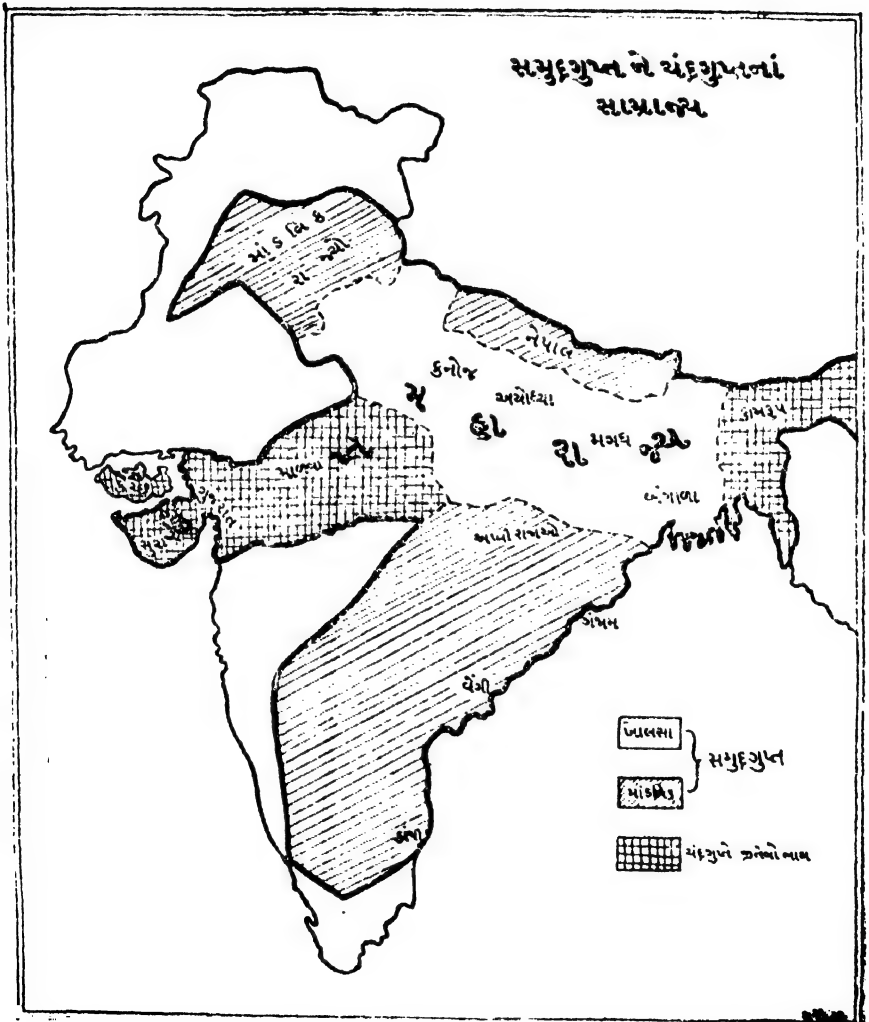
પ્રકરણ ૭મું

ગુપ્ત વંશના રાજાઓ, ઇ. સ. ૩૨૦-૬૦૬.

ચંદ્રગુપ્ત:—આંધ્ર રાજાઓ પછી ઉત્તર હિંદમાં ગુપ્ત વંશના રાજાઓ આગળ આવ્યા. તેમના પૂર્વજો પહેલાં મગધ દેશમાં અમલદારી કરતા. ગુપ્ત વંશનો સ્થાપનાર રાજા ચંદ્રગુપ્ત લિચ્છવિ રાજાની પુત્રી વેરે પરણ્યો ને ઇ. સ. ૩૨૦માં મહારાજા તરીકે તે પાટલીપુત્રની ગાદીએ આવ્યો.

સમુદ્રગુપ્ત, ઇ. સ. ૪૦૨ સુધી:—ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર સમુદ્રગુપ્ત ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે મધ્યદેશ એટલે ગંગા ને જમના નદી પાસેનો મુલક પોતાને કબજે કર્યો ને પછી મધ્ય હિંદના ને દક્ષિણ હિંદના પૂર્વ ભાગના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી તેમની પાસે પોતાની સત્તા કબૂલ કરાવી. તેણે બંગાળા ને આસામના પ્રાંતો પણ હાથ કર્યા હતા. પછી એક ચક્રવર્તીનું પદ ધારણ કરવા તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. તે વિદ્વાન રાજા હતા ને પંડિતોને ઘણું માન આપતો. તેના પરક્રમેને અટલાહાખ્યાદ આગળ આવેલા સ્તંભ ઉપર સારી રીતે વર્ણવામાં આવ્યા છે.

દેવરાજ અથવા બીજો ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય, ઇ. સ. ૪૦૧-૪૫૫:—ચંદ્રગુપ્ત પછી તેના લાયક પુત્ર દેવરાજે બીજા ચંદ્રગુપ્તનું નામ ધારણ કરી ગાદી લીધી. તેણે માળવા ને મુરાટ (કાઠિયાવાડ)ના ક્ષત્રપ રાજ્યકર્તાઓને હરાવી તે રાજ્યો ખાલસા કર્યાં ને પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રથી અયોધ્યામાં ફેરવી. હિંદુ લોકોએ આ રાજાના પરાક્રમેથી

અંગ્રાજ તેને વિક્રમાદિત્યનો ઇલિકાગ આપ્યો ને માળવાના સંવત્સરે વિક્રમ સંવત્સરી હવે તેઓ ઝાળખવા લાગ્યા. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં નવ રત્નો હતાં. તેમાં કવિ કાલિદાસ મુખ્ય ગણાય છે. ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. ૪૫૫માં મરી ગયો.

સ્કંદગુપ્ત, ઇ. સ. ૪૫૫-૪૬૮—ચંદ્રગુપ્તના મરણ પછી ગુપ્ત ગાદી પુત્ર સ્કંદગુપ્તના કબજામાં આવી. તેણે પશ્ચિમ તરફથી ધસી આવતાં હૂણુ લોકોનાં ધાડાંઓને હરાવી કાઢી મૂક્યાં. તેના એક અધિકારીએ કોતરાવેલો શિલાલેખ હજુ જૂનાગઢ પાસે ગિરનારની તળેટી તરફ જતાં જોવામાં આવે છે.

ગુપ્ત સત્તાનો નાશ, ઇ. સ. ૪૬૮-૬૦૬—સ્કંદગુપ્ત પછીના ગુપ્ત રાજાઓ નબળા થયા તેથી તે વંશના સત્તાનો પણ નાશ થયો. આવખતે હૂણુ લોકો હિંદુ ઉપર વારંવાર ચડી આવતા હતા. તેમાં તોરમાણુ ને મિહિરગુલ નામના હૂણુ સરદારો ધણા જોરાવર હતા. એક બાલાદિત્ય નામના ગુપ્ત રાજાએ મિહિરગુલને હરાવી કાઢી મૂક્યો હતો. ધીમે ધીમે તેમના રાજ્યનો અંત આવ્યો. બંગાળામાં ગૌડ રાજાઓ જોરાવર થયા, દખ્ખણમાં આંધ્ર રાજાઓ આગળ આવ્યા, પશ્ચિમમાં ચાલુક્યો સ્વતંત્ર થયા, કાઠિઆવાડ ને ગુજરાતનો થોડોક ભાગ વલ્લભીપુર (ભાવનગર પાસે વળા)ના રાજાઓએ દખાવ્યો ને કનોજ પાસે મૌખરી વંશના રાજાઓ સત્તા ઉપર આવ્યા.

પ્રશ્નો—(૧) ગુપ્ત વંશની સ્થાપના શી રીતે થઈ? (૨) “વિક્રમસંવત્” ને “શક” એટલે? (૩) જૂનાગઢની પ્રાચીન ઇતિહાસની યાદગીરીઓ જણાવે

પ્રકરણ ૮મું

કનોજના મૌખરી રાજાઓ, હૂણુ, ને હર્ષ રાજાનો ઉદય.

હૂણુ, તોરમાણુ ને મિહિરગુલ—હૂણુ લોકો મૂળ મધ્ય એશિયામાં રહેતા. પણ ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકામાં તેમની કેટલીક ટાળીઓએ યુરોપ ને એશિયા ઉપર ચડાઈઓ કરી. એશિયામાં તેઓએ ધરાણી ને કુશાન વંશના રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી તેમનાં રાજ્યો લઈ લીધાં. પછી તેઓ હિંદુ ઉપર ચડી આવવા લાગ્યા. પણ ગુપ્ત રાજાઓએ તેમની સામે લડી તેમને આગળ વધતાં અટકાવ્યા. છતાં તોરમાણુ નામના હૂણુ સરદારે માળવામાં

સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેનો પુત્ર મિહિરગુલ ધણો જીલમી રાજ થઈ ગયો. તેણે ઐદ્દ લોકોને બહુજ કનેડયા. મગધના ગુપ્ત રાજ બાલાદિયે ને બીજા ઉત્તર હિંદના રાજાઓએ એક થઈ તેને હરાવ્યો. તે ઇ. સ. ૫૪૨માં મરી ગયો. દૂણ લોકો હિંદુ ને ઐદ્દ ધર્મમાં દાખલ થયા ને હિંદુસ્તાનના અસલ વતનીઓમાં બળી ગયા.

મૌખરી વંશ—આજ વખતે કનોજ પાસે મૌખરી વંશના રાજાઓ સત્તા ઉપર આવ્યા. પહેલાં તો તેઓ ગુપ્ત રાજાઓના અમલદારોજ હતા પણ જેમ જેમ ગુપ્ત સત્તા નબળી પડતી ગઈ તેમ તેમ તેઓનું બળ વધતું ગયું. કનોજમાં તેમની રાજધાની હતી.

થાણેશ્વરવાળું હર્ષનું કુટુંબ—કનોજમાં મૌખરી રાજાઓ બળવાન થતા ગયા તેથી પાસેજ થાણેશ્વરના અમલદારને ગુપ્ત રાજા મહાસેનગુપ્તે પોતાની પુત્રી આપી ને તેની મદદ મેળવી મૌખરી રાજાને ને બંગાળના રાજાને દબાવવા માંડ્યું. આ કુટુંબમાં શ્રીહર્ષ રાજાનો જન્મ થયો. હર્ષના વડવાઓ જાતે વૈશ્યો હતા.

પ્રશ્નો:—(૧) દૂણોનો ને હિંદુસ્તાનનો પરસ્પર સંબંધ જણાવો. (૨) મૌખરી વંશ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

પ્રકરણ ૯મું

ગુપ્ત કાળનું હિંદ

સામાન્ય સ્થિતિ—ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદની સ્થિતિનું જ્ઞાન આપણને સારી રીતે મળી શકે છે, કારણકે તે વખતે ચીનથી ફાહિયેન નામનો એક ઐદ્દ લિશ્તુ આપણા દેશમાં છ વર્ષ સુધી જીવે જીવે સ્થળે ભર્યો ને પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન લખતો ગયો. ઇ. સ. ૪૧૧માં તે એમ લખે છે કે ઉત્તર હિંદના લોકો ઘણાજ સુખી હતા. અમલદારો જીલમ કરતા નહિ. લોકો માંસ, દારૂ, ડુંગળી, લસણ, વગેરેનો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરતા. રાજાઓ વૈષ્ણવ હતા પણ લોકોનો મોટો ભાગ ઐદ્દ ને જૈન હતા. ઠેકઠાણે દવાખાનાંઓ, ધર્મશાળાઓ, સ્તૂપો, વિહારો, ને ઘણાં બધાં મંદિરો જોવામાં આવતાં ને રાજાઓ, તેના દરબારીઓ ને વેપારીઓ ધર્મને નામે ખૂબ પૈસો વાપરતા. ગુપ્ત રાજાઓ વૈષ્ણવ હતા. લોકો શિવને, સૂર્યને ને વિષ્ણુને પણ પૂજતા. અરધાનીસ્તાન, પંજાબ, અયોધ્યા, પ્રયાગ, બિહાર ને સુરજમાં ઐદ્દો બહુ જોવામાં આવતા.

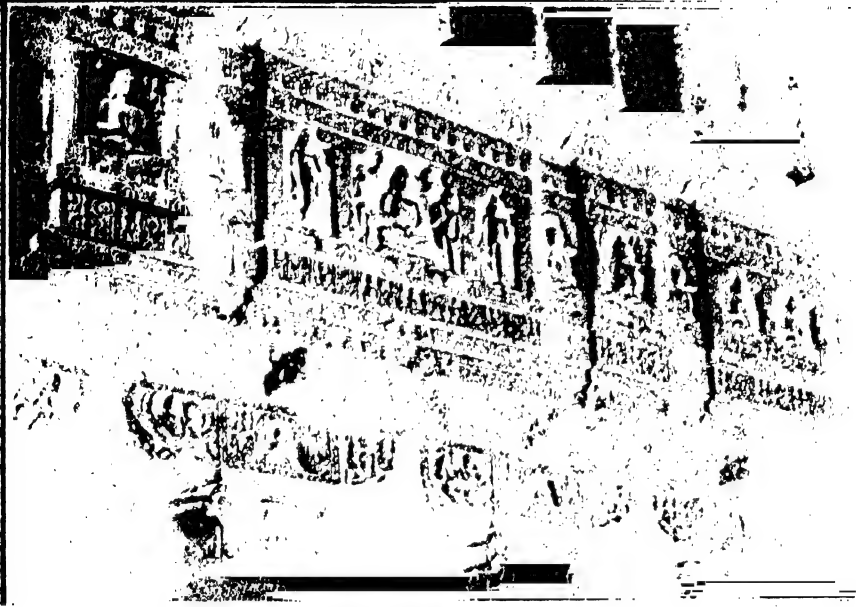
અંગાળામાં ને આસામમાં બ્રાહ્મણોનું જોર વધારે હતું. રાજ્યનો વહિવટ જુદાં જુદાં ખાતાંઓ મારફત થતો. વેપારીઓનાં મંડળો હતાં. તે વખતના હિંદીઓ પરદેશ સાથે ધમધોકાર વેપાર ખેડતા. તેઓ જ્ઞાતિભેદમાં બહુ માનતા નહિ ને જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે ઘણાં લખ્ખો થતાં.

સાહિત્ય, કળા—ગુપ્ત રાજ્યઓના વખતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો. ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના દરબારનાં નવ રત્નો હજુ પણ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પંકાય છે. પાંચમા સૈકામાં મહાકવિ કાલિદાસે “રઘુવંશ,” “શાકુંતલ,” વગેરે કાવ્યો તથા નાટકો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં. આર્યભટ્ટ ગણિત ઉપર ગ્રંથ લખ્યો,

અનંતાની એક ગુફાનો અંદરનો ભાગ

ઇ. સ. ૫૦૫-૫૮૭. અજંતાની ગુફાનાં સુંદર ચિત્રો ને ઇલોરાની ગુફાઓનું ભવ્ય શિલ્પકામ આ કાળમાં થયાં. એ હજી પણ મુસાફરોને આંજી નાંખે છે.

અજંતાની ૧૯મી ગુફાનો એક ભાગ

પ્રશ્નો:—(૧) ફાહિયેન કોણ હતો ? (૨) ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં ઉત્તર હિંદની સ્થિતિ કેવી હતી ?

પ્રકરણ ૧૦મું

મહારાજા હર્ષવર્ધન, ઇ. સ. ૬૦૪-૬૪૭.

શ્રી હર્ષ મહારાજ—આપણે હર્ષ રાજાના વડવાઓ વિષે આઠમા પ્રકરણમાં થોડુંએક જોઈ ગયા છીએ. તેઓ ચાણુશ્વરમાં ગુપ્ત રાજાઓના અમલદારો હતા ને ધર્મે સૂર્યને પૂજનારા હતા. તેમનું કુટુંબ પુષ્પભૂતિના નામથી ઓળખાતું. તે કુટુંબમાં આદિત્યવર્ધન નામનો ગુપ્ત અમલદાર મહાસેનગુપ્તાદેવી નામની ગુપ્ત રાજાની પુત્રી વેરે પરણ્યો.

તેમને પ્રેક્ષાકરવર્ધન નામનો પુત્ર થયો. તેણે દ્વણેને હરાવી કાઢી મૂક્યા.
તે ગુર્જર, સિંધ ને સુરાષ્ટ્રના રાજ્યઓને પણ હરાવ્યા. તેની સ્ત્રીનું
નામ યશોવતી હતું. તેમને રાજ્યવર્ધન, હર્ષ ને રાજ્યશ્રી નામે

એ પુત્રો ને એક પુત્રી, થયાં. રાજ્યશ્રી કનોજના મૌખરી વંશના રાજા ગૃહવર્મા સાથે પરણી હતી. પ્રભાકરવર્ધનના મરણ પછી રાજ્યવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. પણ માળવાના ગુપ્ત રાજાએ પોતાના બેનેવી ગૃહવર્માને લડાઈમાં મારી નાંખ્યો તેથી તે માળવા તરફ ગયો ને દુશ્મનને તેણે હરાવ્યો. પણ બંગાળના રાજા શશાંકે તેને છેતરી મારી નાંખાવ્યો. તેથી હર્ષ પોતે ગાદીએ આવ્યો; ઇ. સ. ૬૦૪.

ગાદીએ આવતાંજ હર્ષે કામરૂપ અથવા આસામના રાજા ભાસ્કરવર્માને પોતાના પક્ષમાં લીધો ને શશાંકને હરાવ્યો. પછી તેણે વિધવા બેન રાજ્યશ્રીને વિંધ્યાચળની ઝાડીમાંથી બચાવી કનોજ આણી ને કનોજ મુકામે રાજધાની કરી. તેણે નેપાળના રાજાને હરાવ્યો ને દક્ષિણ હિંદના રાજા ચાલુક્ય પુલકેશીની સામે પણ લશ્કર મોકલ્યું પણ આ સાહસમાં હર્ષ ફાવ્યો નહિ. હર્ષે માળવા, કચ્છ, ને સુરાષ્ટ્ર પણ જીતી લીધાં ને ઇ. સ. ૬૩૬માં વટલલીપુરના રાજા દ્રુવસેનને હરાવી તેને પોતાની પુત્રી આપી તે રાજ્યને ખંડિઉં રાજ્ય બનાવ્યું. હર્ષે હવે ઔદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો ને ચીન તરફ એક વડીલ મોકલ્યો.

હર્ષ જાતે વૈશ્ય હતો. તે ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરી ગયો. તેની પ્રજા આબાદ હતી. તે બધા ધર્મના લોકોને સરખું માન આપતો. વારંવાર તે મોટી મોટી ધર્મની સભાઓ ભરતો ને મેળાઓ કરતો. આવા મેળાઓ વખતે તે રાજ્યનું તમામ ધન દાનમાં આપી દેતો. તેણે ધર્મશાળાઓ, દવાખાનાંઓ, વિહારો ને સ્તૂપો બંધાવ્યાં. તે શીલાદિત્યના નામથી પણ ઓળખાય છે. હર્ષ સારો કવિ થઈ ગયો. તેણે નાગાનંદ, પ્રિયદર્શિકા ને રત્નાવલી નાટકો લખ્યાં છે. તે લેખકોને ને વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપતો. બાણભટ્ટ ને મયૂર નામના બે મોટા વિદ્વાનો તેના દરબારમાં માન પામી ગયા. બાણભટ્ટે હર્ષચરિત ને કાદંબરી સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે.

પ્રશ્નો:—(૧) હર્ષ રાજા ચક્રવર્તી કેમ થઈ શક્યો? (૨) તેના વખતમાં આપણી સ્થિતિ કેવી હતી? (૩) હર્ષ રાજાએ કયા ચીન મુસાફર સાથે મિત્રતા કરી?

પ્રકરણ ૧૧મું

હર્ષના વખતનું ઉત્તર હિંદ

ચીની લિફુ ને મુસાફર હ્યુએનસાંગ—હર્ષ રાજાના વખતમાં ઉત્તર હિંદની સ્થિતિનો ખ્યાલ આપણને ચીનથી આપણે ત્યાં આવેલા હ્યુએનસાંગ નામના મુસાફરના લખાણ ઉપરથી ને આણના હર્ષચરિત તથા કાદંબરી ઉપરથી પણ મળી આવે છે. હ્યુએનસાંગ ૨૯ વર્ષની ઉંમરે આપણા દેશમાં આવ્યો ને સોળ વર્ષ પછી તે સ્વદેશ ગયો. નાલન્દાના પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠમાં રહી તેણે અભ્યાસ કર્યો. કામરૂપ અથવા આસામનો રાજા ભાસ્કરવર્મા ને હર્ષદેવ તેના મિત્રો થયા. હર્ષે બૌદ્ધ મત સ્વીકાર્યો. આ બંને રાજાઓએ તેને ઘણી અમૂલ્ય બક્ષીસો આપવા માંડી પણ હ્યુએનસાંગે તે લેવા ના પાડી. તે ગૌતમ બુદ્ધનાં કેટલાંક હાડકાંઓ, કેટલીક બૌદ્ધ મૂર્તિઓ ને કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથો માત્ર પોતાની સાથે લઈ ગયો.

હર્ષના વખતની હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિ—હર્ષ બ્યારે ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કાબુલ, ઉદ્યાન અથવા સુવાસ્તુ, કાશ્મીર, સિંધ, પશ્ચિમ માળવા ને જોધપુર આગળ ગુર્જર રાજાના રાજ્યમાં બૌદ્ધ મત વધારે મનાતો હતો. ગુજરાત ને કાઠિઆવાડમાં પણ બૌદ્ધો ને જૈનોનું જોર હતું. વલ્લભીપુરનો રાજા ધ્રુવસેન શૈવ હતો. ભરૂચ પાસેનો ગુર્જર રાજા સૂર્યનો ઉપાસક હતો. તે સિવાય પૂર્વ માળવા, ઇન્દોલખંડ, મગધ, બંગાળા ને કામરૂપ અથવા આસામમાં બ્રાહ્મણ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. દક્ષિણ હિંદમાં ચાલુક્ય પુલકેશી રાજ્ય કરતો હતો. આખા દેશમાં મૂર્તિપૂજા ચાલતી હતી. અગ્નિ, ચંડિકા ને મહાદેવની પણ ઉપાસના એ વખતે ચાલતી. જ્ઞાતિઓ વધારે મજબુત થતી જતી હતી પણ હજી પ્રાંતવાર કે ધંધાવાર જ્ઞાતિબંધનો થયાં નહોતાં. હર્ષ પોતે વૈશ્ય હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. દેશમાં બૌદ્ધ ને જૈન સંધારામોમાં વિદ્યા ભણતી. નાલન્દા, વલ્લભીપુર, ઉજ્જન, પૈથળ, જેવાં શહેરોમાં ઘોડાં ઘોડાં વિદ્યાપીઠો રાજાઓનાં, વેપારીઓનાં ને અમલદારોનાં ઘન ઉપર નમતાં. પરદેશી ભોક્ષો પણ આ વિદ્યાપીઠોમાં અન્નપાત્ર કરવા આવતા. બધા

ધર્મોને સરખું માન અપાતું. ખાનદાન કુટુંબની સ્ત્રીઓ કેળવાએલી હતી. સતીનો રીવાજ ચાલુ હતો. ઉચ્ચ સ્ત્રીઓ પુનર્લગ્ન કરતી નહિ. હલકા વર્ણની સ્ત્રી ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષ સાથે લગ્ન કરી શકતી પણ ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રી નીચ વર્ણના પુરુષ સાથે લગ્ન કરી શકતી નહિ. લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી. તેઓ રાજભક્ત ને લડાયક હતા ને દૂરોને તેઓએ હમણાંજ હરાવ્યા હતા. ચીની મુસાફરો હિંદના લોકોની વિદ્વતાનાં ને તેમનાં સાહસ ને પ્રામાણિકપણાનાં સારાં વખાણ કરી ગયા છે. રાજ્યનો કારભાર ખાતાંવાર ચાલતો ને રાજ્ય ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરવા બંધાએલો હતો. હર્ષ પછી તેના રાજ્યના ભાગલાઓ થઈ ગયા ને રજપુતો જોર ઉપર આવ્યા એટલે તે આપણા દેશનો છેલ્લો ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. રજપુતોના વખતમાં મુસલમાનો આપણા દેશમાં આવ્યા. તેમના સહવાસથી આપણા રીતરીવાજોમાં ઘણો ફેરફાર થયો. આ કારણથી હર્ષનો વખત આપણા દેશના ઇતિહાસના બધા યુગોથી નોખો તરી આવે છે.

પ્રશ્ન:—હર્ષના વખતની આપણી સ્થિતિનો થોડોક ખ્યાલ આપો.

પ્રકરણ ૧૨મું

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ

ન્યારે આર્ય લોકો ફક્ત ઉત્તર હિંદમાંજ વસતા હતા ત્યારે માળવાની દક્ષિણે મોટું જંગલ હતું. રામાયણમાં આ જંગલને “મહાકાંતાર”ના નામથી ઓળખાવવામાં આવ્યું છે ને તે વખતે તે જંગલ ઠંડું હોવાનું સૂધી પણ આવતું હશે એમ જણાય છે. “રામાયણ”ના ઋષિ-મોકો દક્ષિણમાં પણ આશ્રમો કરી રહ્યા હતા પણ તે વખતે સૂધી આર્યોએ દક્ષિણમાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં નહોતાં. રામચંદ્રે રાવણનો નાશ કરી બિલીપણને ગાદી આપી ત્યારે આર્યો પહેલાં ઠંડું સમુદ્ર સૂધી જઈ શક્યા. મહાભારતમાં દક્ષિણ હિંદનું સાડે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત ને અશોકના વખતમાં રાષ્ટ્રકૂટી, ચોલ, પાંડ્ય ને કેરલ ને પૈઠનિક રાજાઓનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. ત્યાર પછી શાતવાહન

રાજ્યોએ દક્ષિણમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. પ્રતિષ્ઠાનપુર અથવા પૈઠણમાં તેમની રાજધાની હતી. શાતવાહનો પછી પટલવો ને કદંબો કાંચી ને કાંકણમાં રાજ્ય કરી ગયા. મહારાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં ચાલુક્ય રાજ્યો સત્તા ઉપર આવ્યા. બીજા ચાલુક્ય પુલકેશીએ હર્ષદેવને હરાવ્યો હતો તે આપણે જોઈ ગયા. તે દક્ષિણનો મહારાજાધિરાજ હતો. ધરનાના શાહ ખુશરૂએ તેના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા હતા એ બનાવનું ચિત્ર હજી પણ અજંતાની એક ગુફામાં જોવામાં આવે છે. ચીન મુસાફર હ્યુએનસાંગ તેની પાસે પણ ગયો હતો. ચાલુક્ય રાજ્યો બ્રાહ્મણ, શૈવ, જૈન, કે બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા. તેઓ દક્ષિણ હિંદમાં ઠેકઠેકાણે મોટાં મંદિરો બંધાવી પોતાની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે. તેમની સત્તા ઠેક ઇ. સ. ૧૧૭૮ સુધી ટકી શકી. આ સિવાય ઓરિસ્સામાં કેસરી વંશના રાજ્યોએ ઠેક ઇ. સ. ૧૧૩૨ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. આંધ્ર દેશમાં કૈલકીલ ચવનોએ ઇ. સ. ૫૭૫ થી ઇ. સ. ૮૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેઓ બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મ પાળતા.

દક્ષિણ હિંદની સંસ્કૃતિ પહેલાં તો દ્રાવિડ હતી ને અત્યારે આખામાં તે હજી પણ દ્રાવિડ છે પણ જેમ જેમ ત્યાંના વતનીઓ આર્ય લોકો સાથે સંસર્ગમાં આવતા ગયા તેમ તેમ તેઓ પણ બધા વ્યવહારોમાં, સાહિત્યમાં, ને કળામાં આર્ય સંસ્કૃતિનાં લક્ષણો લેવા લાગ્યા. અત્યારે દક્ષિણ હિંદની સંસ્કૃતિ પણ આર્ય સંસ્કૃતિજ છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ ને જૈન સાધુઓએ આ સંસ્કૃતિના ફેલાવામાં અગત્યનો ભાગ લીધો છે.

પ્રશ્ન:—દક્ષિણ હિંદનો ટૂંકો ઇતિહાસ લખી આપો.

વિભાગ ૩

રજપુતો ને મુસલમાનો, ઈ. સ. ૬૪૭-૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૧

હર્ષ પછીના યુગ—હર્ષ પછીના ૨૦૦ વર્ષો સૂધીમાં ઉત્તર હિંદમાં ઘણાં નાનાં નાનાં રાજ્યો થઈ ગયાં પણ તે બધાં રાજ્યોમાં કનોજનું રાજ્ય મુખ્ય ગણાતું. આ વખતે બૌદ્ધ ધર્મનું બળ ઘટવા લાગ્યું ને શૈવો, વૈષ્ણવો, ને કાળિકાના ઉપાસકોની સંખ્યા વધવા લાગી. આ નવા સંપ્રદાયોએ બૌદ્ધ ને જૈન ઉપદેશોને પોતાના આચારોમાં લીધા. તેમના મિશ્રણથી ધીમે ધીમે અત્યારના હિંદુ ધર્મનો ને હિંદુ સમાજનો ઉદય થયો. આજ જમાનામાં અરબ લોકોએ સિંધ ને પછી મુલતાન હાથ કર્યા ને તેઓ રજપુત રાજ્યો ઉપર ચડાઈ કરવા લાગ્યા. આપણે અરબ કે મુસલમાન સંસ્કૃતિના પરિચયમાં આવવા લાગ્યા ને મુસલમાનોએ આપણી સંસ્કૃતિ દેશાવર ફેલાવી. આ જમાનામાં પુરાણો લખાયાં. તે પુરાણોમાં બ્રહ્મણોના સંસ્કાર, શિવ ને વિષ્ણુની ઉપાસના, વર્ણાશ્રમધર્મ, શ્રાદ્ધ, વ્રત, વગેરે ઉપર વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. તે સિવાય કેટલાંક પુરાણોમાં હિંદના રાજાઓની વંશાવળીઓ પણ આપવામાં આવી છે. આર્ય લોકોના ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસની હકીકત પણ તેમાં મળી આવે છે. સ્ત્રીઓ ને અભણ વર્ણના લોકો પુરાણો વાંચી કે સાંભળી જાહેરીનું ખરું રહસ્ય સમજી શકે છે. પુરાણોની અસર આપણા સમાજ ઉપર ઘણી થઈ છે. આ કારણોથી કેટલાંક લોકો પુરાણોના સાહિત્ય તરફ બેઠકારી બતાવે છે તે ખોટું છે.

પ્રશ્ન:—(૧) હર્ષ પછીના યુગ કેવો હતો ? (૨) “પુરાણો” વિષે તમે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૨

ઇસ્લામ ને હઝરત મહમ્મદ પયગંબર

અરબો—અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ ઉજ્જડ છે પણ કિનારા ઉપરના કેટલાંક પ્રદેશો ઘણા ફળદ્રુપ હોઈ ત્યાંના લોકો પ્રાચીન કાળથી દેશાવસ્તી

સંસ્કૃતિ સાથે પરિચયમાં આવી શકતા હતા. ઇ. સ.ના સાતમા સૈકામાં અરબો બહુ આગળ વધેલા નહોતા ને જેમ આખી દુનિયાના લોકો મૂર્તિ-પૂજક હતા તેમ તે લોકો મૂર્તિને માનતા ને પૂજતા.

મહમ્મદ પયગંબર-મક્કા શહેરમાં ખાનદાન કોરેઇશ કુટુંબમાં
 ઇ. સ. ૫૭૦માં મહમ્મદ પયગંબરનો જન્મ થયો હતો. જન્મ થયા પહેલાં પયગંબરના પિતા ગુજરી ગયા. જ્યારે મહમ્મદ છ વર્ષના થયા ત્યારે માતા આમીના બીબી પણ ગુજરી ગયાં. તેથી પયગંબર પોતાના કાકા અબુતાલીબ સાથે બે ત્રણ વર્ષ માટે રહ્યા. હઝરત નાના હતા ત્યારે તેમને ઈશ્વર ઉપર ઘણીજ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ ભણ્યા ગણ્યા નહોતા પણ તેઓ સત્યવક્તા ને નિડર હતા. થોડા વખત સૂધી તેમણે પોતાના કાકા સાથે વેપારનો અનુભવ લીધો ને પછી એક તાલેવર બાઈ બદીજ પાસે તેઓ નોકર રહ્યા. અમુક વખત પછી બંનેનાં લગ્ન થયાં. હવે તેમને એમ જણાવા લાગ્યું કે મૂર્તિની પૂજા તે ખરા ઈશ્વરની પૂજા નથી ને ઈશ્વર તો માત્ર એકજ છે. આ પંથ તેમણે અરબોને ઉપદેશવા માંડ્યો તેથી મક્કાના લોકોએ તેમને મદિના જવા ફરજ પાડી. મદિનામાં ઘણા લોકો મુસલમાનો થયા ને તેમણે મક્કા સર કર્યું. ધીમે ધીમે આખા અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામ ફેલાઈ ગયો. મહમ્મદ મક્કાથી મદિના ગયા તેને મુસલમાનો “હિજરત” કહે છે, ઇ. સ. ૬૨૨. દસ વર્ષ પછી પયગંબર ગુજરી ગયા.

ઈસ્લામ-ઈસ્લામ એમ કહે છે કે ઈશ્વર માત્ર એકજ છે, તેથી મૂર્તિપૂજા ખોટી છે, મહમ્મદ તે ઈશ્વરના પયગંબર છે ને ખેરાત કરવાથી ને બંદગી કરવાથી દરેકને સ્વર્ગ મળી શકે છે. ઈસ્લામમાં બધાં માણસો સરખાં ગણાય છે. કુરાન એ મુસલમાનોનું પવિત્ર પુસ્તક છે. તેઓ એમ માને છે કે ખુદાએજ પયગંબરને એ સંદેશ આપેલો.

મુસલમાનો:—અરબોએ ઈરાન, ઈજિપ્ત, ઉત્તર આફ્રિકા, પશ્ચિમ એશિયા, ને સ્પેઈનના દેશો જીતી લીધા ને ત્યાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવ્યો. જેમ જેમ તેઓ વધારે સુધરેલા લોકોના સમાગમમાં આવતા ગયા તેમ તેઓ પણ વધારે સુધર્યા ને સાહિત્ય, ફિલસૂફી, કળા, વગેરેમાં આગળ આવતા ગયા. યૂરોપમાં જ્યારે અજ્ઞાન હતું ત્યારે મુસલમાનોએ ઓક,

પારસી ને હિંદની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરી તેનો લાભ યૂરોપિઅનોને આપ્યો. મુસલમાનોએ **તુર્કીસ્તાન** ને **અફઘાનીસ્તાન** પણ જીતી લીધાં ને ઠેક આપણા વાયવ્ય કોણ સૂધી આવી ચડ્યા. એ દેશોના લોકો પણ હવે મુસલમાનો થઈ ગયા ને તેઓએ હિંદ ઉપર નજર કરવા માંડી.

પ્રશ્નો:—(૧) મહમ્મદ પયગંબરનું ટંકું જીવનચરિત્ર લખો. (૨) ઈસ્લામ એટલે ? (૩) મુસલમાનોની અગત્યતા બતાવો.

પ્રકરણ ૩નું

હર્ષ પછીનાં કેટલાંક આર્ય રાજ્યો, ઇ. સ. ૬૪૭-૮૦૦.

(૧) **સિંધ**—સિંધના રાજ્યો ને લોકો ખૌદ્ધ ધર્મ પાળતા. સિંધુ નદીના મુખ આગળ આ સમયમાં દેવળ બંદર નામનું બંદર હતું. દેવળ બંદરના આંચીઆઓએ એક અરબી વહાણ લુંટ્યું તેથી ખલીફા વલીદે પોતાના જમાઈ **મહમ્મદ કાસિમ**ને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. કાસિમે સિંધના રાજાને હરાવ્યો ને આખો સિંધ દેશ સર કર્યો, ઇ. સ. ૭૧૨. એમ કહેવાય છે કે આ વખતે સિંધના રાજાની એ ઘણી રૂપવતી કન્યાઓને કાસિમે બગદાદ મોકલી હતી. તે કુમારિકાઓએ કાસિમ વિષે ખલીફા પાસે ખોટી ફરિયાદ કરી તેથી ખલીફાએ કાસિમને ઘણીજ ધાતકી રીતે મારી નંખાવ્યો. મુસલમાન લોકો સિંધમાં દાખલ થયા એટલે તે દેશના ઘણા લોકોએ ઈસ્લામ ધર્મ કબૂલ કર્યો. **ખલીફાઓએ સિંધ ઉપર ૬૪. ઇ. સ. ૧૦૨૫ સૂધી અમલ કર્યો.**

(૨) **કાબુલ**—સાતમા સૈકાની અધવચમાં મુસલમાનો અફઘાનીસ્તાનમાં દાખલ થયા. **અફઘાન લોકો** એ વેળા **ખૌદ્ધ**, કે **બ્રાહ્મણ**, કે **પારસી** હતા પણ કાબુલના હિંદુ રાજાની હાર થઈ એટલે આખો અફઘાનીસ્તાન દેશ મુસલમાન થઈ ગયો. આવી રીતે મુસલમાનો આપણા દેશના દરવાજા આગળજ આવી ગયા.

(૩) **કાશ્મીર**—કાશ્મીરનો ઇતિહાસ કલહણ નામના લેખકે **રાજ-તરંગિણી**માં લખ્યો છે. તે દેશમાં પણ હિંદુ રાજ્ય હતું. ઇ. સ. ૧૩૩૮માં મુસલમાનોએ આ રાજ્યને તોડ્યું. કાશ્મીરી બ્રાહ્મણો હજી પણ ઘણા વિદ્વાન છે. અત્યારે તે દેશની વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાન છે.

(૪) વઘ્ણલીપુર—ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં અયોધ્યાના સૂર્ય વંશના કનકસેન નામના માણસે કાઠિઆવાડ આવી ત્યાં એક નાની સત્તા સ્થાપી. તેના વંશજોએ ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં નોકરી કરી પોતાની વગ વધારી ને વઘ્ણલીપુર (વળા) વસાવ્યું. હર્ષ રાજાના વખતમાં ધ્રુવસેન નામનો વઘ્ણલીપુરનો રાજા હર્ષના લશ્કરથી હારી ગયો ને તેણે કનોજની સત્તાને સ્વીકારી. વઘ્ણલીપુરના રાજાઓ મૈત્રકે કહેવાતા. ઈ. સ. ૭૭૫માં ધ્રુવભટ્ટ શીલાદિત્ય નામના રાજાના વખતમાં એક વેપારીની ખટપટથી સિંધના મુસલમાન લોકોએ સુરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી ને વઘ્ણલીપુર નગરીનો ને તેના રાજ્યનો નાશ કર્યો. વઘ્ણલીપુરના રાજાઓ મોટા વિદ્વાનો હતા ને તેમના રાજ્યમાં જૈનો, બૌદ્ધો ને શૈવોનું બધું ધર્મ હતું. પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત “ભટ્ટકાવ્ય” વઘ્ણલીપુરમાં લખાયું હતું.

(૫) ભરૂચ—ઉત્તર દેશના ગુર્જરો ગુજરાતમાં આવ્યા તેથી આપણા પ્રાંતનું નામ પણ ગુજરાત પડ્યું. તેમાંના કેટલાકોએ ભરૂચમાં ગાદી સ્થાપી.

(૬) ભીનમાળ—ઇ. સ.ના પાંચમા સૈકા પછી ગુર્જર જાતિના આર્ય લોકો રજપુતસ્તાનમાં ઉતરી આવ્યા ને જોધપુરની ઉત્તરે ભીનમાળમાં તેમણે પોતાની ગાદી સ્થાપી. મુસલમાનોએ આ શહેર અગ્ર્યારમાં સૈકામાં સર કર્યું. આ રાજ્ય ગુર્જર રાજ્ય કહેવાય છે. ઈ. સ. ૬૨૮માં બ્રહ્મગુપ્તે પોતાનો બ્રહ્મસિદ્ધાંત નામનો ખગોળ ઉપરનો ગ્રંથ ભીનમાળમાં પૂરો કર્યો હતો.

(૭) પૂર્વ માળવામાં પણ આ વખતમાં રાષ્ટ્રકૂટો તો કોઈ વાર કનોજના રાજાઓ રાજ્ય કરતા.

(૮) કનોજ—હર્ષના વખત પછી તેના બનેલી ગૃહવર્માના વંશજો કનોજમાં રાજ્ય કરતા. ઈ. સ. ૮૧૬માં ભીનમાળના ગુર્જર રાજા નાગભટ્ટે કનોજ જીતી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી. સાતમા સૈકાની આખરમાં સંસ્કૃત કવિ ભવભૂતિ ને પ્રાકૃત કવિ વાક્પતિરાજ કનોજના રાજા યશોવર્માના દરબારમાં થઈ ગયા. ભવભૂતિએ મહાવીરચરિત, માલતીમાધવ ને ઉત્તરરામચરિત લખ્યાં છે ને વાક્પતિરાજે ગૌડવધ લખ્યું છે.

ઇ. સ.ના નવમા સૈકામાં આ રાજ્યોનો નાશ થયો ને તેમાંના કેટલાંક ઉપર રજપુતોએ પોતાની સત્તા જમાવી.

પ્રશ્નો:—હિંદુસ્તાનમાં આઠમા ને નવમા સૈકામાં ક્યાં ક્યાં જુદાં જુદાં રાજ્યો થઈ ગયાં ? (૨) તે વખતમાં સાહિત્યમાં કોણે કોણે કીર્તિ મેળવી?

પ્રકરણ ૪થું

રજપુત રાજાઓનો ઉદય ને પરાજય, ઇ. સ. ૮૦૦-૧૨૦૬.

નવો યુગ—અત્યાર સૂધીનાં રાજ્યો ઉપર બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય કે ક્ષત્રિય રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા પણ હવે પછી વૈશ્યો ને બ્રાહ્મણો અમલ ઉપરથી ઉતરી ગયા ને રજપુત રાજાઓ આગળ આવ્યા. તેઓ મુસલમાનો સામે ઇ. સ. ૧૨૦૬ સૂધી લડ્યા. આજ જમાનામાં બૌદ્ધ ધર્મ આપણા દેશમાંથી ધર્મ તરીકે નાશ પામ્યો, તે એટલે સૂધી કે અત્યારે આપણા દેશમાં એક પણ બૌદ્ધ નથી. આજ વખતે નવી પેઠા જ્ઞાતિઓ ઉભી થઈ. બાળલગ્નો પણ મોટા પ્રમાણમાં થવાં લગ્યાં. માત્ર બ્રાહ્મણોજ વેદ ભણતા થયા. વળી આ વખત દરમ્યાન, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી, ને હિંદુસ્તાની ભાષાઓનો ઉદય થયો; પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ ઓછો થઈ ગયો. આ વખતમાં મુસલમાનો આપણા દેશ ઉપર વારંવાર ચડી આવ્યા ને અખુટ નાણું ખેંચી ગયા. એ રીતે આપણો દેશ ગરીબ થઈ ગયો.

પ્રખ્યાત રજપુત વંશો:—કેટલાએક લેખકો એમ માને છે કે રજપુતો દૂણો કે શકો કે અસલના દ્રાવિડો હતા. પણ આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી હોય એમ જણાય છે. રજપુતો શુદ્ધ આર્ય ક્ષત્રિયો હતા એમ હવે માનવું જોઈએ. નીચે પ્રખ્યાત રજપુત વંશો આપવામાં આવ્યા છે.

મેવાડનો ગુહિલોટ (ગુહિલપુત્ર) અથવા સિસોદીયા વંશ—મેવાડના રાણાઓ રામચંદ્રના વંશજો છે અને રજપુતોમાં હજુ પણ પહેલી ખુરશી ધરાવે છે. તેઓ એકલિંગ મહાદેવની પૂજા કરે છે. તેમનામાં બાપા રાવળ, સમરસિંહ, ભીમ, હમ્મીર, રાણો કુંભો, સંગ્રામસિંહ ને પ્રતાપ જેવા ઘણા પરાક્રમી રાજાઓ થઈ ગયા. તેઓએ મુસલમાનો સામે જ્યાં સૂધી લડી શકાય ત્યાં સૂધી લડ્યાં કર્યું ને રજપુતસ્તાનને સુલતાનોના હાથમાં જતું બચાવ્યું. વલ્લભીપુરનો જ્યારે નાશ થયો ત્યારે ત્યાંનો ગુહાદિત્ય નામનો

રાજા ઇડરમાં ગયો. તેના વંશજોમાં આપા રાવળનો જન્મ થયો. તેણે ચિતોડને અરજો સામે, સોલંકીઓ સામે ને કચ્છીઓ સામે બચાવ્યું ને પછી પોતે ચિતોડની ગાદી ઉપર આવ્યો. તે ઇ. સ. ૭૭૦માં મરી ગયો. સિસોદિયાઓનાં પરાક્રમે આગળ આખી દુનિયાના રાજાઓનાં પરાક્રમે ઝાંખાં થઈ જાય છે.

હજ્જનરો સતી સુંદરી ઉછળતી ચિતા મહીં ફૂટતી
વીરો કેસરીઆં કરી સમરમાં હોમાય શત્રુ દળી,
માતા પુત્ર તજે, સતી પતિ તજે, બ્રાતા ભગિની તજે
રાખ્યો માત્ર સ્વધર્મ મૃત્યુ વરવા અશ્રુ વિના મોકલે.
ભૂમિ મેવાડની આ આ, ખરી એ યજ્ઞભૂમિ છે
હજ્જરો દેવી રત્નોનું મહા બલિદાન પામી છે.

ભૂમિ ભારત તણાં તનુજો ભવિષ્યે પ્રેરણા પામે
ખરા સ્વધર્મ ને સ્વાર્પણ તણા ત્યાં તેજને પામે.—પ્રભાવતી નાટક

(૨) ચૌહાણો:—અજમેર મુકામે ચૌહાણ કુળના રાજાઓ રાજ્ય કરી ગયા.

(૩) કનોજના પ્રતિહારો:—ભીનમાળના એક નાગભટ્ટ નામના રાજાએ કનોજ સર કરી ત્યાં પ્રતિહાર વંશ સ્થાપ્યો. મુસલમાન લોકો પ્રતિહાર રાજાઓના રાજ્યને ગુજરાત કહેતા. અરબ મુસાફરોએ એમના સારા કારભારની ઘણી તારીફ કરી છે. રાજશીખર નામના એક મહેંદ્રપાલ પ્રતિહાર રાજાના ગુરુએ બાલભારત ને કર્પૂરમંજરી નાટકો ને કાવ્યા-મીમાંસા લખ્યાં છે. પ્રતિહાર રજપુતો પાસેથી ચંદ્રદેવ નામના એક ગદ્યાલ રજપુતે કનોજ લઈ ત્યાં પોતાના વંશની ગાદી સ્થાપી. જયચંદ્ર રાઠોડ (ઇ. સ. ૧૧૭૦-૧૧૯૩) કનોજનો છેલ્લો રાજા હતો. તેનાજ દરબારમાં સંસ્કૃત મહાકાવ્ય નૈષધચરિતનો કર્તા શ્રી હર્ષ નામનો કવિ થઈ ગયો.

(૪) પાટણના ચાવડાઓ:—ભીનમાળના કેટલાક ચાવડા રાજાઓએ અલારના ઝાંઝુવાડા (કાઠિઆવાડ) પાસે પંચાસરમાં ને વઢવાણમાં રાજ્ય કર્યું. પંચાસરના છેલ્લા રાજા જયશીખરને ભુવડ સોલંકીએ લડાઈમાં હરાવી માર્યો તેથી તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી વનમાં નાસી ગઈ. ત્યાં

તેણે **વનરાજ**ને જન્મ આપ્યો. જૈન યતિ શીલગુણસૂરિએ આ બાળકને આશ્રય આપ્યો ને જૈનો તથા બીલોની મદદથી વનરાજે ઇ. સ. ૭૪૬માં પરદેશીઓને કાઢી મૂકી **પાટણમાં રાજધાની** કરી ફરીથી આવડવંશ સ્થાપ્યો. આવડઓએ પાટણમાં ઇ. સ. ૯૬૧ સુધી રાજ્ય કર્યું.

(૫) **ગુજરાતના સોલંકીઓ**—ઇ. સ. ૯૬૧માં મૂળરાજના વખતમાં સોલંકી વંશની પાટણમાં સ્થાપના થઈ. આવડઓ ને સોલંકીઓના વખતમાં ગુજરાતમાં જૈનોનું ઘણું જોર હતું ને જો કે કુમારપાળ સિવાય બધા રાજાઓ શૈવ હતા છતાં તેઓ જૈનોને ઘણું સાદું માન આપતા. તે વખતે ગુજરાતમાં મુસલમાનો પણ વેપાર અર્થે વસતા હતા ને તેમને પણ રાજાઓ સારો આવકાર આપતા. **સિદ્ધરાજ જયસિંહ** ઇ. સ. (૧૦૯૩-૧૧૪૩) નામના સોલંકી રાજાના વખતમાં ગુજરાતની કીર્તિ આખા હિંદમાં ફેલાઈ. સિદ્ધરાજે કાઠિઆવાડ, માળવા ને દક્ષિણમાં પણ પોતાની આણ ફેરવી હતી. તેના ભત્રીજા **કુમારપાળે** હેમચંદ્રસૂરિ પાસેથી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો. સોલંકી વંશ ઇ. સ. ૧૨૮૬માં અસ્ત થયો. ઇ. સ. ૧૨૯૭માં મુસલમાનોએ ગુજરાત સર કર્યું. આ વખતમાં વિમળશાહે ને વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ નામના બે જૈન પ્રધાનોએ આખુ ઉપર સુંદર જૈન દેવાલયો બંધાવ્યાં. સિદ્ધરાજે પાટણમાં રૂદ્રમાળ બંધાવ્યું હતું ને સહસ્ત્રલિંગ તળાવ તૈયાર કરાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળના વખતમાં જૈન આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે વ્યાકરણ ઉપર ને જૈન ધર્મ ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે. જૈનો તેમને “કલિકાલસર્વજ્ઞ” કહે છે.

(૬) **ધારાનગરીના પરમાર રાજાઓ**—માળવામાં આ વખતમાં પરમાર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેઓની રાજધાની પહેલાં તો ઉર્જનમાં હતી પણ પછી ધારાનગરી સ્થાપી ત્યાં તેઓએ રાજધાની કરી. તેમનામાં રાજા મુંજ, ઇ. સ. ૯૭૩-૯૯૭, ને રાજા ભોજ, ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૬૦ એ બે વિદ્વાન ને પ્રતાપી રાજાઓ થઈ ગયા. ધારાનગરીનો જગદેવ પરમાર પણ જાણીતો રાજા થઈ ગયો. રાજા ભોજે કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે. તે પ્રજા ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતો ને હજી પણ સારા રાજાને હિંદુઓ “રાજા ભોજ”ના નામથી ઓળખે છે.

(૭) ચંદેલ રજપુતો—ચુંદેલખંડમાં ચંદેલ રજપુતો આ વખતમાં આગળ આવ્યા.

(૮) કલચૂરી રજપુતો—મધ્ય પ્રાંતમાં કલચૂરી રજપુતો આ સમયમાં રાજ્ય કરતા હતા.

(૯) બંગાળાના પાલ ને સેન રાજાઓ—બંગાળાના પાલ રાજાઓનો વંશ આઠમા સૈકામાં સ્થપાયો. તેઓની રાજધાની પાટલીપુત્ર ને પછી મુંગીરમાં હતી. તેઓ ઐશ્વર્ય હતા. અચ્યારમા સૈકામાં બંગાળામાં સેન વંશની સ્થાપના થઈ. ઇ. સ. ૧૨૦૩માં લક્ષ્મણસેન રાજા પાસેથી મુસલમાનોએ ગૌડ રાજધાની સર કરી ને બંગાળા દેશ તેમના હાથમાં ગયો. બંગાળાના આ છેલ્લા લક્ષ્મણ રાજાના દરબારમાં સંસ્કૃત કાવ્ય ગીતગોવિંદનો કર્તા કવિ જયદેવ થઈ ગયો.

(૧૦) કોંકણમાં ચાણુમાં સીલાહાર રજપુત રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. તેઓએ મુંબઈ પાસે પુરીમાં ને કેનેરીમાં સુંદર ઐશ્વર્ય ને શૈવ ગુફાઓ કરાવી.

(૧૧) માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટો—રાષ્ટ્રકૂટ રજપુતો યદુ વંશના હોવાનું કહે છે. ઇ. સ. સાતમા સૈકાની આખરે એ રાજાઓએ ચાલુક્યો પાસેથી મહારાષ્ટ્ર પડાવી લીધું. અમોઘવર્ષ નામના રાજાએ (ઇ.સ. ૮૧૪-૮૭૭) માલખેડમાં રાજધાની કરી. અરબ મુસાફરો આ રાજાઓના અમલને બહુ વખાણી ગયા છે. કેટલાક રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ દિગંબર જૈન ધર્મ પાળતા. કૃષ્ણરાજ નામના રાજાએ ઈલોરાનું સુંદર કૈલાસમંદિર કરાવ્યું.

(૧૨) કલ્યાણના ચાલુક્યો—ઈ. સ. ૯૭૪માં ચાલુક્ય તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાને હરાવી મહારાષ્ટ્રમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૧૬૨ સુધી તે રાજ્ય ચાલ્યું. પછી યાદવો આવ્યા. દેવગિરિ (દૌલતાબાદ)માં તેમની રાજધાની હતી. અલાઉદ્દીનના વખતમાં દેવગિરિનો રામચંદ્ર યાદવ રાજા મુસલમાનોથી હારી ગયો. તે પછી મહારાષ્ટ્રમાં તેમની સત્તા શરૂ થઈ.

આ સિવાય કંદહાર, દિલ્હી, કોશલ, વંગી, તેલંગણ, દ્વારાસમુદ્ર, મદુરા, તંજાવર, ગોવા, વગેરે સ્થળે ખીજાં રજપુત કુટુંબો રાજ્ય કરતાં હતાં. તુંવર શાખાના રજપુત અનંગપાળે ઇ. સ. ૧૦૫૨માં દિલ્હી સ્થાપ્યું.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ—પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અજમેરના રાજા સોમેશ્વર ને કર્પૂરદેવીનો પુત્ર થાય પહેલાં તેનું લગ્ન આયુના જેતસી પરમાર રાજાની

ઇલોરાની ગુફાનું એક દૃશ્ય.

પુત્રી ઇચ્છિકા કુમારી સાથે થયું. તેમાં ગુજરાતનો રાજા ભોળો ભીમ નિરાશ થયો તેથી બંને વચ્ચે દુશ્મનાવટ થઈ. પૃથ્વીરાજે ઉત્તર દિશાના રાજ્યોમાં ચક્રવર્તીપદ ધારણ કર્યું. અજમેર તેના આપની રાજધાની હતું ને દિલ્હી મામા અનંગપાળ પાસેથી તેના કબજામાં આવ્યું હતું. તેના મુખ્ય હરીફ કનોજનો રાહોડ રાજા જયચંદ્ર હતો. જયચંદ્ર પૃથ્વીરાજનો માસીઆઈ થતો. પણ દિલ્હીના રાજ્યમાં ભાગ નહિ મળવાથી તે પૃથ્વીરાજની અદેખાઈ કરતો. તેણે રાજસૂય યજ્ઞ આરંભ્યો ને તેમાં બધા રાજાઓને નોતરવામાં આવ્યા. પણ પૃથ્વીરાજ ન આવ્યો. તેથી તેનું પૂતળું બનાવી તેને દારપાળની જગ્યાએ રોકવામાં આવ્યો. એજ વખતે જયચંદ્રે પોતાની રૂપવતી કન્યા સંયોગિતાના લગ્ન માટે સ્વયંવરમંડપ તૈયાર કરાવ્યો. સંયોગિતાને પૃથ્વીરાજ સાથે વરવું હતું પણ પૃથ્વીરાજ તો મંડપમાં નહોતો.

તેથી સંયોગિતાએ તેના પૂતળાને વરમાળ પહેરાવી ને આગળની ગોઠવણ મુજબ પૃથ્વીરાજે મંડપમાં અચાનક હાજર થઈ સંયોગિતાનું હરણ કર્યું. કનોજ ને દિલ્હી વચ્ચે હડાહડ વૈર બંધાયું. તેમાં મુસલમાનો ફાવી ગયા ને બંનેનો નાશ થયો. પૃથ્વીરાજ એ છેલ્લો રજપુત રાજા ચક્રવર્તીપદે આવી ગયો. તે, જયચંદ્ર તથા શહાબુદ્દીન વચ્ચે જે યુદ્ધ થયાં તેનું વર્ણન ચંદબારોદે પોતાના પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપ્યું છે. તે રાસો હિંદીમાં લખાયો છે ને તેમાં આપેલું વર્ણન કાયરમાં કાયર માણસને પણ શૂર બનાવે છે.

રજપુતો—આ બધા રજપુત રાજાઓ બહાદુરીથી લડતા, પોતાની પ્રજા ઉપર જીલમ ગુન્જરતા નહિ, વિદ્વાનેને આશ્રય આપતા ને યુદ્ધપ્રસંગે કદિ પણ પાછા ફરતા નહિ. તેમની સ્ત્રીઓ પણ તેમના જેવીજ હતી ને મુસલમાનોના હાથમાં જવા કરતાં મરવું પ્રસન્ન કરતી. તેઓ ધર્મ ઉપર ઘણી શ્રદ્ધા રાખતા. પણ આ બધાં રાજ્યો અંદર અંદર લડી પોતાનું બળ ઓછું કરી નાંખતાં. વળી તેમના રાજાઓ અંધશ્રદ્ધાળુ હતા ને મુસલમાનો સામે લડતાં તેઓ હારી ગયા, કારણ કે તેમનામાં શૌર્ય હતું પણ યુદ્ધ કરતાં તેમને આવડતું નહિ. છતાં પાંચસો વર્ષો સુધી તેઓએ મુસલમાનો સાથે લડ્યાં કર્યું ને તેમને આર્ય સંસ્કૃતિને નાશ પામતી બચાવી.

હવે આપણે આ સમયની આપણા દેશની સ્થિતિ તપાસીએ.

એ વખતનું હિંદ—અરબ લેખકોનાં લખાણો ઉપરથી અને સંસ્કૃત તથા જૈન સાહિત્ય ઉપરથી આપણને તે વખતની આપણી પરિસ્થિતિનું કાંઈક જ્ઞાન મળી શકે છે. એ વખતે બૌદ્ધ ધર્મ મગધદેશ સિવાય લગભગ ક્યાંય જોવામાં આવતો નહોતો. શૈવો, વૈષ્ણવો ને જૈનોનું જોર સાંકે હતું. બધા પ્રાંતોમાં સૌ સૌના રાજાઓનું રાજ્ય ચાલતું; તેથી લોકોને સ્વતંત્રતા ઘણી બહાલી હતી. ધર્મના ઝગડાઓ નહોતા. બ્રાહ્મણો ને વૈશ્યોએ હવે યુદ્ધ કરવાનું મૂકી દીધું હતું. દેશનો બચાવ કરવાનું કામ માત્ર ક્ષત્રિઓ એટલે રજપુતોના હાથમાંજ આવી ગયું હતું. દેશમાં અખુટ નાણું હતું ને લોકો એકંદર સુખી હતા. કળામાં પણ આપણે ઘણા આગળ વધી શક્યા હતા. પણ તે વખતના સાહિત્યમાં આગળના જેવી શક્તિ જોવામાં આવતી નથી. શાંતિએ હવે પ્રાંતવાર ને બંધાવાર

અંધાર્ધ ગર્ભ હતી. છતાં હજી જ્ઞાતિઅંધનો આકરાં નહોતાં. આ વેળા **ભાસ્કરાચાર્ય** નામના દક્ષિણી બ્રાહ્મણ પંડિતે એમ જાહેર કર્યું કે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. **કુમારિદ્વિભટ્ટ** નામના આચાર્યે (ઇ. સ. ૬૫૦-૭૦૦) બૌદ્ધોને ને જૈનોને હરાવી **વદિક મત** ફરીથી **સ્થાપિત** કર્યો. સિંધના **અરબો**એ સિંધનો ઇતિહાસ લખ્યો તેમાં આપણા દેશનું પણ વર્ણન આપ્યું.

શ્રી શંકરાચાર્ય—ઇ. સ.ના આઠમા સૈકામાં મલબારમાં કાલદી ગામમાં એક નાંખુદ્રા બ્રાહ્મણના કુટુંબમાં શ્રી શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો. તેઓ જ્યારે નાના હતા ત્યારે તેમના પિતા ગુજરી ગયા. તેથી તેમણે માતા આગળ રહી અભ્યાસ કર્યો. વિંધ્યાચળ પર્વતના જંગલમાં ગોવિંદાચાર્ય પાસે તેમણે દીક્ષા લીધી ને શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યા પછી પોતાનો વેદાંત મત જાહેર કર્યો. જૈનોને ને બૌદ્ધોને તેમણે મોટી મોટી સભાઓમાં હરાવ્યા. બીજાં દર્શનોનાં આચાર્યો તેમના શિષ્યો બન્યા. પૂર્વમીમાંસાદર્શનના મુખ્ય ઋષિ મંડનમિશ્રની વચ્ચે ને તેમની વચ્ચે વિવાદ થયો તેમાં મંડનમિશ્રની સ્ત્રીએ શંકરાચાર્યનો વિજય જાહેર કર્યો. શંકરાચાર્યે આખા ઉત્તર હિંદમાં મુસાફરી કરી પોતાના સિદ્ધાંતો ફેલાવ્યા પણ તેઓ બત્રીસ વર્ષની બરજીવાન વયમાં ગુજરી ગયા. તેમણે વેદાંતસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય, ને બીજા ઘણા સંસ્કૃત ગ્રંથો, લખ્યા છે, વળી તેઓ સુંદર સ્તોત્રો પણ કરી ગયા છે. પોતાના મતને પ્રજામાં ફેલાવવા તેઓએ શૃંગેરી, જગન્નાથપુરી, બદરીકાશ્રમ ને દ્વારકા, એમ દેશના ચાર છેડાઓમાં મઠો સ્થાપ્યા ને તે માટે જીદ જીદ આચાર્યો નીમ્યા. હજી પણ આ આચાર્યોની ગાદીઓ ચાલી આવે છે. શંકરાચાર્યને માનનારા એમ કહે છે કે જગત્ મિથ્યા ને માયારૂપ છે ને બ્રહ્મજ માત્ર સત્ય છે તથા આત્મા એજ બ્રહ્મ છે. આ મત અદ્વૈતવાદ કહેવાય છે.

પ્રશ્નો:—(૧) નવમા સૈકાથી તેરમા સૈકા સુધીના મુખ્ય રજપુત વંશો બતાવો. (૨) એ વખતે આપણા પૂર્વજની કેવી સ્થિતિ હતી ? (૩) આ જમાનાના મુખ્ય સુધારકોના ઉપદેશો બતાવો.

પ્રકરણ પમું

પાંડય, કેરલ, ને ચોલ રાજાઓ. બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ.

તામિલ રાજાઓ—આ વખતે દક્ષિણ હિંદમાં મદુરામાં પાંડય રાજાઓ, કાંચીમાં ચોલ રાજાઓ ને મલબારમાં કેરલ રાજાઓ રાજ્ય

કરતા હતા. એ રાજ્યોની પ્રજાઓ બૌદ્ધ, જૈન, શૈવ ને વૈષ્ણવ ધર્મો પાળતી. તામિલ દેશના લોકો ધણાજ પ્રાચીન કાળથી દેશાવર સાથે મોટા વેપાર ખેડતા. તેમનામાં પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ પણ હતી ને રાજ્યો આ સંસ્થાના મત મુજબ સામાન્ય રીતે અમલ કરતા. આ પ્રદેશોના રાજ્યકર્તાઓએ ધર્મધર્મ ખેતીને ઉત્તેજન મળે તે માટે નહેરો ખોદાવી છે ને મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે.

બૌદ્ધ ધર્મ કેમ નાશ પામ્યો ?—અત્યારે આપણા દેશમાં કોઈ પણ જણ બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો નથી એ નવાઈની વાત છે ને તેનાં કારણો શોધવાં ઘણાં મુશ્કેલ છે. પહેલાં તો જૈનો ને બ્રાહ્મણોએ પોતાની રાજ્યસત્તાનો દુરુપયોગ કરી બૌદ્ધોનો નાશ કરાવ્યો. બૌદ્ધ ધર્મ પાછળથી ઘણો બગડી ગયો તેથી લોકોએ વૈષ્ણવ કે શૈવ મત સ્વીકાર્યો. વળી અત્યારનો હિંદુ સમાજ બૌદ્ધોના ઘણા આચારવિચારોને માન્ય રાખે છે તેથી પણ બૌદ્ધ ધર્મ નાશ પામ્યો. જે કોઈ થોડું બાકી રહ્યું હતું તે મુસલમાની વખતે નાશ પામ્યું.

પ્રશ્નો—(૧) દક્ષિણમાં ક્યાં ક્યાં નાનાં રાજ્યો હતાં ? (૨) બૌદ્ધ ધર્મનો કેમ નાશ થયો ?

પ્રકરણ ૬૬

મુસલમાનોની હિંદ ઉપર પહેલી સવારીઓ,
ઈ. સ. ૧૦૦૦-૧૧૭૫.

તુર્કો—સિંધને છતનારા મુસલમાનો અરબો હતા. તેમણે સિંધીઓ ઉપર ઝાઝો જુલમ ગુન્ગર્યો નહિ, કારણકે તેઓ સંસ્કારી હતા. વળી તેમને હિંદની સંસ્કૃતિ માટે ઊંચું માન હતું. પણ હવે જે મુસલમાનો આપણા ઉપર ચડી આવ્યા તે તુર્કો હતા. તેઓ ઝનુની ને ઘણા ઓછા સુધરેલા હતા. ઇ. સ. ૯૩૩માં બોખારાના અમીરના ગુલામ અલખતગીન નામના તુર્ક સરદારે ગઝની સર કર્યું ને અફઘાનીસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. તે ઇ. સ. ૯૭૭માં મરી ગયો એટલે તેનો ગુલામ સમખતગીન ગાદી ઉપર બેઠો. તેણે કાબુલના બ્રાહ્મણ રાજા જયપાળને ને તેના બીજા

ઉત્તર હિંદના મિત્ર રાજાઓને હરાવ્યા ને અફઘાનીસ્તાનમાંથી હિંદુ સત્તાને નાબુદ કરી. તે ઇ. સ. ૯૯૭માં મરી ગયો. તેના પછી તેનો પુત્ર મહમુદ ગઝની સુલતાન થયો.

મહમુદ ગઝની, ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૦—મહમુદ ઘણો લોભી સુલતાન હતો. વળી તે ચુસ્ત સુન્ની મુસલમાન હતો. તેણે હિંદ ઉપર સત્તર વાર ચડાઈ કરી. આ સવારીઓનો એક મુદ્દો એ હતો કે જેમ અને તેમ હિંદમાંથી ખૂબ ધન ગઝની ખેંચી જતું. પહેલી સવારીમાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૩૦માં મહમુદે જયપાળને પેશાવર આગળ સમ્મત હરાવ્યો. જયપાળ નિરાશ થઈ ચિતા ઉપર બળી મુક્યો. તેનો પુત્ર આનંદપાળ હવે પેશાવર પાસેના મુલક પાસેથી હડી ગયો ને તે મુલક તેણે મહમુદના હવાલામાં રહેવા દીધો. મહમુદે સુલતાન પાસેના લઘુ રાજાને પણ હરાવ્યો, મુલતાનના અરબોને હરાવી તે ભાગ પોતાના મુલકમાં ભેળવી દીધો, ને આનંદપાળને પોતાના બાપના મુલકમાંથી કાઢી મૂક્યો. ચાર વર્ષ પછી આનંદપાળ ફરીથી સુલતાન સામે થયો. પંજાબ, કનોજ ને કલંજરના રજપુત રાજાઓ પણ લડાઈમાં હાજર રહ્યા, કારણકે આવા પરદેશી હુમલાઓ વારંવાર તેઓ આવવા દે એમ નહોતા. અટક પાસે મોટી લડાઈ થઈ. રજપુતો હારી ગયા. મહમુદે કાંગરા અથવા નગરકોટ લીધું ને ત્યાંથી અંબિકાના મંદિરમાંથી અખુટ નાણું તે સ્વદેશ લઈ ગયો, ઇ. સ. ૧૦૦૯. ઇ. સ. ૧૦૧૦માં આનંદપાળ ફરીથી લડતાં માર્યો ગયો તેથી તેની જગ્યા લેનાર પુત્ર ત્રિલોચનપાળે મહમુદ સાથે સુલેહ કરી. ચાર વર્ષ પછી ત્રિલોચનપાળે કાશ્મીરના રાજાની મદદ લઈ ફરી મહમુદ સામે થવા હિંમત કરી પણ ન કાવતાં તે કાશ્મીર નાશી ગયો. હવે પંજાબનો રસ્તો મુસલમાનો માટે ખુલ્લો થઈ ગયો. સુલતાને તેનો લાભ લઈ થાણેશ્વર કબજે કર્યું અને ત્યાંના ચક્રસ્વામીની મૂર્તિને તે ગઝની ઉપાડી ગયો. ઇ. સ. ૧૦૧૮માં સુલતાને કનોજના રાજા રાજ્યપાળ ઉપર સવારી કરી ને મથુરાનાં મંદિરોને કાંચે તેમ લુંટ્યાં. ઇ. સ. ૧૦૧૯માં તે કનોજમાં દાખલ થયો. પછી ઇ. સ. ૧૦૨૨-૨૩માં તેણે કલંજરના રાજાને પણ હરાવ્યો. છેલ્લી સવારી કાઝિઆવાડના સોમનાથ મહાદેવના મંદિરને લુંટવા ગુજરાત ઉપર

કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૦૨૪. પાટણનો સોલંકી રાજા બીમદેવ હારી ગયો. સોમનાથના બ્રાહ્મણોએ સુલતાનને મહાદેવની મૂર્તિને અખંડ રાખવા વીનવ્યો ને તે બદલ અખુટ દ્રવ્ય આપવા માંડ્યું. ઝનુની મહમુદ મૂર્તિ તોડનાર તરીકે દુનિયામાં ઓળખાવા માંગતો હતો. હજારો હિંદુઓ મહાદેવની મૂર્તિનો બચાવ કરતાં કપાઈ મુઆ. છેવટે મૂર્તિનું પણ ખંડન થયું તેના કટકા કાચુલ ને ગઝનીની મસ્જિદનાં પગથીયાં ઉપર ચોડવામાં આવ્યાં. પછી તે સ્વદેશ પાછો ફર્યો. તે ટૂંક મુદતમાં મરી ગયો. તે લોભી પણ શૂરો હતો ને તેણે કેટલાક વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો હતો. **શાહનામાનો** લખનાર ફારસી કવિ **ફિરૈદાસી** તેના વખતમાં થઈ ગયો. પ્રખ્યાત અરબ **અલબેરૂની** પણ તેના વખતમાં થઈ ગયો. અલબેરૂની આપણા લોકો પાસેથી સંસ્કૃત શીખ્યો. તેના પ્રવાસના પુસ્તકમાં તેણે હિંદુસ્તાનની તે વખતની પરિસ્થિતિનું આબેહુબ ચિત્ર આપ્યું છે. આપણી સંસ્કૃતિ માટે તેને સારૂ માન હતું.

મહમુદની સવારીઓથી હિંદુઓની પોલ જાહેર થઈ ગઈ. સરસ્વતી નદી સૂધીનો પંજાબનો પ્રાંત મુસલમાનોના હાથમાં ગયો. સિંધુ નદીની પેલી પારના લોકો મુસલમાન થયા ને અખુટ નાણાની લુટથી તથા હારોથી ઉત્તર હિંદના લોકો ગરીબ ને નબળા થઈ ગયા. તેનો લાભ ધોરી સુલતાનને મળ્યો.

ધોરીઓ—મહમુદના વંશજો ઇ. સ. ૧૨૦૧ સૂધી ગઝનીની ગાદી ઉપર ટકી શક્યા. તેમના પછી ધોરી સરદારો સત્તા ઉપર આવ્યા. ધોર લોકો ગઝનીથી ઇશાન કોણમાં આવેલા દેશના રહેવાસી હતા ને મુસલમાન બન્યા અગાઉ તેઓ બૌદ્ધ ને હિંદુ હતા. તેમના એક સરદાર **અલાઉદ્દીને** ગઝનીના સુલતાન બહેરામની સત્તા તોડી ને ગઝનીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. બહેરામનો પુત્ર ખુશરુ લાહોર આવ્યો પણ ત્યાં ધોરી લોકોએ તેને નિરાંતે રહેવા દીધો નહિ. અલાઉદ્દીનના ભત્રીજા **આસુદ્દીને** ગઝનીમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી ને આસુદ્દીનના ભાઈ **શહાબુદ્દીન બિન સામ** ધોરીએ પ્રભાવિત નામે પંજાબ ને બીજા હિંદના દેશો લઈ લીધા.

પ્રશ્નો:—(૧) તુર્કો કોણ હતા ? (૨) મહમુદ ગઝનીએ હિંદ ઉપર કરેલી સવારીઓમાં મુખ્ય ચાર સવારીઓ વર્ણવો. (૩) તેમનાં પરિણામો જણાવો.

પ્રકરણ ૭મું

રજપુતોની છેલ્લી હાર, ઇ.સ. ૧૧૭૫-૧૨૦૬.

શહાબુદ્દીન ઘોરીની હિંદ ઉપરની ચડાઈઓ:—શહાબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૧૭૫માં મુલતાન સર કર્યું પણ ઇ.સ. ૧૧૭૮માં પાટણના સોલંકી સગીર મૂળરાજના લશ્કરે તેને હરાવી કાઢી મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૧૮૪માં ઘોરીએ લાહોરમાંથી ખુશરને કાઢી મૂક્યો ને પંજાબ પ્રાંત સર કર્યો. સિંધ પણ તેણે કબજે કર્યું ને ઇ. સ. ૧૧૯૧માં સરહિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખતે દિલ્હીના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે તેને હરાવ્યો; ઘોરી ધાયલ થયો ને કેદ પકડાયો પણ ભોળા રજપુત રાજાએ તેને છોડી મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૧૯૩માં ઘોરી ફરી હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો. નારદીના આગળ મોટી લડાઈ થઈ. ઉત્તર હિંદના લગભગ તમામ રજપુતો આ યુદ્ધમાં હાજર હતા. પણ તેઓ હારી ગયા. ચિતોડનો રાણો સમરસિંહ, તેના પુત્રો, પૃથ્વીરાજ પોતે ને તેના સરદારો, બધા યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. દિલ્હી મુસલમાનોને હાથ ગયું. અજમેર લઈ ઘોરીએ પૃથ્વીરાજના પુત્રને ગાદીએ બેસાર્યો. પછી ઇ. સ. ૧૧૯૪માં કનોજ પડ્યું. રાજા જયચંદ્ર નદીમાં પડી બૂડી મુક્યો. ઇ. સ. ૧૨૦૨માં શહાબુદ્દીન ગઝનીની ગાદીએ આવ્યો પણ ઇ. સ. ૧૨૦૬માં ગઝ્ઝર લોકોએ સિંધુ નદી ઉપર તેનું ખુન કર્યું. એજ વખત દરમ્યાન, દિલ્હીના સુબા કુતુબુદ્દીને ઇ. સ. ૧૦૯૯માં પાટણ લીધું, ને ઇ. સ. ૧૨૦૨ માં કલંજર લીધું. ખીજા સરદાર બખ્ત્યાર ખીલજીએ ઇ. સ. ૧૨૦૩માં બંગાળના સેન રાજા લક્ષ્મણસેનને હરાવી બંગાળ ને બિહારના પ્રાંતો કબજે કર્યા.

રજપુતો કેમ હારી ગયા ?:—હિંદના રજપુતો મુસલમાનો સામે ઘસો છસો વર્ષ થયાં લડતા હતા તેથી મુસલમાનોને હિંદ કબજે કરતાં

જેટલો વખત ને જેટલા ભોગો આપવા પડ્યા તેટલા ભોગો ને તેટલો વખત બીજા દેશો ક્યને કરતી વેળા આપવા પડ્યા નહોતા. મુસલમાની સવારીઓથી ઉત્તર હિંદ પૈસે ધસાઈ ગયું હતું. વળી રજપુતોમાં કુસંપ હતો. તેઓ યુદ્ધ કરતા પણ કરી જાણતા નહોતા. ધોરી જખરો સરદાર હતો. રજપુત રાજ્યોમાં કુનેહ નહોતી. તેઓ શત્રુ ઉપર બહુ વિશ્વાસ રાખતા. વળી તેઓ લડતી વેળા પોતાના નાના મોટા સરદારોની સલાહ પૂછી યુદ્ધ કરતા. આ તેમની મોટી નબળાઈ હતી. છતાં રજપુતોએ જે વીર પરાક્રમો કરી આપણા દેશનો ખત્યાવ કર્યો છે તે માટે તેમને ખરેખર ધન્યવાદજ ધટે છે. તેઓ લડીનેજ હાર્યા; કદિ લડ્યા સિવાય તેમણે પોતાનાં રાજ્યો હાથથી જવા દીધાં નહિ.

રજપુત હારની અસરો—હારી ગએલાં રજપુત કુટુંબો હવે રજપુતસ્તાનમાં ગયાં ને ત્યાં તેમણે નવાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. મુસલમાનોને તેમણે હવે ઉત્તર હિંદના બધા રસ્તાઓ ખુલ્લા કરી દીધા. આ રજપુતોએ ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિનો ખત્યાવ કર્યો. પંજાબ, અયોધ્યા, કાશી ને બંગાળામાં મુસલમાનોની સંખ્યા હવે વધવા લાગી. હિંદુઓ તેમના સહવાસમાં આવ્યા તેથી તેમના આચારવિચારોમાં પણ ફેરફાર થયા.

પ્રશ્નો:—(૧) છેલ્લા રજપુત પરાજયનું વર્ણન આપો. (૨) રજપુતો કેમ હારી ગયા ? (૩) રજપુત હારનાં પરિણામો બતાવો.

ચંદ બરદાઈમાંથી કાંઈક—ચંદબરદાઈના પૃથ્વીરાજ રાસામાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પૃથ્વીરાજ દેદ પકડાયો ને શહાબુદ્દીન તેને ગઝની લઈ ગયો. ત્યાં તેની આંખો ફેડી નાખવામાં આવી અને તેના ગળામાં સો મણની સાંકળ તથા હાથપગમાં વજનદાર બેડીઓ નાંખવામાં આવી. ચંદ બારોડને આ વાતની ખબર પડતાં તે પણ ગઝની ગયો. ત્યાં સુલતાનની પરવાનગી લઈ તે ચૌહાણ વીર પુરુષ પૃથ્વીરાજને મળવા ગયો. રાજ બારોડને તુરતજ બેઠી પડ્યો. નસુસે આ વાત સુલતાનને કહી. સુલતાને પૃથ્વીરાજના ગળામાં વિશેષ વજનદાર સાંકળ નાંખતા હુકમ કર્યો. બારોડે કાલાવાલા કરી તેમ કરતાં તેને અટકાવ્યો.

તેજ સાથે તેણે શહાણુદીનને પૃથ્વીરાજની કેટલીક ચાલાકીઓ જોવાની સૂચના કરી. પૃથ્વીરાજ મોટા શબ્દવેધી એટલે અવાજ સાંભળીને બાણ મારવાનો નાણુકાર હતો. શહાણુદીને આ હાથચાલાકી જોવાની માંગણી કરી. રાજાએ હા પાડી. સાત સાત વાર રાજાએ ધનુષ હાથમાં લીધું પણ તે ટુટી ગયું. પછી સુલતાને રાજાનું ખાસ ધનુષ તેના હાથમાં આપ્યું. પૃથ્વીરાજને બેડી તો હતી પહેરાવીજ હતી. વળી તે આંધળો હતો. છતાં તેણે બાણ સાધ્યું. સુલતાને ગોઠવણ મુજબ સાત તવા ઉપરાઉપર મૂકાવ્યા હતા. એક તવા ઉપર તેણે કાંકરો માર્યા ને પછી “શાબાશ, શાબાશ” એવો અવાજ કર્યો. રાજાનું બાણ પણ સણસણાટ કરતું અવાજ સાથેજ ફૂટ્યું ને ચંદની સૂચના પ્રમાણે સુલતાનના ગળાને વીંધી પેલી પાર પડ્યું. પછી રાજા ને બારોટ એક બીજાને હાથે મરી ગયા. ચંદે આ વેળાએ કહેલા દોહાઓ નીચે આપ્યા છે.—

ચાર વંશ ચૌવીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાન
એતે પર સુલતાન હે, મત ચૂકે ચહુઆન.
ઈહી બાણ ચહુઆન, રામ રાવણ ઉત્થાપ્યો,
ઈહી બાણ ચહુઆન, કર્ણ શિર અર્જુન કાપ્યો;
ઈહી બાણ ચહુઆન, શંભુ ત્રિપુરાસુર સંધ્યો,
ઈહી બાણ ચહુઆન, બ્રમર લલમન કર વેધ્યો;

સો બાણ આજ તો કર ચઢ્યો, ચઢે વિરદ સાંચો ચવે;
ચહુઆન રાજ સંભરધની, મત ચૂકે મોટે તવે.

ઉપરની હકીકતમાં ઐતિહાસિક સત્ય નથી. પણ તેમાં પૃથ્વીરાજનું બળ, તેની ચાલાકી, ને એ વખતના રજપુતોનાં પરાક્રમે બતાવવા આ દંતકથા અથવા કવિકથા આપવામાં આવી છે.

વિભાગ ૪થો

દિલ્હીના સુલતાનો ને રજપુતો,

ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૫૨૬.

પ્રકરણ ૧લું

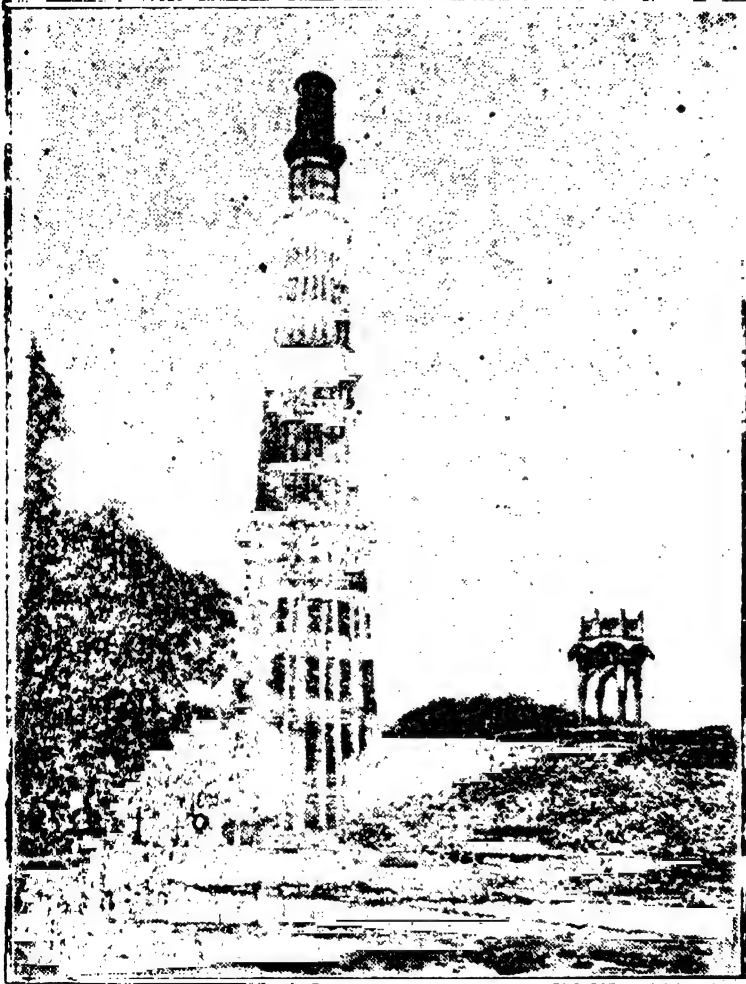
ગુલામ વંશ

કુત્બુદ્દીન ઇબ્રાહિમ, ઇ. સ. ૧૨૦૬-૧૨૧૦.—શહાબુદ્દીન ધોરી મરી ગયો ત્યારે તેના તુર્કી ગુલામ કુત્બુદ્દીને દિલ્હીમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. તે ગુલામ હતો ને તેના પછી ગુલામો ધણે ભાગે સુલતાનો થયા તેથી મુસલમાની વંશોમાં પહેલો રાજ્યકર્તા વંશ ગુલામ વંશ કહેવાય છે. કુત્બુદ્દીનના વખતમાં સિંધના ને ગઝનીના સુબાઓ હિંદ ઉપર ચડી આવવા માંગતા હતા. તેઓ પણ ધોરીના ગુલામો હતા. પણ કુત્બુદ્દીને તેમને હરાવ્યા. આ સુલતાન ધણો ઉદાર હતો. લાહોર મુકામે એક વાર તે “પોલો” રમતાં ઘોડા ઉપરથી પડી ગયો ને મરણ પામ્યો.

આરામ શાહ, ઇ. સ. ૧૨૧૨—કુત્બુદ્દીન પછી તેનો પુત્ર આરામ ગાદીએ આવ્યો પણ તે નબાલો હતો તેથી રાજ્યના સરદારોએ ભેગા થઇ ગુલામ અલ્તમશને ગાદી આપી.

અલ્તમશ, ઇ. સ. ૧૨૧૨-૧૨૩૬—અલ્તમશ એકવાર ગુલામ હતો. તે હવે સુલતાન થયો. તેણે સિંધ, પંજાબ ને અંગાણાના પોતાના હરીફોને દાબી દીધા. અલ્તમશે ગ્વાલિઅર ને રણથંભોરના રજપુતોને હરાવી તે કિલ્લાઓ સર કર્યા ને માળવાના રજપુતોને હરાવી ભિલસા તથા ઉર્જન લુંટ્યાં. ઉર્જનના મહાકાળના મંદિરનો તેણે નાશ કર્યો. તેણે રાજ્ય-વહિવટમાં ધણા સુધારાઓ કર્યા. ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાનોને ખરી રાજ્ય-સત્તા અપાવનાર એ સુલતાન હતો. કુત્બુદ્દીનના વખતમાં શરૂ કરેલો કુત્બુદ્દીનનાર તેણે પૂરો કરાવ્યો. તેની સત્તાથી અંગ્રાધ બગદાદના ખલીફાએ તેને સુલતાનનો પાશાક મોકલ્યો હતો.

ચિંગિઝખાંની સવારી, ઇ. સ. ૧૨૨૧—મોગલ લોકોએ આ
વખતે ચિંગિઝખાંની સરદારી નીચે ખોખારા, સમરકંદ, ખીવા વગેરે સર.

કુત્યમીનાર

કર્યાં. ખીવાનો સુલતાન જલાલુદ્દીન નાસતો નાસતો ઢેઠ સિંધુ નદી સુધી
આવ્યો. ત્યાંથી તેણે દિલ્હીના સુલતાનની મદદ માંગી પણ દરમ્યાન તે
હારી ગયો. મોગલો હવે હિંદ ઉપર ચડી આવત પણ આપણા દેશનાં

આમોહવા તેમને માફક નહિ આવવાથી આપણે ઈશ્વરકૃપાથી બચી ગયા, કારણકે એ લોકો ધણા કૂર ને જંગલી હતા.

અસ્તમશ ઇ. સ. ૧૨૩૬માં મરી ગયો.

રુક્તુદીન—અસ્તમશના મૃત્યુ પછી અમીરોએ તેના પુત્ર રુક્તુદીનને સુલતાન બનાવ્યો પણ તે નમાસ્તો હોવાથી તેની મા કારભાર કરવા લાગી. તેને ને મહુમ સુલતાનની પુત્રી રઝિયા બેગમને તકરાર થતાં અમીરોએ રઝિયાનો પક્ષ લીધો ને તેને સુલતાના બનાવી.

રઝિયા બેગમ, ઇ. સ. ૧૨૩૬-૧૨૪૦—અસ્તમશ ગાદી તો રઝિયાનેજ આપતો ગયો હતો પણ અમીરોએ તે પહેલાં કબૂલ કર્યું નહિ. રઝિયાએ પહેલાં તો પોતાના દુશ્મનોની સત્તા તોડી પાડી. તે ચતુર, બહાદુર ને ઉદાર સુલતાના થઈ ગઈ. રાજ્યનો કારભાર તે ખુલ્લા દરબારમાં કરતી ને પુરુષનો પોશાક પહેરતી. લડાઈમાં પણ તે બહાદુર હતી. પણ તેણે એક જમાલુદીન યાકુત નામના હાસી નોકર સાથે પ્રીતિ કરી તેથી અમીરો તેનાથી નાખુશ થઈ ગયા. સરહિંદના સુબા અલ્તુનિયાએ રઝિયા સામે બંડ ઉઠાવ્યું. યાકુતનું ખુન થયું. પરિણામે રઝિયાએ અલ્તુનિયા સાથે લગ્ન કર્યું ને બંનેએ સાથે મળી દિલ્હી ઉપર સવારી કરી. પણ દરમ્યાન તેના ભાઈ ખુદરામને અમીરોએ સુલતાન કર્યો હતો. તેણે રઝિયાને ને અલ્તુનિયાને હરાવ્યાં. તેઓ બંને હવે સિવાલિક પર્વત તરફ ભાગી ગયાં પણ રસ્તામાં કર્નાલ આગળ કેટલાક હિંદુઓએ તેમના પ્રાણ લીધા.

ખુદરામશાહ ને મસૂદશાહ, ઇ. સ. ૧૨૪૦-૪૬—ખુદરામે માત્ર એક વર્ષ માટેજ રાજ્ય કર્યું. અમીરોએ તેને મારી નાંખ્યો ને મસૂદને ગાદી આપી. પણ તે કૂર નીવડ્યો તેથી તેનો કાકો નાસિરુદીન સુલતાન બન્યો.

નાસિરુદીન મહમુદ, ઇ. સ. ૧૨૪૬-૬૬—આ સુલતાન સ્વભાવે ધણો ભલો હતો. તે પોતાની બેગમનુંજ રાંધેલું ખાતો ને કુરાન લખી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. મોગલો આ વખતે હિંદ ઉપર વારંવાર ચડી આવવા લાગ્યા પણ સુલતાનના બાહોશ વજીર બલબન તેમને હરાવી કાઢી મૂક્યા. અમીરોને તેણે ઘાબી દીધા. નાસિરુદીન પછી બલબન ખોતે સુલતાન થયો.

બલખન, ઇ. સ. ૧૨૬૬-૮૬—બલખન પહેલાં તુર્કિસ્તાનનો રહીશ હતો. મોગલોએ તેને બગદાદમાં ગુલામ તરીકે વેચ્યો ત્યાંથી તે ગુજરાત ગયો ને પછી અલ્તમશ પાસે ગુલામ તરીકે નોકરી કરવા લાગ્યો. સુલતાનની મહેરબાનીથી તે ધીમે ધીમે મોટા અમીર થયો ને પછી નાસિરુદ્દીનના અમલમાં મુખ્ય વજીર થઈ તેણે રાજ્યની તમામ લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. ઇ. સ. ૧૨૬૬માં તે સુલતાન થયો. તેણે પ્રથમ ગુલામોની ને અમીરોની વધતી જતી સત્તાને ઓછી કરી ને આખા રાજ્યમાં માત્ર અફઘાનોને જ નોકરીમાં રાખ્યા. હિંદુઓ ઉપર તે ઘણો બુલમ ગુજારતો ને તેમને નોકરીમાં રાખતો નહિ. તેનું જસુસખાતું ઘણુંજ સાફ હતું. મેવાતના બડખોરોને તેણે હરાવ્યા. બંગાળમાં સુલતાનનો ગુલામ તુઘરીલખાં સ્વતંત્રપણે વર્તતો હતો તેથી બલખને તેને હરાવ્યો. તુઘરીલ માયો ગયો. સુલતાને બંગાળનો વહિવટ પોતાના પુત્ર બુઘરાખાંને આપ્યો. એના વખતમાં પણ મોગલો તો પંજાબ ઉપર ચડી આવતાજ હતા. બે વાર તેમને શેરશાહ નામના સરદારે કાઢી મૂક્યા પણ ત્રીજી વારની લડાઈમાં સુલતાનનો શાહઝાદો મહમુદ ઇ. સ. ૧૨૮૫માં તેમની સામે લડતાં મરાયો. એ વિદ્વાનોનો શોખીન હતો ને હિંદુસ્તાની કવિ અમીર ખુશરૂ તેનો ખાસ મિત્ર હતો. બલખન આ બનાવથી ઘણો ખેદ પામ્યો ને ઇ. સ. ૧૨૮૬માં તે મરી ગયો. આ સુલતાન પૂર બલકઠથી રહેતો. મોગલોથી ત્રાસીને એશિઆના ઘણા રાજ્યકર્તાઓ તેના આશ્રય તળે આવી રહ્યા હતા.

કૈકોબાદ, ઇ. સ. ૧૨૮૬-૯૦—બલખન પછી તેના પુત્ર ને બંગાળના હાકેમ બુઘરાખાંનો શાહઝાદો કૈકોબાદ સુલતાન થયો. એક વાર તે પોતાના બાપ સામે બંગાળમાં ગયો પણ ઉસ્તાદ બુઘરાખાંએ તેને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધો. કૈકોબાદ એશઆરામમાં પડી જતાં અમીરો તેની વિરુદ્ધ પડ્યા. ખિલજ સરદાર જલાલુદ્દીનની આગેવાની નીચે તેમણે સુલતાનનું ખુન કર્યું. તેના નાના પુત્રને પણ મારી નાંખવામાં આવ્યો. પછી અમીરોએ જલાલુદ્દીનને સુલતાન બનાવ્યો. આવી રીતે ગુલામ વંશનો અંત આવ્યો.

મ્રમ—ગુલામ વંશના સુલતાનોમાંથી બે સૌથી વધારે પરાક્રમી સુલતાનોનો કારનાર વર્ણવો.

પ્રકરણ રજું ખિલજ વંશ

જલાલુદ્દીન, ઇ. સ. ૧૨૯૦-૯૫—ફિરોઝ અથવા જલાલુદ્દીન ખિલજ
જ્યારે સુલતાન થયો ત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. તેણે સીદી મૌલા
નામના એક પાખંડી ફકીરને મારી નંખાવ્યો. આથી લોકો ધણા નારાજ
થયા. પણ એ સુલતાન રાજ્યકર્તા તરીકે ઘણો પરગણુ, ને ઉદાર હતો.
તે શિક્ષા કરવા ના પાડતો હતો. તેથી રાજ્યમાં હરામખોરો ને ખંડખોરોનું
બળ ઘણું વધી ગયું. બલબનના સગા છજજુએ ખંડ ઉઠાવ્યું પણ તેને
સુલતાને દયાવી દીધું. આ સુલતાને રણથંભોરના રજપુતોને હરાવવા
ઘણી મહેનત કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહિ. મોગલો પણ આ વખતે
હિંદ ઉપર હુમલાઓ કરતા હતા. જલાલુદ્દીને તેમને પૈસા આપ્યા ને કેટલાકને
દિલ્લીમાં બોલાવી રહેવા સગવડ કરાવી આપી. તેમનું રહેવાનું સ્થળ
મોગલપરાના નામથી જાણીતું થયું. મુસલમાનોએ હવે પહેલીજવાર દક્ષિણ
હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૨૯૪માં સુલતાનના ભત્રીજા અલાઉદ્દીને
પોતાની જગીર અયોધ્યાના પ્રાંતમાંથી મોટું લશ્કર લઈ ચંદેરી તરફ કુચ
કરી ને ઓચિંતા દેવગિરિ અથવા અત્યારના દોલતાબાદના રાજા રામચંદ્ર
ચાદવ ઉપર તે સવારી લઈ ગયો. રાજા તથા તેનો પુત્ર શંકરદેવ હારી
ગયા. અલાઉદ્દીનની પાસે ઘણું ઓછું લશ્કર હતું પણ તેણે કપટ કરી
રાજાને કહેવરાવ્યું કે પોતાની પાસે તો નાનું લશ્કર છે પણ પાછળ
સુલતાનનું મોટું લશ્કર છે. ચાદવ રાજાએ સુલેહ કરી ને અલાઉદ્દીનને
એસુમાર ધન આપી પાછો કાઢ્યો. અલાઉદ્દીન ઉત્તર હિંદ પાછો ફર્યો. સુલતાન
તેની સામે ગયો ને કેટલાક ડાહ્યા અમીરોએ ચેતવણી આપી હતી તેને
નહિ ગણ્યારતાં તે પોતાના ભત્રીજાને આવકાર આપવા તૈયાર થયો. પરસ્પર
મેળાપ દરમ્યાન અલાઉદ્દીને પોતાના ધરડા કાકાનું ખુન કરાવ્યું ને ગાદી
પચાવી પાડી, ઇ. સ. ૧૨૯૫.

અલાઉદ્દીન ખિલજ, ઇ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૧૫—આ સુલતાન
બલબન સિવાય ઘણોજ બાહોશ અને બહાદુર હતો. તેણે દિલ્લીની
મુસલમાની સત્તાને ઘણી વધારી. મોગલો હજુ જોરમાં હતા ને પંજાબ

ને દિલ્હી ઉપર વારંવાર ચડી આવતા હતા. સુલતાને તેમને હરાવ્યા ને હજારોની કતલ કરી તેમના મનમાં દિલ્હીની સત્તાનો મોટો ડર ઉત્પન્ન કર્યો. ઇ. સ. ૧૨૯૭માં અલાઉદ્દીને ગુજરાતના રાજા કરણ વાઘેલા ઉપર ચડાઈ કરી. કરણે પોતાના નાગર પ્રધાન માધવની સ્ત્રી રૂપસુંદરીનું હરણ કર્યું ને તેનો બચાવ કરતાં માધવનો ભાઈ કેશવ મર્યો. કેશવની સ્ત્રી ગુણસુંદરી સતી થઈ. માધવે તે અપમાનનું વૈર લેવા અલાઉદ્દીનની મદદ માંગી. સુલતાને અલપખાને મોકલ્યો. તે સરદારે પાટણ જતી લીધું. કરણ પોતાની બે પુત્રી દેવળદેવી ને કનકદેવી સાથે બાગલાણ નાસી ગયો ને તેની સ્ત્રી કમળાદેવી શત્રુના હાથમાં પડી. તે પાછળથી સુલતાનની બેગમ બની. કરણ રઝળી રઝળી મરી ગયો પણ કમળાદેવીના આગ્રહથી સુલતાને દેવળદેવીને મહારાષ્ટ્રના કુંવર શંકરદેવ સાથે પરણતાં અટકાવી દિલ્હી આણી. ત્યાં શાહઝાદા ખિઝરખાં ને તેની વચ્ચે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતાં બંનેનાં લગ્ન થયાં. અલાઉદ્દીનના સરદાર અલપખાંએ આ વખતે ખંભાતમાંથી એક વટલેલ હિંદુને ગુલામીમાં પકડ્યો. તે મલિક કાફરના નામથી પાછળથી જાણીતો થયો. તેઓએ ગુજરાત સર કર્યું ને કાઠિઆવાડના રાજાઓને પણ હરાવી બંને પ્રાંતોનાં અનેક હિંદુ ને જૈન મંદિરોને તોડ્યાં ને ઘણું નાણું ભેગું કર્યું. મલિક કાફરે રામચંદ્ર યાદવ ઉપર પણ ચડાઈ કરી ને તે રાજાએ સુલતાનને ખંડણી આપવા તથા બરડાડોના પ્રાંત સુપ્રત કરવા કબૂલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૧૨માં શંકરદેવ પોતે મર્યો ને આખો મહારાષ્ટ્ર મુસલમાનોના હાથમાં ગયો. કાફરે ઇ. સ. ૧૩૦૯માં તેલંગણના રાજા પ્રતાપરુદ્રદેવ તથા તેની મા રૂદ્રાબા ઉપર ચડાઈ કરી ને તેમની પાસેથી પણ ખંડણી વસુલ કરી. ઇ. સ. ૧૩૧૧માં કાફરે દ્રાસમુદ્રના હોયસાલ રાજા વીરબલ્લાલને હરાવ્યો ને કોંકણ, મલબાર તથા મ્હેસુરમાંથી મુસલમાનો અખુટ ધન ઉત્તર તરફ ખેંચી ગયા. ત્યાર પછી મદુરાની ગાદી માટે તકરાર થતાં સુંદરપાંડવ નામના રાજાને કાફરે મદદ કરી ને મદુરા પણ સર કર્યું. આ વખતે મુસલમાનો ઠેક રામેશ્વર સુધી પહોંચી ગયા. ઉત્તરમાં અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૧માં હમ્મીર પાસેથી રણથંભોર લીધું. ચિતોડમાં આ વખતે રાણા બીમસીની

સ્ત્રી પદ્મિની ધણી ખુબસુરત હતી. અલાઉદ્દીને તેને લેવાની લાલચે ને રજપુતોને હરાવવા ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરી. બીમસીને સુલતાને દગ્ગાથી કેદ કર્યો પણ પદ્મિનીએ તેને ચાલાકીથી છોડાવ્યો. પછી પદ્મિની વગેરે બધી રજપુતાણીઓ જાહેર કરી બળી મુઠ્ઠા. ચિતોડના અચાવમાં ૩૦,૦૦૦ રજપુતો કેસરીઆં કરી લજ્જા ને માર્યા ગયા. ત્યાર પછી તે ગઢ અલાઉદ્દીન લઈ શક્યો.

અલાઉદ્દીનના વખતમાં મુસલમાનો ચિતોડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણ, કોંકણ, મહેસૂર, મલખાર, મદુરા ને રામેશ્વર જેટલે જઈ શક્યા એટલુંજ નહિ, પણ સુલતાને રાજ્યકારભારમાં પણ ધણા જાણીતા ફેરફારો કર્યા. અલાઉદ્દીનને એક નવો ધર્મ કાઢવાનો વિચાર હતો પણ જાણીતા કાઝીઓ ને ધર્મગુરુઓ વિરુદ્ધ પડવાથી તેણે આખું હિંદ જીતવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે લશ્કરનો કારભાર સુધાર્યો ને રસ્તાઓ કર્યા. વળી તેનું ખાતમીદારનું ખાતું ધણું સાફ ચાલતું. બલબનની માફક તેણે હિંદુઓને નોકરીમાં ન લેવાનો નિર્ણય કર્યો ને તેમના ઉપર બીજી જાતના જુલમો પણ બહુ કર્યા. રજપુત સિવાય કોઈ હિંદુ ઘોડા ઉપર પણ બેસી શકતો નહિ. ઉત્તર હિંદમાં આ વેળા ધણી માંધવારી થઈ ગઈ હતી તેથી સુલતાને બજારો ઉપર અંકુશ મૂક્યો ને દરેક ચીજનેના ભાવ નક્કી કર્યા. તેણે દારૂનો ઉપયોગ બંધ કરાવ્યો ને અમીરોની સત્તાને પણ નબળી કરી. અલાઉદ્દીને દિલ્હી પાસે એક નવું શહેર વસાવ્યું. મુસલમાન લેખકો આ સુલતાનને સિકંદર સાથે સરખાવી ગયા છે. તે ઘાતકી, કપટી, અભણ, દુરાચારી પણ બહાદુર ને કડક હતો. હિંદુસ્તાની કવિ ખુશરૂ તેના વખતમાં થઈ ગયો.

મલિક કાફૂર રાજ્યમાં ધણો માનીતો માણસ થઈ પડ્યો હતો. તેણે ખિઝરખાં વગેરે શાહઝાદાઓને, બેગમોને, અને જાણીતા અમીર ઉમરાવોને કેદ કર્યા ને કેટલાકને મારી નાંખ્યા. સુલતાન મરી જતાં તેણે સૌથી નાના શાહઝાદા ઉમરને ગાદી આપી.

ઉમર, ઈ. સ. ૧૩૧૫-૧૩૧૬—ઉમર ઝાઝો વખત ગાદી ભોગવી શક્યો નહિ. મુખ્યારક નામના અલાઉદ્દીનના પુત્રે કાફૂરને મારી નંખાવ્યો પછી ઉમરની પણ આંખો ફેડી નાંખી તે પોતે સુલતાન થયો.

મુબારક, ઇ. સ. ૧૩૧૬-૧૩૨૦—મુબારક પાછળથી ઘણો ખરાબ સુલતાન નીવડ્યો. તેણે દેવગિરિના રાજા હરપાળદેવને કેદ કરાવી તેની જીવતાં ચામડી ઉતારાવી નાંખી. મહારાષ્ટ્ર હવે મુસલમાનોએ ખાલસા કર્યું. ખુશરૂ નામના એક વટલેલ ગુજરાતીએ મલખાર ને તેલંગણ ઉપર સવારીઓ કરી ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી કેટલાક મુલકો પડાવ્યા.. ખુશરૂ હવે રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો. તેણે સુલતાનનું ખુન કરાવ્યું ને સુલતાનપદ પોતે હાથ કર્યું.

ખુશરૂ, ઇ. સ. ૧૩૨૦:—ખુશરૂ અસલ હિંદુ હતો તેથી તેણે હિંદુઓને ને તેમના ધર્મને રાજ્યમાં ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું. આ કારણથી મુસલમાન અમીરો તેની સામે ઉઠ્યા. તેમાં પંજાબના અમીર આસુદ્દીન તઘલખે દિલ્હી કબજે કર્યું. ખુશરૂ નાસી ગયો પણ પાછળથી પકડાઈ ગયો ને તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો. આવી રીતે ખિલજ વંશ નાશ પામ્યો.

પ્રશ્નો:—(૧) જલાલુદ્દીન સુલતાન કેમ થઈ શક્યો ? (૨) અલા-ઉદ્દીનનો કારભાર વર્ણવો. (૩) ખિલજ સુલતાનોએ દક્ષિણ હિંદમાં પોતાની સત્તા કેવી રીતે ફેલાવી ? (૪) “ અમીર ખુશરૂ ” ને “ સુલતાન ખુશરૂ ” ઉપર ટૂંકી નોંધો લખો.

પ્રકરણ ૩મું

તઘલખ વંશ

આસુદ્દીન, ઇ. સ. ૧૩૨૦-૨૫—આસુદ્દીન પહેલાં ઘણો ગરીબ હતો પણ આપવડાઈથી તે સુલતાન થયો. પહેલાં તેણે તેલંગણ ઉપર સવારી મોકલી. તેના પુત્ર ઉલુઘખાંએ તે દેશને સર કર્યો ને ત્યાં સમરશાહ નામના પાલણપુરના એક જૈનને મુખ્ય અધિકારી નીમવામાં આવ્યો. બંગાળા ઉપર પણ આ સુલતાને પોતાની સત્તા સ્થાપી. બંગાળાથી ન્યારે આસુદ્દીન પાછો આવતો હતો ત્યારે તેને આવકાર આપવા શાહઝાદા મહમ્મદે એક લાકડાનો મંડપ તૈયાર કરાવ્યો હતો. સુલતાન ને તેનો મોટો પુત્ર મંડપમાં ઘૂમલ થયા કે તરતજ હાથીના તોફાનથી મંડપ તુટી પડ્યો ને

તેમાં બંને જણા દબાઈ કચરાઈ મુઆ. આસુદ્દીને દિલ્હી પાસે તથાલાખાખાઈ વસાવ્યું હતું.

મહમ્મદ તથાલાખ, ઇ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧—મહમ્મદ મોટો વિદ્વાન હતો. અરબી, ફારસી ને હિંદુસ્તાની ભાષાઓ તે સારી રીતે જાણતો. તે ચુસ્ત સુન્ની મુસલમાન હતો પણ હિંદુઓ ઉપર તેને હિંદુ તરીકે અણગમો નહોતો. પણ સ્વભાવે તે ઘણો કડક હતો. તેના વિચારો જમાનાથી ઘણા આગળ વધતા હતા. તે બહુજ કૂર હતો. બંડખોરોને તે કદિ માફી આપતો નહિ. એ કારણોથી તેનો અમલ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

મહમ્મદે પહેલાં ગંગા ને જમના વચ્ચેના મુલકના ખેડુતોના કરો ઘણા વધારી દીધા. ત્યાર પછી તેણે દિલ્હીથી દેવગિરિ રાજધાની ફેરવવાનો વિચાર કર્યો. દેવગિરિને તેણે દૈલતાખાઈનું નામ આપ્યું ને દિલ્હીના તમામ લોકોને નવી રાજધાનીમાં જઈ વસવા હુકમ કર્યો. રસ્તામાં અસંખ્ય લોકો પાયમાલ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૩૩૦માં મહમ્મદે ધરાન ને ચીનના રાજ્યોને પગલે દેશમાં તાંખા નાણાંની કિંમત રૂપાનાં નાણાં જેટલી ઠરાવી. પરિણામે લોકો રૂપાનું નાણું ભેગું કરવા માંડ્યા ને દેશમાં તાંખાનાણું ઉભરાવા લાગ્યું. રાજ્ય પાયમાલ થઈ ગયું. મહમ્મદે સતીને રિવાજ બંધ કર્યો ને રજપુતોને ત્રાસ આપવાનો ચાલ પણ બંધ કર્યો. પહેલાં તેને ખોરાસાનનો પ્રાંત જીતવાનું મન થયું પણ પછી તે વિચાર બંધ રહ્યો. તેને બદલે મુલતાને હિમાલયની તળેટીમાં રહેતા કેટલાક રાજાઓને દબાવવા એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું પણ લશ્કર આખું નાશ પામ્યું. આ સવારી ચીન ઉપર મોકલવામાં આવી હોય એમ કેટલાકો કહે છે પણ તે ખોટું છે. મહમ્મદ એટલો કૂર હતો કે તે માણસોનો પણ શિકાર કરતો.

ઉપલાં કારણોથી આખા રાજ્યમાં મોટાં બંડો થયાં. ઇ. સ. ૧૩૩૫માં પહેલાં તો મદુરામાં જજાલુદ્દીન સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૩૩૭માં બંગાળામાં ફખરુદ્દીન સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૩૪૦-૪૧માં અયોધ્યામાં ચૈન-ઉલ-મુલક નામનો મોટો ઉમરાવ મુલતાન સામો ઉઠ્યો પણ મુલતાને તેને મારી આપી ને તેનાં માણસોને સખ્ત શિક્ષા કરી. સિંધમાં પણ બંડ

ચયાં, ઇ. સ. ૧૩૪૨. તેલંગણમાં કૃષ્ણાધ્વાનાયક, દ્વારાસમુદ્ર ને મલખારમાં વીર બક્ષાલ હોયસાલ રાજા ને તેના બે મુખ્ય સરદારો, હરિહર ને બુદ્ધ, દૌલતાબાદમાં ઇસ્માઈલ ને હસન કંકુ, ગુજરાતમાં તાગી, એમ ચોતરફ બંડખોરો ઉઠ્યા. હરિહરે ઇ. સ. ૧૩૪૭માં વિજયનગરના વિખ્યાત હિંદુ મહારાજ્યની સ્થાપના કરી. હસન કંકુએ ઇ. સ. ૧૩૪૭માં અલાઉદ્દીન બહમનશાહનું નામ ધારણ કરી કલયુર્ગામાં બહમની સલ્તનતની સ્થાપના કરી. મહમ્મદ આ બંડખોરો પાછળ પડ્યો. તેણે તેમને તેલંગણમાં, મહારાષ્ટ્રમાં, ગુજરાતમાં, કાઠિઆવાડમાં ગોંડળ આગળ, સિંધમાં હરાવ્યા પણ ઠૂઠા પાસે આવતાં તેને તાવ લાગુ પડ્યો ને ઇ. સ. ૧૩૫૧ તે મરણ પામ્યો. આ સુલતાનના વખતમાં તાંજોરનો ઇબ્નબતૂતા નામનો મૂર દિલ્હી આવ્યો હતો. મહમૂદે તેને સારો આવકાર આપ્યો હતો ને દિલ્હીના કાજીની જગ્યા આપી હતી. સુલતાને તેને ચીનના પાદશાહ પાસે પોતાના વકીલ તરીકે પણ મોકલ્યો હતો. આ મુસાફરે પોતાના લખાણમાં હિંદને લગતી હકીકત આપી છે.

કિરોઝશાહ તખલખ, ઇ. સ. ૧૩૫૧-૮૮:—મહમ્મદ પછી તેના ભત્રીજા કિરોઝશાહે રાજ્યના અમીરોએ સિંધમાંજ સુલતાન બનાવ્યો. કિરોઝની મા પંજબના એક રજપુત રાજાની પુત્રી હતી છતાં તેણે હિંદુઓને ઘણા સતાવ્યા. કિરોઝશાહ પોતે બાહોશ સરદાર નહોતો. તે ચુસ્ત સુન્ની હતો. તેથી તેણે બ્રાહ્મણોને, શિયાપંથી મુસલમાનોને, ને બીજા ઇસ્લામી મુધારકોને ઘણા ત્રાસ આપ્યો. બ્રાહ્મણો ઉપર તેણે ઝઝાયાવેરો નાંખ્યો. તે ગુલામોનો ઘણો શોખીન હતો. તેણે વિક્કાનોને સારો આશ્રય આપ્યો તેના વખતમાં કેટલાક સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ કરવામાં આવ્યો. તેણે ધર્મશાળાઓ, નિશાળો, દવાખાનાંઓ, રસ્તાઓ ને નહેરો તૈયાર કરાવ્યાં ને રાજ્યની ઉરપદ્ધતિમાં પણ યોગ્ય ફેરફાર કર્યો. તેણે કેટલાક ગેરવ્યાખ્યા કરે માફ કર્યા. તે ઉપરાંત રાજ્યના ચલણમાં પણ તેણે સુધારાઓ કરાવ્યા ને પ્રાચીન રતંભો વગેરેનું પણ રક્ષણ કર્યું. કિરોઝે સિંધ, નગરકોટ ને જાનનગર જીતી લીધાં પણ બંગાળા, મહારાષ્ટ્ર, મલખાર, મદુરા ને ગુજરાતના બંડખોરો સામે તે ક્ષત્રી શક્યો નહિ. તેથી તે લોકો સ્વતંત્ર થયા. કેટલાએક

લોકો આ સુલતાનને અયોગ્ય રીતે અકબર સાથે સરખાવે છે. કિરોઝ ઇ. સ. ૧૩૮૮માં ૯૦ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો. વૃદ્ધ ઉમરમાં તે કારભાર ઉપર લક્ષ આપી શકતો નહતો તેથી સલ્તનતની સ્થિતિ બગડી ગઈ.

આસુદ્દીન, અબુબકર; ઇ. સ. ૧૩૮૮-૮૯, ઇ. સ. ૧૩૮૯-૯૦ કિરોઝ પછી પુત્ર ફતહખાં આસુદ્દીન નામ ધારણ કરી તખ્ત ઉપર બેઠો. તેણે પાંચ માસ રાજ્ય કર્યું. પછી તેનો ભાઈ અબુબકર ગાદીએ આવ્યો. તેને તેના મોટા ભાઈ મહમ્મદે હરાવ્યો ને નાસિરુદ્દીન નામ ધારણ કરી ગાદી લીધી.

મહમ્મદ, ઇ. સ. ૧૩૯૦-૯૪; **હુમાયું,** ઇ. સ. ૧૩૯૪—મહમ્મદે ચાર વર્ષ રાજ્ય કર્યું. પછી તેનો પુત્ર હુમાયું સુલતાન થયો. તે તુરતજ મરી ગયો તેથી બીજો પુત્ર મહમુદ સુલતાન થયો.

મહમુદ, ઇ. સ. ૧૩૯૪-૧૪૧૨. **તીમૂરની સવારી, ૧૩૯૮—**મહમુદના ગાદીએ આવ્યા પછી ચાર વર્ષે તીમૂર મોગલે હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. તીમૂરનો જન્મ સમરકંદ પાસે ઇ. સ. ૧૩૩૬માં થયો હતો. ન્યારે તે ૩૩ વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે યુગતાઈ તુર્કોની આગેવાની લીધી ઈરાન જીતી લીધું. પછી તે હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો. તેના પુત્ર પીરમહમ્મદે **સુલતાન** સર કર્યું ને તીમૂરે પોતે પંજાબ લઈ દિલ્હી ઉપર હુમલો કર્યો. રસ્તામાં તેણે દસ હજાર હિંદુઓની કતલ કરી. દિલ્હી પણ તેના હાથમાં ગયું. સુલતાન મહમુદ ગુજરાત નાસી ગયો. દિલ્હીના રહીશો ને તીમૂરના સિપાઈઓ વચ્ચે તકરાર થવાથી તીમૂર ઉશ્કેરાઈ ગયો ને તેણે એ શહેરની કતલ ચલાવી ને લોકોને ખૂબ હુંટ્યા. પછી તેણે **મીરત, હરદ્વાર, જમ્મુ,** વગેરે સ્થળોના હિંદુઓને હુંટ્યા ને જમના નદી ઝાળંગી તે **કાશ્મીર** થઈ સ્વદેશ ગયો. તેની સાથે ઘણા હિંદુ કારીગરો સમરકંદ ગયા. તે ઘણો દૂર હતો. તેણે પોતાની આત્મકથા લખી છે.

તીમૂરની સવારીથી દિલ્હીના સુલતાનની સત્તા ઘણી નબળી થઈ. બંગાળા, સિંધ, કાશ્મીર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણ ને માળવામાં સ્વતંત્ર રાજ્યો ઉભાં થયાં. દિલ્હી આસપાસ પણ સુલતાનનું કબ્જું કોઈ માનતું નહિ. રજપુતસ્તાનના રજપુતો પણ હવે બળવાન થયા. તીમૂરે હિંદની સલ્તનત

ઉપર જે પોતાનો હક્ક સ્થાપ્યો તે તેની છઠ્ઠી પેઢીએ બાબરે સાબુત કર્યો. અફઘાન અમીરો હવે ઘણા બળવાન થઈ ગયા ને સુલતાનને પણ દબાવવા લાગ્યા. તીમૂર હિંદ છોડી ગયો ત્યારે મહમુદ સુલતાન ગુજરાતથી કનોજમાં ગયો હતો. દિલ્હીમાં ઇકબાલખાં નામનો સરદાર અમલ કરતો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૪૦૫માં ખિઝરખાં સૈય્યદે પંજાબી લશ્કરની મદદ વડે તેને હરાવી માર્યો એટલે સુલતાન દિલ્હી પાછો આવ્યો. પણ તે સાત વર્ષ પછી મરી ગયો. એ વર્ષ સૂધી તો સલ્તનત માટે અમીરો અંદર અંદર લડ્યા. પણ છેવટે ખિઝરખાં સૈય્યદ ગાદીએ આવ્યો.

પ્રશ્નો—(૧) મહમ્મદ તખલખનો કારભાર વર્ણવો. (૨) તીમૂરની સવારી વિષે તમે શું જાણો છો ? (૩) તખલખ વંશનો ત્રાશ કેમ થયો ?

પ્રકરણ ૪થું

સૈય્યદ તથા લોદી વંશો. અફઘાનોનું રાજ્યતંત્ર.

ખિઝરખાં, ઇ. સ. ૧૪૧૪-૨૧—ખિઝરખાં મહમ્મદ પયગંબરના વંશનો હોવાથી તેનો વંશ સૈય્યદ વંશ કહેવાય છે. તે પ્રથમ તો તીમૂરના એક અમલદાર તરીકેજ દિલ્હીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો પણ પાછળથી તેણે સ્વતંત્રપણે વર્તવા માંડ્યું. તેનો કારભાર રાજ્યના જુદા જુદા બંડખોરોને દાબી દેવામાં પૂરો થયો. તે દયાળુ ને ધનસાક્ષી સુલતાન હતો.

મુબારકશાહ, ઇ. સ. ૧૪૨૧-૩૪; મહમ્મદશાહ, ઇ. સ. ૧૪૩૪-૪૫; ને અલાઉદ્દીન, ઇ. સ. ૧૪૪૫-૪૮. આ ત્રણ સુલતાનોના અમલ દરમ્યાન હિંદુ ને મુસલમાન જાગીરદારો બંડ કરતા તેથી તેમને દાબી દેવામાંજ એ ત્રણેયનો કારભાર સમાપ્ત થયો. અલાઉદ્દીન પાસેથી પંજાબના બહલોલ લોદી નામના સરદારે ગાદી પચાવી પાડી એટલે સૈય્યદ વંશનો અંત આવ્યો ને લોદી વંશની સ્થાપના થઈ.

બહલોલ લોદી, ઇ. સ. ૧૪૪૮-૮૮—પહેલાં બહલોલ પંજાબમાં સુલતાન વતી કામકાજ કરતો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૮૬માં જવનપુરમાં સુલતાનને હરાવી તે રાજ્ય દિલ્હીના મુલક સાથે ભેળવી દીધું. બહલોલ રહેણી કરણીમાં ધણેા સારો હતો. તે ગાદી ઉપર કદિ બેસતો નહિ ને

પોતાના અમીરો સાથે કદિ ગુમાન કરતો નહિ. તે ધણા ઉદાર સુલતાન હતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. એમ કહેવાય છે કે જો કોઈ અમીર માંદો પડતો તો બહલોલ એકદમ તેને ઘેર જતો ને એક સાધારણ માણસ માફક તેની સારવાર કરતો. પરિણામ એ આવ્યું કે અમીરો ધણા અભિમાની ને જોહુકુમી થઈ ગયા ને ખુદ સુલતાનને પણ દબાવવા માંડ્યા.

સિકંદર લોદી, ઇ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૧૯:—બહલોલ પછી તેનો પુત્ર સિકંદર સુલતાન થયો. તેણે પોતાના અમીરોને કબજામાં રાખ્યા ને બંગાળના સુલતાન સાથે મિત્રતા કરી. આગ્રા બંધાવી ત્યાં તેણે પોતાની રાજધાની કરી. તેણે કારભારને સુધાર્યો ને ખેતીને નહેરો કરાવી ઉત્તેજન આપ્યું. વેપારને પણ તેણે સાફ ઉત્તેજન આપ્યું. તેનામાં એક મોટો દોષ હતો. હિંદુઓ તરફ તે ઘણી ખરાબ રીતે વર્તતો.

ઈબ્રાહીમખાં લોદી, ઇ. સ. ૧૫૧૯-૨૬:—સિકંદર ઇ. સ. ૧૫૨૬માં મરી ગયો. એટલે તેનો પુત્ર ઈબ્રાહીમ તખ્ત ઉપર આવ્યો. તે મિઝજી ને વળી લોલી હતો. તેણે પણ પોતાના આપની માફક સરકારોની સત્તા તોડવાનું ધોરણ ચાલુ રાખ્યું તેથી તેઓ સુલતાનની સામા થયા. પહેલાં તો તેમણે જલાલ નામના સુલતાનના ભાઈને જયનપુર મુકામે સુલતાન કર્યો પણ તે ઈબ્રાહીમથી ભય પામી માળવા નાસી ગયો. ઈબ્રાહીમે ચિતોડના રાણા સંઘ્રામસિંહને હરાવ્યો. પણ અમીરો તેનાથી કંટાળી ગયા હતા. દૌલતખાં નામના અમીરે કામુલના પાદશાહ બાબરને સંદેશ મોકલ્યો ને તેજ વિનંતિ આલમખાં નામના ખીજ વગવાળા અમીરે ફરીથી કરી. બાબરે ચાર વાર હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી હતી પણ તે દિલ્હી સુધી કદિ આવ્યો નહતો. ઇ. સ. ૧૫૨૬માં તેણે પંજાબ પ્રાંત ફરી સર કર્યો ને જુન માસમાં પાણીપતના મેદાન ઉપર માત્ર ૧૨૦૦૦ માણસોના લશ્કર વડે ઈબ્રાહીમ લોદીના એક લાખ માણસોના લશ્કરને હરાવ્યું. સુલતાન પોતે લડાઈમાં મરાયો. અફઘાનો અયોધ્યા તરફ નાસી ગયા. લોદી વંશનો ને તે સાથે અફઘાન અમલનો પણ અંત આવ્યો.

અફઘાન અમલ—દિલ્હીની સલ્તનતના અમીરો પોતે સુલતાનને ચુંટતા પણ સામાન્ય રીતે સુલતાનની ગાદી વંશપરંપરા ચાલી શકતી.

રાજ્યનો કારભાર કરવા વકીલ ને વજીર નામના બે મોટા અમલદાર સુલતાનને મદદ કરતા. દેશને જુદા જુદા અમીરો વચ્ચે વહેંચી નાંખવામાં આવતો ને આ અમીરો સુલતાનને જરૂરી વખતે લશ્કરો પૂરાં પાડતા. અધધાન સુલતાનો હિંદુઓ ઉપર ઘણો જુલમ ગુજારતા. તેઓએ રજપુતો સામે ઠેઠ સૂધી લડ્યાંજ કર્યું. આ તેમની ભૂલ હતી. તેઓએ મોગલો સામે ઉત્તર હિંદુનું રક્ષણ કર્યું. કેટલાએક સુલતાનો કળા ને સાહિત્યના શોખીન હતા. અધધાન સુલતાનોના અમલનો ઇતિહાસ આપણને તારીખવાર ને હકીકતવાર નળી આવે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત છે.

પ્રશ્નો:—(૧) બહલોલ લોદીએ શી કામગીરી કરી ખતાવી ? (૨) સિકંદર લોદીનો કારભાર લખો. (૩) બાબર હિંદ ઉપર શા માટે ચડી આવ્યો ? (૪) ઇબ્રાહીમ લોદી કેમ હારી ગયો ?

પ્રકરણ પમું કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યો

કાશ્મીર:—કાશ્મીરમાં ૧૪મા સૈકા સૂધી હિંદુ રાજ્ય હતું પણ પછી એક મીર નામના મુસલમાન વજીરે રાજ્યને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો ને સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. અકબરે કાશ્મીરની સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો. આ વખત દુર્મ્યાન કાશ્મીરના લોકોનો મોટો ભાગ મુસલમાન થઈ ગયો.

બંગાળા:—ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં બખત્યારે બંગાળા દેશ જીત્યો. ત્યાર પછી થોડાએક અપવાદો સિવાય ત્યાંના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ ઠેઠ અકબરના વખત સૂધી સ્વતંત્ર રહી શક્યા હતા. બંગાળાની રાજધાની ગૌડમાં હતી.

જવનપુર:—મહમ્મદ તખલખના વખતમાં ખ્વાજા જહાન નામના સરદારે જવનપુરમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. બહલોલ લોદીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું.

માળવા:—ઇ. સ. ૧૪૦૧માં દિલાવરખાં નામના સરદારે ધારા-નગરમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. તેના પુત્ર હુશંગશાહે માંડુ મુકામે રાજધાની ફેરવી પણ તેના પુત્રને મહમુદખાં ખિલજી નામના વજીરે મારી ખિલજી વંશ સ્થાપ્યો. આ વંશ ઠેઠ શેરશાહના વખત સૂધી ચાલ્યો.

ગુજરાત:—ધ. સ. ૧૪૦૧ માં જાફરખાં નામનો એક અમીર પાટણમાં દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થયો. સુલતાન અહમદશાહે અહમદાબાદ વસાવ્યું ને જૂનાગઢ, ધડર, વગેરેના રાજાઓ સાથે લડાઈઓ કરી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું. તે ધ. સ. ૧૪૪૩ માં મરી ગયો. તેના પૌત્ર મહમુદ બિગડાએ ચાંપાનેર ને જુનાગઢ જીતી લીધાં ને મહમુદાબાદ વસાવ્યું. બહાદુરશાહ સુલતાને (ધ. સ. ૧૫૨૬-૩૭) રજપુતસ્તાનમાં, માળવામાં ને ખાનદેશમાં પણ ગુજરાતની વગ કરી. પણ તે હુમાયું પાસે હારી ગયો ને ફિરંગીઓએ તેને દીવ આગળ કપટ કરી મારી નાંખ્યો. તેના પછી ગુજરાતમાં જુદા જુદા અમીરો બળવાન થયા ને સુલતાનો નબળા થઈ ગયા. અકબરે ધ. સ. ૧૫૭૨માં એ દેશ ખાલસા કર્યો.

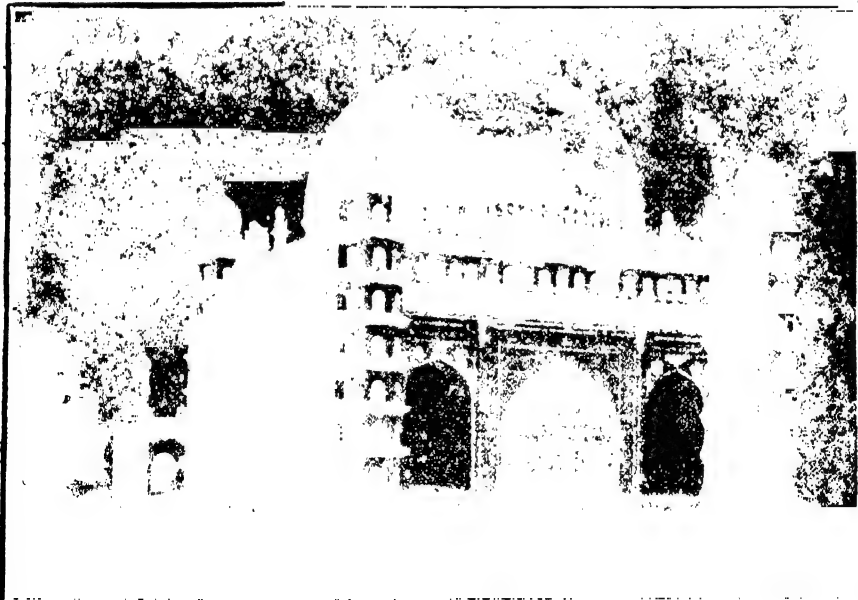
ખાનદેશ:—ખાનદેશમાં ફરુખી વંશના સુલતાનો ઠેઠ અકબરના વખત સૂધી ટકી શક્યા. ફિરોઝ તખલખના વખતમાં એ વંશની શરૂઆત થઈ હતી. ખુર્દાનપુરમાં તેની રાજધાની હતી.

બહમની સુલતાનો:—હસન કંકુ આ રાજ્યનો ખરો સ્થાપનાર હતો. તે મૂળ ધરિની શાહ બહમનનો વંશજ હોવાથી પોતાના વંશને પણ તેણે તેજ નામ આપ્યું. બહમની સુલતાનોની રાજધાની કલબુર્ગામાં હતી. તેઓએ તુંગભદ્રા સૂધીનું દક્ષિણ હિંદ જીતી લીધું. ધ. સ. ૧૪૨૮ સૂધી એ સત્તા કાયમ રહી. પછી તેના પાંચ વિભાગો પડ્યા:—

બિજ્જપુરમાં આદિલશાહી, ગોવળકોંડામાં કુતબશાહી, અહમદનગરમાં નિઝામશાહી, ખુર્દાનપુરમાં ઈમાદશાહી, બિદરમાં બરીદશાહી. બિજ્જપુરના સુલતાને ધ. સ. ૧૬૦૯ માં બરીદશાહીનો નાશ કર્યો ને ઈમાદશાહી પણ ધ. સ. ૧૫૭૪ સૂધીજ ટકી. બહમની સુલતાનો શિયા ધર્મ પાળતા. શાહજહાંએ અહમદનગર ખાલસા કર્યું ને ઔરંગઝેબે બિજ્જપુર ને ગોવળકોંડા ખાલસા કર્યા એટલે આ રાજ્યોને અંત આવ્યો.

વિજયનગર:—વરંગુલના રાજા પ્રતાપરુદ્રની નોકરીમાં સંગમ નદીમના યાદવ કુળના રજપુતના પાંચ પુત્રો હતા. મુસલમાનો વરંગુલમાં દબાવ થયા એટલે તેઓ દ્વારાસમુદ્રના હોયસાલ રાજા વીર

અક્ષાલની નોકરી કરવા ગયા. તે રાજને પણ મુસલમાનોએ હરાવ્યો એટલે પાંચમાંથી મોટા હરિહર ને બુદ્ધ દિટ્ટી ગયા. મહમ્મદ તથાલખના વખતમાં એ બંને પાંછા સ્વદેશ આવ્યા ને મુસલમાનોને કાઢી મૂકી આનીગુંદી પાસે સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૩૪૭માં તેમણે વિજયનગર વસાવ્યું. તેમના પછીના રાજાઓએ તુંગભદ્રા નીચેનું બધું દક્ષિણ હિંદ ખાલસા કર્યું ને બહમની સુલતાનોને આગળ વધતા અટકાવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૬૫માં તાલીકોટા આગળ રામરાજને બહમની સુલતાનોએ ભેગા થઈ હરાવ્યો ને માર્યો. તેથી તેના બાઈ તિરુમલ્લે પેનુગોદામાં રહી કારભાર કરવા માંડ્યો. તેના એક વંશજ વેંકટરાજ મુસલમાનોથી હારી ચંદ્રગિરિ ગયો. પણ ગોવળકોંડાના સરદાર મીરજુમ્લાએ તેના વંશજ શ્રીરંગ રાજને હરાવ્યો ને એવી રીતે વિજયનગરના રાજ્યનો અંત આવ્યો. આ રાજાઓ ચીન, ઇરાન, બોખારા વગેરેના દૂરના રાજ્યકર્તાઓ સાથે સંબંધ રાખતા. વિજયનગર ઘણું પૈસાદાર શહેર હતું. રાજાઓ કળાના ને વિદ્યાના ઘણા શાખીન હતા. તેમણે નહેરો વગેરે કરાવી લોકોને ઘણી સગવડ કરી આપી હતી.

બિજ્જપુરનો ગોળગુંબઝ

કીર્તિસ્તંભો ને દેવાલયો કરાવ્યાં. તેનો પૌત્ર સંત્રામસિંહ પણ તેના જોવોજ પરાક્રમી થયો. આ વખતે આખા રજપુતસ્તાનની સરદારી મેવાડ અથવા ચિતોડના રાણુને ઘેર હતી.

દેશની સ્થિતિ:—આ બધાં નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં વિધાને ને કળાને સારી રીતે ઉત્તેજન મળતું. જવનપુર, માંડુ, ધાર, અહમદાબાદ, ચિતોડ, ગૌડ, શ્રીનગર, અહમદનગર, ખિજપુર, ગોવળકોંડા, વિજયનગર, વગેરે રાજધાનીઓમાં હજુ પણ જોવા જેવી ઇમારતો આબાદ છે. આ સમયમાં ઘણા હિંદુઓ ઇસ્લામમાં ભળ્યા. તે વખતે પણ આપણા પૂર્વજો દેશાવર સાથે મોટા વેપાર ખેડતા. કેટલાએક મુસલમાનોએ દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ પણ કર્યો ને લોકોની ભાષામાં કવિતા વગેરે લખ્યાં. આજ વખતમાં યુરોપિયનો વેપાર માટે આપણા દેશમાં આવ્યા ને તેજ વખતમાં કેટલાક મોટા ધર્મપ્રવર્તકો થઈ ગયા.

રામાનુજચાર્ય:—તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૦૮૭માં ત્રિચિનાપલ્લી જિલ્લામાં થયો હતો. તેઓ શંકરાચાર્યના અદ્વૈતવાદથી વિરુદ્ધ હતા. વિશિષ્ટાદ્વૈતનો મત તેમણે લોકોને ઉપદેશ્યો ને કહ્યું કે જગત્ મિથ્યા નહિ પણ સત્ય છે. રામાનુજચાર્યથી ત્રીજી પેઢીએ રામાનંદાચાર્ય થઈ ગયા.

મધ્વાચાર્ય:—તેમનો જન્મ કર્ણાટકમાં ઇ. સ. ૧૦૮૮માં થયો હતો. તેમણે દ્વૈતવાદનો ઉપદેશ આપ્યો.

કબીર, ઇ. સ. ૧૩૮૦-૧૪૨૦. કબીરનો જન્મ એક મુસલમાન વણકરના કુટુંબમાં થયો હતો. તેઓ રામાનંદાચાર્યના મુખ્ય શિષ્ય હતા. તેમણે એમ ઉપદેશ આપ્યો કે “રામ” ને “રહીમ” એકજ છે ને હિંદુઓ ને મુસલમાનોમાં કાંઈ ભેદ નથી. તેઓ જ્ઞાતિભેદ ને મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ હતા. શુદ્ધ વર્તન રાખવાથીજ ઇશ્વર મળી શકે છે એમ તેઓ કહેતા. તેઓની સાખીઓ હજુ બધા લોકો આનંદથી ગાય છે.

વલ્લભાચાર્ય—તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૭૯માં એક તેલંગ બ્રાહ્મણને લાં થયો હતો. તેઓનો સંપ્રદાય પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાય છે. ઇશ્વર ભક્તિથી મળે છે તેમ તેમનું માનવું હતું. તેઓની રિલસુશી શુદ્ધાદ્વૈત કહેવાય છે.

તેમના અનુયાયીઓ અત્યારે વૈષ્ણવો કહેવાય છે ને ગુજરાતમાં તેમની મોટી સંખ્યા છે. મુખ્યત્વે તેઓ વેપારીઓ છે.

ચૈતન્ય, ૧૪૮૬-૧૫૨૭—બંગાળામાં (નવદ્વીપ) માયાપુરમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ ભક્તિથી ઈશ્વર મળે છે તેમ ઉપદેશ આપી ગયા છે. તેઓ ગૌરાંગ પ્રભુના નામથી પણ ઓળખાય છે. તેઓ મોટા વિદ્વાન હતા.

જૈનો—આ વખતે ગુજરાત, કર્ણાટક, તેલંગણ ને તામિલ દેશોના જૈનોએ સાહિત્ય વગેરેમાં ઘણું સાફ કામ કર્યું.

નામદેવ, મીરાંબાઈ, વગેરે—ભક્તિ માર્ગના પુખ્ત પ્રચારક નામદેવ મહારાષ્ટ્રમાં થઈ ગયાં. મીરાંબાઈનાં પદો હજુ ગુજરાતમાં ગવાય છે.

માધવાચાર્ય વિદ્યારણ્ય—આ પંડિત વિજયનગરના રાજ્યમાં મુખ્ય પ્રધાન હતા ને વિજયનગરની સ્થાપના તેમણે કરી હતી.

નાનક ને સિખ ધર્મ—આજ વખતમાં સિખ ધર્મની સ્થાપના થઈ. નાનકશાહ સિખ ધર્મનો પહેલો ગુરુ હતો. તે કચ્છીરનો શિષ્ય હતો ને તેનો જન્મ પંજાબમાં નાનકાના મુકામે ઇ. સ. ૧૪૬૯માં થયો હતો. નાનકનો આપ જાતે ખત્રી હતો. તેણે એમ કહ્યું કે હિંદુ મુસલમાનો બધા સરખા છે; ધર્મને નામે તેમણે લડવું જોઈએ નહિ. તે ઇ. સ. ૧૫૩૮માં ગુજરી ગયો. તેના પછીના એક **રામદાસ** ગુરુએ **અમૃતસર** વસાવ્યું. **અર્જુન** નામના ગુરુએ સિખોની સત્તા વધારી ને તેમનો **આદિગ્રંથ** લખ્યો. જલંદારી તેને મારી નંખાવ્યો, કારણકે તેણે ખુશરો પક્ષ લીધો હતો. **ગોવિંદ, હરરાય, તેજ બહાદુર**, એ બધા ગુરુઓએ હવે મુસલમાનો સામે ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. **ગોવિંદસિંહ**, (ઇ. સ. ૧૬૭૫-૧૭૦૮)ને **બંદા**, (ઇ. સ. ૧૭૦૮-૧૬) નામના ગુરુઓએ મોગલો સામે લડાઈઓ કરી. ગોવિંદે સિખોને સિપાઈઓ બનાવ્યા ને “સિંહ” નામ પોતાનાં નામ પાછળ રાખવા હુકમ કર્યો.

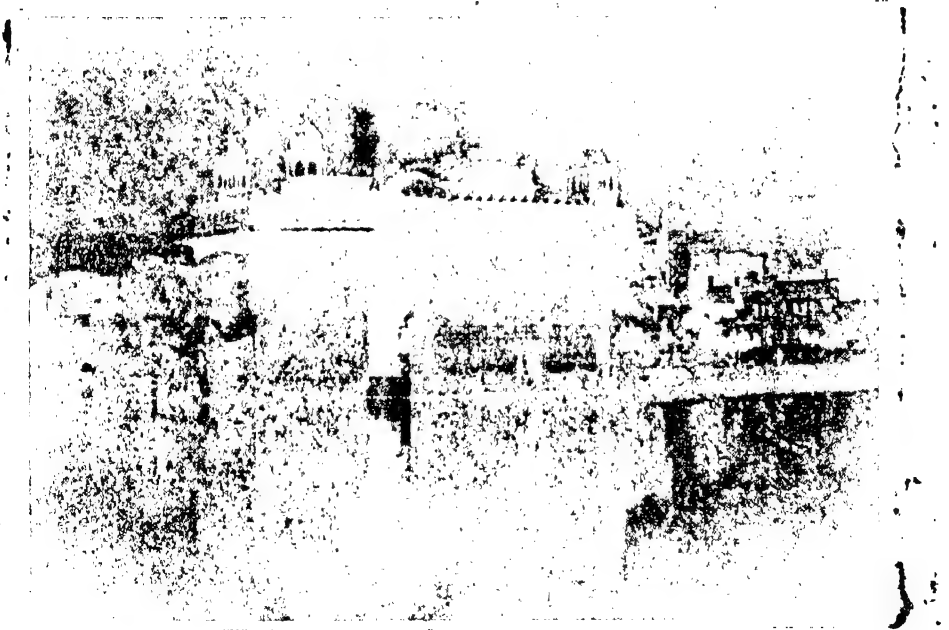
સિખ લોકો હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતોને મુખ્યત્વે માને છે. અત્યારના સિખો ઘઠી રાખે છે ને માંસ પણ ખાય છે.

સિખ લોકોની મુખ્ય સંસ્થા “**ખાલસા**” કહેવાતી. તેમાં દરેક સિખ “**મિસલ**” અથવા મંડળનો પ્રતિનિધિ બેસી શકતો. **ખાલસા**નું એક

ચુકાવણ “નામે સામાન્ય લશ્કર પણ રહેતું. તેની રાજધાની અમૃતસરમાં હતી. દરેક સિખ “મિસલ”માં જઈ શકતો. રણજિતસિંહે “ખાલસા”ના અળને તોડી નાંખ્યું. હિંદના લશ્કરમાં અત્યારે ઘણા સિખ સિપાઈઓ છે.

મહારાષ્ટ્રની ચળવળ:—સોળમાં સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં પણ જ્ઞાતિ, રહી, ને જોમ વિરુદ્ધ મોટી ચળવળ ચાલી રહી હતી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક સંતોએ મુસલમાનોના અમલ વિરુદ્ધ પણ ઉપદેશ આપ્યો હતો. આનું પરિણામ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

ભક્તિ સંપ્રદાય પણ આ જમાનામાં નીકળ્યો. શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરવાથી પૂર્ણ સુખ મળે છે એમ આ સંપ્રદાયના લોકો માને છે. આ કારણથી શ્રી કૃષ્ણને સંમોધનારાં ઘણાં ભજનો, કીર્તનો, વગેરે આ યુગમાં બહાર પડ્યાં. આપણાજ પ્રાંતમાં, નરસિંહમેતા ને મીરાંબાઈ, એ આ વિચારને પ્રભાતીઓમાં ને ગરબીઓમાં ગાઈ ગયાં છે. સત્તરમા, અઢારમા

ને ઠેઠ ઝોગણીસમા સૈકાઓમાં પણ આ વિચાર ચાલુ રહ્યો. દયારામની ગરબીઓ આખા ગુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષો હળુ ધણા ભાવથી ગાય છે.

પ્રશ્નો—(૧) ગુજરાત, કાશ્મીર ને માળવાનાં રાજ્યોની આખાદી ક્યા ક્યા સુલતાનોના અમલમાં શ્રેષ્ઠ થઈ શકી હતી ? (૨) વિજયનગર અને બહમની સલ્તનતનો ઉદય કેવી રીતે થયો ? (૩) તે બંને વચ્ચેની હરીફાઈનું મુખ્ય કારણ જણાવો. (૪) આ જમાનામાં હિંદુ ને મુસલમાનોમાં એકસંપી કરવા કોણે કોણે પ્રયત્ન કર્યા ? (૫) સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે આ જમાનામાં કેવી પ્રવૃત્તિઓ હતી ?

કબીરની કેટલીક સાખીઓ

માલા ફેરત યુગ ભયા, મિટા ન મનકા ફેર,
કરકા મણકા ડાલ દે, મનકા મણકા ફેર.
જ ઘટ પ્રીત ન પ્રેમ રસ, પુનિ રસના નહીં નામ
સો નર પશુ સંસારમેં, ઉપજ મરે બે કામ.
જોગી જંગમ સેવડા; સંન્યાસી દરવેશ,
બિના પ્રેમ પહુંચે નહીં, દુર્લભ સત ગુરુ દેશ.
તીરથ વ્રત કર જગ મુવા, ઠંડે પાણી ન્હાય,
સત્ત નામ જને બિના, કાલ જુગન જુગ ખાય.
દિનકો રોજ રાખતે, રાત બધત હૈ ગાય,
યહ તો ખુન વહ બંદગી, દૈસે ખુશી ખુદાય.
કબીર સોઈ પીર હે, જો જને પર પીર,
જો પર પીર ન જન હી, સો કાફિર બેપીર.
હિંદુ મેં દયા નહીં, રહમ તુરકનમેં નહીં,
કહું કબીર દોનો ગયે, લખ ચોરાસી માંહિં,
મુસલમાન કેં કંઈ હૈં, હિંદુ કે તલવાર,
કહું કબીર દોનું ચલે, મિલકર જમકેં દ્વાર.

વિભાગ પમે

મોગલાઈ

પ્રકરણ ૧લું

સામાન્ય વિચારો

મોગલો—મોગલો તાર્તાર જાતિના હતા. તેમણે ચિંગિઝખાંની સરદારી નીચે એશિયા તથા યૂરોપમાં ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. આપણા લોકો પહેલાં તો તેમને યુગતાઈ કે જગતાઈ તુર્કો કહેતા પણ અત્યારે બાબર ને તેના વંશજોના અમલને બધા લેખકો મોગલાઈના નામથી ઓળખે છે. આ પાદશાહોએ આપણા આખા દેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી અને ઔરંગઝેબ સિવાય તેઓએ અફઘાન સુલતાનોના ધોરણને બદલી નાંખી હિંદુઓને ત્રાસ આપ્યો નહિ. વળી આપણા રાજ્યતંત્રમાં પણ તેમણે અગત્યના ફેરફાર કર્યા. તેથી હવેથી આપણો ઇતિહાસ જુદા યુગમાં પ્રવેશ કરે છે.

પ્રશ્નો—(૧) મોગલો કોણ હતા ? (૨) તેમના આવવાથી આપણા ઇતિહાસમાં કેવા ફેરફારો થયા ?

પ્રકરણ ૨નું

ઇ. સ. ૧૫૨૬નું હિંદ.

ઇ. સ. ૧૫૨૬નું હિંદ—જ્યારે બાબરે હિંદમાં આવી પાણીપતના મેદાન ઉપર ઇબ્રાહીમખાં લોદીને હરાવ્યો ત્યારે બંગાળામાં નસરતશાહ નામે મુલતાન રાજ્ય કરતો હતો. બિહાર, અયોધ્યા ને અલ્લાહાબાદના પ્રાંતોમાં હારેલા અફઘાન અમીરોનું જોર હતું. આખા, દિલ્હી, પંજાબ ને અફઘાનીસ્તાન બાબરના કબજામાં હતાં. કાશ્મીરમાં સ્વતંત્ર સુલતાની રાજ્ય હતું. સિંધ ને મુલતાન ઉપર શાહ હુસેન રાજ્ય કરતો હતો. ગુજરાતમાં બહાદુરશાહ મુલતાનનું રાજ્ય હતું. તે કાઠિયાવાડ, માળવા ને ખાનદેશ ઉપર પણ સત્તા મેળવતો ને રજપુતસ્તાનના રજપુતો પણ તેનાથી ડરતા. દિવ, દમણ, ને ગોવા મુકામે

પોર્ચુગીઝો અથવા કિરંગીઓનું બળ હતું. માળવામાં ખિલજ વંશના સુલતાનનો અમલ હતો પણ ત્યાં મદિનીરાય જેવા રજપુતોની ઘણી વગ હતી. ચિતોડનો રાણો સંઝામસિંહ રજપુત રાજાઓમાં મુખ્ય ને ઉત્તર હિંદમાં ઘણો બળવાન રાજ્યકર્તા ગણાતો. ખાનદેશમાં ફરૂખી વંશનું રાજ્ય હતું. દક્ષિણમાં, અહમદનગર, બિજાપુર, ને ગોવળકોંડાનાં ત્રણ મુસલમાની રાજ્યો ને તુંગભદ્રાની દક્ષિણે વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય, એ ચાર મોટાં રાજ્યો હતાં. વિજયનગરના હિંદુ રાજાઓ પોતાના રાજ્યની ઉત્તરે આવેલા બહમની સુલતાનો સાથે હમેશાં રાયચુર દુવાબ માટે લડાઈ કરતા.

પ્રશ્ન:—(૧) ઇ. સ. ૧૫૨૬માં હિંદની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપો.

પ્રકરણ ૩૦

બાબર, ઇ. સ. ૧૫૨૬-૩૦.

બાબર, ઇ. સ. ૧૫૨૬—બાબર તીમૂરની છટ્ટી પેઢીએ ને માથી ચિંગિઝખાંની ચૌદમી પેઢીએ થયો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૮૩માં થયો હતો. ન્યારે તે ચૌદ વર્ષનો હતો ત્યારે તેનો બાપ ગુજરી ગયો. દાદાએ બાબરને બાબરના સામા થયા. માંડ માંડ તેને ફરધાનાની ગાદી મળી શકી. બાબરનો વિચાર તીમૂરની રાજધાની સમરકંદ હતી લેવાનો હતો ને તેમાં તે એ વાર દાદાઓ પણ ખરે પણ આબરે તીમૂરના વંશજોના કદા શત્રુ ઉઝમેગ સુલતાન શૈબાનીખાંએ ફરધાના ને સમરકંદ બંને કબજે કર્યા ને બાબરને

બાબર

કાઠી મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૨. એ વર્ષ પછી બાબરે કાબુલ સર કર્યું ને ઇ. સ. ૧૫૧૦માં તેણે સમરકંદ પશુ પાછું લઈ લીધું. હવે બાબરનું મન હિંદ તરફ વળવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૫૧૬થી ઇ. સ. ૧૫૨૫ સુધીમાં તે પંજાબ ઉપર ચાર વાર ચડી આવ્યો, કારણકે તે એમ માનતો હતો કે પંજાબ પ્રાંત તીમૂરનો જીતાએલો હોઈ તો ખરેખરો પોતાનોજ હતો. ઇ. સ. ૧૫૨૬માં ઇશ્મીમખાં સુલતાનના કડક અમલથી કંટાળી પંજાબના એ આગેવાન અમીરોએ બાબરને ફરી હિંદ આવવા સંદેશો મોકલ્યો ને આપણે ઉપર જોયું તેમ તેણે પાણીપતના મેદાન ઉપર માત્ર થોડાજ માણસોના લશ્કર વડે બાહોશ સરદારીથી દુશ્મન ઉપર વિજય મેળવ્યો.

હિંદમાં મોગલાઈની સ્થાપના, ઇ. સ. ૧૫૨૬-૩૮—બાબરે ઇશ્મીમખાંને પાણીપતના મેદાન ઉપર હરાવ્યો ને માર્યો. હુમાયુએ દિલ્હી ને આગ્રા, ગ્વાલિયર, ને અયોધ્યા સુધીનો મુલક લઈ લીધો. આ વખતે ચિતોડનો રાણો સંગ્રામસિંહ ધણો જોરાવર રાજ્યકર્તા હતો. બાબર ને તેની વચ્ચે દિલ્હીની આસપાસના મુલક માટે વાંધો પડ્યો ને બંને વચ્ચે ફતેપુર સિક્રીની પાસે કનવા ગામ નજીક ઇ. સ. ૧૫૨૭માં ભયંકર યુદ્ધ થયું. સંગ્રામસિંહ પાસે ૮૦,૦૦૦ તો ફક્ત ઘોડેસવારોજ હતા. વળી તમામ રજપુત રાજાઓ ને કેટલાક અફઘાનો પણ તેની નીચે નોકરી કરવા આવ્યા હતા. સંગ્રામસિંહ પોતે એક જાગરો યોદ્ધો હતો. જુદી જુદી લડાઈઓથી તે એક આંખે કાણો, એક હાથે ઢુંડો ને એક પગે લુલો થયો હતો ને તેના શરીર ઉપર ૮૦ તો જખમો જોવામાં આવતા. આવા બળવાન શત્રુ, ને તે પણ રજપુતો સાથે લડતાં બાબરના લશ્કરની હિંમત ચાલી નહિ. બાબર પણ અકળાયો. પણ હિંમત હારી ન જતાં તેણે કુરાન ને ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી દારૂની બંધી કરી ને કરાવી ને પોતાના સિપાઈઓને શત્રુઓ ઉપર તુટી પડવા હુકમ કર્યો. રજપુતો બહાદુરીથી લજ્યા પણ બાબરની બાહોશ આગેવાની આગળ અને તેના ભયંકર તોપખાના આગળ તેમનું કાંઈ ફાવ્યું નહિ. સંગ્રામસિંહ હારી નાસી ગયો. રજપુતોનું બળ ઓછું થયું. તેના મરણ પછી તેના પુત્રે બાબર સાથે સુલેહ કરી તેને રણથંભોરનો કિલ્લો આપ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૮માં બાબરે મોદિનીરાય પાસેથી ચંદરીનો કિલ્લો લીધો ને

હુમાયુંએ ઇ. સ. ૧૫૨૯માં અયોધ્યાના અકબરનાને હરાવ્યા. આવી રીતે હિંદમાં બાબરે મોગલ સત્તા સ્થાપી.

બાબરનું મરણ, ઇ. સ. ૧૫૩૦—હુમાયુંને ઇ. સ. ૧૫૩૦માં સખ્ત તાવ આવ્યો ત્યારે બાબર ઘણો ગભરાયો. તે હુમાયુંના પલંગ આસપાસ ફર્યો ને હુમાયું સાંજે થાય ને તેનો રોગ પોતાને લાગુ પડે તેવી પ્રાર્થના કરી. નવાઈની વાત તો એ છે કે બાબર તેજ દિવસથી માંદો પડ્યો ને હુમાયું સાંજે થતો ગયો. તે ઇ. સ. ૧૫૩૦માં મરી ગયો.

બાબરના ગુણદોષ. તેની આત્મકથા—બાબર સુંદર, કસરતખાન, મીલનસાર, વિદ્વાન ને શોખીન પાદશાહ હતો. તે એટલો બધો મજામુત હતો કે એક દિવસમાં તે ૪૦ ગાઉ સધી ઘોડા ઉપર બેસી મજલ કરી શકતો ને ગદના એક યુગ્મ ઉપરથી બીજા યુગ્મ ઉપર દરેક બગલમાં અકેક માણસને રાખી તે આખી દીવાલ ઉપર ચાલી શકતો. તે કવિ હતો. બાબરને પશુ પંખીઓનો ને કુદરતના દેખાવોનો ઘણો શોખ હતો. તે દારૂ સખ્ત પીતો. તે મોટો સરદાર હતો ને હાથનો પણ એટલોજ ઉદાર હતો. પોતાનાં છોકરાંઓ ઉપર ને કુટુંબીઓ ઉપર તે ઘણી મમતા રાખતો. તે પોતાની આત્મકથા લખી ગયો છે. તેમાં નીખાલસપણે ને સુંદર ભાષામાં તેણે પોતાના અનુભવોને જાહેર કરી દીધા છે. આ આત્મકથા તુર્કી ભાષામાં લખાએલી હતી. અકબરે તેનું ફારસીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું. બાબરના શબ્દને તેની મરણ વખતની ઇચ્છા મુજબ કાબુલમાં દાટવામાં આવ્યું છે. બાબરને હિંદુસ્તાન ને તેના લોકો વિષે બહુ ઉંચો મત નહોતો.

પ્રશ્નો:—(૧) બાબરે હિંદ ઉપર જે સવારીઓ કરી તેનું વર્ણન લખ્યો. (૨) બાબરે ઉત્તર હિંદમાં મોગલાઈની સ્થાપના કેવી રીતે કરી? (૩) બાબરના ગુણદોષ કહો. તેની “આત્મકથા” વિષે તમે શું જાણો છો?

પ્રકરણ ૪થું

હુમાયું, ઇ. સ. ૧૫૩૦-૪૦.

હુમાયું ને તેના ત્રણ ભાઈઓ—બાબરે બ્યારે હુમાયુંને ગાદીનો વારસ બનાવ્યો ત્યારે પોતાના ભાઈઓ સાથે સારી રીતે વર્તવાનું તેને બતાવ્યું હતું. તે આગ્રા મુજબ હુમાયુંએ પોતાથી નાના ભાઈ કામરાનને

કંદહાર, અફઘાનીસ્તાન ને પંજાબ, બીજા ભાઈ હિંદુલને દિલ્હીની દક્ષિણે મેવાત, તે ત્રીજા ભાઈ મીરઝા અસ્કરીને સંજલ અથવા રોહિલખંડ આપ્યા. ચારે ભાઈઓ વચ્ચે અણુબનાવ હતો તેથી હુમાયું ધણો નબળો થઈ ગયો, કારણ કે તેના લશ્કરમાં અફઘાનો ને પંજાબીઓ હવે દાખલ થતા અટક્યા.

હુમાયું ને બહાદુરશાહ—
બહાદુરશાહ ધણો બળવાન રાજ્યકર્તા હતો. તેણે હુમાયુંના દુશ્મનોને આશરો આપ્યો હતો. વળી તેણે ચિતોડ પણ સર કર્યું હતું ને આગ્રા ઉપર એક સવારી પણ મોકલી હતી.

હુમાયું.

ચિતોડની રાણીએ ઇ.સ. ૧૫૩૫માં હુમાયુંને ભાઈ માની તેની મદદ માંગી. હુમાયુંએ બહાદુર ઉપર ચડાઈ કરી મંદુસર આગળ તેને હરાવ્યો. હુમાયુંએ હવે માળવા ને ગુજરાત તાબે કર્યા. બહાદુરશાહ ખંભાત ભાગી ગયો. પણ હુમાયું ગુજરાતનો કબજો ઝાઝો વખત ભોગતી શક્યો નહિ. જ્યારે તે ઉત્તર હિંદ પાછો ફર્યો ત્યારે ગુજરાતીઓએ મોગલોને ને અસ્કરીને કાઠી મૂક્યા ને બહાદુરને સુલતાન બન્યો. હુમાયુંથી ગુજરાતની ને માળવાની ખબર લઈ શકાઈ નહિ, કારણ કે તેને આ વખતે શેરખાં જેવા આહોશ ને બળવાન દુશ્મન સાથે લડવાની જરૂર પડી.

શેરખાં, ઇ. સ. ૧૪૮૬-૧૫૩૮—શેરખાં ઇ. સ. ૧૪૮૬માં જન્મ્યો હોય એમ માનવામાં આવે છે. તે સૂર જતિનો અફઘાન હતો. તેનો દાદો ધણીમ ઘોડનો સોલ્દાર હતો. તે પંજાબમાં તોફારી કરતો. સૈન્ય

પુત્ર હસનને નિઝામ ને ફરીદ નામના બે પુત્રો હતા. તેમાં ફરીદ પાછળથી શેરશાહ તરીકે પ્રખ્યાત થયો. ફરીદની મા અણુમાનીતી હતી તેથી તે નાનપણમાં ઘણો દુઃખી થયો હતો. હસનની નોકરી પહેલાં પંખાબમાં હતી પણ પછી તેના અમલદારની બદલી થતાં તે પણ તેની સાથે ગયો ને બિહારમાં ખવાસપુરની જગીર મળતાં સહસ્ત્રામમાં રહેવા લાગ્યો. ફરીદને આ વખતમાં તેના આપ તરફથી બહુ હેરાન થવું પડતું. થોડોક વખત તે જવનપુર ગયો. પછી તેણે પોતાના આપની જગીરનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૧૯માં તે ઇશ્વારીમખાં લોદી પાસે પણ જઈ આવ્યો. પછી જવનપુરના સુબા પાસે નોકરી કરતાં તેણે એક વાર સિંહનો શિકાર કર્યો તેથી તેનું નામ શેરખાં પડ્યું. જ્યારે બાબર પાદશાહ થયો ત્યારે શેરખાં તેની પાસે પણ જઈ આવ્યો. જવનપુરનો સુબો મરી જતાં શેરખાંએ તેના સગીર પુત્રને નામે કેટલોક વખત કારભાર કર્યો. પછી તેણે **યુનાર**નો કબજો લીધો ને તે ગઢની માલિક બાઈ સાથે લગ્ન કર્યું, ઇ. સ. ૧૫૩૦. ઇ. સ. ૧૫૩૪માં શેરખાંએ **સુરજગઢ આગળ** બંગાળીઓને હરાવ્યા ને તેણે **બંગાળા**નો પણ કબજો લીધો, ઇ. સ. ૧૫૩૫-૩૮. તેજ વખતે હિંદુ રાજા હરિકૃષ્ણ પાસેથી તેણે **રેટાસ**નો ગઢ દગાથી લીધો. આ વખતે **હુમાયુ**એ **યુનાર**ને ઘેરો ઘાલી તે ગઢ સર કર્યો ને પછી ઇ. સ. ૧૫૩૯માં તેણે **બંગાળા** પણ **જીતી** લીધું. શેરખાંએ બંગાળામાંથી પોતાનાં બધાં થાણાંઓ ઉઠાવી લીધાં ને બિહાર ને અયોધ્યા સૂબીનો મુલક પોતાને કબજો કર્યો. એમાંનું ઉતર્યું ત્યારે હુમાયુ બંગાળા બહાર નીકળ્યો પણ શેરખાંએ તેને ઇ. સ. ૧૫૩૯માં **બકસર પાસે** હરાવ્યો. હુમાયુની બેગમ દુશ્મનના હાથમાં પડી. શેરખાંએ તેને સહીસલામત આગ્રા તરફ રવાના કરી દીધી. હુમાયુ પોતે એક બીસ્તીની મદદથી માંડ માંડ ગંગા નદીમાં ફૂંચતાં બચી ગયો. શેરખાં હવે **બંગાળાનો શાહ** બન્યો. હુમાયુએ આગ્રા જઈ લસ્કર એકઠું કર્યું. પણ ફરી શેરશાહે તેને **કનોજ પાસે** હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૫૪૦. હવે શેરશાહે આગ્રા ને દિલ્લી પણ સર કર્યાં ને પોતે પાદશાહ થયો.

રઝળતો હુમાયુ—કામરાન કાચુલ નાકો, અસ્કરી કંદહાર નાકો ને હિંદાલ સિંધ ભાગી ગયો. હુમાયુને ભાઈઓ તરફથી કશી મદદ નહિ મળતાં

તે પણ સિંધ તરફ નાકો. ત્યાંથી તેણે જોધપુરના રાજા માલદેવ પાસે મદદ માંગી પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. કંટાળી તે દક્ષિણ સિંધ તરફ ગયો. ત્યાં અમરકોટના રાણા પ્રસાદે તેને માન આપી મદદ કરી. ઇ. સ. ૧૫૪૨ના નવેમ્બરની ૨૩મી તારીખે હુમાયુની બેગમ હમીદાબાનુ બેગમ અમરકોટ મુકામે અકબરને જન્મ આપ્યો. હુમાયુ પાસે એ વેળા ભેટ માટે કાંઈ નહોતું; માત્ર થોડીક કસ્તૂરી રહેલી. તે પોતાનાં માણસો વચ્ચે વહેંચી આપતાં હુમાયુ ભવિષ્યવાણી વદતો હોય એમ બોલ્યો કે જન્મ કસ્તૂરીનો વાસ ચોતરફ ફેલાય છે તેમ આ બાળકની કીર્તિ પણ દુનિયામાં ચોમેર ફેલાશે.

હુમાયુને સિંધમાં મદદ ન મળવાથી તે ઈરાન ગયો. ત્યાં શાહ તહમાસ્પે તેનું સાફ માન કર્યું ને હિંદ જીતવા મદદ આપવા વચન આપ્યું. ૧૪૦૦૦ ઈરાણીઓના લશ્કર સાથે હુમાયુએ ઇ. સ. ૧૫૪૫માં કંદહાર લીધું; પણ શરત પ્રમાણે તે વતર્યો નહિ. તે શહેર તેણે પોતાની પાસે રાખ્યું. સાર પછી તેણે કાબુલ પણ લીધું ને ઇ. સ. ૧૫૫૬માં સરહિંદ આગળ સિકંદર સૂરને હરાવી ફરી ગાદી હાથ કરી. ઇ. સ. ૧૫૫૬માં તે મરી ગયો.

હુમાયુના ગુણદોષ—હુમાયુ આળસુ, બંધાણી ને લહેરી હતો. તે બહાદુર સિપાઈ હતો પણ તેનામાં સરદારની શક્તિ નહોતી. તેના ભાઈઓ તરફ તે ઘણો ઉદાર રહ્યો તે તેની ભૂલ હતી. પણ તે મોટો વિદ્વાન હતો ને ગણિત તથા જ્યોતિષનો તેને ઘણો શોખ હતો. ઉપરાંત, તે એક સારો ક્રીડાગર પણ હતો.

પ્રશ્નો—(૧) હુમાયુનાં મુખ્ય શત્રુઓ કોણ કોણ હતા ? તેમની સાથે તે કેવી રીતે લડ્યો ? (૨) હુમાયુને તેના ત્રણ ભાઈઓએ કેવી રીતે ને શા માટે સત્તાળ્યો ? (૩) હુમાયુના ગુણદોષ લખો. (૪) શેરખાં શેરશાહ કેવી રીતે થઈ શક્યો ?

પ્રકરણ પમું

શેરશાહ સૂર ઇ. સ. ૧૫૪૦-૪૫.

શેરશાહ, ઇ. સ. ૧૫૪૦-૪૫. ઉત્તર હિંદનો કબજો—
શેરશાહે આગ્રા ને દિલ્હી લીધા પછી પંજાબ પણ કબજે કર્યો ને ત્યાંથી
મોગલોને કાઢી મૂક્યા. પછી તેણે બંગાળના વહિવટની વ્યવસ્થા
કરી. ઇ. સ. ૧૫૪૨માં માળવા ઉપર સવારી કરી ત્યાંના રજપુતોને
હરાવ્યા. આ વખતે તેણે રાયસીનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો પણ એવી
શરતે કે કિલ્લાના રજપુતોને તેણે મારવા નહિ. શેરશાહે આ વચન પાળ્યું
નહિ ને બધા રજપુતોને કાપી નાંખ્યા. રજપુત સ્ત્રીઓ જોહર કરી બળી
મુર્દા. ઇ. સ. ૧૫૪૩માં શેરશાહે સુલતાન ને ઉત્તર સિંધ પણ ખાલસા
કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૪માં તેણે મારવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. મારવાડમાં આ
વખતે માલદેવ નામે પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતો હતો ને તેની વગ
ચિતોડના સંગ્રામસિંહ જેટલીજ હતી. શેરશાહે આ રાજાને પણ હરાવ્યો
ને રજપુતોને ખંડિયા બનાવ્યા. હવે તેણે કલિંજરના કોટને ઘેરો ઘાલ્યો.
ઘેરો બહુ લાંબો ચાલ્યો. અફઘાનોએ છેવટે ગઢ લીધો ખરો પણ દરમ્યાન
એક અફઘનમાત્ર થતાં શેરશાહ ઘઝવો ને ટૂંક મુદતમ મરી ગયો,
ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરશાહના ગુણદોષ—શેરશાહ આહોશ રાજ્યકર્તા થઈ ગયો. તેણે
હિંદુઓને સતાવ્યા નહિ. તે મોટો સરદાર હતો. તે જખરો મુત્સદ્દી પણ
હતો. તે માયાળુ ને દયાળુ સુલતાન હતો. હિંદુઓને તેણે મોટી સંખ્યામાં
પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા હતા. તેનો ધનસાક્ર અદ્દલ હતો. શેરશાહનું જીવન
ધણુંજ નિયમિત ને ઉઘમી હતું. તેની ચાલચલગણ પણ ઘણી સારી હતી.
કારભારની ઝીણામાં ઝીણી બાબત પણ તે તપાસતો.

તેની રાજ્યવ્યવસ્થા—શેરશાહે આખા રાજ્યના નાના નાના ભાગો
કે સિરકારો કરી નાંખ્યા ને દરેક સિરકાર ઉપર તેણે શિકદાર તામના
અમલદારને નીમ્યો. આ અમલદાર મહેસુલી બાબત ઉપર નજર રાખતો.
શેરશાહે ભાગીરોની પદ્ધતિ કાઢી નાંખી. દરેક સિરકારનાં ખરગણાંઓ ઉપર પણ

નોખા અમલદારો તેણે નીમ્યા. શેરશાહે અલાઉદ્દીને કરેલા લશ્કરી સુધારાઓ તાજ કર્યા. તે બંધી નીમણુંકો જાતેજ કરતો. તેણે જમીનની માપણી કરાવી, ને ખેડૂતોએ આપવાનો હિસ્સો પણ નક્કી કર્યો. શેરશાહે આ બાબતમાં બહુ ચોક્કસ લક્ષ આપ્યું. તેણે નવા સિક્કા કાઢી તે વખતના ચલણને સુધાર્યું ને નકામા કરો કાઢી નાંખી વેપારને પણ ઉત્તેજન આપ્યું. વળી શેરશાહે રસ્તાઓ, સરાઈઓ ને ડાકને માટે સવડો કરાવી લોકોને સુખી કર્યા. રસ્તાઓ ઉપર તેણે મજબુત કિલ્લાઓ આંધ્યા. સહસ્ત્રામમાં તેણે પોતાને માટે બંધાવેલો રોજો ઘણો આકર્ષક છે.

પ્રશ્નો—(૧) શેરશાહે પોતાની સત્તા કેવી રીતે સ્થાપી ? (૨) શેરશાહના વખતના હિંદુસ્તાનનો નકશો કાઢો. (૩) શેરશાહે કરેલી રાજ્યવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આપો.

પ્રકરણ ૬૬

સૂરવંશના સુલતાનો.

સુલતાન સલીમશાહ, ઇ. સ. ૧૫૪૫-૫૩—શેરશાહને જે પુત્રો હતા, આદિલ ને જલાલ. તેમાં આદિલ નાસી ગયો તેથી જલાલ સલીમશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. તેણે શેરશાહના મુખ્ય અમીરોને ઘણા નારાજ કર્યા અને શેખ અલાઈ નામના ઇસ્લામી સુધારકને મારી નાંખાવ્યો. તે એકંદર બાહોશ સુલતાન હતો. સલીમશાહ ઇ. સ. ૧૫૫૩માં મરી ગયો. તેના પછી તેનો પુત્ર ફિરોઝશાહ ગાદીએ આવ્યો. પણ તે નાનો હતો તેથી શેરશાહના ભત્રીજા ને તેના મામા મુબારિઝે તેને મારી નાંખ્યો. આદિલશાહના નામથી તે ગાદીએ આવ્યો.

આદિલશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૩-૬૦—આદિલ ઘણો ઉગાઉ અને લંપટ હતો તેથી રાજ્યમાં ઠેકેકાણે બંડો થયાં. પણ હેમુ નામના એક બાહોશ વઝીરના હાથમાં સત્તા આવવાથી આદિલ થોડા વખત માટે તે ગાદી ઉપર ટકી શક્યો. હેમુ નાતનો વાણીઓ હતો ને પહેલાં બ્રહ્મ કરતો. ધીમે ધીમે તે આગળ વધ્યો ને આદિલનો વઝીર બન્યો. તે ઘણો

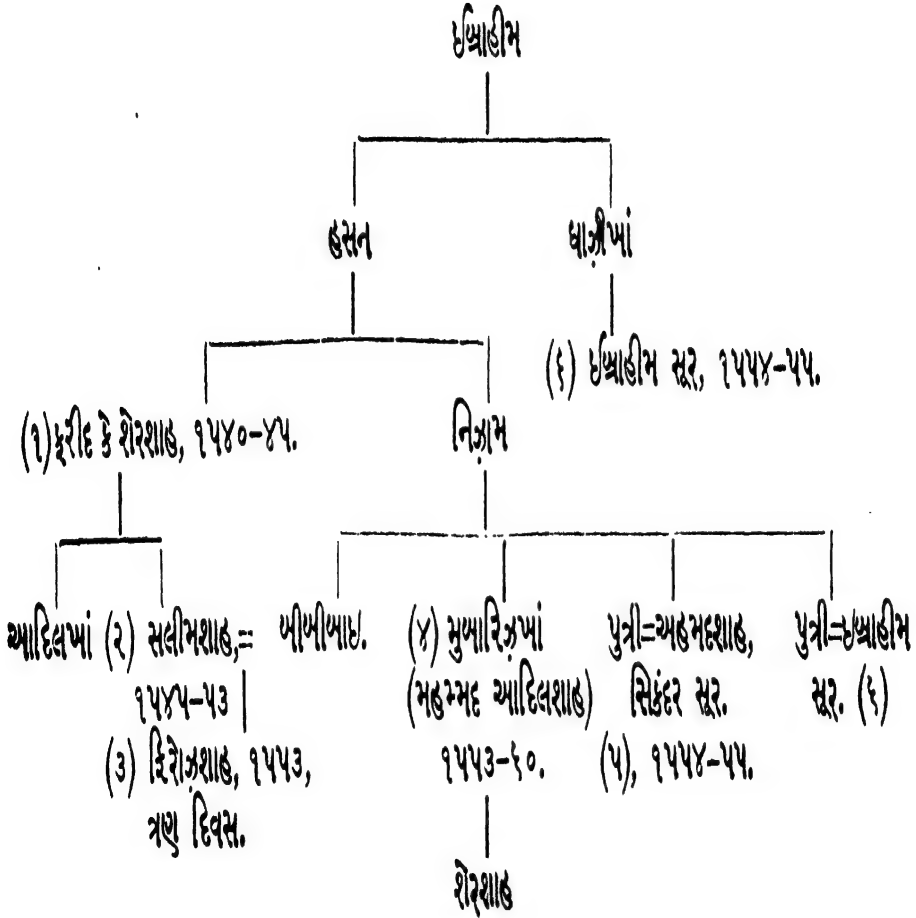
લાયક વઝીર નીવડ્યો. પહેલાં તેણે પાદશાહના બંનેવી ને પાદશાહ તરીકે જાહેર થએલા ઈબ્રાહીમ સૂરને આગ્રામાંથી ઓરિસ્સા ભગાડી મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૪. આદિલનો એક સાળો અહમદખાં પંજાબમાં સિકંદર સૂર નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો. હુમાયુંએ આ સિકંદરને ઇ. સ. ૧૫૫૫માં સરહિંદ પાસે હરાવ્યો ને આગ્રામાં ફરીથી મોગલાઈ જાહેર કરી. સિકંદર સૂર સિવાલિકના હુંગરોમાં ભાગી ગયો ને પાછળથી તેણે અકબર પાસેથી બિહારમાં જાગીર મેળવી. આદિલશાહ બંગાળમાં લડતાં માર્યો ગયો. તેનો પુત્ર શેરશાહ પણ મોગલો પાસે હારી ગયો. આવી રીતે સૂર વંશનો અંત આવ્યો.

હુમાયુંનું મરણ, ઇ. સ. ૧૫૫૬—હુમાયું ફરી પાદશાહ થયો પણ એક વાર સાંજરે તે પોતાના કિતાબખાનામાંથી નીચે જતો હતો ત્યારે બાંગનો વખત થતાં તે ઉભો રહ્યો. દરમ્યાન હાથમાં પકડેલી લાકડી આરસ ઉપરથી લપસતાં પાદશાહ પોતે પણ નીચે પડી ગયો ને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો, ઇ. સ. ૧૫૫૬.

પાણીપતની લડાઈ ને અકબરની જન્મ, ઇ. સ. ૧૫૫૬—હુમાયું બ્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે અકબર પંજાબમાં હતો. આદિલશાહના વઝીર હેમુએ પોતાના શત્રુઓને હરાવવા માટે મોટું લશ્કર લઈ આગ્રા કબજે કર્યું અને પછી હુમાયુંના સરદાર તારદીબેગ પાસેથી દિલ્હી પણ સર કર્યું. પછી તે અકબરને હરાવવા પાણીપતના મેદાન ઉપર આવ્યો. અકબરની ઉંમર એ વખતે માત્ર ૧૩ વર્ષની હતી ને કારભાર તેનો વાલી બહેરામખાં ચલાવતો હતો. બંને લશ્કરો બહાદુરીથી લડ્યાં. પણ હેમુની આંખમાં તીર વાગતાં તે પોતાના “હવાઈ” નામના હાથી ઉપરથી બેભાન થઈ પડી ગયો તેથી તેનું લશ્કર પણ વીખરાઈ ગયું ને અકબરને વિજય મળ્યો. હેમુ પકડાઈ ગયો ને બહેરામખાંએ તેને મારી નાંખ્યો.

પ્રશ્નો:—(૧) શેરશાહના વંશજોનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપો. (૨) હુમાયું હિંદુસ્તાનની ગાદી પાછી કેવી રીતે મેળવી શક્યો ?

સૂરવંશના પાદશાહો.

પ્રકરણ ૭મું

(૧) રજપુતો ને મોગલાઈની એકસંપી. અકબર પાદશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫.

અકબર—અકબરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૪૨ના નવેમ્બરમાં થયો હતો ને પાદશાહ તરીકે તેનો અભિષેક કલાનૌર નામે પંજાબના એક ગામમાં થયો હતો. તે નાનો હોવાથી ચાર વર્ષ સૂધી બહેરામખાંએ રાજ્યનો કારભાર ચલાવ્યો.

બહેરામખાંનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૬૦. બહેરામખાં મૂળ ઇરાનનો ને શિયાપંથી હતો તેથી ઘણા દરબારીઓ તેની સામા થયા. તેણે દિલ્હીના સરદાર તારદીબેગને હેમુને તે શહેર સ્વાધીન કરવા માટે ફાંસી આપી તથા બીજા સરદારો તરફ તે ગોચ વર્તન રાખતો નહિ. આ કારણોથી અકબરની મા વગેરે તેની વિરુદ્ધ થયાં ને ઇ. સ. ૧૫૬૦માં તેના કારભારનો અંત આવ્યો. અકબરે માની ને

અકબર

દૂધમાની શીખવણીથી પોતાનાંજ ફરમાનો માનવાનો ઢંઢેરો આપાથી બહાર પાડ્યો. બહેરામે આપા જતાં રસ્તામાં બંડ કર્યું. પણ તે હારી ગયો ને મક્કા જવા કપુલ થયો. રસ્તામાં પાટણમાં એક મુસલમાને આગળનું વેર બાળવા તેનું ખુન કર્યું. તેના વખતમાં મોગલોએ ગ્વાલીઅર ને જવનપુર બીધાં, ઇ. સ. ૧૫૫૮-૬૦.

બીબીઓનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૫૬૦-૬૪—રાજ્યનો કારભાર હવે અકબરની મા, દૂધમા, ને તેમના પક્ષકારોના હાથમાં આવ્યો. પણ તેઓ

અવિચારી હતાં. તેમણે માળવા, વગેરેમાં લાંચ રશવત લઈને પાદશાહના માનીતાં માણસોને કનેડગત કરી અકબરને ઘણો કંટાળો આપ્યો. તેથી અકબરે દૂધભાઈ આધમખાને ગુન્હા માટે મારી નંખાવ્યો. દૂધમા માહમ અનગા મરી ગઈ. એટલે હમીદાએ બધું તંત્ર અકબરના હાથમાં સોંપી દીધું.

ખીખીઓના કારભાર દરમ્યાન આધમખાં ને પીર મહમ્મદ નાના સરદારોએ બાઝ બહાદુર પાસેથી માળવા કમળે કર્યો, ઇ. સ. ૧૫૬૧-૬૨. ચુનાર ને મેરથાના કિલ્લાઓ પણ આ વખતે મોગલોને હાથ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૬૨માં અકબરે અંબેરના રાજા બિહારીમલ્લની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું ને તેના પિત્રાઈ માનસિંહને રાજ્યમાં મોટી પાયરી આપી. ઇ. સ. ૧૫૬૩માં જત્રાણુ ઉપરના બધા કરો ને ૧૫૬૪માં ઝંઝીયા વેરો પણ કાઢી નાંખવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૬૪માં પત્તાનું રાજ્ય શરણ થયું. આસક્ખાંએ ગોંદવનના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી. રાણી દુર્ગાવતી બહાદુરીથી લડતાં મરી ગઈ. વીર નારાયણ રાજા પણ મર્યો. ગોંદવનમાંથી મોગલો અમુટ ધન ખેંચી ગયા.

મેવાડ ને ચિતોડગઢ—અંબેરના રાજાએ અકબરને પોતાની કુંવરી લગ્નમાં આપી પણ ચિતોડના રાણા ઉદયસિંહે તેવો વ્યવહાર કરવા ના પાડી. વળી તેણે અકબરોના શત્રુઓને આશરો આપ્યો હતો. તેથી પાદશાહે ઇ. સ. ૧૫૬૭માં ચિતોડ ઉપર મોટી ચડાઈ કરી. ઉદયસિંહ રાણા અરવલ્લીના ટુંગરોમાં નાસી ગયો, ને ત્યાં તેણે ઉદેપુર વસાવ્યું. ચિતોડના ગઢનું રક્ષણ જયમલ્લ કરતો હતો. એક વાર અકબરે તેને દિવાલ ઉપર ગોળીથી ઠાર કર્યો. ખીજે દિવસે ૩૦,૦૦૦ રજપુતો કેસરીઆં કરી લડવા બહાર પડ્યા ને બધા લડતાં લડતાં મરી ગયા. તેમની સ્ત્રીઓ જોઈર કરી બળી મુઈ, ઇ. સ. ૧૫૬૮. ચિતોડગઢ હવે દુસ્મનોના હાથમાં ગયો. પણ ન્યારે ઉદયસિંહ રાણો ઇ. સ. ૧૫૭૨માં મરી ગયો ત્યારે તેનો પુત્ર પ્રતાપ ગાદીએ આવ્યો ને તેણે બાપીકું વૈર ચાલુ રાખ્યું. તેનો એક ભાઈ અકબર સાથે ભળી ગયો. ખીજા રજપુત રાજાઓ પણ મોગલો સાથે રહી લડતા હતા. તેની પોતાની પાસે પૈસો, માણસ, જમીન, કાંઈ બહુ નહોતાં છતાં એકલે હાથે તેણે મોગલો સામે લડ્યાં કર્યું ને એવી પ્રતિજ્ઞા કરી કે

બધાં સૂધી ચિતોડ પાહું ન મળે ત્યાં સૂધી દાઢી મુંડાવવી નહિ, સોનારપાના થાળમાં જમવું નહિ ને સુંવાળી પથારી પર સૂવું નહિ. ઇ. સ. ૧૫૭૬માં હલદીઘાટ પાસે ભયંકર લડાઇ થઈ. પ્રતાપ જંગલમાં ભાગી ગયો. આખો મેવાડ અકબરના હાથમાં ગયો. પણ રાણો ડગ્યો નહિ. તે ઇ. સ. ૧૫૮૭માં મરી ગયો. તેના પુત્ર અમરસિંહે જહાંગીર સાથે સુલેહ કરી. અકબરે પણ દુશ્મનોની બહાદુરીની તારીફ કરી. જયમલ્લ ને પટ્ટાની મૂર્તિઓને તેણે આરસના હાથી ઉપર બેસારી આગ્રામાં દરબારગઢના ઝરખા નીચે રખાવી. શાહજહાંએ એ મૂર્તિઓને દિલ્હી મોકલાવી દીધી. ઝનુની ઔરંગઝેમે તેમને તોડી નંખાવી.

મોગલ સામ્રાજ્યનો વિકાસ:—હવે અકબરે રજપુતસ્તાનનાં બધાં રાજ્યોને પોતાનાં ખંડિયાં બનાવ્યાં ને બિકાનેર, જ્ઞેષપુર, વિગેરે સંસ્થાનોના રાજ્યોએ તેને પોતાની પુત્રીઓ પણ પરણાવી. રણથંભોર ને કલંજરના કિલ્લાઓ ઇ. સ. ૧૫૬૯માં તેના હાથમાં આવ્યા. અકબરના કુટુંબીઓ મિરઝાબદાઓ તોફાને ચડ્યા. અકબરે તેમને દાબી દીધા. ગુજરાતમાં સુલતાન મુઝફ્ફરનું રાજ્ય હતું. તે નબળો હતો ને ઇતિ-માદખાં, શેરખાં, તથા અકબરના પિત્રાઈ મીરઝાબદાઓ ત્યાં મોટા પ્રાંતોના ધણી થઈ પડ્યા હતા. તેમની વચ્ચે ધણી ખટપટ ચાલતી હતી તેથી ઇતિમાદખાં નામના મુખ્ય અમીરે અકબરને બોલાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૨માં અકબરે ખુદ જઈ આખો ગુજરાત દેશ કબ્જે કર્યો. ગુજરાતમાં વારંવાર બંડો થયાં કરતાં તેથી ઇ. સ. ૧૫૭૩માં નવ દિવસમાં આગ્રાથી અમદાવાદ જેટલી મુસાફરી કરી પાદશાહે બંડખોરોને ફરી હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૨ સૂધી આ બંડો કાયમ રહ્યાં. છેવટે કાઠિઆવાડમાં ધ્રોળ પાસે કેદી સુલતાન મુઝફ્ફરે આપઘાત કર્યો એટલે ગુજરાત પૂરેપૂરું મોગલોનું થયું.

બિહારમાં ને બંગાળામાં દાઉદખાં પહાણ રાજ્ય કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૫૭૪માં અકબરે ને ઇ. સ. ૧૫૭૬માં ટોડરમલ્લે તેને હરાવ્યો. દાઉદ લડતાં લડતાં માર્યો ગયો. બંગાળામાં બંડો તો ઠેક અકબરના મરણ સૂધી થયાં કર્યાં. પણ એકંદર તે દેશ પણ મોગલ પ્રાંત બન્યો.

ધ. સ. ૧૫૮૧માં અકબરના ઝોરમાન લાઈ મિરજા મહમ્મદે પંખળ ઉપર ચડાઈ કરી. આ વખતે અકબરના નવા ધોરણથી ચીડવાઈ જઈ કેટલાક અમીરો પણ શત્રુ સાથે લાગ્યા. બંગાળામાં પણ તેજ વખતે બળવો થયો. અકબરે હકીમ સામે જઈ તેને ઠેઠ કાપુલની પેલી પાર હાડી મૂક્યો ને રાજદ્રોહી બંગાળીઓને પણ દાખી દીધા.

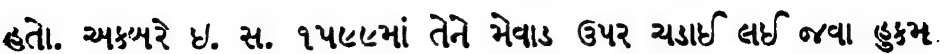
ધ. સ. ૧૫૮૩માં અકબરે કાશ્મીર દેશ તાબે કર્યો. આજ વખતે વાયવ્ય સરહદ ઉપર યુસુફઝી ને રોશની પંથના લોકોએ તોફાનો કર્યો તેથી અકબરે જૈનખાં ને ખીરબદ્દને તેમની સામે મોકલ્યા. પણ જૈનખાં હારી ગયો ને ખીરબદ્દ માર્યો ગયો. રાજા ટોડરમલ તથા માનસિંગે આ લોકોના સરદાર જલાલને હરાવ્યો પણ તે લોકો ઠેઠ સૂધી પાદશાહને શરણુ થયા નહિ.

ધ. સ. ૧૫૮૧માં અમ્દુરહીમે ઠૂના મિરજા જાની પાસેથી સિંધ લીધું. ધ. સ. ૧૫૮૨માં માનસિંહ રાજાએ એરિસ્સામાં અફઘાનોને હરાવ્યા ને તે પ્રાંત પણ પાદશાહને સ્વાધીન થયો. ધ. સ. ૧૫૮૫માં બલુચીસ્તાન પણ કબજે કરવામાં આવ્યું અને એક ધરિની અમલદાર પાસેથી કંદહાર વગર યુદ્ધે મોગલ રાજ્યમાં આવ્યું.

હવે અકબરે દક્ષિણ હિંદ ઉપર પોતાની નજર ફેરવી. અહમદનગરમાં ખુર્દાન-ઉલ-મુલક રાજ્ય કરતો હતો તે મરી ગયો. તેની ગાદી બહાદુરના હાથમાં ગઈ. અકબરના પુત્ર મુરાદે તેના ઉપર ચડાઈ કરી. બહાદુર બરાડ પ્રાંત આપવા કબુલ થયો, ધ. સ. ૧૫૮૩. આ વખતે સુલતાનની ફાઈ ચાંદબીબી પ્રસિદ્ધિમાં આવી. સુલેહનો ભંગ થયો એટલે લડાઈ પાછી શરૂ થઈ. તેમાં ચાંદબીબીએ અહમદનગરનું બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું પણ તેના દુશ્મનોએ તેનું ખુન કર્યું તેથી દાનીઆલે ધ. સ. ૧૬૦૦માં અહમદનગર જીતી લીધું. આ વખતે અકબર પણ દક્ષિણમાં હાજર હતો.

ખાનદેશની ગાદી ઉપર ધ. સ. ૧૫૮૭માં મીરાં બહાદુર નામનો સુલતાના હતો. અકબરે તેના ઉપર ચડાઈ કરી તેનો અસીરગાદનો મજબુત કિલ્લો ધ. સ. ૧૬૦૧માં લઈ લીધો. ખાનદેશ હવે મોગલ પ્રાંત બન્યો.

સલીમનું ખંડ, ધ. સ. ૧૬૦૧—અકબરને ત્રણ પુત્રો હતા (૧) સલીમ (૨) મુરાદ (૩) દાનીઆલ. તેમાં સલીમ દારૂડીઓ અને લંપટ

કર્ચો પણ તે માન્ય નહિ કરતાં સહીમે બળવો કર્યો ને ઇ. સ. ૧૬૦૦માં અયોધ્યા તથા અલ્લાહાબાદના પ્રાંતો સર કરી ત્યાં પોતાને નામે અમલ કરવાનું શરૂ કર્યું. અકબર તુરતજ ઉત્તર તરફ રવાના થયો. તેણે પોતાના મિત્ર અબૂલફઝલને પણ દક્ષિણમાંથી બોલાવ્યો. રસ્તામાં એક વીરસિંહદેવ નામના જુદેલ રાજાએ સહીમની શીખામણથી તેનું ખુન કર્યું. અકબર સહીમથી ઘણો નારાજ થયો પણ છેવટે તેની મા વગેરેના વચમાં વચમાં આવવાથી આપદીકરા વચ્ચે સમાધાની થઈ, ઇ. સ. ૧૬૦૪.

અકબરનું મરણ, ઇ. સ. ૧૬૦૫—અકબરને પુત્રોનું સુખ નહોતું. મુરાદ ઇ. સ. ૧૫૯૯માં મરી ગયો. દાનીઆલ પણ ઇ. સ. ૧૬૦૪માં મરો ગયો. માનસિંહ રાજાએ ને બીજાઓએ સહીમના પુત્ર ખુશનને ગાદીનો વારસ બનાવવા વિચાર રાખ્યો હતો પણ અકબરે સલામતે ક્યારનો વારસ જાહેર કર્યો હતો ને મરણ પથારી ઉપર પણ તેનેજ ગાદી આપી. પાદશાહ ઇ. સ. ૧૬૦૫માં ટૂંકી બીમારી ભોગવી મરી ગયો.

પ્રકરણ ૮મું અકબરનો અમલ

અકબરના ગુણદોષ—અકબર શરીરે ઘણો મજબુત બાંધાનો હતો. તે મસ્તમાં મસ્ત હાથીને પણ બહુજ રહેલાઈથી કમળમાં લાવી શકતો. ઘણીવાર તે કૂર થઈ જતો પણ મોટી ઉંમરે તેનો સ્વભાવ ઘણો દયાળુ થઈ ગયો હતો. તે એક મોટો પાદશાહ હતો ને તેવા દમદમાટથી રહેતો. અકબર હમેશાં નિયમિત રહેતો ને તેનો ખોરાક ઘણો સાદો હતો. તે ઘણી ઓછી ઉંઘ કરતો. તેનું ચરિત્ર બહુ ઉચ્ચ નહોતું પણ પાછળથી તે બાબતમાં પણ તે સુધરી ગયો હતો. તેને વાંચવા લખવાનો કંટાળો આવતો પણ તે તદ્દન અમણ નહોતો. તેની યાદદાસ્ત ઘણી તીવ્ર હતી તેથી તે બધી બાબતો લક્ષમાં રાખી શકતો. વિદ્વાનોના હમેશના સહવાસથી તે પણ વિદ્વાન થઈ ગયો હતો ને તેની બોલીમાં કે વાતચીતમાં કદિ પણ એમ જણાઈ આવતું નહિ કે પાદશાહ ઓછો ભણેલો હશે. તે બહાદુર ને બાહોશ સરદાર હતો. કળા ને સાહિત્યનો તે ઘણો શોખીન હતો. એ બાબતમાં

હિંદુઓ તેને રાજા વિક્રમ ને ભોજ સાથે સરખાવે છે. તે મોટા મુત્સદ્દી હોતો. માણસની પરીક્ષા પણ તે ધણીજ સારી રીતે કરી શકતો. તે મિત્રોને કદિ ભૂલી જતો નહિ. લુગ્ગાઓને તે હમેશાં સમ્પત્ત શિક્ષા કરતો. જે અકબરના વખતના યુરોપ ને એશિયાના રાજ્યકર્તાઓ સાથે તેનો મુકાબલો કરવામાં આવે તો તે પહેલીજ જગ્યા લેશે. અત્યારે પણ તે દુનિયાના મહાન રાજવીઓમાં પહેલું સ્થાન લે છે. તે અખુટ ધન, વફાદાર પ્રજા, ને મોટું સામ્રાજ્ય પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો.

હિંદુઓ તરફ અકબરનું વલણ—અકબરના સુલતાનો રજપુતો તરફ ને હિંદુઓ તરફ ઘણોજ તિરસ્કાર રાખતા ને રજપુતો સાથે તેમણે ત્રણસો વર્ષો સુધી લડાઈઓ કર્યાં કરી. તેમાં તેઓ ક્ષાયા નહિ. જ્યારે અકબર હિંદનો પાદશાહ થયો ત્યારે તેના દરબારીઓનાં મન હિંદ ઉપર ખરોખર લાગ્યાં નહોતાં. પછાણો તો મોગલોના હડહડતા દુશ્મનોજ હતા. તેથી અકબરે રજપુત રાજાઓને ને હિંદુઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા ને તેમની મદદથી તેણે મુસલમાની રાજ્યોને જીતી પોતાનું બળ વધાર્યું. અકબરે રજપુત રાજાઓને તેમનાં રાજ્યો પાછાં આપ્યાં, તેમને રાજ્યમાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા, તેમની કુંવરીઓને પોતાના ને પોતાના શાહઝાદાઓના ઝંનાનામાં લીધી, હિંદુઓ ઉપરના વેરાઓ ને ખાસ કરીને અઝીયાવેરાના બોજાઓ કાઢી નાંખ્યા, મહાભારત, અથર્વવેદ, વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ કરાવ્યો ને એવી રીતે હિંદુઓને મોગલાઈના ભભકાથી આંજ દીધા. આ વલણ માટે અકબર પોતેજ જવાબદાર છે; તે વલણ તેણે નાનપણથીજ લીધું હતું.

અકબરનો ધર્મ—અકબર ધર્મોધ નહોતો. નાનપણથીજ તેને ઉદાર શિક્ષણ મળ્યું હતું. તેના વખતમાં ઈસ્લામને સુધારવા માટે ઘણા પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. અકબરને પણ તે પ્રયત્નો ખ્યાલમાં હતા. વળી ઈસ્લામી રાજ્યોના પૂર્વ ઇતિહાસમાં પણ એવા પ્રયત્નો થયા હતા તે અકબરને ખબર હતી. તેના ઝંનાનામાં રજપુત સ્ત્રીઓ હતી. તેના પરમ મિત્રો પણ હિંદુઓ હતા. ગોવાથી તે કેટલાક ખ્રિસ્ત પાદરીઓના પરિચયમાં આવ્યો. કેટલાક જૈન સાધુઓ પણ તેના દરબારમાં

ગયા. નવસારીથી એક પારસી મોબેદ પણ અકબર પાસે ગયો. અકબરે પોતાના શાહઝાદાઓને શિક્ષણ આપવા ખ્રિસ્તી પાદરીઓને રોક્યા હતા. પાદશાહને ધર્મની ચર્ચા કરવાનું બહુ ગમતું. તેથી ફત્તેહપુર સિક્રીમાં તેણે ઇબ્રાહિમખાનું તૈયાર કરાવ્યું ને ત્યાં પહેલાં ઇસ્લામીઓ ને પછી બધા ધર્મના આગેવાનો હાજર રહેવા લાગ્યા. અકબરે જૈનોના, પારસીઓના ને હિંદુઓના ઘણા આચારો પણ સ્વીકાર્યા. પછી જ્યારે તે રાજ્યમાં તદ્દન નિર્ભય બન્યો ત્યારે તેણે સર્વ ધર્મોના સારરૂપ એક દિને ઇલાહી નામનો સંપ્રદાય કાઢ્યો. હવે અકબરનો મત બધી ધાર્મિક તકરારોમાં બંધનકર્તા થયો ને તે રાજ્યમાં મુખ્ય ધર્માધ્યક્ષ બન્યો. આ પંથનાં માણસો ઇશ્વરને માનતાં પણ તેઓ ઇસ્લામની જુની માન્યતાઓને માનતાં નહિ ને ખલીફા અથવા પાદશાહ માટે તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ કુરબાન કરવા તૈયાર રહેતા. અકબરના મરણ પછી તેનો પંથ પણ નાબુદ થયો.

અકબરની રાજ્યવ્યવસ્થા—અકબરે રાજ્યતંત્ર નવા પાયા ઉપર ગોઠવ્યું. કારભારમાં સલાહ આપનાર ને પાદશાહથી ઉતરતે દરજ્જે **વકીલ** નામનો અમલદાર હતો. **વઝીર**ના હાથમાં હિસાબી કામકાજ રહેતું. **બક્ષી** બધાને પગારો આપતો. ધરમાદાની મીલકત ને ન્યાયનું કામ **સદર**ના હાથમાં રહેતાં. પાદશાહ હમેશાં **દરબાર** ભરતો ને સવારે લોકોને ઝડપમાં **દર્શન** આપતો. આ દરબાર **દિવાનેખાસ** કહેવાતો. તે સિવાય **ઝનાના** માટે ને **ખીજાં ખાતાં**ઓ માટે જુદા જુદા અમલદારો રહેતા. અકબરે રાજ્યને પ્રાંતોમાં વહેંચી નાંખ્યું હતું. એ પ્રાંતોનાં નામ આ પ્રમાણે છે. બંગાળા; બિહાર; અયોધ્યા; અલ્લાહાબાદ; આગ્રા; દિલ્હી; લાહોર; મુલતાન; કાબુલ; ગુજરાત; અજમેર; માળવા; બરાહ; ખાનદેશ ને અહમદનગર. દરેક પ્રાંતનો મુખ્ય અમલદાર **સુબેદાર** કહેવાતો. પ્રાંત પછીનો વિભાગ **સરકાર** કહેવાતો ને તે ઉપર **ફૌજદાર** રહેતો. સરકારના વિભાગ **પરગણા** ઉપર **ચૌધરી** રહેતો. મોટાં શહેરો **કોટવાળો** નીચે આવતાં. ગામડાંઓમાં **મુખી**ઓ કામકાજ કરતા. ન્યાય **કાજી**ઓ કરતા. તે સિવાય અકબરે અમુક પગાર ને માન સહિત દરબારીઓના **મનસબદારો**માં વિભાગો પાડ્યા હતા. દરેક મનસબદાર પાદશાહને પોતાના કરાર પ્રમાણે લશ્કર પૂરું

પાડતો. આ લોકોને પાદશાહ મરજી પ્રમાણે મોટા મોટા ખિતાબો પણ આપતો. લશ્કરમાં તોપખાના માટે પરદેશીઓની મદદ લેવામાં આવતી. ખંડિયા રાજ્યો પણ આ લશ્કરમાં પોતાનાં લશ્કરો લાવતા. પાદશાહનું પણ ખાસ લશ્કર હતું. દરેક મનસખદાર પોતાના લશ્કર માટે જવાબદારી ધરાવતો.

અકબરે જમીનની માપણી કરાવી ને ખેડુતોને રાજ્યને આપવાના દરો નક્કી કર્યા. આ વ્યવસ્થામાં ખત્રી અમલદાર ટોડરમલે પાદશાહને ઘણી મદદ કરી. જમીનના કસ પ્રમાણે ખેડુત મહેસુલ પોતાની મરજી મુજબ રોકડમાં કે માલમાં આપી શકતો. જમીન ઉપરના ખીજા ખોજાઓ માફ થયા ને પાકતો ત્રાજો ભાગ ખેડુતે સરકારને આપવો એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું.

અકબરે ખીજા ઘણા સુધારાઓ કર્યા. તેણે ફત્તેહપુર સીક્રી વસાવ્યું, અટક, વગેરે કેટલા બંધાવ્યા, ચલણમાં સુધારો કર્યો. સત્તી, બાળલગ્ન, ગુલામી, વગેરે બંધ કરાવ્યાં ને વેપારીઓના ખોજાઓ ધડાડી વેપારને વધાર્યો.

અકબરનો વિચાર એવો હતો પશ્ચિમ કિનારા ઉપરનાં ફિરંગી બંદરોને કબજો કરી તે તરફનો વેપાર પણ મોગલોના હાથમાં લેવો. આ બાબતમાં તે ફાવ્યો નહિ. તેણે સ્પેષનના રાજા પાસે એલચી મોકલવાનો પણ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તેના વખતમાં આપણી સ્થિતિ ઘણી આબાદ હતી.

અકબરનો દરબાર:—અકબરના દરબારમાં ઘણાં જાણીતાં રત્નો હતાં. તેમાં સુફી શેખ મુબારકના બે પુત્રો અબૂલ ફઝલ ને અબૂલ ફૈઝી મુખ્ય રત્નો હતા. ફૈઝી સંસ્કૃત જાણતો. તે રાજકવિ હતો. અબૂલ ફઝલ આઈન-ઇ-અકબરી ને અકબરનામા લખી ગયો છે. આઈનમાં અકબરનું રાજ્યતંત્ર આપવામાં આવ્યું છે ને અકબરનામામાં ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. તાનસેન નામનો એક મોટો ગવૈયો અકબરના દરબારમાં થઈ ગયો. ગંગાસદ્દ હિંદુસ્તાનીમાં સુંદર કવિતા કરતો. સુરદાસ ખીજો કવિ હતો. મહેશદાસ બીરબલ અકબરનો ખાસ માનીતો હતો. તે રમુજી કથા કરતો ને કવિતા પણ બનાવતો. બિરબલ જાતે બ્રહ્મજ્ઞ હતો.

રાજા ટોડરમલ્લે ફારસીમાં હિસાબ રાખવાની પ્રથા ચાલુ કરી ને તેણે આખા રાજ્યમાં એક સરખો મહેસુલી બંદોબસ્ત દાખલ કર્યો. રાજા ભગવાનદાસ ને રાજા માનસિંહ એ બે મોટા હિંદુ રાજાઓ અકબરના સંબંધીઓ ને માનીતા દરબારીઓ હતા. નિઝામુદ્દીન અહમદ નામનો એક ઇતિહાસ-લેખક થઇ ગયો. બીજો ઇતિહાસલેખક અબ્દુલકાદિર ખદાયૂની હતો. તે સંસ્કૃત પણ જાણતો. અબ્દુર્રહીમ સંસ્કૃત જાણતો ને હિંદુસ્તાનીમાં કવિતા કરતો. જૈન આચાર્ય હીરવિજયસૂરી પણ મુખ્ય માનીતા હતા. અકબરનાજ વખતમાં રામચરિતમાનસના કર્તા મહાત્મા તુલસીદાસ થઈ ગયા. તેમનું રામાયણ આખા ઉત્તર હિંદમાં અત્યારે વંચાય છે. આ સિવાય બીજા ઘણા નામાંકિત લેખકો, ચિત્રકારો, વગેરે દરબારમાં હતા. આ બધું આઇનમાં વીગતવાર આપવામાં આવ્યું છે. છતાં આટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે આ મોટા અમલદારોમાં હિંદુઓની ને હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોની સંખ્યા ઘણી નાની હતી.

પ્રશ્નો:—(૧) અકબરે ધીમે ધીમે હિંદુસ્તાનમાં મોગલાઇની સ્થાપના કેવી રીતે કરી ? (૨) અકબર અને રજપુત રાજાઓ વચ્ચેના સંબંધોના ખ્યાલ આપો. (૩) અકબરે જમીનના મહેસુલ માટે ને પ્રાંતોના કારબાર માટે શી વ્યવસ્થા કરી ? (૪) અકબરના ધર્મ સંબંધી વિચારો જણાવો. (૫) અકબરને તમે મહાન સમ્રાટ કેમ કહો છો ? (૬) તેના ગુણદોષ કહો. (૭) અકબરના દરબારના ત્રણ નામાંકિત પુરુષો વિષે જે જાણતા હો તે લખો. (૮) “ફતેહપુર સિક્રી,” “મહાત્મા તુલસીદાસ” અને “બહેરામખાં” ઉપર ટૂંકી નોંધો લખો.

અકબરનાં કેટલાંક વચનામૃતો

એક વખત હું જે મુસલમાનો ન હોય તેમને સતાવતો અને તેમ કરવામાં હું મારા ધર્મ-ઇસ્લામ-મુજબ વર્તું છું એમ મને લાગતું. પણ ધીમે ધીમે મને ખરું જ્ઞાન થતું ગયું ને તે કામની સરખ લાગવા લાગી, કારણકે મને ખબર પડી કે હું પોતે સાચો મુસ્લીમ નહોતો. તો બીજાને પરાણે મુસ્લીમો કરવામાં પારી મૂકાઈ જ હતી. જે દોકાને મારીને મુસલમાન કરવામાં આવે છે તે દોકામાં ખુદી મારી છે એમ આપણે ક્યાંથી પારી સમજીએ ?

મારું કર્તવ્ય તો એ છે કે બધાં માણસો સાથે મારે સદ્ભાવે રહેઈને તેઓ પરમેશ્વરના ફરમાન મુજબ વર્તતા હોય તો તેમના જીવનમાં દરમ્યાન થવું નિંદવા જેગ છે જો તેઓ તેમ વર્તતા ન હોય તો તેઓ અજ્ઞાની છે. અજ્ઞાની દશામાં મારે તો તેમની દયા ખાવી જોઈએ.

હું એક મોટા રાજ્યને શહેનશાહ છું છતાં જુદા જુદા પંથોને લઈને મારા મનને જરા પણ શાંતિ વળતી નથી....કોઈ પણ મહાત્માના અવતારની હું વાટ જોઈ ખેસી રહ્યો છું.

મારી સારી શહેનશાહતનો કારભાર કરી શકે એવો કોઈ લાયક વઝીર મને મળે તો તેને બધો કાર સોંપી હું તરતજ નિવૃત્ત થઈ જાઉં. જે કોઈ આદમી આ દુનિયાથી નિવૃત્ત થવા મારી પરવાનગી માંગશે તેને હું બેલાશક તેની ઈચ્છા મુજબ વર્તવા દઈશ.

ઈશ્વરકૃપાથી મને કોઈ ઉસ્તાદ વઝીર મળ્યો નહિ; નહિતર લોકો તો એમજ માનત કે મારા બધા સુધારાઓ મેં નહિ પણ મારા વઝીરે દાખલ કર્યા હશે.

જો પહેલેથીજ મને જ્ઞાન થયું હોત તો હું મારી પ્રજામાંથી કોઈ કન્યાને પરણત નહિ, કારણકે મારી પ્રજા મને મારાં છોકરાં બરોબર છે.

હું નાનો હતો ત્યારથીજ જ્યારે જ્યારે હું માંસ રાંધવાનો હુકમ આપતો ત્યારે મને તે ખોરાક ભાવતો નહિ ને તેને માટે હું બેપરવા રહેતો. હવે તો હું માંસ ખાતો નથી ને મારા ગાદીએ આવવાના દિવસે મેં તેનો ઉપયોગ બંધ કરાવ્યો છે.

“આઈન. ઈ. અકબરી”માંથી.

કર્નલ ટૉડ પ્રતાપસિંહના જીવનની છેલ્લી પગો નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

ઉત્તમોત્તમ મહાલયો છોડીને રાણા પ્રતાપસિંહે પેશોલા સરોવરના તટ ઉપર કેટલીક પર્ણકુટિ બધાવી હતી. આ પર્ણકુટિઓમાંજ પોતાના સર્વ સરદારોની સાથે રહીને રાણાજી કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. આજે અંતકાળે પણ મહારાણા તેમાંની એક પર્ણકુટિમાં સૂતા છે અને કઠોર કાળની આજ્ઞાની વાટ જોઈ રહ્યા છે. વિશ્વાસુ સરદારો તેમની આસપાસ બેઠા છે અને મહારાણાની પ્રકૃતિ તપાસે છે; એટલામાં મહારાણાનું સમગ્ર શરીર કંપાયમાન થયું અને તેમના ગળામાંથી હીર્ષ શ્વાસ નીકળ્યો. આ વખતે સમરત સરદારો અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. થોડીવાર પછી સ્વાર્ણપ્રાપ્તિએ મહારાણાને પૂછ્યું:—મહારાજ, ક્યા દારૂ દુઃખથી આપનો પવિત્ર આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે? ક્ષણવાર પછી રાણાજીએ

ધીમે ધીમે ઉત્તર આપ્યો:—મારા પ્રિય સામંતો, હજી મારો પ્રાણ નીકળતો નથી ! એ માત્ર એક જ ધૈર્યવચન સાંભળીને સુખપૂર્વક આ દેહને છોડી ચાલ્યો જશે. આ ધૈર્યવચન આપની પાસે છે. આપ સવ મારી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કહો કે—જ્યાં સુધી અમારા શરીરમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાં સુધી અમારી માતૃભૂમિને શત્રુના હાથમાં જવા દઈશું નહિ. આ શબ્દો સાંભળતાં જ હું સુખપૂર્વક નેત્રો બંધ કરી દઈશ. પુત્ર અમરસિંહ અમારા પૂર્વજોના ગૌરવનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી. એ મુશ્કેલીમાનોના આસમાંથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરી શકનાર નથી એ વિલાસી છે માટે એ કષ્ટ સહન કરી શકશે નહિ. અહીં આ આ પર્ણકુટિઓને બદલે રમણીય મહાલયો બની જશે. મેવાડની દુર્દશા ભૂલી જઈને અમરસિંહ અહીં આ અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ કરશે. તેનાથી આ કઠોર વ્રતનું પાલન થશે નહિ. અકસોસ ! અમરસિંહ વિલાસી હોવાથી સિસોદીઆ કુલનું ગૌરવ અને માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા નાશ પામશે. જે ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને માટે મેં પચ્ચીસ વર્ષ પર્યંત જંગલે જંગલે અને પહાડો પહાડો સતત જમણું કરીને વનવાસના વ્રતનું પાલન કર્યું, જેને માટે મેં સર્વ પ્રકારની સંપત્તિને તિલાંજલી આપી, તે ઉદ્દેશ અમરસિંહથી પાર પડી શકશે નહિ. તે પોતાના સુખને માટે સ્વાધીનતાના ગૌરવને તિલાંજલિ આપશે અને તમે સર્વ એના અનર્થકારક ઉદ્ધાહરણનું અનુસરણ કરી મેવાડના પવિત્ર અને શ્વેત યશમાં કલંક લગાડશો. પ્રતાપસિંહના આ વચનો પૂરાં થતાંની સાથે મેવાડના સર્વ સરદારો એક સાથે બોલી ઉઠ્યા કે:—“મહારાજ, અમે બાપા રાવળના પવિત્ર સિંહાસનના સોગંદ બાદને કહીએ છીએ કે જ્યાં સુધી અમારામાંથી એક પણ માણસ જીવિત રહેશે, ત્યાં સુધી કોઈપણ શત્રુ મેવાડભૂમિ ઉપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ અને જ્યાં સુધી અમે મેવાડની ગયેલી સ્વાધીનતાનો સંપૂર્ણ રીતે ઉદ્ધાર કરીશું નહિ, ત્યાં સુધી અમે આ કુટિરોમાં રહીશું.” આ સંતોષકારક વચન સાંભળી રાણાજી પ્રસન્ન થયા. તેમનાં સર્વ ચિંતા, સવ કષ્ટ, ને સર્વ શંકાઓનું નિવારણ થઈ ગયું અને તેમણે પરમ આનંદસહિત પરલોકની યાત્રા કરી. સુવત ૧૬૫૩ (ઇ. સ. ૧૫૬૭) માં રાણા પ્રતાપસિંહે આ સંસારમાંથી વિદાય લીધી.

આ રીતે ભારતના ભાગ્યાકાશમાંથી એક પ્રકાશિત નક્ષત્ર તૂટી પડ્યું. X X X તો દુહિનને સફાઈ કરી વ્યતીત થયાં છે, ભારતવર્ષના વિશાળ હૃદય ઉપર અનેક વિદેશી મે પ્રવિતીય શત્રુઓ બીપણ ચરણપ્રહાર કરી ચૂક્યા છે, અભાગી ભારતસંતાનો અનેક કષ્ટો સહન કરી ચૂક્યાં છે, પરંતુ અણખે મહાત્મા પ્રતાપસિંહનું નામ કાઢી બૂલી ગયું નથી. X X X પ્રતાપસિંહના જેવો મહાવીર જન્મતા કોઈપણ દેશમાં મોઢીપણ સમયે ઉત્પન્ન થયો હોય એ વિષે અમને સંપૂર્ણ સંદેહ છે.

પ્રતાપસિંહની વીરતા, મહત્તા, અને તેમના સ્વાયત્તામનું સ્મરણ થતાં આજે પણ દીનદીન ભારતવાસીઓના હૃદયમાં એક પ્રચંડ શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે. X X X જે મેવાડમાં એક યુસિડાઇટિસ અથવા કિબ્રોપન ઉત્પત્તિ થયો હોત અને તેણે મેવાડનો ઇતિહાસ લખ્યો હોત તો પિલોપોનિસસના મહા-સમરના વૃત્તાંત અથવા “દશહજરની દુર્દશા”ના વૃત્તાંત મેવાડની શોચનીય વૃત્તાંતની ખરોખરી કરી શકત નહિ. X X X પુણ્ડીર્ય હલ્દીઘાટના પહાડી પ્રદેશમાં કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી કે જે પ્રતાપસિંહની વીરતાથી ગાજી રહ્યું ન હોય; આ સંસારમાં જ્યાં સૂધી વીરતાનો આદર રહેશે, જ્યાં સૂધી ઇતિહાસ આર્ય જાતિની ભૂત ઘટનાઓનું વર્ણન કરતો રહેશે, ત્યાં સૂધી પ્રતાપસિંહનાં વીરતા, માહાત્મ્ય અને ગૌરવ જગત્માં અડગ રીતે વિરાજમાન રહેશે, ત્યાં સૂધી હલ્દીઘાટ મેવાડનું થર્મોપોલિસ તથા દેવીરક્ષેત્ર મેવાડનું મારાર્ચાન કહેવાશે.

પ્રકરણ ૯મું

(૨) રજપુતો ને મોગલાઇનો એકસંપ. જહાંગીર.

જહાંગીર, ઇ. સ. ૧૬૦૫-૧૬૨૭—અકબર પછી તેનો પુત્ર સલીમ જહાંગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. આ પાદશાહ દ્વરડીઓ ને મોજલો હોવાથી રાજ્યનો કારભાર ખીજાઓના હાથમાં ગયો. સુભાગ્યે કારભાર કરવાવાળાંઓ બાહોશ ને પ્રજાપ્રિય હતાં તેથી રાજ્યની આબાદી અકબરના વખતમાં જેટલી હતી તેટલીજ રહી. જહાંગીરને દુનિયાનો અનુભવ નહોતો. તે અકબરના જેવો ઉઘમી, નિપુણ ને શૂરવીર નહોતો. તેમ તેને ધર્મનો સુધારો કરવાનો મોહ નહોતો. તે ધર્મી નહોતો. હિંદુઓને, ખ્રિસ્તીઓને ને જૈનોને તે પોતાના દરબારમાં માન આપતો. પણ તે મુસલમાન હતો, જે કે તે મુસલમાનોની

જહાંગીર

કેટલીક જુની માન્યતાઓમાં માનતો નહિ. તે જળરો શિકારી હતો. બાબરની માફક જહાંગીર પાદશાહ પણ ફળ, ફુલ, ઝાડ, પક્ષી ને પશુઓનો ધણો શોખીન હતો ને બાબરે જેવી પોતાની આત્મકથા લખી છે તેવીજ આત્મકથા જહાંગીરે પણ લખી છે. તેમાં પોતાના ગુણદોષનું જહાંગીર સ્પષ્ટ વર્ણન કરતો ગયો છે. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે કેટલાક કરો માફ કર્યા ને તંબાકુ તથા દારૂના ઉપયોગની બંધી કરાવી. પોતાની પ્રજાને અદલ ઇનસાફ મળે તે માટે તેણે દરબારમાં એક સોનાની સાંકળ રખાવી હતી. જહાંગીર ચિત્રોનો પણ ધણો શોખીન હતો. તે ઘણી વાર કૂર થઈ જતો.

ખુશરૂનું બંડ, ઇ. સ. ૧૬૦૬—જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેનો પુત્ર ખુશરૂ આગ્રાથી પંજાબ તરફ નાસી ગયો પણ જહાંગીરના લશ્કરે પાછળ જઈ તેને હરાવ્યો. જહાંગીરે ખુશરૂના માણસોને ઘણી ઘાતકી રીતે મારી નંખાવ્યા. સિખ ગુરુ અર્જુને ખુશરૂને આશીર્વાદ આપ્યા હતા તેથી તેને પણ ફાંસી આપવામાં આવી. ખુશરૂની આંખો ફેડી નાંખવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૬૨૧માં શાહઝાદા ખુર્દમે (શાહજહાંએ) તેને મારી નંખાવ્યો.

રાજ્યનો વધારો—જહાંગીરે ફિરંગીઓને ને બંગાળના કેટલાક બંડખોરોને હરાવ્યા ને જમનગરના જમને તથા કાંગરાના રાજાને ખંડિયા બનાવ્યા. તેણે મેવાડના રાણા અમરસિંહ ઉપર લશ્કરો મોકલ્યાં પણ રાણો અમરસિંહ એકનો બે ન થયો તેથી છેવટે ઇ. સ. ૧૬૧૪માં પાદશાહે શાહઝાદા ખુર્દમેને મોકલ્યો. તેણે અમરસિંહને હરાવ્યો. રાણાનો પુત્ર કરણ ખુદ પાદશાહની ખીજમતમાં હાજર થયો. આવી રીતે અકબરના વખતમાં શરૂ થયેલું મેવાડ સામેનું યુદ્ધ પૂરું થયું. જહાંગીરના વખતમાં મોગલોએ કંદહારનો પ્રાંત ઇરાનના શાહને હવાલે કરી દીધો.

નૂરજહાં—નૂરજહાંના વડવાઓ ઇરાનમાં મોટા હોદ્દાઓ ભોગવતા હતા. તેનો બાપ મિરઝા આસુદ્દીન મહમ્મદ પોતાના કુટુંબ સહિત એક વણજારાની સાથે હિંદમાં નસીબ અજમાવવા આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં સુરખી ને તેની સ્ત્રીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો, ઇ. સ. ૧૫૭૭. એ સુરખીનું નામ મહેર-ઉન-નિસા રાખવામાં આવ્યું. આસુદ્દીન અકબરની નોકરીમાં

રહ્યો ને ધીમે ધીમે સારા હોદ્દા ઉપર ચડ્યો. મહેર-ઉન-નિસાનું લગ્ન અલીકુલી ઇસ્તાજલુ અથવા શેર અફઘનની સાથે ઇ. સ. ૧૫૯૪માં કરવામાં આવ્યું. શેર અફઘનની જગીર બંગાળમાં હતી. તેણે સલીમ સામે ખટપટમાં ભાગ લીધો હતો. એક વાર બંગાળના સુબા સાથે લડતાં તે માર્યો ગયો તેથી તેની સ્ત્રી મહેર-ઉન-નિસા ને પુત્રી લાડલિ બેગમ આગ્રા ગયાં ને ત્યાં અકબરની વિધવા સલિમા બેગમની નોકરીમાં રહ્યાં. અહીં મહેર-ઉન-નિસાએ જહાંગીરનું ધ્યાન ખેંચ્યું ને ઇ. સ. ૧૬૧૧માં તેઓ પરણ્યાં. જહાંગીરે આ નવી બેગમનું નામ નૂરમહાલ કે નૂરજહાં રાખ્યું.

નૂરજહાંનો કારભાર, ઇ. સ.

૧૬૧૧-૨૨:—લગ્ન કર્યા પછી

નૂરજહાં

જહાંગીરે પોતાના રાજ્યનો તમામ ભાર નૂરજહાં ઉપર નાંખી દીધો. કારભાર કરવામાં નૂરજહાંને તેની મા, તેનો બાપ ઇતિમાદ-ઉદ્-દવલા ને તેનો ભાઈ આસફખાં, એમની મદદ હતી. નૂરજહાંએ પોતાની આગલા ઘરની પુત્રીને લાડલી બેગમને પાદશાહના એક બેટા શહરિયારની વેરે પરણાવી. તેના ભાઈ આસફખાંએ પોતાની પુત્રી અર્જુમંદ બાનુને શાહજાદા ખુર્મની સાથે પરણાવી. આ બધાં જ્યાં સુધી એકસંપથી રહ્યાં ત્યાં સુધી રાજ્યનો કારભાર સારી રીતે ચાલ્યો. નૂરજહાં સ્વરૂપવાન, શરીરે પાતળી, શિકારની શોખીન, ધણું બણેલી, શોખીન ને ઉદાર બેગમ હતી. તેણે અકબરના ધોરણ પ્રમાણે કારભાર ચલાવ્યો. મણુ તે સત્તાની ઘણી લોભી હતી. તેથી જ્યારે ખુર્મની વગેરે રાજ્યમાં વધી પડી ત્યારે તેણે એ શાહજાદા વિરુદ્ધ ખટપટ કરવી શરૂ કરી.

ને તેથી સત્તનતમાં લડાઈ શરૂ થઈ. નૂરજહાં ધણી ચતુર ને ડાહી બેગમ હતી. તેણે જહાંગીરની ચાલને સુધરાવી. એ પાદશાહ નૂરજહાંને ફરમાનો ઉપર સહી કરવા પણ આપતો. પાછળથી તેણે બધો કારભાર તેનેજ સોંપી દીધો હતો. પણ ઇ. સ. ૧૬૨૨માં તે માંદો પડ્યો ત્યારથી રાજ્યમાં એ પક્ષે ઉભા થયા. એનું પરિણામ આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

મલિક અંબર-અહમદનગર ઉપર ચડાઈઓ, ઇ. સ. ૧૬૦૮-૨૨:—અહમદનગરમાં મૂર્તુઝાખાં સુલતાન રાજ્ય કરતો હતો પણ તમામ કારભાર હુબશી વઝીર-મલિક અંબર ચલાવતો. મલિક અંબર મોટો મુત્સદ્દી ને ચોક્કો હતો. જહાંગીરે તેના સામે ત્રણ વાર લશ્કરો મોકલ્યાં પણ એ બાહોશ સરદારે પાદશાહના અમલદારોને લાંચ આપી દરેક વાર ફેડયા ને પોતાના સુલતાનનું રાજ્ય બચાવ્યું. છેવટે પાદશાહે ઇ. સ. ૧૬૧૭માં શાહ ખુર્દમને દક્ષિણ મોકલ્યો. તેણે મલિક અંબર સાથે સુલેહ કરી અને અહમદનગર ને બાલાઘાટનો પ્રાંત મોગલો માટે મેળવ્યાં. ત્રણ વર્ષ પછી આ સુલેહનો ભંગ થયો. તે લડાઈ ઠેક ઇ. સ. ૧૬૨૬ સૂધી ચાલી. તે સાલમાં મલિક અંબર મરી ગયો. તેનો પુત્ર ફતહખાં દુશ્મનો સાથે મળી ગયો તેથી શાહજહાંના વખતમાં અહમદનગરના રાજ્યનો અંત આવ્યો. જહાંગીરે ખુર્દમ ઉપર ખુશ થઈ તેને શાહજહાં બનાવ્યો.

શાહજહાંનું બંડ, ઇ. સ. ૧૬૨૩-૨૬—મેવાડ ને દક્ષિણમાં ખુર્દમને ફત્તેહો મળી ને જહાંગીરની તેના ઉપર પ્રીતિ રોજરોજ વધવા માંડી તે જોઈ નૂરજહાંને અદેખાઈ આવી. તેનો વિચાર પોતાના જમાઇ શહરિયારને ગાદી અપાવવાનો હતો. પણ તે નમાલો હતો. શાહઝાદો પરવીઝ દાર્ડીઓ હતો, તેથી તે કામને જરાય ગમતો નહિ. લોકો એમજ ધારતા કે ગાદી તો ખુર્દમ અથવા શાહજહાંનેજ મળશે. નૂરજહાં આથી વિરુદ્ધ પડી. ઇ. સ. ૧૬૨૨માં ધરિનના શાહે કંદહાર લીધું તેથી નૂરજહાંએ પાદશાહને શીખવી શાહજહાંને ત્યાં જવા હુકમ કર્યો. શાહજહાંએ ના પાડી, કારણકે તેમાં નૂરજહાંનું મોટું કપટ હતું. જહાંગીરે શાહજહાંની બધી જગીરો જપ્ત કરી. શાહજહાંએ પણ દક્ષિણમાં બંડ કર્યું ને ઉત્તર હિંદ તરફ તે રવાના થયો;

પણ હારી જતાં પાછો દક્ષિણ તરફ વળ્યો. તે તેલંગણ થઈ બંગાળા, બિહાર ને અયોધ્યાના પ્રાંતો સર કરી આગ્રા તરફ જવાની તૈયારીમાં હતો તેવામાં મહાબતખાં તેની સામે આવવાથી તે પાછો હટી ગયો ને નાસીક જઈ દૂરજહાં સાથે તેણે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૨૬.

મહાબતખાંનું બંડ, ઇ. સ. ૧૬૨૬—દૂરજહાં સત્તાની ઘણી ભોબી હતી તેથી હવે તે મહાબતખાંની અદેખાઈ કરવા લાગી. મહાબતખાંનું અસલ નામ ઝમાનાબેગ હતું. તે કાબુલનો રહેવાસી હતો. તે બાહોશ મુત્સદ્દી ને ચતુર સરદાર હોવાથી તેના ઉપર સિપાઈઓ ને ખાસ કરીને રજપુતો ધણાજ ખુશ રહેતા. બંગાળામાં તેણે અપ્રામાણિક નોકરી કરી હતી તેવો આક્ષેપ દૂરજહાંએ તેના ઉપર મૂક્યો તેથી તે સામે થયો ને જ્યારે પાદશાહ ને દૂરજહાં કાબુલ તરફ જવા જિલમ નદી ઓળંગતાં હતાં ત્યારે તેમને કેદ કર્યાં. થોડા વખત માટે તો પાદશાહને નામે તે કારભાર કરવા બાગ્યો. પણ દૂરજહાં તેના માથાની હતી. તેણે ઉસ્તાદીથી પાદશાહને મહાબતની જાળમાંથી બચાવી લીધો. મહાબત પોતે શાહજહાં આગળ નાસી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૨૬.

જહાંગીરનું મરણ, ઇ. સ. ૧૬૨૭—જહાંગીર ધણા વખત થયાં નબળો ને બીમાર તો રહેતોજ હતો. કાશ્મીરથી પાછા આવતાં તે રસ્તામાં ઇ. સ. ૧૬૨૭માં મરી ગયો. શાહજહાંને પરવીઝ પણ બે દિવસ અગાઉ મરી ગયો હતો તેથી શાહજહાંના સાસરા આસફખાંએ પાદશાહ થએલા શહરિયારની આંખો ફેડી નાંખી, દૂરજહાંને કેદ કરી ખુશના પુત્ર ખુલાખીને ગાદી આપી ને દક્ષિણમાં શાહજહાંને એકદમ ખબર આપ્યા. તે શાહજહાંને મહાબત સહિત ઉત્તર હિંદ માટે રવાના થયો ને ઇ. સ. ૧૬૨૮માં ગાદીએ આવ્યો. શહરિયાર વગેરે રાજવંશીઓને મારી નાંખવામાં આવ્યા. દૂરજહાં હવે રાજખટપટથી નિવૃત્ત થઈ ગઈ. તે અઢાર વર્ષ સૂધી જીવી. શાહજહાં તેને રૂ. ૩૦ લાખનું વર્ષાસન આપતો. જહાંગીરના ગુણદોષ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

સર થોમસ રો, ઇ. સ. ૧૬૧૬—જહાંગીરના વખતમાં કેટલાક યુરોપિયનો આપણા દેશમાં મુસાફરી અથવા બીજા કામસર આવ્યા તેમાં

સર થોમસ રો નામના અંગ્રેજને ઈશ્વંડના રાજા પહેલા જોઈએ જહાંગીર પાસે કેટલાક વેપારી હકકો મેળવવા મોકલ્યો હતો. રો પાદશાહ સાથે ગુજરાત, માળવા ને રજપુતસ્તાનમાં રહ્યો હતો. તે દરમિયાનું સાડે વર્ષન આપતો ગયો છે. વેપારી હકકો મેળવવામાં તે ફાળ્યો નહિ.

પ્રશ્નો—(૧) જહાંગીરની શાહઝાદા સલીમ તરીકેની કારકીર્દી લખો. (૨) નૂરજહાંનો કારભાર હિંદુસ્તાનને કેટલે અંશે લાભકારક હતો? (૩) નૂરજહાંના ને જહાંગીરના ગુણદોષ લખો. (૪) જહાંગીરના વખતમાં મોગલોએ જીતેલા દેશોને નકશામાં બતાવો. (૫) સર થોમસ રો, મહાબતખાં અને શાહઝાદો ખુર્મ, એ ઉપર ટૂંકી નોંધ લખો. (૬) શાહઝાદા ખુશરૂના બંડ વિષે તમે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૧૦મું

(૩) રજપુતો ને મોગલોનો એક સંપ, શાહજહાં, ઇ. સ. ૧૬૨૮-૫૮.

શાહજહાં—જહાંગીર
પછી મોગલ રાજકુટુંબની લગભગ કતલ કરી શાહજહાં ગાદીએ આગ્યો. તેના વખતમાં મોગલો પૂર્ણ કળાએ પહોંચી.

ખાનજહાં લોદીનું
બંડ, ઇ. સ. ૧૬૨૮-૩૦—
જહાંગીરના વખતમાં તેના માનીતા અમીર ખાનજહાં લોદીએ અહમદનગરના વઝીર મલિકઅંબર પાસેથી લાંચ લઈ મોગલ વિરુદ્ધ સરદારી કરી હતી. તેથી શાહજહાં ન્યારે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેને ડર લાગ્યો ને માળવા

શાહજહાં

નાસી જઈ તેણે બંડ કર્યું. શાહજહાંએ તેની સાથે સમાધાની કરી પણ વળી ખાનજહાંએ બળવો કર્યો ને સરકારી ફોજ પાસે હાર ખાતાં તે દક્ષિણ નાસી ગયો. લાંના કોઈ રાજ્યની મદદ નહિ મળતાં તે વળી ઉત્તર હિંદ તરફ આવ્યો પણ કલિંજર પાસે પાદશાહી લશ્કર સાથે લડતાં તે ને તેનાં પુત્રો માર્યા ગયા.

બુંદેલા રાજ્યોની હાર, ઇ. સ. ૧૬૩૫-૩૬—શાહજહાંના વખતમાં બુંદેલખંડના રાજ્યો વચ્ચે ગાદી માટે પરસ્પર તકરાર થતાં મોગલ શહેનશાહ વચ્ચે આવ્યો. મોગલોએ ઓર્ચના રાજા ઝુઝ્ઝરસિંહને તથા તેના પુત્રોને હરાવ્યા. પાદશાહે તેમાંના કેટલાકને પરાણે મુસલમાનો બનાવ્યા. મોગલોએ આ ચડાઈ દરમ્યાન ઘણાં હિંદુ મંદિરોને તોડી નાંખ્યાં. આગળ ઉપર આજ બુંદેલ વંશમાં વીર છત્રસાલ થયો.

અહમદનગર ખાલસા, ઇ. સ. ૧૬૩૩—આપણે જોયું તેમ અહમદનગરનો વઝીર ફતહખાં મોગલો સાથે યુદ્ધો હતો. સુલતાન હુસેન નાને હતો. આ બધી સ્થિતિનો લાભ લઈ શાહજહાંએ મહાખતખાને અહમદનગર જીતવા મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં હુસેનશાહ કેદ પકડાયો ને અહમદનગર ખાલસા થયું. પણ શિવાજીના બાપ શહાજી ભોંસલેએ એક નાના બાળકને સુલતાન બનાવી ત્રણ વર્ષ સૂધી તેને નામે કારભાર ચલાવ્યો. તે પણ ઇ. સ. ૧૬૩૬માં શાહજહાંને તાબે થયો. નિઝામશાહીનો હવે અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૩૮માં શાહઝાદા ઔરંગઝેબે ગુજરાત ને ખાનદેશ વચ્ચે આવેલા બાગલાણ પ્રાંતને સર કર્યો.

મીરજુમ્લા. ઔરંગઝેબે દક્ષિણ હિંદમાં ઇ. સ. ૧૬૩૬-૪૪ સૂધી પહેલી વાર સુખા તરીકે કામ કર્યું. તે બીજીવાર ઇ. સ. ૧૬૫૩માં તેજ અધિકાર ઉપર આવ્યો. મીરજુમ્લા ઇરાનનો વતની હતો. તેનો બાપ તેલનો વેપાર કરતો. દક્ષિણમાં મીરજુમ્લાએ આવી હીરાનો મોટો વેપાર જમાવ્યો ને પછી ગોવળકોડાના સુલતાનની નોકરીમાં રહી તેણે મોટી ફોજ તૈયાર કરી ને કર્ણાટકનો આખો પ્રાંત પોતાના સુલતાન માટે જીતી લીધો. તે હવે ઔરંગઝેબને મળી ગયો.

ગોવળકોંડા ને બિજાપુર—આવો મોટો સમર્થ ને પૈસાદાર સરકાર મોગલો સાથે ખુટી ગયો. તેથી ઔરંગઝેબે ગોવળકોંડાની દોલતની લલચાઈ તે રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી હૈદરાબાદ સર કર્યું, ગોવળકોંડા પણ પડવાની તૈયારીમાં હતું તેવામાં દિલ્હીથી ના આવતાં તે રાજ્ય બચી ગયું, ઇ. સ. ૧૬૫૬. મીરજુમલા હવે શાહજહાંનો વઝીર બન્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૭માં ઔરંગઝેબે બિજાપુર ઉપર પણ ચડાઈ કરી પણ શાહજહાંએ તેને તે રાજ્ય ખાલસા કરતો અટકાવ્યો. આ બંને રાજ્યો પાસેથી મોગલોને કેટલાક પ્રાંતો મળ્યા.

કુચબિહાર ને હુગલીના ફિરંગીઓ—શાહજહાંના વખતમાં કુચબિહારનો રાજા મોગલોને શરણુ થયો, ઇ. સ. ૧૬૩૭. આ વખતે હુગલી બંદર ઉપર ફિરંગી વેપારીઓએ વગર પરવાનગીએ કિલ્લેબંદી કરી હતી ને તેઓ મોગલ શહેનશાહની પ્રગતને પરાણે ખ્રિસ્ત બનાવવા ગુલામીમાં વેચતા હતા તેથી શાહજહાંએ તેમના ઉપર બંગાળના સુબાને મોકલ્યો. ફિરંગી વેપારીઓ માંડમાંડ શરણુ થયા, ઇ. સ. ૧૬૩૨.

બદશાન ને બદખ્શ ઉપર ચડાઈઓ. કંદહાર—મોગલ શહેનશાહોને બદશાન ને બદખ્શના પોતાના બાપીકા પ્રાંતો સર કરવાનો ઘણો લોભ હતો. શાહજહાંએ પણ એ ધોરણ કાયમ રાખ્યું ને ઇ. સ. ૧૬૪૫ થી ૧૬૪૭ સુધીમાં તે દેશો ઉપર ત્રણ સવારીઓ મોકલી. છેવટની સવારીમાં ઔરંગઝેબ હાજર હતો પણ એ બધી સવારીઓ નિષ્ફળ ગઈ. તેવીજ રીતે કંદહાર પાછું મેળવવા માટે પણ એ વાર શાહજહાંએ પ્રયત્નો કર્યા, ઇ. સ. ૧૬૪૮—૫૨. તેમાં પણ તે નિષ્ફળ ગયો.

શાહજહાંનો મંદવાડ તેના ચાર શાહઝાદાઓ—ઇ. સ. ૧૬૫૭ની આખરમાં શાહજહાં માંદો પડ્યો ને જોકે થોડા વખતમાં તો તે સાજો થઈ ગયો તો પણ તેના ચાર પુત્રો ગાદી માટે લડવા તૈયાર થઈ ગયા ને પરિણામે પાદશાહ કેદ થયો.

શાહજહાંને ચાર પુત્રો હતા. પહેલો પુત્ર દારા હમેશાં બાપ પાસેજ રહેતો તેથી તે બીનઅનુભવી ને મિથ્યાભિમાની થઈ ગયો હતો. શાહજહાંએ તેને મોટી મોટી નવાજેશો કરી હતી. વળી તે અકબરના જેવો ધર્મની

આખતમાં ઉદાર દિલનો હતો તેથી ઘણા મુસલમાન દરબારીઓ તેની વિરુદ્ધ હતા. દારાનો સ્વભાવ ઉદ્ધત હતો તેથી પણ તેનો પક્ષ બળવાન થઈ શક્યો નહિ. શાહજહાંના મંદવાડ વખતે દારા અલ્લાહાબાદ, લાહોર ને કાશ્મિરનો સુબો હતો પણ તે પોતે બાપ પાસેજ રહેતો ને પોતાનાં માણસો દ્વારા એ પ્રાંતોનો કારભાર કરાવતો. **બીજો પુત્ર મહમ્મદ શુબ** બંગાળા ને બિહારનો સુબો હતો. તે બેદરકાર, લંપટ ને આળસુ, પણ બહાદુર હતો. **ત્રીજો પુત્ર ઔરંગઝેબ** ઇ. સ. ૧૬૧૮માં દાહોદ મુકામે જન્મ્યો હતો ને આપના મંદવાડ વખતે દક્ષિણ હિંદમાં અમલદારી કરતો હતો. તે બહાદુર, કપટી, ને ઘણો ચતુર પુરુષ હતો. તે ચુસ્ત સુત્રી હોવાથી ઘણા દરબારીઓ તેના પક્ષમાં હતા. શાહઝાદી શૈશનઆરા પણ તેના પક્ષની હતી. **ચોથો પુત્ર મુરાદ** ગુજરાતનો સુબો હતો. તે ભોળો, મોજલો, મૂર્ખ પણ બહાદુર ને હાથનો ઘણો છુટો હતો.

દારાની હાર ને શાહજહાં કેદ, ઇ. સ. ૧૬૫૮—મુરાદ ને શુબએ પહેલાં ગુજરાતમાં ને બંગાળામાં પોતાની પાદશાહી જાહેર કરી. ઔરંગઝેબે મુરાદને ભોળવી પોતાના પક્ષમાં લીધો ને તેમણે ઉર્જૂન આગળ ધર્મત ગામ પાસે દારાના સરદારો, જોધપુરના મહારાજ જશવંતસિંહને ને કાસિમખાંને, હરાવ્યા. પછી ચંબલ ઉપર સામુગઢ પાસે તેમણે દારાને પણ હરાવ્યો. દારા નાસી ગયો. હવે બંને ભાઈઓએ આગ્રા પણ કબજે કર્યું ને બુદ્ધા શાહજહાંને કેદ કર્યો. ઔરંગઝેબ આલમગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૬૫૯માં બીજી વખત તેણે રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો.

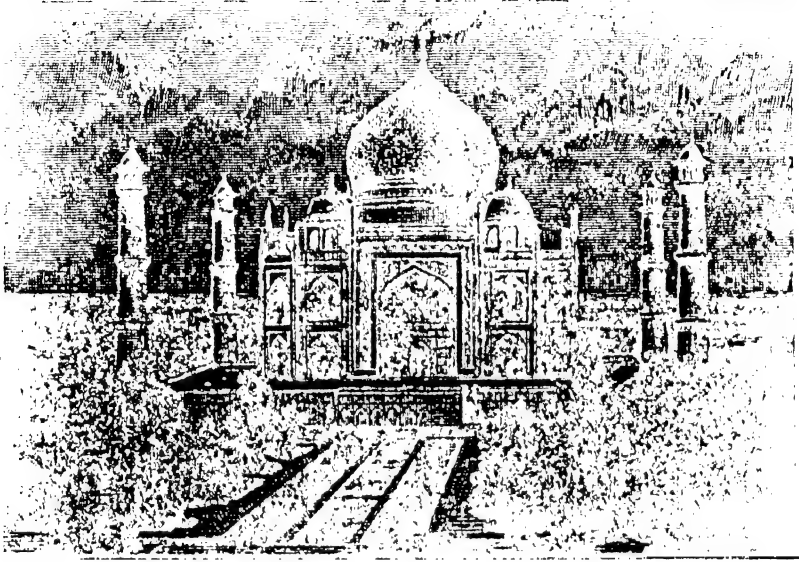
ત્રણ શાહઝાદાઓનો નાશ—પોતાને ઔરંગઝેબે ભોળવ્યો તે હવે મુરાદને સમજવા લાગ્યું. ઔરંગઝેબ પણ મુરાદનાં માણસોથી ભય પામવા લાગ્યો ને તે શાહઝાદાને કેમ દૂર કરવો તે માટે ઉપાયો યોજવા લાગ્યો. તે ભોળા માણસને તેણે એક વાર જમવા બોલાવ્યો ને જ્યારે તે ઉંઘતો હતો ત્યારે તેને કેદ કરાવી આલિઅર મોકલી આપ્યો. ઔરંગઝેબે મુરાદના ઉપર ગુજરાતની સુબાગીરી વખતે તેણે કરેલા એક ખુનનો આરોપ

મુકયો ને પછી તેને મારી નાંખાવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૦. દારાના પુત્ર સુલેમાન શિકોહને પણ એવીજ રીતે કેદ કરી ગ્વાલિયરના કોટમાં મારી નાંખવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૨.

દારાએ શુઝ સામે પોતાના પુત્ર સુલેમાન, જયપુરના ગઝ જયસિંહ ને દિલ્લીરખાને મોકલ્યા હતા. તેઓએ શુઝને ઇ. સ. ૧૬૫૮માં કાશી પાસે બહાદુરપુર આગળ હરાવ્યો ને ઔરંગઝેબે તેને કોરા આગળ હરાવ્યો; તેથી તે ભાગી ગયો. ઔરંગઝેબનો માનીતો સરદાર મીરજુમલા તેની પાછળ પડ્યો પણ શુઝ બંગાળા ને પછી આરાકાન તરફ નાસી ગયો ને ઠેઠ સૂધી કપરી ભાઈના હાથમાં સપડાયો નહિ. ઔરંગઝેબનો પુત્ર મુલતાન મહમ્મદ આપને બેવફા નીવડ્યો હતો તેથી તેને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો ને તે કેદી તરીકેજ મરી ગયો. આપ, ભાઈઓ, બેન, ને પુત્રના જનનની પણ પરવા ન કરનાર ઔરંગઝેબ હવે હિંદનો ખરો પાદશાહ થયો. શાહજહાંનો અમલ પણ અહીં પૂરો થાય છે.

શાહજહાંના ગુણદોષ. મોગલાઈની પૂર્ણ કળા—આગ્રાના કિલ્લામાં પોતાનાજ પુત્રની પાકી ચોકી નીચે શાહજહાં આઠ વર્ષ સૂધી કેદી તરીકે રહ્યો. તે ભયંકર વખતમાં તેની પુત્રી જહાન આરા તેની ચાકરી કરતી. ઔરંગઝેબે કેદી આપ તરફ કોઈ દિવસ દયાભાવથી જોયું નહિ. ઇ. સ. ૧૬૬૬માં શાહજહાં મરી ગયો. ઔરંગઝેબે તેના શયને પાદશાહી સંસ્કાર પણ કરાવ્યો નહિ. દારાના શયને પણ તેણે એવોજ અવિનય કર્યો હતો. શાહજહાં જુવાન વયમાં વિપત્તી હતો પણ તે ઉદાર, શૂર, ને પ્રજાપ્રિય શહેનશાહ થઈ ગયો. તે ચુસ્ત મુસલમાન હતો. તેણે ખ્રિસ્તીઓને ને હિંદુઓને સતાવ્યા હતા પણ ખરા અકબરના વખતથી ચાલતા આવતા કેટલાક રીવાજોને તેણે બંધ કરાવ્યા, કારણ કે તે રીવાજો તેને મન સુન્ની મત વિરુદ્ધ હતા. શાહજહાંના વખતમાં મોગલાઈ પૂર્ણ કળાએ પહોંચી. તેના અમલ દરમ્યાન પ્રજાને કોઈ જાતની પીડા નહોતી. રાજ્યમાં એકદમ શાંતિ હતી. અકબર ને ગુરજહાંના અમલનું સાફ પરિણામ શાહજહાંના વખતમાં સ્પષ્ટપણે દેખાવા લાગ્યું. રાજ્યની ત્રિજુરી નાણાથી

ભરપૂર હતી. શાહજહાંએ આઝાદીનો પૂરો લાભ લીધો. તેણે આગ્રામાં તાજમહાલ ને મોતી મસ્જિદ બંધાવ્યાં. તાજ મહેલમાં પાદશાહની બેગમ

તાજમહાલ.

અર્જુનદેવે આનું બેગમની ને ખુદ પાદશાહની કબરો છે. તે ભવ્ય ઇમારત તેણે પોતાની બેગમની યાદગીરી જાળવવા બંધાવી હતી. તાજને બાંધતાં ૨૨ વર્ષો લાગ્યાં હતાં. તેના જેવી ઇમારત આખી દુનિયામાં નથી. તે જગતનું કૌતુક કહેવાય છે. શાહજહાંએ દિલ્હી પાસે શાહજહાનાબાદ નામનું એક શહેર વસાવ્યું અને ત્યાં પણ તેણે દિવાનેઆમ ને દિવાનેઆસ બાંધ્યાં. વળી ઘણા મોટા ખર્ચે તેણે મયૂરાસન તૈયાર કરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૭૩૯માં નાદિરશાહ આ મયૂરાસન ઇરાન લઈ ગયો.

ઇ. સ. ૧૬૩૦-૩૨ માં ગુજરાત ને દક્ષિણ હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો હતો ત્યારે શાહજહાંએ ત્યાંના લોકોને મદદ આપી હતી. અહમદાબાદમાં તેણે બંધાવેલો શાહ-ઈ-આગ હજી પણ છે. તેના વખતમાં કેટલાક યુરોપિયનો આપણા દેશમાં મુસાફરી ઉપર આવ્યા તેમાં. બર્નિઅર,

તેવર્નિઅર ને મનૂચી મુખ્ય છે. તે લોકો પોતાના પ્રવાસોનું વર્ણન મૂકતા ગયા છે. પહેલા એ મુસાફરો ફ્રેંચો હતા ને ત્રીજો ઇટલિનો હતો. બર્નિઅર દારોનો ડૉક્ટર હતો ને મનૂચી મોગલ લશ્કરમાં નોકરી કરતો. સંસ્કૃત કાવ્ય “ગંગાલહરી” ને કાવ્યશાસ્ત્ર ઉપર “રસગંગાધર”નો કર્તા જગન્નાથ પંડિત શાહજહાંના વખતમાં થઈ ગયો.

પ્રશ્નો—(૧) શાહજહાંને ગાદી અપાવનાર શખ્સો વિષે તમે શું જાણો છો ? (૨) ખાનજહાં લોદીના બળવાની નાની વાત કહો. (૩) શાહજહાંએ અહમદનગર કેવી રીતે તાબે કર્યું ? (૪) શાહજહાંના વખતમાં હિંદ આખા હતું એ કહેવા માટે તમારી પાસે શાં શાં કારણો છે ? (૫) ઔરંગઝેમે શાહજહાં પાસેથી ગાદી કેવી રીતે હાથ કરી ?

દિવાનેખાસ.

પ્રકરણ ૧૧મું

ઔરંગઝેબ અથવા આલમગીર પહેલો, ઇ. સ.

૧૬૫૮-૧૭૦૭. મોગલાધની પડતીની શરૂઆત.

ઔરંગઝેબ—ગયા પ્રકરણનાં જણાવ્યા મુજબ ઔરંગઝેબ બાપના કુટુંબની પાયમાલી કરી હિંદુસ્તાનની ગાદીએ આવ્યો. તે સુસ્ત સુત્રી મુસલમાન હતો. તેની ટેવે ધણી સાદી ને નિયમિત હતી. તે ધણો હિંમતબાજ ને શૂરો હતો. મોટાં મોટાં લશ્કરોને કેમ જાળવવાં તે સારી પેઢે જાણતો. રાજખટપટમાં પણ તે એટલોજ કાબેલ હતો. તે પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર જાળવતો. કુરાન હાથે લખી અને ટોપીઓ બનાવી તેની ઉપજમાંથી તે પોતાનું ચુંજરાન ચલાવતો. રાજ્યનો પૈસો તે પોતાને માટે કે ખાલી જામકા ઉપર કદિ ચુભાવતો નહિ. તે અરબી, ફારસી અને હિંદુસ્તાની ભાષાઓ સારી રીતે જાણતો. ઇસ્લામનાં પુસ્તકો તે સારી રીતે જોઈ મથો

હતો. તેણે ઇસ્લામી કાયદાઓને એકઠા કરાવી તેનું ધોરણસર એકીકરણ કરાવ્યું. પણ તેનામાં ગુણો હતા તેટલા દુર્ગુણો પણ હતા. તે ધણો કપટી, કદાચહી, બહેમી, વૈરયુ-દ્ધિવાળો, ધર્માંધ, ને શિક્ષા કરતી વેળા બહુ ક્રૂર હતો. જે કોઈ સુન્ની મુસલમાન ન હોય તેને તે ધિક્કારતો. તેણે હિંદુઓને ને શિયાઓને સતાવ્યા. તેથી તેનો અમલ નિષ્ફળ ગયો. મુસલમાનો તેનાં ઘણાં વખાણ કરી ગયા છે ને કેટલાકો તો તેને “ પીર ” માને છે. પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે ઔરંગઝેબ મુસલમાનોનો નહિ પણ બધી હિંદી પ્રજાઓનો પાદશાહ હતો. મોગલાઈની પડતી આણુવામાં ઔરંગઝેબ મુખ્ય કારણ હતો એમ કહી શકાય.

ઔરંગઝેબ

ઔરંગઝેબને સંગીત, નાચ, વગેરે મોજશોખ ગમતો નહિ ને ગુલામ, અત્તર, રેશમી કાપડ, વગેરે ચીજોનો દરબારમાં જે ઉપયોગ થતો તે હવે બંધ થયું. એમ કહેવાય છે કે સંગીત જાણનારાઓ એક વાર નનામી તૈયાર કરી રાજમહેલ આગળ લઈ જતા હતા ત્યારે પાદશાહે પૂછ્યું કે “ આ નનામી કેની છે ? ” જવાબ મળ્યો કે ‘સંગીતની !’ પાદશાહે કહ્યું કે “સાફ; હવે સંગીતને એવું ઉંડું દાટજો કે તે પાછું ઉજુંજ થઈ શકે નહિ” પાદશાહને કવિતા પણ ગમતી નહિ.

ઔરંગઝેબ અને ઉત્તર હિંદ—થુભ પાછળ ઔરંગઝેબે મીરજુમલાને મોકલ્યો હતો. તેણે આસામ ને કુચબિહાર છત્તી લીધાં, ૧૬૫૮-૬૩. પણ ચક્રાઈ દરમ્યાન તે સપ્ટેમ્બર ૧૬૬૪માં મરી ગયો.

મોગલો એ બંને દેશો ખાલી કરી ગયા. ઇ. સ. ૧૬૬૬માં પાદશાહના મામા શાયસ્તાખાંએ બંગાળના બંદર સાતગાંવમાંથી આરાકાનીઓને ને બીજા ચાંચીઆ લોકોને હરાવી કાઢી મૂક્યા. વાયવ્ય સરહદ ઉપરના અકધાનોને પણ ઔરંગઝેબે કબજામાં રાખ્યા.

ઔરંગઝેબ અને હિંદુઓ—ઔરંગઝેબના વડવાઓ હિંદુસ્તાનની તમામ પ્રજાઓ પ્રત્યે ને ખાસ કરીને રજપુતો પ્રત્યે સારા ભાવથી વર્ત્યા હતા. રજપુતોએ તો તેમની સાથે રહી આખું હિંદુસ્તાન તેમને મેળવી આપ્યું હતું. શાહજહાંએ આ નીતિનો થોડોએક ભંગ કર્યો હતો એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. પણ ઔરંગઝેબના વખતમાં એ ઉદાર રાજ્યનીતિનો એકદમ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. તેથી ઉત્તર હિંદના ને દક્ષિણ હિંદના મોટા મોટા હિંદુ રાજાઓ તેની સામા થયા ને જેવટે રાજ્યતંત્ર એટલું બધું લૂલું ને અંધેરવાળું થઈ ગયું કે તેના મરણ પછી ટૂંક મુદ્દતમાં મોગલાઈ તૂટી પડી. ઔરંગઝેબ ન્યારે ગુજરાતમાં ને દખ્ખણમાં સુબેદાર હતો ત્યારે પણ તેણે તે પ્રાંતોમ જીનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરવા સામે ને નવાં મંદિરો કરવા સામે હુકમો કાઢ્યા હતા. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે તે હુકમો આખા રાજ્યમાં લાગુ કર્યા. મથુરા, કાશી, જગન્નાથપુરી, વગેરે હિંદુઓનાં પવિત્ર યાત્રાનાં સ્થળોનાં મોટાં મોટાં મંદિરોને—જેવાં કે કેશવરાય ને વિશ્વેશ્વરનાં મંદિરોને—તેણે તોડી નંખાવ્યાં. તેણે હિંદુઓને ભણતા અટકાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૯માં તેણે હિંદુઓ ઉપર ઝંઝીયાવેરા નાંખ્યો ને ન્યારે દિલ્હીના હિંદુએ હુકમ સામે તેની પાસે વિનંતિ કરવા ગયા ત્યારે પાદશાહે તેમના ઉપર હાથીઓ છૂટા મૂકી દીધા ને હજારો નિરપરાધી માણસો માર્યા ગયાં. તેણે હિંદુઓને બનતાં સૂધી નોકરી ઉપર ન રાખવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો. રજપુતો સિવાય બીજા બધા હિંદુઓની પાસેથી હથિઆરો પણ છીનવી લેવામાં આવ્યાં તે ઉપરાંત દરબારમાં હિંદુ કે પારસી તહેવારો કે આચારો પળાતા હતા તે પણ હવે બંધ કરવામાં આવ્યું. દીવાળી, હોળી, દશરા, વગેરે હિંદુ ઉત્સવો અટકાવવામાં આવ્યા. ઉદેપુરના રાણા જયસિંહે ઝંઝીયાવેરા સામે પાદશાહને એક કાગળ લખ્યો પણ તેની કાંઈ અસર ન થઈ.

ઔરંગઝેમે માત્ર હિંદુઓનેજ નહિ પણ જોઓ સુન્નીઓ નહોતા તેમને પણ સતાવ્યા. વેરા લોકોના ગુરુ સૈયદ કુતુબીનને તેણે અહમદાબાદ મુકામે પાંચસો વેરાઓ સાથે મારી નંખાવ્યો. આ કારણેથી શિયા લોકો પણ તેની સામા થયા.

ધર્મને નામે બંડો—આવા જોહુકુમી અમલ સામે ઉત્તર હિંદની ઘણી પ્રજાઓ ઉઠી. મથુરા ને આગ્રાના જાટ ખેડુતો ઉઠ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૨માં નારનોલના સતનામી લોકો ઉઠ્યા. મોગલ સિપાઇઓ તેમને હંફાવી શક્યા નહિ ને જ્યારે ઔરંગઝેમે કુરાનનાં વાક્યો લખી લસ્કરમાં વહેંચ્યાં ત્યારેજ આ લોકો શાંત થયા. પાદશાહે સિખ ગુરુ તેજ બહાદુરને ફૂર રીતે મારી નંખાવ્યો. બુંદેલાઓ પણ સામા થયા ને અંપતરાયે ને તેના પછી છત્રસાલે મોગલોને ઘણીજ કનેડગત કરી. તે સિવાય મેવાડ ને મારવાડના રજપુતો પણ ઔરંગઝેમ સાથે ઘણો વખત લડ્યા. મોગલાઈ આવી રીતે નબળી પડતી ગઈ.

મારવાડ ને ઔરંગઝેમ—મારવાડ અથવા જોધપુરનો રાજા જશવંતસિંહ આ વખતે રજપુતોમાં મુખ્ય ગણાતો હતો. તે એક વાર દારાના પક્ષમાં ઔરંગઝેમ સામે પડ્યો હતો ને તેનું રાજ્ય ગુજરાતના માર્ગમાં આવી રહ્યું હતું. આ કારણેથી ઔરંગઝેમે મારવાડને ખાલસા કરવાનો નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૭૮માં જશવંતસિંહ કાચુલથી પાછો આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં મરી ગયો. ઔરંગઝેમે મારવાડ ખાલસા કર્યું પણ રાજાની રાણીએ થોડા વખત પછી અનિતસિંહને જન્મ આપ્યો તેથી ઔરંગઝેમે તે બાળકને મારવાડના રાજા તરીકે સ્વીકારવા ના પાડી ને જે રાજ્ય તેણે થોડા વખત અગાઉ ખાલસા કર્યું હતું તેજ રાજ્યની ગાદી જશવંતના ભત્રીજા ઇંદ્રસિંહને આપી. આ વખતે જોધપુરના રાજ્યના પ્રધાનનો પુત્ર વીર દુર્ગાદાસ આગળ આવ્યો. તેણે બાળક અનિતને આપ્યું ઉપર મોકલી આપ્યો ને રાદોડોને પોતાની જન્મભૂમિને ને પોતાના મહારાજાને પરદેશીઓને ને પરધર્મીઓને હાથે જતાં અટકાવવા ઉશ્કેર્યા.

મેવાડ—અનિતસિંહ ઉદેપુરના રાણા રાજસિંહનો ભાણેજ થતો હતો. વળી ઝંઝીયા વેરાથી તે રાણો પણ ગમરાયો. તેથી મેવાડના સિસોદિઆઓ

પણ મોગલો સામે ઉઠ્યા. પાદશાહે પોતાના ત્રણ શાહઝાદાઓને, આઝમ, મુઆઝમ ને અકબર-રજપુતો સામે મોકલ્યા. પણ તેઓ નિષ્ફળ ગયા. અકબર સાથે રજપુત રાજાઓ છુપો પત્રવ્યવહાર કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૮૦મ રાણો રાજસિંહ મરી ગયો. તેનો પુત્ર જયસિંહ ગાદીએ આવ્યો. રજપુતો અરવલ્લીમાં ભરાઈ ગયા. મેવાડ પણ મોગલોને હાથ ગયું, ઇ. સ. ૧૬૮૦.

અકબરનું બંડ, ઇ. સ. ૧૬૮૧—આ વખતમાં શાહઝાદો અકબર રજપુતોને મળી ગયો. પાદશાહે અકબરને સમજાવવા ઘણી મહેનત કરી ને કપટભર્યો એક કાગળ પણ લખ્યો, છતાં તે ફાલ્યો નહિ. દુર્ગાદાસે અકબરને દક્ષિણમાં રાયગઢ મુકામે મરાઠા રાજા સંભાજીના દરબારમાં પહોંચાડી દીધો, ઇ. સ. ૧૬૮૧. અકબર ત્યાંથી ઇરાન ભાગી ગયો ને ત્યાંજ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૦૬.

મેવાડ સાથે સંધિ, મારવાડી વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭. અકબર દક્ષિણ નાસી ગયો એટલે પાદશાહ ગભરાયો. તેને પણ દક્ષિણ જવાની જરૂર પડી. જયસિંહ પણ યુદ્ધથી કંટાળ્યો હતો. તેથી બંને વચ્ચે ઇ. સ. ૧૬૮૧માં સુલેહ થઈ ને મેવાડ ફરીથી સ્વતંત્ર થયું. પણ રોડોડો તો પાદશાહ સામે ઠેઠે સૂઝી લગ્યા. ઇ. સ. ૧૬૯૬માં લડાઈ બંધ થઈ તે પાછી ઇ. સ. ૧૭૦૨માં શરૂ થઈ ને અંજિતને બાપીકી ગાદી ફેર ઇ. સ. ૧૭૦૯માં મળી શકા. દુર્ગાદાસે રોડોડોની ઘણી સેવા કરી. તેના જોવા બાહોશ સરદાર ને મુત્સદ્દી રજપુતોમાં થયો નથી. તે એવો તો પ્રામાણિક હતો કે શાહઝાદા અકબરનાં બે ફરજંદો-એક પુત્ર ને એક પુત્રી-ને તેણે મુસ્લીમ કેળવણી આપી ઔરંગઝેબને હવાલે કર્યાં. તેના જોવા વીર મુત્સદ્દીને શત્રુ બનાવી ઔરંગઝેબે મોટી ભૂલ કરી.

હુગલીના અંગ્રેજો સામે લડાઈ, ઇ. સ. ૧૬૮૬-૯૦—ઔરંગઝેબે ચાર વર્ષો સૂઝી હુગલીના અંગ્રેજો સામે લડાઈ કરી, કારણકે તેઓ મોગલ સુબાને જગાત આપવા ના પાડતા હતા. ઇ. સ. ૧૬૯૦માં બંને વચ્ચે સુલેહ થઈ.

પરિણામો:—આ રજપુત ને બીજાં યુદ્ધોની અસર એ થઈ કે ઉત્તર હિંદનું કેટલુંક લશ્કર તેમાં રોકાઈ ગયું ને તેથી દક્ષિણ હિંદમાં બરોબર

કામ થઈ શક્યું નહિ. વળી રજપુતો દક્ષિણમાં ઝાઝી સંખ્યામાં ગયા નહિ. ઉત્તર હિંદનો કારભાર પણ ઘણો ઠીસો થઈ ગયો.

દક્ષિણ હિંદ ને ઔરંગઝેબ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૬૦૯:—દક્ષિણ હિંદમાં ઔરંગઝેબ બે શત્રુઓ સામે લડ્યો. (૧) મરાઠાઓ સામે (૨) બિજ્જપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો સામે.

ઔરંગઝેબ ને શિવાજી, ઇ. સ. ૧૬૬૩-૮૦:—શિવાજી અ વખતે અહમદનગર પાસે પોતાની સત્તા જમાવતો હતો તેથી ઔરંગઝેબે તેને દબાવવા માટે પોતાના મામા શાયસ્તાખાને મોકલ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૦. શાયસ્તાખાંએ પૂનામાં જે ઘરમાં શિવાજી જન્મ્યો હતો ત્યાં જ ઉતારો કર્યો. એક વાર રમઝાન માસમાં શિવાજી પાસે આવેલા સિંહગઢના કિલ્લામાંથી પૂના આવ્યો ને રાત્રે એક વરઘોડામાં તેણે ને તેનાં માણસોઓએ ભળી જઈ શાયસ્તાખાંની છાવણી ઉપર એકાએક છાપો માર્યો. નવાબની પોતાની આંગળી કપાઈ ગઈ ને તે માંડ માંડ પૂનાથી નાસી છૂટ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૩. આ બનાવ પછી શિવાજીએ ઇ. સ. ૧૬૬૪માં સુરત શહેરને મનમાનવું લુટ્યું. સુરત આ વખતે દુનિયામાં એક મોટું બંદર ગણાતું. ત્યાંના લોકો ઘણા પૈસાદાર હતા. મોગલ અમલદારે બંદરનો કે બંદરના લોકોનો કોઈ બચાવ કર્યો નહિ. કોહીઓ નાંખી પડેલ અંગ્રેજો ને વસંદાઓજ શિવાજી સામા થયા.

ઔરંગઝેબ હવે શિવાજી ઉપર ઘણો ચીડવાયો. તેણે પોતાના બાહોશ સરદાર રજપુત રાજા જયસિંહને શિવાજી ઉપર મોકલ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૫. જયસિંહે કાવાદવાથી અને શિવાજીના કેટલાક કિલ્લાઓ લઈ દમથી તેની સાથે પુરંદર મુકામે મુલેહ કરી. તેમાં અરસ્પરસ બંને પક્ષોને કેટલોક મુલક મળ્યો. જયસિંહે હવે શિવાજીને આગ્રા જવા આગ્રહ કર્યો ને તેને કોઈ આંચ નહિ આવે એમ વચન આપ્યું. તેથી ઇ. સ. ૧૬૬૬માં શિવાજી ને તેનો પુત્ર સંભાજી આગ્રા ગયા. ઔરંગઝેબ તેમની સાથે કપટ રમ્યો. તેણે બંનેને પાકી ચોકી નીચે રાખ્યા. પણ શિવાજી ઔરંગઝેબથી ગાંજ્યો નય તેવો નહોતો. તે બ્રાહ્મણોને ને ગરીબોને દાન આપવા મીઠાઈના ટોપલાઓ મંગાવતો. તેમાં એકવાર આપદીકરો સંતાઈ આગ્રાથી નાસી ગયા. સંભાજી

મથુરા રહ્યો પણ શિવાજી બાવાના વેશમાં મથુરા, કાશી, ગયા ને જગન્નાથપુરીની જત્રા કરતો કરતો ને મોગલોથી છાનો ભાગતો ભાગતો સહીસલામત રાયગઢ આવી પહોંચ્યો. ત્રણ વર્ષ સૂધી શિવાજી ઔરંગઝેબ સાથે સુલેહ પ્રમાણે વર્ત્યો. પણ જ્યારે પાદશાહે હિંદુઓ તરફ ખરાબ વર્તન બતાવવા માંડ્યું ત્યારે તે તેની સામે થયો, ઇ. સ. ૧૬૭૦-૭૬. આ વખતે શાહઝાદો મુઆઝમ દખ્ખણનો સુબેદાર હતો. ઇ. સ. ૧૬૭૦માં શિવાજીએ સુરતને બીજી વાર લુટ્યું. મરાઠાઓ હવે ઠેઠ ગુજરાતની સરહદ સૂધી લુટફાટ કરવા લાગ્યા. પાદશાહી લશ્કરે તેમની સામે કાંઈ કરી શકતાં નહિ. શિવાજી ઇ. સ. ૧૬૮૦માં મરી ગયો ત્યાં સૂધી આમ ચાલ્યાં કર્યું. શિવાજી સંબંધી વધારે હકીકત મરાઠી વિભાગમાં આપી છે.

ઔરંગઝેબ ને સંભાજી, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૮૮—શિવાજી પછી તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ આવ્યો. તેણે પણ ઔરંગઝેબ સામે લડવાનું ચાલુ રાખ્યું. તેના વખતમાં શાહઝાદો અકબર પાદશાહ સામે બંડ કરી વીર દુર્ગોદાસ સાથે રાયગઢ સંભાજીને શરણે આવ્યો. પણ સંભાજી તેની હાજરીનો કંઈ લાભ લઈ શક્યો નહિ. શાહઝાદો પોતે નિરાશ થઈ ઈરાન ભાગી ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૧માં ઔરંગઝેબ પોતે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેના ત્રણ પુત્રો ને બીજા સરદારો હવે મરાઠાઓ ઉપર ઉતર્યા. સંભાજીનું કુટુંબ કેદ પકડાયું. ઇ. સ. ૧૬૮૯માં સંભાજી પોતે સંગમેશ્વર પાસે તેના માનીતા સલાહકાર “કલુશા” બ્રાહ્મણ સાથે કેદ પકડાયો. ઔરંગઝેબે તેનું ઘણું અપમાન કર્યું ને કહેવરાવ્યું કે “જો તું મુસલમાન થાય તોજ તારો જીવ બચી શકે.” સંભાજીએ જવાબ આપ્યો કે “જો પાદશાહ પોતાની શાહઝાદીને પરણાવે તોજ હું મુસલમાન થાઉં.” ઉપરાંત તેણે પયગંબરના નામને અપમાન પહોંચાડ્યું. ઔરંગઝેબે રાજને ને તેના બ્રાહ્મણ મિત્રને ઘણી ધાતકી રીતે મારી નંખાવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૮૯. આ બનાવથી તમામ મરાઠા લોકો પાદશાહ સામે ઘણાજ ઉશ્કેરાઈ ગયા.

ઔરંગઝેબ ને રાજરામ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૦—સંભાજીનો પુત્ર શાહ રાયગઢ મુકામે મોગલોનો કેદી થયો હતો તેથી શિવાજીનો બીજો પુત્ર રાજરામ હવે મરાઠાઓનો રાજા થયો. રાયગઢથી તે કર્ણાટકમાં

જાંજીના કિલ્લામાં નાસી આવ્યો. મોગલોએ જાંજીને ઘેરો ધાડ્યો. મરાઠાઓ આ વખતે આખા કર્ણાટક પ્રાંતમાં લુટફાટ ચલાવતા હતા. છેવટે ઠેક ઇ. સ. ૧૬૯૮માં મોગલ સરદાર ઝુલ્ફીકારખાંએ ખાનગી રીતે રાજરામને નાસી જવાની છૂટ આપી ને મરાઠાઓએ જાંજી મોગલોને સ્વાધીન કર્યું. રાજરામ સાતારા ગયો પણ તે ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરી ગયો. તેથી તેના સગીર પુત્રને નામે વિધવા તારાખાઈ કારભાર ઉપર આવી.

ઔરંગઝેબ ને મરાઠાઓ, ઇ. સ. ૧૭૦૦-૧૭૦૭. તારાખાઈના કારભાર દરમ્યાન સંતાળ ધોરપડે, ધના જવવ અને નીમા સિંધિઆ ને ખીજા મરાઠા સરદારો આખા દક્ષિણ હિંદમાં ને ઠેક ગુજરાત ને માળવા સૂધી પણ લુટફાટ કરવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબે પણ કોંકણ ને મહારાષ્ટ્ર કબજે કરવા જવતોડ મહેનત કરી. પણ તેમાં તે ઘણો ખુવાર થયો. છેવટે તે થાકી ગયો ને ઇ. સ. ૧૭૦૫માં ઉત્તર હિંદ જવા તૈયાર થયો. ઇ. સ. ૧૭૦૬માં તે અહમદનગર આવ્યો. પણ તે હવે વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૦૭ના માર્ચ માસમાં તે મરી ગયો.

ખિજપુર ખાલસા:—શાહજહાંના વખતમાંજ ઔરંગઝેબ ખિજપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યોને ખાલસા કરી શક્ત તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. તેથી ન્યારે તે પાદશાહ થયો ત્યારે તેણે મોગલ પાદશાહોનું ધોરણ કાયમ રાખ્યું ને એ બે ક્યારનાંએ નખળાં થઈ ગએલાં રાજ્યોને નાખુદ કરવા તૈયારી કરી. પહેલાં તેણે રાજા જયસિંહને ખિજપુર સામે મોકલ્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો, ઇ. સ. ૧૬૬૫-૬૬. ઇ. સ. ૧૬૭૨માં ખિજપુરનો સુલતાન અલી આદિલશાહ મરી ગયો. તેનો પુત્ર સિકંદર સગીર હતો તેથી ઔરંગઝેબે તેનો લાભ લઈ ઇ. સ. ૧૬૭૬માં ફરી લશ્કર મોકલ્યું. તે પોતે ઇ. સ. ૧૬૮૧માં દક્ષિણમાં આવ્યો. શાહજાદા આઝમે ને ખાન-ઈ-જહાં નામના સરદારે ખિજપુર સંસ્થાનના એક પછી એક એમ તમામ પ્રાંતો લઈ લીધા, ઇ. સ. ૧૬૮૪-૮૫ ને ઇ. સ. ૧૬૮૫માં ખુદ ખિજપુરને ઘેરો ધાડ્યો. તે ઘેરો સત્તર માસ સૂધી રહ્યો. છેવટે સિકંદરે તે શહેર મોગલોને આપી દીધું, ઇ. સ. ૧૬૮૬. ઔરંગઝેબે સિકંદરને કેદ કર્યો ને સાતારા મુકામે તે ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરી ગયો.

ઇ. સ. ૧૬૭૨માં મરી ગયો તેથી તેનો જમાઈ અબૂલહસન સુલતાન થયો. પણ એ સંસ્થાન નખળું થઈ ગયું હતું. ઇ. સ. ૧૬૮૫માં શાહજાદા શાહ આલમે હૈદરાબાદ લીધું ને પછી ઇ. સ. ૧૬૮૬માં ગોવળકોંડાને ઘેરો નાંખ્યો. તે શહેર ઇ. સ. ૧૬૮૭માં શરણ થયું. સુલતાન અબૂલ હસનને દૌલતાબાદ મુકામે કેદ રાખવામાં આવ્યો. એ વર્ષ પછી એટલે ઇ. સ. ૧૬૮૮માં ઔરંગઝેબે રાજ સંભાળીને કેદ પકડી મારી નાંખાવ્યો. એટલે આખું દક્ષિણ હિંદુસ્તાન તેના તાબામાં આવ્યું. પણ તેજ વખતે મોગલાઈની પડતી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. પચીસ વર્ષની તનતોડ પણ ગેરવ્યાજની મહેનતનું કેવું ભયંકર પરિણામ આવ્યું !

ઔરંગઝેબ કેમ ન ફાવ્યો ? મોગલો દક્ષિણમાં કેમ ન ફાવ્યા ? પહેલાં તો તેઓ પોતાના વતનથી ઘણું છેટે લડાઈ કરતા હતા. દક્ષિણ હિંદથી તેઓ અગ્નિજ્વા હતા. મરાઠાઓ તેમની સામે ખુલ્લી લડાઈઓ કદિ ન કરતા. તેમનો દેશ ડુંગરાઉ હતો. તેમાં ઘણા કોટકિલ્લાઓ હતા. તેમને સર કરતાં ઘણો વખત લાગતો. વળી મરાઠી લશ્કરો મોગલો ઉપર છુપો છુપો મારી તેમને નસાડી દેતાં ને પાદશાહી મુલકમાં લુટફાટ કરતાં. મોગલ સરદારો અંદર અંદર લડતા ને તેઓ લાંબા સંગ્રામથી કંટાળી ગયા હતા. વળી એજ કારણને લઈને આખો દક્ષિણ દેશ વેરાન થઈ ગયો. ઉત્તર હિંદમાં રજપુતો, સિંધો ને બુંદેલાઓ પાદશાહ વિરુદ્ધ હતા તેથી ત્યાંનું મહેસુલ આવતું બંધ થયું. લડવા માટે પૂરાં માણસો પણ મળતાં નહિ તો તેમને માટે ખોરાકી ને દારૂગોળાની તો શી વાત કરવી ?

ઔરંગઝેબની ભૂલ—ઔરંગઝેબે દક્ષિણ હિંદમાં ને ઉત્તર હિંદના કારભારમાં મોટી ભૂલ કરી. ખિજપુર ને ગોવળકોંડા રહેવા દઈ મરાઠાઓ સામે તે ગયો નહિ, તે તેની ખરી ભૂલ કહેવાશે નહિ, કારણકે એ બે મુસલમાની રાજ્યો તો અંદરથી સડી ગયાં હતા ને તેમના તરફથી મોગલોને કદિ મદદ મળી શકત નહિ. ઔરંગઝેબે મરાઠાઓને ઘણા ઉશ્કેર્યા તેજ તેની મોટી ભૂલ કહેવાય. સંભાળીને ખંડિઓ રાજ બનાવી ને ખિજપુર ને ગોવળકોંડાને ખાલસા કરી ઔરંગઝેબે ઉત્તરના કારભાર ઉપર જો ધ્યાન આપ્યું હોત તો તેની ને મોગલ લશ્કરની એટલી બધી ખરાબ વલે થાત નહિ ને ઉત્તરના

લોકો પણ ભવિષ્યમાં મોગલાઈને એટલી બધી વહેલી હવમચાવી શકત નહિ. અતિ રાજ્યલોભ એજ ઔરંગઝેબની ખરી ભૂલ કહી શકાય.

ઔરંગઝેબના ગુણદોષ ને તેના કારભારની ખીજ ભૂલો આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. મરતી વખતે તે વસીયતનામું કરતો ગયો પણ કોઈ પણ શાહઝાદાએ તે માન્યું નહિ. શરઆતમાંજ તે વસીયતનામામાં ઔરંગઝેબ કહે છે કે “હું ખાલા હાથે આ દુનિયામાં જન્મ્યો હતો અને ખાલી હાથે તે છોડીને ચાલ્યો જઈ છું.” ઔરંગઝેબે પોતાના અમલનો ખાનગી ઇતિહાસ લખવાની મનાઈ કરી હતી. પણ સરકારી હુકમ પ્રમાણે લખાએલો તેના અમલનો ઇતિહાસ આપણને મળી શકે છે. ખાફીખાં નામના લેખકે પણ આ વખતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.

પ્રશ્નો—(૧) ઔરંગઝેબ અને રજપુતો વચ્ચેનો સંબંધ જણાવો. (૨) શિવાજીએ મોગલોને કેવો ત્રાસ આપ્યો? (૩) મરાઠાઓના ત્રીસ વર્ષના સંઘામનો ખ્યાલ આપો. (૪) ઔરંગઝેબની દૃષ્ટિએ રાજ્યનીતિનું શું પરિણામ આવ્યું? (૫) ઔરંગઝેબે બિજાપુર ને ગોંવળકોંડાને શા માટે ને કેવી રીતે ખાલસા કર્યો? (૬) પાદશાહના ગુણદોષ વર્ણવો.

પ્રકરણ ૧૨મું

બૂઝાતી મોગલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૯.

બહાદુરશાહ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૨—ઔરંગઝેબને પાંચ પુત્રો હતા:—

(૧) મહમ્મદ સુલતાન. આ શાહઝાદો કેદમાંજ મરી ગયો. (૨) મુઆઝમ અથવા શાહ આલમ. તે ઔરંગઝેબના મરણ વખતે કામુલનો સુબો હતો. (૩) આઝમ. તે બંગાળનો સુબો હતો. (૪) અકબર. તે બંડખોર તરીકે ઈરિનમાં મરી ગયો. (૫) કામઅક્ષ. તે બિજાપુરનો સુબો હતો. આમાંનો પહેલો શાહ આલમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો. તેણે આઝમને ચંપત્ર નદી આગળ ને કામઅક્ષને હૈદરાબાદ આગળ હરાવ્યા. ત્યાર પછી બહાદુરશાહે જોધપુરના અજિતસિંહ, જયપુરના જયસિંહ, ને મેવાડના અમરસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી. રજપુત રાજાઓએ આ વખતે મોગલોથી સ્વતંત્ર થવા ને મરાઠાઓને મદદ કરવા પરસ્પર કરાર કર્યો. બહાદુરશાહે સિખ ગુરુ બંદને હંકાવવા માટે પણ મહેનત કરી. પણ તે

ફાવો નહિ. તે ઇ. સ. ૧૭૧૨માં મરી ગયો. એ પાદશાહ બલો ને ઉદ્ધર હતો પણ તેનામાં ઝાઝી આવડત નહોતી. તેના વખતમાં સિખ લોકો લાહોર ને દિલ્હી વચ્ચેના પ્રદેશમાં મોગલ અમલદારોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા.

જહાંગીરશાહ, ઇ. સ. ૧૭૧૨-૧૩. બહાદુરશાહના ચાર પુત્રો વચ્ચે લડાઈઓ થઈ તેમાં ત્રણ માર્યા ગયા ને જહાંગીરશાહ **ઝુલ્ફીકારખાંની** મદદથી પાદશાહ થયો. પણ તે ઘણો લંપટ ને અશક્ત હતો. બંગાળામાં પાદશાહના નાના ભાઈ આઝમના પુત્ર **ફરુખસિયરે** બંગાળામાં બંડ કર્યું ને **હુસેનઅલીખાં** ને **અબ્દુલ્લાખાં** નામના બે સૈન્યદ ભાઈઓની તથા નાગર અમલદારો, **છખીલરામ** ને તેના ભત્રીજા **ગિરિધરલાલની** મદદથી દિલ્હી સર કર્યું. પાદશાહ તથા ઝુલ્ફીકારખાંનાં ખુન કરવામાં આવ્યાં ને ફરુખસિયર પોતે ગાદીએ આવ્યો.

ફરુખસિયર, ઇ. સ. ૧૭૧૩-૧૮. ફરુખસિયરના વખતમાં **સૈન્યદભાઈઓ** આગળ આવ્યા. તેમના વડવાઓ મૂળ ધરિકના વતનીઓ હતા ને પઠાણ સુલતાનાના વખતમાં હિંદમાં આવ્યા હતા. તેઓ હમેશાં મોખરે રહી લડાઈ કરતા. મોટો અબ્દુલ્લા લોભી ને ઉદ્ધત હતો. નાનો હુસેન મુત્સદ્દી ને ઉદ્ધર દીલનો હતો. તેમણે ફરુખને ગાદી અપાવી હતી ને જોધપુરના મહારાજા અજિતને હરાવી તેની પુત્રી ઇંદ્રકુમારી સાથે પાદશાહનું લગ્ન કરાવ્યું હતું. પણ પાછળથી તેમને ને પાદશાહને બન્યું નહિ. તેમના દુશ્મનોએ હુસેનને દક્ષિણ મોકલ્યો ને અબ્દુલ્લાને રજપુતરાજાનામાં મોકલ્યો. પણ બંનેએ પોતપોતાના દુશ્મનોને હરાવ્યા. પારશાહનું કાવતરું હવે પકડાઈ ગયું. તેથી હુસેન પેશવા બાળાજીને લઈ લશ્કર સાથે દિલ્હી આવ્યો ને ત્યાં ફરુખને મારી નાંખ્યો. બંને ભાઈઓએ હવે બહાદુરશાહના ત્રીજા પુત્ર રફિઉશશાનના પુત્ર **રફિઉદ્દિન** તને ગાદી આપી પણ તે એક અઠવાડીયામાં મરી ગયો તેથી તેના ભાઈ **રફિઉદ્દિન** દૌલાને ગાદી આપી. તે પણ મરી ગયો એટલે તેમણે બહાદુરશાહના પુત્ર જહાનશાહના પુત્ર ખુશ્તા અખ્તરને **મહમ્મદશાહના** નામથી પાદશાહ તરીકે જાહેર કર્યો; ઇ. સ. ૧૭૧૮.

ફરુખસિયર માંદો પડ્યો હતો ત્યારે હમિદન નામના એક અંગ્રેજ ડોક્ટરે તેની સારવાર કરી હતી. તે પાદશાહે ઇ. સ. ૧૭૧૭માં

અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાસે કેટલીક જમીન આપી ને સુરત ને હુગલીનાં અંદરે ઉપરનું તેમનું ઘણુ માફ કર્યું.

મરાઠાઓને ત્રણ સનદ—સૈયદ ભાઈઓ પોતાના દુશ્મનોને મરાઠી લશ્કર ને તેમના સરદાર પેશવા બાળાજી વિશ્વનાથની મદદથી હંકારી શક્યા હતા. તેથી તેમની વગથી મોગલ પાદશાહે આ વખતે મરાઠાઓને ત્રણ સનદોની નવાજેશ કરી. પહેલી સનદથી સંભાળનો પુત્ર શાહ શિવાજીએ જીતેલા મુલક કે “સ્વરાજ્ય”નો રાજ થયો. બીજી સનદથી પાદશાહે મરાઠાઓને દક્ષિણના મોગલ મુલકોના મહેસુલનો ચોથો ભાગ અથવા ચોથાઈ માંડી આપી ને ત્રીજી સનદથી તેજ મહેસુલનો દસમો ભાગ અથવા સરદેશમુખી માંડી આપી. આ નવાજેશો બદલ મરાઠાઓએ દક્ષિણના સુબાઓનું રક્ષણ કરવા ને ૧૫૦૦૦ માણસોનું લશ્કર નીભાવવા પાદશાહને વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૧૬૧૯.

પ્રશ્ન:—(૧) ઔરંગઝેબ પછી મોગલ પાદશાહોએ રાજ્ય ખોડું તેના દાખલાઓ આપો. (૨) આ વખત દરમ્યાન મરાઠાઓએ શી કામગીરી બતાવી ? (૩) સૈયદ ભાઈઓ, ઝુલ્ફરીઝારખાં ને અબ્દિતસિંહ વિશે તમે શું જાણો છો ?

પ્રકરણ ૧૩મું

નાશ પામતી મોગલાઈ. મહમ્મદશાહ, ઇ. સ. ૧૭૧૯-૪૯.

મહમ્મદશાહ:—મહમ્મદશાહ સત્તર વર્ષની ઉમરે પાદશાહ થયો પણ તે શક્તિ વિનાનો હોવાથી તેના વખતમાં મોગલાઈના ભાગો પડી ગયા.

સૈયદભાઈઓનો નાશ—સૈયદભાઈઓ સત્તાના મદથી ઘણાજ છકા હતા તેથી રાજ્યના ઘણા અમીર ઉમરાવો તેમની સામે કાવતરું કરવામાં સામેલ થયા ને પાદશાહ પણ તેમનાથી કંટાળી જઈ તે કાવતરામાં ભળ્યો. સૈયદોનો એક સરદાર દીલાવરખાં માળવામાં દુશ્મનો સામે લડતાં માર્યો ગયો. સૈયદોનો લત્રીજે આલમઅલીખાં દક્ષિણમાં બાલાપુર આગળ નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક નામના બાહોશ સરદાર સામે લડતાં માર્યો ગયો. તેથી તેમનું જોર ઘણું ઓછું થઈ ગયું, ઇ. સ. ૧૭૨૦, પાદશાહ ને હુસેનઅલીખાં આ હારનું વેર લેવા દક્ષિણ તરફ રવાના થયા. રસ્તામાં

હુસેનને મારી નાંખવામાં આવ્યો. અબ્દુલ્લા આ વખતે દક્ષિણમાં હતો. તુરતજ તે ઉત્તર તરફ રવાના થયો પણ પાદશાહે તેને હરાવી કેદ કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૨૦, ને પછી મારી નાંખાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૨૨.

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક:—સૈયદો પછી નિઝામ-ઉલ્ક-મુલ્ક વઝીર થયો. તે મોગલ હતો ને તેના વડાઓ બોખારાના વતની હતા. તેનો બાપ ઔરંગઝેબના દરબારમાં મોટો અમીર હતો. તેમનું કુટુંબ ધરાણી, હિંદુસ્તાની ને હિંદુ અમીર ઉમરાવો સામે હમેશાં ખટપટ કરતું. ઔરંગઝેબે તેને ચીનકલીચખાનો ઇલકાબ આપ્યો હતો. તેના પછી તે ખાનખાનાં નિઝામ-ઉલ્ક-મુલ્ક બન્યો. તે શૂરો, બાહોશ, ઉદાર ને દયાળુ હતો. દક્ષિણમાં મરાઠાઓ ન ફાવે તે માટે તે હમેશાં કાળજી રાખતો. પાદશાહીનું પોગળ બેઠું, તેણે દક્ષિણ હિંદમાં હૈદરાબાદનું સંસ્થાન વસાવ્યું પણ જીવતાં સૂધી તેણે ખુદલી રીતે સ્વતંત્રતાનો દેખાવ કર્યો નહિ.

ગુજરાત, માળવા ને ખુંદેલખંડમાં મરાઠાઓ—મોગલ દરબારના અમીર ઉમરાવો અંદર અંદર લડી મરતા હતા તેનો લાભ ત્રીજા પક્ષ-મરાઠાઓ-ને મળ્યો. ગુજરાતમાં પાદશાહે સરખુલંદખાં નામના સરદારને મરાઠાઓ સામે મોકલ્યો. પણ નિઝામનો મામો હામીદખાં સામે થયો તેથી સરખુલંદે મરાઠાઓની મદદ માંગી ને તેમને ગુજરાતની ચોથાઈ ને સરદેશમુખી લખી આપી, ઇ. સ. ૧૭૨૩-૨૪. ખંડેરાવ દાલાડે ને પિલાજી ગાયકવાડ નામના મરાઠા સરદારો હવે ગુજરાતમાં આવવા લાગ્યા. ગાયકવાડે છેવટે વડોદરામાં ગાદી સ્થાપી. ગુજરાતના ને કાઠિયાવાડના મોગલ અમલદારો પણ ધીમે ધીમે તેની આજુ નીચે રહેવા કમુલ થયા. માળવામાં પણ એમજ થયું. જયપુરનો મહારાજ જયસિંહ મરાઠાઓનો મિત્ર હતો. માળવાના ઘણા જગીરદારો મોગલ અમલદારો વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા. બીજા પેશવા બાજુરાવના ભાઈ ચિમાજી અપ્પાએ માળવાના સુબેદાર નાગર રાજ ગિરિધરલાલને સારંગપુર આગળ હરાવી માર્યો, ઇ. સ. ૧૭૨૪. ઇ. સ. ૧૭૩૧માં ગિરિધરલાલનો ભત્રીજો રાજ બહાદુર દયારામ પણ મરાઠાઓ સામે લડતાં માર્યો ગયો. તેથી તેના પછીના સુબા મહમ્મદ બંગશે મરાઠાઓ સાથે સુલેહ કરી. રાજ જયસિંહ બ્યારે

માળવાનો સુખો થયો ત્યારે કાયમ માટે મટહારરાવ હોળકર, રાણોજી સિંધિઆ ને બીજા મરાઠા સરદારો માળવામાં પેઠા. ઇ. સ. ૧૭૪૩માં મહમ્મદશાહે માળવાની નાઈબ સુબેદારી ત્રીજા પેશવા બાળાજી બાજીરાવને લખી આપી. બુંદેલ રાજ ચંપતરાયના પુત્ર છત્રસાહે બીજા પેશવા બાજીરાવને મોગસો સામે મદદ કરવા બોલાવ્યો ને તેને ઝાંસી પાસેનો મુલક સુપ્રત કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૩૧. તેજ પેશવા ઇ. સ. ૧૭૩૭માં ઠેઠ દિલ્હી સૂઘી પોતાનું લશ્કર લઈ ગયો તેથી મહમ્મદશાહે નિઝામને ફરી વઝીર બનાવ્યો ને તેને આસફઝાનો ઇલ્કાબ આપ્યો. પણ બાજીરાવે નિઝામને લોપાળમાં ઘેરી લીધો તેથી પાદશાહે મરાઠાઓને રૂ. ૫૦) લાખ રોકડા ને ચંબલ ને નર્મદા વચ્ચેનો બધો મુલક આપ્યા, ઇ. સ. ૧૭૩૮. આ કરાર સિરોંજનો કરાર કહેવાય છે.

નાદિરશાહની સવારી, ઇ. સ. ૧૭૩૮-૩૯—નાદિરશાહનો આપ ઈરાનના ખોરાસાન પ્રાંતનો વતની હતો ને ઘેટાંનાં ચામડાંની ટોપીઓ બનાવી ગુજરાન કરતો. તેના પુત્ર અલીકુલીએ શાહ તહમાસ્પને ગાદી મેળવવામાં ઘણી મદદ કરી ને તેના સગીર પુત્રને નામે દેશનો કારભાર કર્યો. પણ જ્યારે સગીર શાહ મરી ગયો ત્યારે અલીકુલી પોતે નાદિરશાહ નામે ઈરાનનો હાકેમ બન્યો, ઇ. સ. ૧૭૩૬. મોગલ પાદશાહ નાદિરને “આજકા લનો સાહુકાર” કહી અપમાન કરતો. તે સિવાય તેના કેટલાક અમીરોએ ને ખાસ નિઝામે નાદિરને મરાઠાઓ સામે બોલાવ્યો. નાદિરશાહે તુરતજ અફઘાનીસ્તાન ને પંજાબ સર કર્યા ને કર્નાલ પાસે ખુદ પાદશાહને પણ હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૩૮. દિલ્હી તેના કબજામાં ગયું. એક દિવસે કેટલાએક દિલ્હીના મવાલીઓએ નાદિર પોતે મરી ગયો છે એવી ગપ ચલાવી ને પછી કેટલાક ઈરાની સિપાઈઓને મારી નાંખ્યા. નાદિરશાહ ધણોજ ચીડવાઈ ગયો ને તેણે ગુન્હેગાર મહોલ્લાવાળાઓને સજા કરવાનો પોતાના લશ્કરને હુકમ આપ્યો. પણ કતલ તો આખા શહેરમાં ચાલી; બે કે તે પાંચ કલાક સૂઘી રહી છતાં તેમાં ૩૦,૦૦૦ દિલ્હીવાસીઓ સપડાઈ ગયા. ઈરાની શાહે દિલ્હીમાં બે માસ સૂઘી મુકામ રહ્યો ને જ્યારે તે સ્વદેશ ગયો ત્યારે મયૂરાસન, કોહ-ઈ-નૂર, તથા બીજી એટલી બધી દોલત સાથે લેતો ગયો કે

ધસિનના લોકોએ ત્રણ વર્ષ સુધી તો કર આપ્યો નહિ ને ધરિની સિપાઇઓને
અદાર મહિનાનો પગાર બક્ષીસમાં મળ્યો. નાદિરશાહે મહમ્મદશાહને પાદશાહી

નાદિરશાહ.

ફરી સુપ્રત કરી ને મહમ્મદશાહે નાદિરને કાશ્મીર, સિંધ ને અફઘા-
નીસ્તાનના સુબાઓ આપ્યા. પરિણામે મોગલાઈ પૈસે ને
જમીને ઘણી ધસાઈ ગઈ.

બંગાળા ને ઓરિસ્સામાં મરાઠાઓ—પાદશાહના અમલદારોની
પરસ્પર ખટપટથી મરાઠાઓ પૂર્વ હિંદના પ્રાંતોમાં પણ દાખલ થયા.
ઈ. સ. ૧૭૪૧માં બરાડ પ્રાંતના મરાઠા સરદાર રઘુજી ભોંસલેએ ને
તેના પ્રધાન ભાસ્કર પંત કોટહાટકરે ઓરિસ્સા, બિહાર ને બંગાળા ઉપર

ચડાઈઓ કરવી શરૂ કરી. તેથી બંગાળના સુબા મુર્શીદકુલીખાંએ તેમને કટક ને બાલેશ્વરના પ્રાંતો આપ્યા ને બંને સુબાઓની ચાથાઈ લખી આપી, ઇ. સ. ૧૭૫૧. આ સવારીઓ દરમ્યાન હુગલીના અંગ્રેજ વેપારીઓએ પોતાનું રક્ષણ કરવા એક ખાઈ ખોદાવી, જે હજુ પણ “મરાઠા ખાઈ” ને નામે ઓળખાય છે.

અહમદશાહ અબ્દાલીની પહેલી સવારી, ઇ. સ. ૧૭૪૮:—
અહમદશાહ અબ્દાલી અથવા દુર્ગણી પહેલાં નાદિરશાહની નોકરીમાં હતો. નાદિરનું ખુન થયું ત્યારે તેણે અફઘાનીસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી ને ઇ. સ. ૧૭૪૮માં હિંદ ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી. પણ શાહઝાદા અહમદે તેને સરહિંદ પાસે હરાવ્યો. તેથી તે પાછો ચાલ્યો ગયો.

આજ અરસામાં મહમ્મદશાહ પોતે મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૪૮. તેના વખતમાં બંગાળા, બિહાર, રૌહિલખંડ, અયોધ્યા, અફઘાનીસ્તાન, સિંધ, માળવા, ગુજરાત ને આખો દક્ષિણ હિંદુસ્તાન મોગલાઈથી છૂટાં પડ્યાં.

પ્રશ્નો:—(૧) મરાઠાઓ ઉત્તર હિંદમાં કેવી રીતે દાખલ થઈ શક્યા?
(૨) નાદિરશાહે હિંદ ઉપર શા માટે ચડાઈ કરી? તેનાં પરિણામો જણાવો.
(૩) અહમદશાહ અબ્દાલી ને નિઝામ-ઉલ-મુલક ઉપર ટૂંકી નોંધો લખો.

પ્રકરણ ૧૪મું

મોગલ પાદશાહે ને મરાઠાઓ. મોગલાઈની છેલ્લી પળો, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૮૫૮.

અહમદશાહ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૫૪—મહમ્મદશાહ પછી તેનો પુત્ર અહમદશાહ ગાદીએ આવ્યો પણ તે તદ્દન નમાસો હતો. તેના વખતમાં બનેલા બનાવોથી મોગલાઈ યોગ સમયમાં તૂટી પડી. વઝીર સાદતખાંનો લાણેજ સફ્દરજંગ અયોધ્યા પ્રાંતમાં સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યો ને તેનીજ પડોશમાં રૌહિલખંડ સરદારો રૌહિલખંડમાં સ્વતંત્ર થયા. ઇ. સ. ૧૭૪૯માં અહમદશાહ દુર્ગણી હિંદુસ્તાન ઉપર બીજી વાર ચડી આવ્યો ને પંજાબનો કેટલોક ભાગ તેણે પોતાના મુલકમાં ભેળવી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૫૨ની ત્રીજી વારની સવારીમાં તેણે પંજાબ, ને સિંધ પણ ખાલસા કર્યાં. સફ્દરજંગ વઝીરે રૌહિલખંડ સામે મરાઠા સરદારો જળ્યાખ્મ

સિંધિઆ ને મદહારરાવ હોળકરને મદદે બોલાવ્યા ને તેઓ હવે
 વારંવાર ગંગા ને જમના નદીના મુલક ઉપર ને રોહિલખંડ ઉપર
 ચડી આવવા લાગ્યા, ઇ. સ. ૧૭૫૧-૫૪. મરાઠાઓને આ વખતે
 રજપુતસ્તાન, ઉત્તર સિંધ, પંજાબ ને રોહિલખંડ ઉપરની
 ચોથાઈ ને સરદેશમુખી પણ મળી પરંતુ પાદશાહે સફદરજંગને
 વઝીરાત ઉપરથી કાઢી મૂકી મીરશહાબુદ્દીન નામના નિઝામના મોટા
 પુત્ર આસુદ્દીનના પુત્રને તે જગ્યા આપી. પણ તે પાદશાહનો અણમાનીતો
 થયો તેથી તેણે અહમદશાહને ગાદી ઉપથી ઉઠાડી મૂકી જહાંગીરશાહના
 પુત્રને આલમગીરનું નામ આપી ગાદી આપી, ઇ. સ. ૧૭૫૪.

બીજે આલમગીર, ઇ. સ. ૧૭૫૪-૫૮—રોહિલ્લા સરદાર
 નજીબખાં આ નવી યોજનાથી વિસદ્ધ થયો. મરાઠાઓ વઝીરના દોસ્તો હતા.
 તેથી રોહિલ્લાઓને દબાવવા માટે બીજા પેશવાનો ઓગણીસ વર્ષનો
 ભાઈ રઘુનાથરાવ અથવા રાધેબા ઇ. સ. ૧૭૫૫માં તેમના દેશમાં
 દાખલ થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૬માં યુવાન વઝીરે પંજાબ પ્રાંત પણ
 દુર્ગણી અહમદશાહના અમલદારો પાસેથી સ્વાધીન કર્યો. તેથી
 રોહિલ્લાઓએ દુર્ગણીને હિંદમાં બોલાવ્યો. તે કાબુલી રાજ્યકર્તાએ
 ઇ. સ. ૧૭૫૬-૫૭ માં હિંદ ઉપર ચોથી વાર આવી પંજાબ ફરી સર
 કર્યો ને દિલ્હી તથા મથુરાં પણ પેટભર લુટાવ્યાં. મીર શહાબુદ્દીને વળી
 મરાઠાઓને બોલાવ્યા. વળી રાધેબાએ પંજાબ સર કર્યો, ઇ. સ.
 ૧૭૫૭-૫૮. આ કારણોથી અબ્દાલીએ હિંદ ઉપર પાંચમી સવારી
 કરી, ઇ. સ. ૧૭૫૯. આજ અરસામાં વઝીરે આલમગીરનું ખુન કરાવ્યું.
 તેનો પુત્ર અલીગૌહર શાહઆલમ નામ ધારણ કરી ગાદી ઉપર બેઠો.

પાણીપતની ધનધોર લડાઈ ને મરાઠાઓની ભયંકર હાર,
 જાનેવારિ, ઇ. સ. ૧૭૬૧—અહમદશાહ અબ્દાલીએ આ વખતની
 હિંદની સવારી વખતે ચોક્કસજ કરી રાખ્યું હતું કે મરાઠાઓને
 પંજાબમાંથી ને દિલ્હી તથા તેના પડોશમાંથી હમેશ માટે કાઢી મૂકવા.
 તેણે શરૂઆતમાં પંજાબ સર કરી મરાઠી લશ્કરોને રોહિલખંડમાંથી પણ
 કાઢી મૂકવા પ્રયત્નો કર્યા ને તેમાં તે ફાળ્યો પણ ખરો, ઇ. સ. ૧૭૬૦.

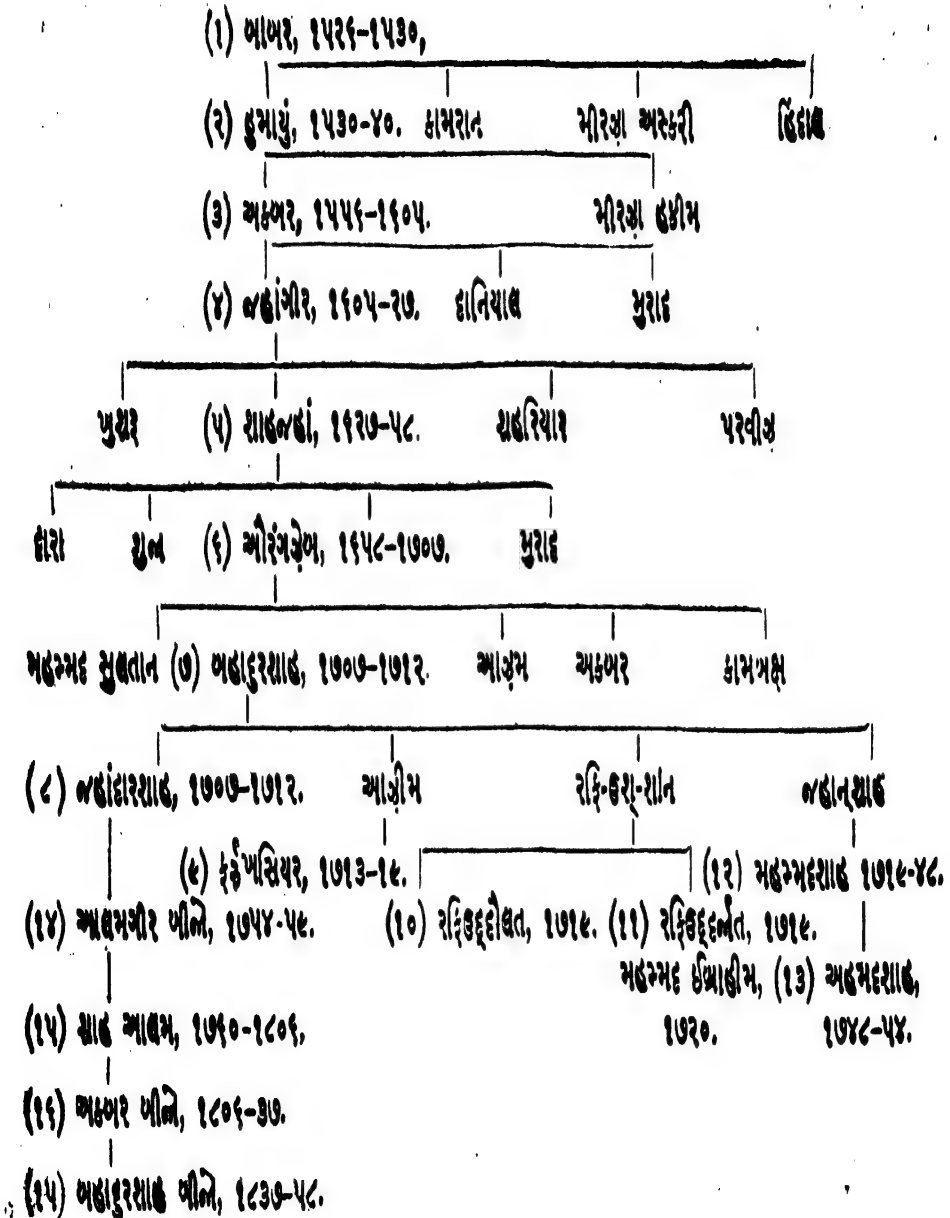
હવે પૂનામાં ત્રીજા પેશવા બાલાજી પેશવાએ પોતાના પુત્ર વિશ્વાસરાવને અને ચિમાજી અપ્પાના પુત્ર સદાશિવરાવ બાઉને મોટા લશ્કર ને તોપખાના સહિત ઉત્તર તરફ મોકલ્યા. તેમણે દિલ્હી લીધું ને અહમદશાહના પુત્ર અલીગૌહર અથવા પાદશાહ શાહ આલમના પુત્ર જવાન અખ્તને નામે કારભાર ચલાવવા માંડ્યો. અખ્દાલી તેમની સામે આવ્યો. બંને લશ્કરો હવે પાણીપતના પ્રસિદ્ધ મેદાન ઉપર સામસામાં ઢાવણી નાંખી પડ્યાં. બાઉએ ઈશ્વાહીમખાં ગારદીના તોપખાનાની મદદથી દુર્ગાણીને હરાવવા વિચાર રાખ્યો હતો. તમામ રોહિલાઓ અખ્દાલી પાસે જઈ ભળ્યા. અયોધ્યાનો વઝીર નવાબ શુભઉદ્દૌલા પણ અખ્દાલીની ઢાવણીમાં આવ્યો ગયો. જાત લોકો પહેલાં તો મરાઠાઓની સાથે રહ્યા પણ પછી તેઓ ખસી ગયા. મરાઠી સરદારોએ રજપુતોને હમણાં હમણાં નાખુશ કરવાનું ધોરણ પકડ્યું હતું તેથી તેઓ આ તકરારથી અળગ રહ્યા હતા. પાણીપત પાસે પહેલાં તો મરાઠાઓ જીતતા હતા પણ અખ્દાલી બાહોશ સરદાર હતો. તેણે ધીમે ધીમે પોતાના દુશ્મનોને ત્રણે બાજુથી ઘેરી લીધા ને તેમનાં દણો-પાણી ને મદદ બંધ કર્યાં. મરાઠાઓને હવે લડવા સિવાય છૂટકો નહોતો. બાઉએ વઝીર શુભઉદ્દૌલાને એક કાગળમાં લખ્યું કે “પાણીનો ઘડો હવે ભરાઈ ચૂક્યો છે; એક ટીપું પણ વધારે માથે તેમ નથી.” મતલબ કે “કાંતો ભૂખ્યા તરસ્યા ઢાવણીમાંજ મરી જવું, અથવા લડીને મરવું, ને જીતવું, કે હારવું, એ બેમાંથી એક રસ્તો લીધા સિવાય બીજો ઉપાય નથી.” તેથી ઇ. સ. ૧૭૬૧ના જાનેવારિની ૧૩ મી તારીખે મકરસંક્રાંતિનો અપવાસ કરી બીજો દિવસે દુશ્મનને આરપાર ભેદી લડતાં લડતાં ખુલ્લી દિશા તરફ આવ્યા જવું એવો ઇરાદો રાખી, બાઉએ પોતાના લશ્કરને, આગળ વધવાનો હુકમ કર્યો. ઈશ્વાહીમખાંએ તોપોનો મારો એવો તો સરસ ચલાવ્યો કે રોહિલાઓ મોટી સંખ્યામાં માર્યા ગયા. સવારથી તે ઠેક બપોરના ત્રણ વાગતા સૂધી મરાઠાઓ બહાદુરીથી લડ્યા ને દુશ્મનોને હંકારવા ગયા. દુર્ગાણી હારી જશે એમ લાગવા લાગ્યું. પણ દરમ્યાન વિશ્વાસરાવને ગોળી વાગતાં તે હાથી પરથી નીચે પડ્યો. બાઉ હવે રજપુત લડવૈયાની માફક કેસરીઆં કરી ફૂટી પડ્યો. તે ક્યાં ને કેમ મરી ગયો તેની કોઈ ને પણ ખબર પડી.

નહિ. પોતાના સરદારે હોદ્દાઓ ઉપર જોવામાં ન આવ્યા એટલે મરાઠાઓ નાસીપાસ થઈ ગયા. તેઓ આખો દિવસ લડીને થાકી ગયા હતા. ભાઉએ આખું લશ્કર એક સાથે લડાઈમાં રોક્યું હતું. અખ્તાલી વધારે કાબેલ સેનાપતિ હતો. દુસ્મનો નાસીપાસ થએલા છે તે તેણે જોયું એટલે તુરતજ અત્યાર સૂધી ખપમાં નહિ લીધેલા પોતાના ખાસ લશ્કરને તેણે છુટી પડવાનો હુકમ કર્યો. તુરતજ મરાઠાઓ નાસભાગ કરવા માંડ્યા. હજારો માણસો માર્યા ગયા કે કેદ પકડાયા કે ગુલામીમાં વહેંચાયા. ઇશ્રાફીમખાં ગાર્દી કેદ પકડાયો ને તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો. મલ્હારરાવ હોળકર, દમાજી ગાયકવાડ, વગેરે ભાગી ગયા. મહાદજી સિવાય સિધિઆનું આખું કુટુંબ આ ઉત્તરની સવારીઓમાં ખપી ગયું. દુર્ગણીએ પણ ધણું માણસો ખોયાં. બાળાજી પેશવા મોટું લશ્કર લઈ ચંબલ નદી સૂધી આવી ગયો હતો તે પાછો ગયો ને પૂનામાં મરી ગયો, જુન, ૧૭૬૧. પોતાના લશ્કરના બચકર નશની ખખર તેને એક વેપારીના કાગળ ઉપરથી પડી. એ કાગળમાં એમ લખ્યું હતું કે “એ મોતી (વિશ્વાસરાવ ને સદાશિવરાવ ભાઉ) નો નાશ થયો છે; સત્તાવીસ સોના મહોરો (મોટા મોટા સરદારો) ગુમ થયા છે ને રૂપા તથા ત્રાંખાના નાણાં (સિપાઈઓ)ના નુકસાનની તો ગણતરીજ થઈ શકે તેમ નથી.” અખ્તાલી ઇ. સ. ૧૭૬૩માં મરી ગયો. આ વખતમાં અંગ્રેજોએ બંગાળા ને બિહારના પ્રાંતો કબજામાં લીધા, ઇ. સ. ૧૭૫૭.

શાહ આલમ. ઇ. સ. ૧૭૬૦-૧૮૦૬—આલમગીર પછી તેનો પુત્ર અલીગૌહર શાહ આલમ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. તેના વખતમાં અંગ્રેજો બંગાળાના ધણી થયા. તે પાદશાહ ઇ. સ. ૧૭૬૪ થી ઇ. સ. થી ૧૭૭૧ સૂધી અલ્લાહાબાદ રહ્યો હતો પણ પછી મહાદજી શિંદેની મદદ વડે તે દિલ્હી જઈ શક્યો. વયમાં ગુલામ કાદિર નોમના ફર વઝીરે પાદશાહને આંધળો કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૮૮. પણ મહાદજીએ તેનું વેર લીધું. આ મરાઠી લાગવગ ઇ. સ. ૧૮૦૩ સૂધી દેઠ રહી. તે વખતે અંગ્રેજોએ દૈલતરાવ શિંદેને હરાવી પાદશાહને પોતાના રક્ષણ નીચે લીધો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૬માં મરી ગયો.

શાહઆલમ પછી તેનો પુત્ર બીજો અકબર શહેનશાહ થયો ને તેના મંત્રણ પછી (ઇ. સ. ૧૮૩૭) તેનો પુત્ર બીજો બહાદુરશાહ

મોગલ વંશના પાદશાહોનાં નામો

શહેનશાહ થયો. આ બંને નામના શહેનશાહો હતા ને તેમનું ગુજરાન અંગ્રેજોની મદદથીજ ચાલતું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના સિપાઈઓના બળવા પછી બહાદુરશાહને રંગૂન મોકલી દેવામાં આવ્યો ને ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરી ગયો. આવી રીતે મોગલાધનો અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો:—(૧) પાણીપતના પ્રકરણનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપો. (૨) તેનાં પરિણામો બતાવો.

પ્રકરણ ૧૫મું

મોગલાઈ ઉપર કેટલાક વિચારો

મોગલાઈ કેમ ફૂળી ગઈ?—મોગલાઈના વિનાશનાં કારણોમાં સૌથી પહેલું કારણ તો ઔરંગઝેબે બદલેલી રાજ્યનીતિ કહી શકાય. (૨) ઔરંગઝેબ પછીના પાદશાહો ધણા નબળા થયા. (૩) મોગલ શહેનશાહતના અમીર ઉમરાવો પણ છેલ્લા પાદશાહો જેવા નાલાયક થયા. (૪) કેટલાએક લાયક અમીર ઉમરાવોએ ખટખટ કરી સ્વાર્થી વૃત્તિ ધારણ કરી સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપ્યાં, જેમકે, હૈદરાબાદ, અયોધ્યા, વગેરે. (૫) નાદિરશાહ ને અહમદશાહ દુર્દાસી, રંજપુતો, મરાઠાઓ, ને સિંધો પણ શહેનશાહતને ફુગાવવામાં કારણભૂત ગણી શકાય. (૬) મોગલ શહેનશાહતના અમલદારોનો મોટો ભાગ લાલચુ ને સ્વાર્થી હતો. (૭) મોગલ શહેનશાહો ખાસે કેળવાયેલું લશ્કર નહોતું ને દરિયાઈ બળમાં તેઓ ધણાજ નબળા હતા.

મોગલાઈ ને હિંદનું જીવન—મોગલ શહેનશાહોએ આખું હિંદ પોતાને તાબે કર્યું તેથી બધે ઠેકાણે તેમની રાજ્યવ્યવસ્થાનાં સૂત્રો દાખલ થયાં. આપણી ભાષાઓમાં ફારસી ને અરબી શબ્દો દાખલ થયા. જેમ અભારે આપણે અંગ્રેજી ભણીએ છીએ તેમ આપણા પૂર્વજો તે વખતે ફારસી ને ઉર્દૂ ભણતા ને તે ભાષાઓમાં લખતા પણ ખરા. મોગલાઈના વખતમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ભાઈચારો વધ્યો. મોગલ પાદશાહોએ બધા ઇમારતો બંધાવી દેશની શાસનામાં વધારો કર્યો. તેમના વખતમાં આપણે અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન ને મધ્ય એશિયાના સંબંધમાં રહી શક્યા. તેમના કેટલાક મુખ્ય દરબારીઓનાં સંતાનો હજી પણ

આપણા દેશમાં રાજ્ય કરે છે ને ઘણી લાગવગ ધરાવે છે. મોગલાઈની સત્તા જેવી બીજી કોઈ સત્તા આપણા દેશમાં તે વખત સુધીમાં તો સ્થપાઈ નહોતી. મોગલાઈની કેટલીક વહિવટી સંસ્થાઓ અંગ્રેજોએ પણ ચાલુ રાખી છે. આવી રીતે ઘણી બાબતોમાં આપણે મોગલાઈના દેવાદાર છીએ ને હજુ પણ તમામ જાતિના લોકોને તેની ઝાંખી થયાં કરે છે.

પ્રશ્નો—(૧) મોગલાઈ કેમ તૂટી ગઈ? (૨) મોગલ પાદશાહો હિંદુસ્તાન માટે શું શું કરી ગયા છે?

વિભાગ ૬ ટું

મરાઠાઓનો ઇતિહાસ, ઈ. સ. ૧૬૨૭-૧૮૧૮.

પ્રકરણ ૧જું

મરાઠાઓ કેમ ઉદયમાં આવ્યા?

મરાઠી સત્તાના ઉદયનાં કારણો—દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર હિંદની કોઈ પણ સત્તાએ કાયમ વગ સ્થાપી નથી. દક્ષિણ હિંદ થોડા વખતમાં જ ઉત્તર હિંદથી સ્વતંત્ર થયું છે. (૨) મહારાષ્ટ્રનાં આબોહવા સ્વતંત્રતાને માટે ઘણાં અનુકૂળ છે. (૩) મહારાષ્ટ્રનો કેટલોક ભાગ એકદમ ડુંગરાઉ છે. તેથી પરદેશીઓ સામે તેનું સાફ રક્ષણ થઈ શકે એમ છે. (૪) બહમની સુલતાનો, મહારાષ્ટ્રના વતીનીઓને, પોતાનાં રાજ્યોમાં મુક્કડી ને લશ્કરી નોકરીમાં મોટી પાયરીઓ આપતા તેથી, મરાઠા લોકોને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવાનો ઘણો સારો અનુભવ મળી શક્યો. (૫) સોળમા ને સત્તરમા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં ઘણા સુધારકો થઈ ગયા. તેઓએ લોકોને ધર્મના ને રાજ્યકારભારના વિષયોમાં સ્વતંત્ર થવા ઉપદેશ આપ્યો. વુકારામ ને રામદાસ નામના સંતોએ આ પ્રવૃત્તિમાં મુખ્ય ભાગ લીધો.

પ્રશ્ન—મરાઠી સત્તાનાં ઉદયનાં કારણો સમજાવો.

પ્રકરણ રજું છત્રપતિ શિવાજી

શિવાજીનું કુટુંબ. તેનું બચપણ—ચિતોડના રાણા લક્ષ્મણજીના વંશનો એક સિસોદિઓ રજપુત મુસલમાનોથી કંટાળી જઈ દક્ષિણ ગયા.

શિવાજી

તેના વંશમાં ભોંસાળ રાણો થઈ ગયો તેથી આખા વંશનું નામ ભોંસલે પડ્યું. આ ભોંસલે વંશમાં ભાલોજીરાવ નામનો સરદાર અહમદનગર ને બિજાપુરનાં રાજ્યોનો સારો સરદાર હતો. તેનો પુત્ર શહાજી લુખજી જલ્દવ-
શય નામના મોટા સરદારની પુત્રી જીજીબાઈ વેરે પરણ્યો હતો. તેઓ શિવાજીનાં માબાપ થાય. શહાજીએ અહમદનગરના રાજ્યની છેલ્લી પળોમાં જે કામગીરી કરી હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. શિવાજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૨૭ ના એપ્રિલ માસમાં જુનરના કિલ્લામાં થયો હતો. શહાજી જીજીબાઈને બહુ ચાહતો નહોતો તેથી માદીકરો તેની જગીર પૂના પાસે રહેતાં. શિવાજી જીજીબાઈને સાક્ષાત્ ભવાનીરૂપ માનતો. જીજીબાઈ પોતે ખાનદાન ને એકવચની સ્ત્રી હતી. તેથી શિવાજી પણ બચપણથીજ સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળો થયો. નાનપણમાં તેને “રામાયણ,” “મહાભારત” વગેરેની કથા સાંભળવાનો ઘણો શોખ હતો. દાદાજી કોંડદેવ નામના એક પ્રામાણિક ને વિશ્વાસુ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાસે તેણે કેળવણી લીધી. ઘોડે બેસતાં, તીર ફેંકતાં, ઊંચા ટેકરા ઉપર એકદમ ચઢતાં, તરવાર ને ભાલાંનો ઉપયોગ કરતાં ને એવી અનેક બાબતો શિવાજી ધીમે ધીમે શીખી ગયો. નાનપણમાં જ તે પોતાની આસપાસ વફાદાર ને બહાદુર માણસો એકઠાં કરતો ને અદાર વર્ષની ઉમરે તો પૂના પાસે એક સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાની આશાઓ તે બાંધવા લાગ્યો.

શિવાજીની સત્તાનો વિકાસ:— ઇ. સ. ૧૬૩૮થી ઇ. સ. ૧૬૪૬ સુધીમાં શિવાજીએ માવળ લોકોની મદદથી પૂના પાસેનો નાનો પ્રદેશ જીતી લીધો ને પોતાના બાપે મેળવેલી જગીરનો પાકો બંદાબસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૬માં તેણે બિજાપુરની સલ્તનત ઉપર પહેલો હા કર્યો. તોરણા નામનો ગઢ તે વખતે શિવાજીના માવળીઓએ સર કર્યો. ત્યાર પછી શિવાજીએ રાયગઢનો ગઢ બાંધ્યો ને સિંહગઢ, પુરંદર, તથા કટ્યાણ પણ જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૬૪૬-૪૮. આ તોફાનોથી બિજાપુરના સુલતાને તેના બાપ શહાજીને કેદ કર્યો પણ થોડા વખતમાં તે છૂટો થયો. થોડા વખત સુધી શિવાજીએ બિજાપુર સામે કાંઈ યત્ન કર્યો નહિ. પણ સાતાર જિલ્લામાં માવળીના જગીરદાર ચંદ્રરાવ મોરેના આખા કુટુંબનું ખુન

કરાવી તેણે તે જાગીર ખાલસા કરી, કારણ કે તેણે શત્રુને મદદ કરી હતી, ઇ. સ. ૧૬૫૫-૫૬. હવે બિજાપુરી સુલતાને શિવાજીને સખ્ત શિક્ષા આપવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે પોતાના માનીતા સરદાર અકબરખાને શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદારે થોડા વખત અગાઉ શિવાજીના મોટા ભાઈ સંભાજીનું ખુન કરાવ્યું હતું ને દુલખપુર ને પંઢરપુરનાં દેવળોનો નાશ કર્યો હતો. તેણે શિવાજીને હરાવી જીવતો પકડવાની ભર દરબારમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. વળી તેનું લશ્કર પણ મોટું હતું. ખુલ્લા મેદાન ઉપર એને શિવાજી હરાવી શકે એમ નહોતું. તેથી તેણે સુલેહ કરવાનો વિચાર કર્યો. તે માટે ખાનના વકીલ કૃષ્ણાજી ભાસ્કર ને શિવાજીના વકીલ ગોપીનાથ વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી ને તેમાં એમ નક્કી થયું કે બંનેએ પરસ્પર મળવું ને સુલેહનો વિચાર કરવો. આ સમજુતી પ્રમાણે ખાન પ્રતાપગઢ પાસેની ખીણમાં શિવાજીને મળવા ગયો. તેણે હથિઆરો પાસેજ રાખ્યાં હતાં. શિવાજીને સામા પક્ષનો ભરોસો નહોતો તેથી તેણે પણ પૂરતી સાવચેતી રાખી હતી. મેળાપ અગાઉ તેણે જીજ્યાનો અશીર્વાદ લીધો ને ભવાની તલવાર, બિહવા, બખ્તર, વાઘનખ, વગેરે પણ તેણે પોતાના અંગ ઉપરજ રાખ્યાં. પરસ્પર મેળાપ વખતે ઊંચા અકબરખાને ઠાંગણા શિવાજીને નીચે નમાવ્યો ને મારવા કોશીશ કરી. શિવાજી એકદમ ચેતી ગયો ને પોતાના વાઘનખથી તેણે શત્રુને ધાયલ કર્યો. તાનાજી નામના શિવાજીના સરદારે ધાયલ થએલા મુસલમાન સરદારને મારી નાંખ્યો. શિવાજીએ પોતાનાં માણસોને ખીણમાં સંતાડી રાખ્યાં હતાં. તેઓ હવે તુરતજ આખા બિજાપુરી લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યાં ને તેનો નાશ કરી છાવણીને લૂંટી લીધી. ઇ. સ. ૧૬૫૬. આ ફતેહથી શિવાજીએ કોલ્હાપુરનો પ્રાંત પણ જીતી લીધો, ઇ. સ. ૧૬૬૦. તેથી બિજાપુરના સુલતાને શિવાજી સાથે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૬૬૨.

હવે શિવાજીએ મોગલો સામે લડવું શરૂ કર્યું. તેણે શાયરતાખાને પૂનામાંથી નસાડી મૂક્યો ને બે વાર સુરત લુટ્યું; જયસિંહે તેની સાથે સુલેહ કરી; આમ જઈ બાપદીકરો ચાલાકીથી છૂટી ગયા. આ બધું આપણે ઔરંગઝેબના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ.

ધ. સ. ૧૬૭૪ માં શિવાજીએ રાયગઢ મુકામે પૂર બબકાથી ચોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. લોકો હવે તેને છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ, ગોધાદાણુ-પ્રતિપાલકના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૭ માં શિવાજીએ મહેસુરની પોતાના આપની જગીરનો પાકો બંદોબસ્ત કરવા આરમાન બાઈ વ્યંકાજી ઉપર સવારી કરી. આ સવારી વખતે તેણે દૂરંદેશી વાપરી ખિજપુરના ને ગોવળકોંડાના સુલતાનો સાથે સુલેહો કરી લીધી હતી. વ્યંકાજી શરણ થયો ને શિવાજીએ ધારવાડ, જંજી, તાંજોર, વગેરે સર કર્યાં. શિવાજીનો મોટા પુત્ર સંભાજી બંડ કરી મોગલો સાથે મળી ગયો પણ થોડી મુદત પછી તે આપ પાસે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પન્હાણાના કોટમાં કેદ કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૯૮-૯૯. શિવાજી ઇ. સ. ૧૬૮૦ના એપ્રિલ માસમાં મરી ગયો.

શિવાજીની ચોગ્યતા—શિવાજી આપણા દેશના ઇતિહાસમાં એક મહાન પુરુષ થઈ ગયો. તે વર્ણે ગોરો, કદે હીંગણો, દેખાવે ભરાઉ, ને રવાબદાર હતો. કેટલાક પક્ષપાતી લોકો તેને વખોડી કાઢે છે તે ખરોખર નથી. તે મોટો લડવૈયો હતો. નાના જગીરદારના પુત્ર છતાં તેણે એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે કોઈ વાર શત્રુથી હારી ગયો નહોતો. તે હજારો માણસો ઉપર સારી રીતે કાબુ રાખી શકતો. તે ઘણો કાવાયાજ હતો ને કોઈકવાર દગો પણ કરતો. પણ તેથી તેની કીર્તિ કાંઈ ઓછી થતી નથી. તે નિરાશ્રિતોને, બ્રાહ્મણોને ને પંડિતોને ઘણો આશરો આપતો. તેણે રાજ્યનો જ બંદોબસ્ત કર્યો તે ઉપરથી એમ ચોક્કસ થાય છે કે તે મોટો યુદ્ધિશાળી પુરુષ હતો. પોતાના રાજ્યમાં તે બ્રાહ્મણોને, પ્રભુઓને, મરાઠાઓને ને મુસલમાનોને સરખા ગણતો. તે મુસલમાનો સામે આખી જીંદગી સૂઝી લડ્યો પણ તેણે મસ્જીદોને તોડી નહિ, કે મુસ્લિમોને હેરાન કર્યાં નહિ કે કોઈપણ મુસલમાની સ્ત્રીનું અપમાન કર્યું નહિ. તે હિંદુ ધર્મમાં ઘણી શ્રદ્ધા રાખતો. શિવાજી મોટેરાંને હમેશાં પૂજતો. તે લાયક માણસોની નોકરીની સારી કદર કરતો. તેની ચાલચલગણ ઘણીજ સારી હતી. તેને એક પણ ખરાબ વ્યસન નહોતું. તે કદિ પોતાનો વખત નકામો કાઢતો નહિ. તે હમેશાં સાદો ખોરાક લેતો ને નિયમસર ટેવો રાખતો. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં

એક સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપતું, એ તેનો મુખ્ય ધરિદો હતો. હવે આપણે તેની રાજ્યવ્યવસ્થા જોઈએ.

અષ્ટપ્રધાનમંડળ: સ્વરાજ્ય ને મોગલાઈ; લશ્કર; શુદ્ધિ— પોતે જીતેલા દેશને શિવાજીએ સ્વરાજ્યનું નામ આપ્યું હતું. જે પ્રદેશમાંથી તે ચોથાઈ કે સરદેશમુખી ઉધરાવતો તેને તેણે મોગલાઈનું નામ આપ્યું હતું. આખા રાજ્યનો કારભાર છત્રપતિ પોતે ચલાવતો પણ કારભાર કરવામાં હમેશાં અનુભવી અમલદારોની મદદ રહેવી જોઈએ તેથી રામાયણ ને મહાભારત જેવી કથાઓના ઉપદેશ પ્રમાણે શિવાજીએ અષ્ટપ્રધાનમંડળની યોજના કરી. (૧) મુખ્ય પ્રધાન પેશવા હતો. (૨) અમાત્ય કે મહુમદાર હીસાખી ને મહેસુલી કામકાજ કરતો. (૩) સચિવ અથવા સુરનીસ દફતર રાખતો. (૪) મંત્રી અથવા વાકનિસ છત્રપતિનું ખાનગી કામકાજ કરતો. (૫) સુમંત અથવા ડબીર પર રાજ્યો સાથેના સંબંધ ઉપર દેખરેખ રાખતો. (૬) સેનાપતિ અથવા સરનૌખત લશ્કરનો ઉપરી હતો. (૭) ન્યાયાધીશ ન્યાય આપતો. (૮) પંડિતરાવ શાસ્ત્રોનો અર્થ કરતો ને ધરમાદખાતું સંભાળતો. આ આઠ પ્રધાનોને છત્રપતિ પોતેજ નીમતો.

સ્વરાજ્યના પ્રદેશને શિવાજીએ સુબાઓમાં વહેંચી નાંખ્યો હતો ને દરેક સુબા ઉપર તેણે અક્કેક સુબેદાર રાખ્યો હતો. દરેક જિલ્લા ઉપર કમાવીસદાર નામનો અમલદાર રહેતો ને દરેક તાલુકા ને ગામ ઉપર પાટિલ ને કુલકર્ણી નામના અમલદારો રહેતા. તે સિવાય ખીજાં જુદાં ખાતાંઓ પણ હતાં. શિવાજીએ કિલ્લાઓનો ખાસ બંદોબસ્ત કર્યો હતો. તે ખેડુતો પાસેથી ઉત્પન્નનું રૂ૧ વસુલ કરતો. ખેડુતો મહેસુલ રોકડમાં અથવા ભાગ્યદારીના ધોરણ ઉપર આપતા. તે પોતાના અમલદારોને રોકડ પગાર આપતો. તેમને કદિ જગીરો આપવામાં આવતી નહિ. શિવાજીએ ઘોડેસવાર ને પાયદળની પણ નિયમસર વ્યવસ્થા કરી હતી. ઘોડેસવારોમાં જેઓ સરકારી નોકરો હતા તેઓ ખારગીરો કહેવાતા ને જેઓ પોતાના ઘોડાઓ રાખતા તેઓ શિલેદારો કહેવાતા. દશેરા પછી લશ્કર લડવા નીકળતું. ચોમાસામાં સિપાઈઓ પોતપોતાને ઘેર રહી ખેડ કરતા. લુટ હમેશાં છત્રપતિ પાસે જતી. શિવાજીના લશ્કરનો બંદોબસ્ત ધણોજ સારો હતો. તેના સિપાઈઓ ખેડુતો, સ્ત્રીઓ, બાળકો, ધર્મની સંસ્થાઓ ને

નિરપરાધી પ્રભાઓને કદિ રણુઝારતા નહિ. શિવાજીએ બ્રાહ્મણોને ને હિંદુ ધર્મને પાપવા માટે એક ખાસ ખાતું ખોલ્યું હતું અને વટલેલા હિંદુઓ પાછા પોતાના અસલ ધર્મમાં ને કુટુંબમાં આવી શકે તે માટે તે ખાસ કાળજી રાખતો. શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમાં એક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરી. તેથી મોગલોના સામ્રાજ્યનો એકદમ નાશ થયો.

શિવાજીએ મોગલો ને ફિરંગીઓ સામે દરિયા ઉપર લડવા માટે એક કાફલો પણ તૈયાર કર્યો હતો.

હિંદુઓને સતાવવાની ઔરંગઝેબની રાજનીતિથી વિદ્વાન લોકો પણ ધણા કંટાળી ગયા હતા ને શિવાજીની કૃત્તેહથી ઔરંગઝેબના એ ઘોરણને મોટો ફટકો લાગ્યો હતો તે વિચાર બતાવવા માટે નીચે તેજ વખતના બારોડ કવિ ભૂખણના કેટલાક શ્લોકો આપ્યા છે.

વારિધિકે કુંભજ ધન બનકે દાવાનલ, તરુણુ તિમિર હૂકે કિરણુ સમાજ હો
કંસકે કન્હૈયા કામધેનૂ હુંકે કંટકાલ, કૈટભસે કાલિકા વિહંગમકે બાજ હો !
ભૂખન બનત જગન્નલિમ સચીપતિ, પત્રગકે કુલકે પ્રબલ પક્ષિરાજ હો;
રાવણુકે રામ સહસ્રબાહુકે પરસરામ, દિલ્હીપતિ દિગ્ગજકે સિંહ સિવરાજ હો !! ૧
X X X X X X X
ગરુડકો દાવા જૈસે નાગકે સમૂહ પર, દાવા નાગયૂથપર સિંહ સિરતાજકો;
દાવા પૂરહૂતકો પહારનકે ફૂલપર, પક્ષિનકે ગણુપર દાવા જૈસે બાજકો !
ભૂખન અખંડ નવખંડ મહીમંડલમૈ, તમપર દાવા રબિકિરણુ સમાજકો
પૂરવ પછાંહ દેશ ઉત્તરતે દખિન લૌ, જહાં બાદશાહી તહાં દાવ સિવરાજકો ?
બેદ દાખે વિદિત પુરાણુ રાખે સારસુત, રામનામ રાખ્યો અતિરસના સુધરમૈ,
હિંદુનકી ચોટી રોટી રાખિ હૈ સિપાહિનકી, કાંધેમૈ જનેહ રાખ્યો માલા રાખી ગરમૈ
મિડ રાખે મુગલ મરોડ રાખે બાદશાહ, બૈરી પીસરાખે બરદાન રાખ્યો કરમૈ;
રાજનકી હક્ક રાખી તેગ બલ શિવરાજ, દેવ રાખે દેવલ સ્વધર્મ રાખ્યો ધરમૈ !!, ૭
દેવલ ગિરાવતે ફરાવતે નિસાન આલી, ઐસે ફૂખે રાવરાને સખી ગએ લબકી,
ગૌરા ગનપત્ત આપ ઔરનકો દેત તાપ, સખ આપકે મકાન માર ગએ દબકી
પીરા પૈગંબરા દિગંબરા દિખાઈ દેત, સિદ્ધકી સિદ્ધાઈ ગઈ બહત પૂર સબકી;
કાસીહુંતે કલા ગઈ મથુરાં મસીદ બઈ, શિવાજી ન હો તો તૌ સુનત હોત સબકી !! ૮
કવિરાજ ભૂખનકૃત શિવબાવનીમાંથી.

એના જેવીજ મારી મા હોત તો ? એ સમયે મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે દલ્યાણુના સુબેદાર મૌલાના અહમદ તરફથી બિંબપુર દરબાર તરફ

મોટા ખળનો મોકલવામાં આવે છે. એ ખળનો કોંકણમાં વાધને માર્ગે થઈને જતો હતો. તે લૂંટવાના ઈરાદાથી મહારાજે ગ્રણસો ઘેરેસવાર અને કેટલાક માવલા સહિત ખળનો લઈ જનાર ઉપર હુમલો કર્યો. ખળનો લૂંટી લઈ સઘળું દ્રવ્ય તત્કાળ રાયગઢ પર લઈ ગયા. ખળના સાથે મજબૂત લશ્કરી બંદોબસ્ત હતો, કારણકે શિવાજી મહારાજ કિંવા બીજા કોઈ પણ લૂંટાર ટોળી તે લૂંટી હોશે એવી સરદારને ખહીકજ હતી. બંને પક્ષ વચ્ચે હુલ્લડ થતાં મહારાજનાં દશપંદર મનુષ્યો મરણ પામ્યાં અને પાંચ પચીસ ધાયલ થયાં હતાં, ત્યારે મૌલાનાનાં પાંચ પચીસ મનુષ્યો મરણ પામ્યાં અને સો પચાસ મનુષ્યો ધાયલ થયાં. મહારાજનાં જે મનુષ્ય મરણ પામ્યાં તેમનાં કુટુંબનો નિર્વાહ તેમણેજ ચલાવ્યો, અને જેમણે બહાદુરી બતાવી હતી તેમને યોગ્યતા પ્રમાણે ઈનામ વગેરે આપી ઉત્તેજિત કર્યાં. તે પરથી સર્વ મનુષ્યોને એમ જણાયું કે આપણા સ્વામી હયાળુ અને હદાર છે. આપણા ગુણની કદર અવશ્ય કરશે. એમની સેવા પ્રામાણિકપણે કરવાથી મહેનત વ્યર્થ જશે નહિ. મહારાજના માયાળુપણાને લીધે તેમના તાબાના નોકરોમાં ઉત્સાહ અને હિંમત વધવા લાગ્યાં.

સરકારી બંડાર લૂંટવાથી કલ્યાણના મૌલાના સાથે પ્રકટ રીતે વેર બંધાવ્યું. તેથી મહારાજે આબાજી સોનદેવને તેના ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા કહ્યું. તેણે જઈને કલ્યાણ ઉપર અચાનક છાપો માર્યો; અને તે સર કરી મૌલાનાને કેદ પકડ્યો તેમજ તેના તાબાના સઘળા કિલ્લા ચોતાના તાબામાં લીધા. મહારાજે આ વિજયવાર્તા સાંભળી ત્યારે તેમને ધણે આનંદ થયો. તેઓ સ્વતઃ કલ્યાણ ગયા. મૌલાનાને કેદ કર્યો હતો તેને બંધનમુક્ત કરાવી તેને આદરસત્કાર કર્યો અને માનપૂર્વક વિજયપુર મોકલી દીધો. આબાજીપંતે એ મૌલાનાની પુત્રવધૂને યુદ્ધની બીડમાં પકડી લીધી હતી. મહારાજ કલ્યાણ આવ્યા ત્યારે આબાજીએ તેમને વિનંતિ કરી કે: “યુદ્ધમાંથી એક લાવણ્યસંપન્ન તરુણ સ્ત્રી મળી છે. મહારાજની સેવા કરવા યોગ્ય જણાયાથી તેને સંત્રહી રાખી છે.” એ સાંભળી મહારાજે તેને આજ્ઞા કરી કે, “જે સુંદર સ્ત્રી તમે સંત્રહી રાખી છે તેને સલામાં લઈ આવો.” આજ્ઞા થતાંજ કરભારીએ યુવતીને સુંદર વસ્ત્રાલંકારથી સજ્જ કરી હાજર કરી. તેને જોઈ મહારાજે હસતાં હસતાંજ કહ્યું કે: “એ યુવતીના જેવુંજ મારી માણસીનું રૂપલાવણ્ય હોત તો હું પણ તેના જેવોજ સુંદર સ્વરૂપવાન થાત.” એ શબ્દો સાંભળી સર્વ મનુષ્યોને આશ્ચર્ય લાગ્યું. મહારાજના મનોનિગ્રહ માટે સર્વને મોટી નવાઈ લાગી. મહારાજે આબાજી સોનદેવને કહ્યું કે: “જેને યશ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા હોય તેણે પરસ્ત્રીની અભિલાષા કદિ પણ રાખવી નહિ.

રાજાએ ઉચ્છિષ્ટ સ્ત્રીનો અંગીકાર કરવો નહિ. પરસ્ત્રીની અભિલાષાથી રાવણ
જેવા બળવાન રાજાનો નાશ થયો છે તો પછી મારા જેવાની શી
ગતિ ? રાજાનો મનથી સર્વ પ્રજા પોતાનાં સંતાન જેવી છે.” એ
ાધપૂર્ણ ભાષણ સાંભળી સર્વનાં મન ઉપર એવી છાપ પડી કે:-મહારાજ
મહાપુરુષ છે; એમને હાથે કદિપણ અનાચાર થશે નહિ અને હાથ
નીચેના માણસોએ જો કદિ અપકૃત્ય કર્યું હશે તો તેમને પસંદ પડશે
નહિ.” મહારાજે તે યુવતીને વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કરી સન્માનપૂર્વક
તેના સસરા પાસે વિભાપુર મોકલી દીધી.

“ શ્રી શિવાજી હત્રપતિ;” ૬૫-૬૬, (સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય.)

નોંધ:-આ વખતે શિવાજી ભર જીવાનીમાં હતો. તેની ઉમ્મર ૨૨
વર્ષની હતી.

પ્રશ્નો:-(૧) શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમાં પોતાની સત્તા કેવી રીતે
સ્થાપી ? (૨) શિવાજી અને બહમની રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધનો ખ્યાલ આપો.
(૩) શિવાજીએ કર્ણાકટ ઉપર શા માટે સવારી કરી ? તેનાં પરિણામે
જણાવો. (૪) શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા બતાવો. (૫) શિવાજીના રાજ્યનો
નકશો દાદો. (૬) શિવાજીના ગુણદોષ બતાવો. તેને હિંદના ગમે તે ઉત્તમ
રાજ્યકર્તા સાથે સરખાવો. શિવાજીની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ લખો.

પ્રકરણ ૩જું

સંભાળ, રાજરામ ને બીજો શિવાજી, મોગલો ને
મરાઠાઓ, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭.

સંભાળ, ઇ. સ. ૧૬૮૦-૮૯—શિવાજીના મરણ વખતે સંભાળ
પન્હાણામાં કેદ ભોગવતો હતો તેથી થોડા વખત માટે તો તેનો નાનો
પણ ઓરમાન ભાઈ રાજરામ હત્રપતિ થયો પણ ટૂંકી મુદતમાં જ સંભાળ
રાયગઢ જઈ પહોંચ્યો, ને ગાદીએ બેઠો, ઇ. સ. ૧૬૮૧. ગાદીએ આ-યા
પછી સંભાળએ રાજરામના પક્ષકારોને દાખી દીધા ને એક “કવિકુલેશ”
અથવા કલુષ (પાપ) ને નામે ઓળખાતા એક કનોજી બ્રાહ્મણની
સલાહ મુજબ વર્તવા માંડ્યું. આ માણસ ઘણોજ લંપટ ને વ્યસની હોવાથી
રાયગઢનું રાજ્યતંત્ર બગડી ગયું. ઔરંગઝેબનો શાહઝાદો અકબર રજપુત
દુર્ગાદાસની મદદથી બાપ સામે બંડ કરી રાયગઢ મુકામે આવ્યો પણ

સંભાળ તે તકનો લાભ લઈ શક્યો નહિ. તેના અમલ દરમ્યાન મરાઠાઓ ને મોગલો વચ્ચે વિગ્રહ ચાલુજ હતો. પણ સંભાળએ માત્ર મોગલો સામે જ લડાઈ કરી એમ નહોતું. તેણે જંજીરાના સિદ્દીઓ ને ગોવાના ફિરંગીઓ સામે પણ લડાઈ કરી. ઇ. સ. ૧૬૮૯ માં મોગલ સરદાર મર્ઝબખાએ સંભાળને ને કલુષને સંગમેશ્વર પાસે પકડ્યા ને ઐરંગઝેબે બંનેને કોરગાંવ પાસે રીખાવી રીખાવીને મારી નંખાવ્યા.

સંભાળ શિવાજી જેવો શૂર હતો પણ તેનામાં આવડત નહોતી. વળી તે ચારિત્રમાં ધણો હલકો હતો. છતાં તે ધણો હિંમતવાન હતો. મરણ વખતે તેણે અપાર હિંમત બતાવી.

રાજારામ, ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૦—સંભાળ પછી તેનો ઓરમાન ને નાનો ભાઈ રાજારામ ગાદીએ આવ્યો. સંભાળના પુત્ર શાહ ને તેની મા વગેરેને મોગલોએ રાયગઢ મુકામે કેદ કર્યા હતાં ને આખો મહારાષ્ટ્ર એ વખતે મોગલોના હાથમાં જાય એમ હતું તેથી રાજારામ જંજી નાસી ગયો. મોગલોએ જંજીને પણ ઘેરો ઘાલ્યો. મહારાષ્ટ્રમાં રાજારામને નામે હુકુમતપંચ રામચંદ્ર બાવડેકર કારબાર ચલાવતો. તેણે માળવા, ગુજરાત, વગેરે મોગલ પ્રાંતો ઉપર ચડાઈઓ કરાવી. જંજી ઇ. સ. ૧૬૯૮ માં મોગલોને શરણ થયું. પણ ઝુલફીકારખાંએ રાજારામને સાતારા જવા દીધો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરી ગયો.

રાજારામ બાપના જેવી આવડતવાળો કે હિંમતવાળો નહોતો પણ તે વિશ્વાસુ ને નિઃસ્વાર્થી હતો તેથી તેના વખતના સરદારોએ દક્ષિણ હિંદમાં ને નર્મદાની પેલીપાર પણ ફત્તેહથી હુટો ચલાવી. રાજારામે તેમને નામધારી પણ મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા ને તેમણે જ વેરાન કરેલા મુલકોમાં ને સ્વરાજ્યમાં પણ જાગીરો આપી. સંતાળ ઘોરપડે ને ધન્ના જાધવ એ આવી લુટફટો કરવામાં મુખ્ય સરદારો હતા. મોગલ લશ્કરો તેમના નામથી પણ ડરી નાસી જતા.

બીજો શિવાજી, ઇ. સ. ૧૭૦૦-૧૭૦૭. તારાબાઈ—રાજારામ પછી તેનો પુત્ર શિવાજી ગાદીએ આવ્યો પણ તે માત્ર દસ વર્ષનો જ હતો તેથી અધુરું રાજ્યતંત્ર તેની મા તારાબાઈના હાથમાં ગયું. તારાબાઈ સ્વાર્થી

પણ ચલાક ને ઉઘમી સ્ત્રી હતી. તેણે રામચંદ્ર અમાત્યની સલાહ પૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું ને ઔરંગઝેબને ધણોજ હેરાન કરી નાખ્યો. તે પાદશાહ છેવટે દક્ષિણ હિંદ છોડી ઉત્તર તરફ જતો હતો તેવામાં ઇ. સ. ૧૭૦૭માં મરી ગયો. તેના પુત્ર આઝીમે ઝુલ્ફીકારખાં ને જયસિંહ જેવા અનુભવી સલાહકારોના કહેવા પ્રમાણે સંભાળના પુત્ર રાજા શાહને ભોપાળ પાસે છૂટો કર્યો એટલે તેણે મહારાષ્ટ્ર આવી શિવાજીની ગાદી સંભાળી. તારાબાઈના મહારાષ્ટ્રના કારભારનો પણ હવે અંત આવ્યો.

પ્રશ્નો—(૧) સંભાળના ગુણદોષ જણાવો. (૨) ઇ. સ. ૧૬૮૯-૧૭૦૭ સુધીમાં મરાઠાઓ ને મોગલો વચ્ચેના યુદ્ધનો ખ્યાલ આપો. (૩) રાજારામે તથા તારાબાઈએ રાજ્યકારભાર કેવી રીતે ચલાવ્યો ?

પ્રકરણ ૪થું

રાજા શાહુ ને પહેલો પેશવા બાળાજી વિશ્વનાથ,

ઇ. સ. ૧૭૦૮-૧૭૨૦.

રાજા શાહુ—શાહ રાજા સંભાળ ને ચેસુભાઈનો પુત્ર હતો. ઇ. સ. ૧૬૮૯માં રાયગઢ મુકામે તે મોગલોના કબજામાં ગયો. ઔરંગઝેબે તેને શાહઝાદી ઝેબુનનિસાને સોંપ્યો. શાહ બાળક એની નીચે મોટો થયો. ઇ. સ. ૧૭૦૭માં આઝીમ શાહે તેને ભોપાળ આગળ મહારાષ્ટ્ર પાછો જવા ને શિવાજીની ગાદી હાથ કરવા છૂટ આપી. શાહએ મહારાષ્ટ્રમાં ધીમે ધીમે પોતાનો પક્ષ મજબુત કર્યો ને તારાબાઈને કોલ્હાપુર જવાની ફરજ પાડી. તે સ્ત્રીએ હવે મોગલો સાથે મળી શાહને કનડગત કરવા માંડી. પણ શાહને ઘણા બાહોશ અમલદારોની મદદ હતી તેથી તે ફાવી નહિ. કોલ્હાપુરનું રાજ્ય આ વખતથી સાતારાથી છૂટું થયું, ઇ. સ. ૧૭૦૮. શાહ મોગલ છવણીમાં ઘણો મોજશોખી થઈ ગયો હતો પણ તે તદ્દન નમાસો નહોતો. કારભારની દરેક વીગત તે પોતેજ જોતો. તેણે સારા સારા માણસોની શોધ કરી તેમને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. આ વિશ્વાસુ માણસોએ મરાઠી રાજ્ય ઉત્તર ને દક્ષિણ હિંદમાં ફેલાવ્યું. શાહનું ચારિત્ર ઊંચું હતું. તે નાતજાતને એક કદિ જોતો નહિ અને પોતાની પ્રજાને પુત્રની માફક રાખતો.

તેણે સાતારાને હિંદમાં મોટું વિદ્યાધામ કર્યું. બધી પ્રજા તેને ખરા જીગરથી ચાહતી. શાહ ઇ. સ. ૧૭૪૯માં મરી ગયો.

પહેલો પેશવા બાળાજી વિશ્વનાથ, ઇ. સ. ૧૭૧૩-૧૭૨૦:—
મરાઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી જીવપતિ હતો તો તેને વ્યવસ્થામાં આશુનાર ને તેનો ઉત્તર તથા દક્ષિણ હિંદમાં ફેલાવો થાય તે માટે યોજના ઉભી કરનાર પહેલો પેશવા બાળાજી વિશ્વનાથ હતો. બાળાજીના વડવાએ કોંકણમાં શ્રીવર્ધન નામના ગામની દેશમુખી અથવા દેશાધિગીરી કરતા. જંજીરાના સિદ્દીના જીલમથી કંટાળી તેઓ મહારાષ્ટ્રમાં વસવા ગયા. બાલાજીએ પેશવા થયા અગાઉ રાજ્યનાં જીલ્લાં જીલ્લાં ખાતાંઓમાં નોકરી કરી હતી. તે જ્યારે પેશવા થયો ત્યારે ૫૩ વર્ષનો હતો, ઇ. સ. ૧૭૧૩. તેણે શાહ માટે એક સાફ લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું ને એ લશ્કર વડે તારાબાઈના પક્ષકારોને હરાવ્યા, ૧૭૧૩-૧૭૨૦. ઇ. સ. ૧૭૧૯માં હુસેન અલીખાં દક્ષિણ હિંદનો સુબેદાર થયો. તેણે પોતાના ઉત્તરના શત્રુઓને હરાવવા માટે મરાઠાઓની મદદ માંગી. બાળાજી વિશ્વનાથ પોતે મોટા લશ્કર સાથે સૈન્યદ બાઈઓનો પક્ષ કરી દિલ્હી ગયો. ત્યાં ફરુખસિયરને મારી સૈન્યદબાઈઓએ રશી-ઉદ્-દર્જત, પછી રશી-ઉદ્-દઉલા ને છેવટે મહમ્મદશાહને ગાદી આપી. આ મદદ બદલ શાહને સ્વરાજ્યની, ચોથાઈની ને સરદેશમુખીની, એમ ત્રણ સનદો મળી. એ સનદોની શરતો આપણે મોગલ વિભાગમાં જોઈ ગયા છીએ. એ સનદો બળવતાં બળવતાં મરાઠાઓ દક્ષિણ હિંદમાં ને ઉત્તર હિંદમાં ફેલા સત્તા ઉપર આવ્યા તેનો બધો જશ બાળાજીને ધટે છે. સાતારા પાછા આવ્યા પછી બાળાજીએ છ સુબાઓની ચોથાઈ ને સરદેશમુખી જીલ્લા જીલ્લા મરાઠી સરદારો વચ્ચે વહેંચી આપી. ધણાં મરાઠી કુટુંબો આ વહેંચણીથી આગળ આવી શક્યાં.

બાળાજી હિસાબી કામમાં ધણો બાહોશ હતો. શિવાજીની રાકડ પગાર આપવાની પદ્ધતિ એક બાજુ ચૂકી તેણે જગીરદારોની સંસ્થા મહારાષ્ટ્રમાં ઉભી કરી એવો આદેશ તેના ઉપર મૂકાય છે પણ એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે એજ સંસ્થાથી મરાઠી સત્તા ઉત્તર ને દક્ષિણ હિંદમાં વધી શકી. બાળાજી ઇ. સ. ૧૭૨૦માં મરી ગયો.

- પ્રશ્નો—**(૧) શાહ રાજ્યે આપની ગાદી કેવી રીતે હાથ કરી ?
 (૨) બાળાજી વિશ્વનાથ પેશવા કોણ હતા ? તેણે શાહની શી સેવા કરી ?
 (૩) મોગલોનો ને મરાઠાઓનો આ વખતનો સંબંધ તપાસો.

પ્રકરણ પમું

પહેલો બાજીરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૪૦—બાળાજીના મરણ પછી શાહ રાજ્યે તેના બાવીસ વર્ષના પુત્ર બાજીરાવને પેશવાઈ આપી. બાજીરાવ તેના આપના જેવો મુત્સદ્દી કે હીસાબી ખાતામાં બાહોશ નહોતો. પણ તે એક ચોક્કો હતો. તે હોળકર, ગાયકવાડ, શિંદે, પવાર, વગેરે મરાઠા કુટુંબોને આગળ લાવ્યો ને તેમને ઉત્તર હિંદમાં વસાવી તેણે મરાઠી સત્તાનો ધણો વિકાસ કરાવ્યો. બાજીરાવ લંપટ હતો. બુંદેલખંડના રાજા છત્રસાહે ભેટમાં આપેલી મુસલમાન બાઈ મસ્તાનીને તે હમેશાં પોતાની સાથે જ રાખતો. પોતાની સ્ત્રી ને પોતાનાં બાળકો ઉપર તે જરા પણ લક્ષ આપતો નહિ. તે બ્યારે પેશવા થયો ત્યારે શાહના દરબારમાં બે પક્ષો હતા. એક પક્ષનું ધારવું હતું કે મરાઠાઓએ દક્ષિણ હિંદ પહેલાં કબજામાં લેવું. પરશુરામ પંત પ્રતિનિધિ આ વિચારનો હતો. પેશવાનો પક્ષ એમ કહેતો કે મરાઠી ભગવો ઝંડો ઉત્તરમાં પણ ફરતો કરવો; મોગલાઈને મારવી ને બીજાં રાજ્યો ઉપર સત્તા સ્થાપવી.” “ઝાડનું થડ (મોગલાઈનો પાયો) કાપી નાંખે. એટલે ડાળખાં (બીજાં નાનાં મોટાં રાજ્યો) આપોઆપ પડી જશે.” શાહએ પેશવાનો પક્ષ લીધો ને કહ્યું કે “તું આપણો ભગવો ઝંડો ટેક હિમાલય પર્વત ઉપર સ્થાપીશ; કારણકે તું તારા આપથી પણ વધારે શક્તિવાળો છે.” બાજીરાવે પૂનામાં શનવારવાડો બંધાવ્યો.

બાજીરાવની કત્તેહ—બાજીરાવે ગુજરાત, માળવા, કર્ણાટક, બુંદેલખંડ, દિલ્હી, ને નિઝામના રાજ્ય ઉપર જુદે જુદે વખતે સવારીઓ કરી. બાળાજીના વખતમાં મળેલી છ સુબાઓની ચોથાઈ ને સરદેશમુખીનો અમલ બાજીરાવે કરાવવા માંડ્યો એટલે નિઝામ-ઉલ-મુલક તેની સામે થયો ને કોલ્હાપુરમાં તારાબાઈ ને રાજા સંભાજીનો પક્ષ લઈ તથા પેશવાના બીજા દુશ્મનોને ઉશ્કેરી તે ખટપટ કરવા લાગ્યો. આ ખટપટમાં નિઝામ હારી ગયો. ઇ. સ. ૧૭૨૮માં તેણે, બાજીરાવને આગળની ત્રણ સનદોનો અમલ

કરાવવાની પરવાનગી આપી. ઇ. સ. ૧૭૩૮માં નિઝામ લોપાળ આગળ ફરી હારી ગયો તેથી તેણે મરાઠાઓને ઉત્તરમાં તદ્દન સ્વતંત્રપણે વર્તવાની છૂટ આપી. આ કરાર સિરોંજ મુકામે કરવામાં આવ્યો હતો. તે હકીકત આપણે મોગલાઈના ઇતિહાસમાં જોઈ ગયા છીએ. ઇ. સ. ૧૭૩૧માં શાહુએ કેટલાક પુરના રાજા સંભાળ સાથે કાયમ મિત્રતા કરી તેથી તે દિશાએથી પણ ખટખટ બંધ થઈ. ઇ. સ. ૧૭૩૧માં બાજરાવે બીજા શત્રુ ત્ર્યંબકરાવ દાભાડેને વડોદરા પાસે ડભોઈ આગળ હરાવ્યો. દાભાડે લડાઈમાં માર્યો ગયો. બાજરાવ હવે ગુજરાતના વિષયમાં પણ નિર્ભય બન્યો. દાભાડેના સરદાર પિલાળ ગાયકવાડને શાહ રાજાએ સેનાખાસખેલ બનાવ્યો. આ માન હજી પણ મહારાજા ગાયકવાડ સરકાર ભોગવે છે. ઇ. સ. ૧૭૩૭-૩૮માં બાજરાવના ભાઈ ચિમાળ આપાએ ફિરંગીઓના વસઈના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી તે ગઢ ઘણી બહાદુરીથી લડી જીતી લીધો. બાજરાવે જંજીરાના સિદ્દીઓને હરાવવા માટે પણ ઘણી મહેનત કરી. નિઝામ આ વખતે દિલ્હીના પાદશાહનો વઝીર હતો ને બાજરાવ વિરુદ્ધ પાછી ખટખટ કરતો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૭૩૯માં તેણે નિઝામના પુત્ર નાસિરજંગ ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો. બાજરાવે માળવા ને બુંદેલખંડમાં મરાઠી સંસ્થાનો વસાવ્યાં. તે દિલ્હી સુધી પણ જઈ ચડ્યો. જ્યારે નાદિરશાહ ચડી આવ્યો ત્યારે તેની સામે લડવા માટે પણ તે તૈયાર થયો. ઇ. સ. ૧૭૪૦માં નર્મદાના કિનારા ઉપર તે મરી ગયો. તેને ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો હતો.

કેટલાક જાણીતા મરાઠી રાજવંશો—(૧) નાગપુરના ભોંસલેઓ. રાજરામના ને શાહના વખતમાં પરસોળ ભોંસલે નામના સરદારે બરાડમાં સારી ખ્યાતિ મેળવી. તેના વંશજોએ મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપુરમાં રાજધાની કરી સત્તા સ્થાપી. તેઓ સેના સાહેબ મુખ્ય કહેવાતા. (૨) ગાયકવાડો. ગાયકવાડે પહેલાં માવલ દેશમાં રહેતા. પિલાળ ને દાભાળ ગાયકવાડે ગુજરાતમાં ખ્યાતિ મેળવી. પહેલાં તેમની રાજધાની સોનગઢમાં હતી; પછી તે વડોદરામાં થઈ. (૩) હોલકરો. મહારાવ હોલકર બાજરાવની નીચે ઉત્તર હિંદમાં પ્રખ્યાતિ પામ્યો. તે ઇંદોરના હોલકરોનો

વડવો થાય. (૪) ગ્વાલિઅરના સિંધિઆઓ. રાણોજી શિંદે નામનો એક સરદાર પહેલાં બાળાજી પેશવા પાસે નોકરી કરતો. તે બાજીરાવના વખતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. રાણોજી પેશવાના જોડા સાચવતો. તેના વંશજો ગ્વાલિઅરના સિંધિઆ મહારાજાઓ થયા. આ સિવાય પવાર, પટવર્ધન, વગેરે બીજાં ઘણાં મરાઠી કુટુંબો હવે આગળ આવ્યાં.

પ્રશ્નો—(૧) બાજીરાવ પેશવાના ગુણદોષ જણાવો. (૨) ઉત્તર હિંદની જીતમાં ક્યાં ક્યાં મરાઠા કુટુંબોએ મદદ કરી? (૩) બાજીરાવે ઉત્તર હિંદ કેવી રીતે વશ કર્યો? (૪) કર્ણાટક એટલે? મરાઠાઓનો ત્યાં શો હક્ક હતો?

પ્રકરણ ૬૬

ત્રીજો પેશવા બાળાજી બાજીરાવ, ઇ. સ. ૧૭૪૦-૬૧.

નાના સાહેબ કે બાળાજી પેશવા—બાજીરાવના મરણ પછી ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તેનો મોટો પુત્ર બાળાજી પેશવા થયો. બાજીરાવના જેવો તે થોડો નહોતો. પણ તેના દાદા જેવો તે હિસાબી ને મહેસુલી ખાતામાં કાબેલ હતો. વળી તે મોટો મુત્સદ્દી હતો. તેના વખતમાં મરાઠી રાજ્યનો ધણો વિકાસ થયો. નાના સાહેબ પેશવા બાપના જેવો લંપટ હતો પણ પોતાના કુટુંબને ને તરછોડતો નહિ. તેનો વિચાર એવો હતો કે ઉત્તર હિંદની તમામ હિંદુ જાત્રાની જગ્યાઓ મરાઠી સત્તા નીચે લેવી. તેણે મરાઠી લશ્કરમાં તોપખાનું દાખલ કર્યું; બુસ્સિ જેવા ઉસ્તાદને પોતાની નોકરીમાં રાખી લેવા તેણે ધણી મહેનત કરી હતી. તેણે પૂના પાસે પર્વતી ટેકરી ઉપર એક રાજમહેલ બાંધ્યો ને મહારાષ્ટ્રમાં મહેસુલી બંદોબસ્ત કર્યો.

ઉત્તર હિંદ ને બાળાજી—બાજીરાવના વખતમાંજ મરાઠા સરદારોએ ગુજરાત, માળવા ને શુંદેલખંડમાં પોતાની સત્તા જમાવી હતી. બાળાજીએ આ સત્તાઓનો ચોખ્ખો બંદોબસ્ત કર્યો. તેના વખતમાં ભોંસલેએ કટક ને બાલેશ્વરના પ્રાંતો મેળવ્યા ને બંગાળા ને બિહાર ઉપર ચોથાઈ પણ મેળવી. મરાઠી સરદારો રજપુતસ્તાન, શેહિખંડ, અયોધ્યા ને ઠેક પંજાબમાં પણ દાખલ થયા, રજપુતો ને જટો સાથે તેમણે દોસ્તી કરી ને

તેમનાં રાજ્યોની ખટપટોમાં પણ ભાગ લેવા માંગ્યો. આમાંની કેટલીક બાબતો આપણે મોગલ વિભાગમાં જોઈ છે. પરિણામે અહમદશાહ અબ્દાલી હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ને તેણે મરાઠાઓને પાણીપત આગળ સખ્ત હરાવ્યા, જાનેવારિ, ઇ. સ. ૧૭૬૧. આ હારથી મરાઠાઓ કાંઈ ઉત્તર હિંદમાં પોતાની વગ ગુમાવી બેઠા નહિ પણ તેથી બંગાળામાં અંગ્રેજો, અયોધ્યામાં નવાબ-વઝીર, રોહિલખંડમાં રોહિલાઓ, પંજાબમાં સિખો, હૈદરાબાદમાં નિઝામ, મૈસુરમાં હૈદર, ને કર્ણાટકમાં અંગ્રેજો, એટલી સત્તાઓને લાભ થયો, કારણ કે ટૂંક મુદત માટે મરાઠાઓ લશ્કરી બળમાં પાછા પડ્યા.

બાળાજી ને દક્ષિણ હિંદ:—બાળાજીએ પોતાના હરીફ રઘૂજી ભોંસલેને દબાવી દીધો ને તેને પૂનાની ખટપટમાં વચ્ચે આવવા દીધો નહિ, ઇ. સ. ૧૭૪૨-૪૭. રઘૂજી ભોંસલેએ ને સદાશિવરાઉ ભાઉએ કર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરી તાંજોરને બચાવ્યું ને સાવનુર, અધોની, કડપા, બેદનુર ને મૈસુરનાં રાજ્યો પાસેથી ખંડણીઓ વસુલ કરી. બાળાજીએ નિઝામની ગાદીની ખટપટોમાં પણ માથું માર્યું ને છ મુખાઓની ચોથાઈ ને સરદેશમુખીનો હિસાબ માંગ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૦ના જાનેવારિ માસમાં સદાશિવરાઉ ભાઉએ નિઝામઅલીને ઉદ્દગીર પાસે સખ્ત હાર આપી તેથી મરાઠાઓને ૩. ૬૨ લાખના વાર્ષિક ઉમત્રવાળા દૌલતાબાદ, ઔરંગાબાદ ને બિજાપુરના મુલકો મળ્યા ને નિઝામનું જોર ધણું ઓછું થયું. ઉપર કહ્યું હતું તેમ પેશવાએ ફ્રેંચ સરદાર બુસ્સિને લોળવવા ધણી મહેનત કરી પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. બાળાજીએ કોંકણમાં તુળાજી આંગરેને અંગ્રેજોની મદદ લઈ હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૫-૫૬. તુળાજી આંગરે પાસે ધણું સાફ નૌકાસૈન્ય હતું તે બાળાજીને ને અંગ્રેજોને ખુચતું હતું.

છત્રપતિ ને પેશવા:—બાળાજીએ શાહ રાજા પાસે પેશવાઈની પાયરી વંશપરંપરા પોતાના કુટુંબમાં રહે એવું લખાવી લીધું ને તેથી ભોંસલે જેવા હરીફોને હંકાર્યા. શાહએ તારાબાઈના પુત્ર શિવાજીના પુત્ર રામરાજાને દત્તક લીધો. આ રામરાજાએ બધો કારભાર પેશવાને સોંપ્યો તેથી તારાબાઈએ તેને કેદ કર્યો. પેશવા પૂના રહી કારભાર કરવા લાગ્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૩. તારાબાઈ પાણીપતના યુદ્ધ પછી તુરતજ મરી ગઈ. પેશવા પણ તે પછી તુરતજ ક્ષય રોગથી મરી ગયો.

ધમ્માહીમમાં ગારદીને નોકરી આપનાર તે પોતેજ હતો. હિસાબી કામ તેને સાફ આવડતું.

પ્રમા:—(૧) બાળાજી બાજીરાવ ત્રીજા પેશવાના ગુણદોષ વર્ણવો. (૨) બાળાજીએ ઉત્તર હિંદમાં મરાઠી સત્તા સ્થાપવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરી? (૩) ચોથાઘ ને સરદેશમુખીનો અર્થ સમજાવો. (૪) પાણીપતની લડાઈનાં કારણો ને પરિણામો જણાવો. (૫) સદાશિવરાવ ભાઉ કોણ હતો? (૬) ત્રીજા પેશવાએ કેવો કારભાર કર્યો?

પ્રકરણ ૭મું

પહેલો માધવરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૬૧-૭૨.

પેશવા માધવરાવના શત્રુઓ—બાળાજી નાનાસાહેબના મરણ પછી તેનો પુત્ર માધવરાવ પેશવા થયો પણ તે ૧૭ વર્ષનોજ હોવાથી તેનો કાકા રઘુનાથરાવ અથવા રાઘોબા દાદો કારભાર કરવા લાગ્યો. રાઘોબાને પોતાને પેશવા થવું હતું તેથી તેણે માધવરાવ વિરુદ્ધ નિઝામને, હૈદરને, ને જનોજી ભોંસલેને ઉશ્કેર્યાં. પણ માધવરાવ ધણો બાહોશ પેશવા હતો. તેણે રાઘોબા દાદાને ઇ. સ. ૧૭૬૮માં હરાવ્યો ને નાસીક મોકલી આપ્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૩માં માધવરાવે રાક્ષસભુવન પાસે નિઝામને પણ હરાવ્યો. તેથી ઉદ્દગીરની લડાઈ પછી થયેલું તહ કાયમ રહ્યું. જનોજી ભોંસલે પણ હારી ગયો તેથી કનકાપુર પાસે તેણે કરાર કર્યો ને માધવરાવના એક સરદાર તરીકે રહેવા કબૂલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૯.

માધવરાવ ને હૈદરઅલી—મહેસુરનો હૈદરઅલી આ વખતે કૃષ્ણા તુંગભદ્રા નદી વચ્ચેનો મુલક તાબે કરતો હતો. એ પ્રદેશ એક વાર શહાજીની જગીરમાં આવી જતો હતો તેથી માધવરાવે તેના ઉપર પણ સવારીઓ કરી. આવી કુલ પાંચ સવારીઓ કરવામાં આવી. પહેલી ચાર સવારીઓમાં તો પેશવા પોતે હાજર હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૨-૭૨. બે વાર તો હૈદરે પેશવાને રા. ૩૨ લાખનો ફંડ લખ્યો. છેવટે તેણે જીતેલો મુલક મરાઠાઓને પાછો આપી દીધો.

ઉત્તર હિંદુસ્તાન—માધવરાવે પાણીપતની લડાઈથી ગએલી ધનિત ખાધી મેળવી. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં રાઘોબા દાદો ગોહાદ સુધી જઈ આવ્યો.

એ વર્ષો પછી તુકોજી હોળકર, મહાદજી શિંદે ને વિસાજી બિનિવાલે, એ ત્રણ સરદારોએ જાટો પાસેથી ખંડણી લીધી ને રોહિલ્લા સરદારોને પણ હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૭૧માં તેઓ દિલ્હી ગયા ને અલ્લાહાબાદથી પાદશાહ શાહઆલમને પાછો બોલાવી ફરી તેને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. મરાઠાઓ વળી દિલ્હી ને આગ્રા મુકામે વગ ધરાવતા થયા.

માધવરાવના ગુણદોષ—માધવરાવ પેશવાને નાની ઉમરમાં ક્ષયરોગ લાગુ પડ્યો ને ઇ. સ. ૧૭૭૨માં અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉમરે તે મરી ગયો. તેના મરણથી મરાઠી રાજ્યને ઘણું નુકસાન થયું. તે બહાદુર, વિશ્વાસુ ને કદર કરનાર પેશવા હતો. તે ધણો કડક હતો. બધા સરદારો તેનાથી ડરતા. તેણે કિશ્નાઓ ને લસ્કરનો સારો બંદોબસ્ત કર્યો ને લાંચીઆ ને જીલમી અમલદારોને સજા પહોંચાડી. તેના વખતનાં કેટલાંક નવાં માણસો આગળ ઉપર મરાઠી રાજ્યમાં આગેવાની ઉપર આવ્યાં, દાખલા તરીકે મહાદજી શિંદે, અહલ્યાબાઈ, તુકોજી, નાના ફડનીસ, વગેરે. રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે જેવો પ્રામાણિક, સ્પષ્ટવક્તા ને સાદો ન્યાયાધીશ તેના વખતમાં થઈ ગયો. હરિપંત ફડકે, સખારામ બાપુ, ને ત્રંબકરાવ મામા પેટે જેવા મુત્સદ્દીઓ પણ તેજ વખતમાં થયા. પરવર્ધન કુટુંબના માણસોએ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં અનેક ભયંકર જોખમો ખેડી પોતાની માતૃભૂમિની સેવાઓ બજાવી.

પ્રશ્નો—(૧) માધવરાવ પેશવાએ મરાઠી રાજ્યને પાણીપતનાં ભયંકર પરિણામોથી કેવી રીતે બચાવ્યું ? (૨) યુવાન પેશવાની મુશ્કેલીઓ જણાવો. (૩) મરાઠાઓ ને હૈદરઅલી વચ્ચેનો સંબંધ જણાવો. (૪) માધવરાવના ગુણદોષ લખો.

રામશાસ્ત્રી અને માધવરાવ પેશવા.

મરાઠી રાજ્યના ન્યાયાસનને દીપાવનાર પ્રસિદ્ધ રામશાસ્ત્રીનાં માબાપ ઘણી નાની વયે ગુજરી ગયાં તેથી શાસ્ત્રીજી ગરીબ કાકાને ત્યાં મોટા થયા હતા. સોળ વર્ષે તે ગામના છાકરાઓ સાથે ફરવામાં ને ન્હાવામાં તેઓએ વીતાવ્યાં. પછી તેઓ સાતારાના એક મોટા સાહુકારને ત્યાં નોકર રહ્યા. તેમને એ વખતે લખતાં વાચતાં આવડતું નહિ તેથી આવી શુદ્રની નોકરી કર્યા સિવાય બીજો છૂટકો નહોતો. એક વાર એવું બન્યું કે શાસ્ત્રીજી શેઠના પગ ઉપર પાણી રેડતા હતા ત્યારે તેમની નજર શેઠના કાનની કીમતી વાળી ઉપર ગઈ.

પાણી સીધું પગ ઉપર ન પડતાં બાન્નુ ઉપર પડવા લાગ્યું. શેઠ ચમક્યા. તેણે શાસ્ત્રીજી પાસે જવાબ માંગ્યો. શાસ્ત્રીજીએ ખરી વાત કહી દીધી. શેઠ બોલ્યા:—“અરે ભાઈ, આવી હીરામેતીની વાળી તો શ્રીમંત, વિદ્વાન કે શર પુરુષનેજ શોભે; તને એવો દાગીનો શોભે નહિ.” શાસ્ત્રીજીને આ જવાબમાં મોટું રહસ્ય લાગ્યું. વીસ વર્ષ સુધી તેમને વાંચતાં કે લખતાં આવડતું નહિ ને બ્રાહ્મણ છતાં શદ્દની નોકરી કરવાનું નસીબમાં આવ્યું હતું. હવે તેમને નસીબ પલટાવવાનો વિચાર થયો. શાસ્ત્રીજી તુરતજ કાશી ગયા ને ત્યાં વ્યાકરણ-શાસ્ત્રી ભાજંભટ્ટ પાચગુડે પાસે વિદ્યા ભણ્યા. આ વિદ્વાન પાચગુડેને ત્યાં એવો રીવાજ હતો કે વિદ્યાર્થીઓમાં જે વિદ્વાનો હોય તેમને ચાંદીના થાળમાં રસોઈ પીરસવી ને ખીનઓને કેળનાં પાનમાં રસોઈ પીરસવી. ભટ્ટનો જમાઈ સાસુ પાસે ગયો. તે વિદ્વાન નહોતો પણ જમાઈ તો હતો તેથી સાસુને તેણે કહ્યું કે “મને ચાંદીના થાળમાં પીરસો.” સાસુ તો બોળવાઈ. પણ વિદ્વાન સસરા અડગ રહ્યો. જમાઈએ હવે ટેક રાખી અને એવો તો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો કે પછી તેઓ પણ રામશાસ્ત્રીના મિત્ર બન્યા. તેમનું નામ અનંતભટ્ટ હતું ને તેઓ મોટા વેદાંતી થયા. બંને પૂના પાછા આવ્યા. રામશાસ્ત્રી ન્યાયાધીશ થયા. તેમનો માસિક પગાર રૂ.૧૨૦)નો હતો. એક સવારે શાસ્ત્રીજી પેશવા માધવરાવને મળવા ગયા. પેશવા સ્નાનસંધ્યાદિ કરતો હતો. તેથી શાસ્ત્રીજીને શેઠાનું પડયું. મુલાકાત ન થતાં શાસ્ત્રીજી ઘેર પાછા ફર્યા. ખીન દિવસે પેશવાએ માફી માંગી. શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—“પેશવાઓ જાતિએ બ્રાહ્મણો છે પણ ધંધે હવે તેઓ ક્ષત્રિયો થયા છે. આવી રીતે સ્નાનસંધ્યાદિમાં જે રાજ્યનો કિંમતી વખત કાઢી નાંખશે તો કારભાર કેણુ જોશે? માટે સમય વિચારી કામ કરો.” પેશવાની સ્ત્રી રમાબાઈએ એકવાર શાસ્ત્રીજીને ઘેર વસ્ત્ર, આભરણ, વગેરેનો થાળ મોકલ્યો. શાસ્ત્રીજીએ તે પાછો વાળ્યો, આવા તો તેઓ અડગ ને પ્રામાણિક હતા. શાસ્ત્રીજી એટલાજ નિડર હતા. નારાયણરાવનું યુન થયું. રાધોબાનો ગુન્હો પકડાયો છતાં તે પેશવા થયો. શાસ્ત્રીજી એકદમ પૂના છોડી ગયા ને નાસીક જઈ રહેવા લાગ્યા. ન્યાં સુધી રાધોબા પૂનામાં પેશવાપદે હતો ત્યાં સુધી શાસ્ત્રીજીએ પૂનાનું પાણી પણ પીધું નહિ. ન્યારે સવાઈ માધવરાવ પેશવા થયો ત્યારે શાસ્ત્રીજી ફરી પૂના આવ્યા ને ન્યાયાસન દીપાવવા લાગ્યા. રાધોબાએ તેમને પૂછ્યું કે—નારાયણરાવના યુનનું પ્રાયશ્ચિત શું?” શાસ્ત્રીજી બોલ્યા. “તમારૂં માથું આપો એટલે બસ.”

શાસ્ત્રીજી સુધારક હતા. પરશુરામભાઈની બચાબાઈ નામે સાત વર્ષની કન્યા વિધવા થઈ ત્યારે તેનો પુર્નવિવાહ કરવાની તેમણે સંમતિ આપી હતી. દેવજી હોકોને પણ તેમણે નિષ્પક્ષપાત ન્યાય આપ્યો હતો. તેઓ ઇ. સ. ૧૭૮૬માં મરી ગયા.

પ્રકરણ ૮મું

નારાયણરાવ ને રાઘોબા, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૭૪.

નારાયણરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૭૩. ખુન—માધવરાવના મરણ પછી તેનો ૧૭ વર્ષનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશવા થયો ને રાઘોબા કારભાર કરવા લાગ્યો. પણ તેણે આગળની માફક પેશવાઈ માટે નિઝામ તથા હૈદર સાથે ખટપટ કરવા માંડી. તેની ખબર પડતાં તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. તેથી તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈએ મોટું કારસ્તાન કર્યું. તેણે લશ્કરના કેટલાક માણસોને પોતાના પક્ષમાં લીધા ને નારાયણરાવને કેદ કરી રાઘોબાને મુખ્ય કારભારી બનાવવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. પણ લશ્કરના મુખીઓએ નારાયણરાવને મારવાનો હુકમ કર્યો. તેથી કેટલાક સિપાઈઓ ગણપતિજીતસવને છેલ્લે દિવસે શનવારવાડામાં દાખલ થયા, પેશવાને પકડ્યો ને રાઘોબાની હાજરીમાં તેને મારી નાંખ્યો, ઇ. સ. ૧૭૭૩.

રાઘોબા પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૭૩-૭૪—નારાયણરાવનું ખુન થયા કેડે કેટલીક ખટપટ પછી રાઘોબા પોતે પેશવા થયો; પણ નાના ફડતીસ, અંબકરાવ મામા, હરિપંત ફડકે ને સખારામ બાપુ જેવા મુત્સદ્દીઓને ખબર પડી કે મહુમ પેશવા નારાયણરાવની સ્ત્રી ગર્ભવતી છે એટલે રાઘોબા કર્ણાટકમાં હતો તેનો લાભ લઈ તેમણે રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથમાં લીધું. રાઘોબા ખીકણ હતો. તેણે કાસગાંવ આગળ કારભારીઓના લશ્કરને હરાવ્યું તો પણ તે ઉત્તર તરફ ભાગી ગયો ને ક્યાંયથી મદદ ન મળી એટલે અંગ્રેજો સાથે તેણે સુરત મુકામે કરાર કર્યો.

પ્રશ્નો—(૧) રાઘોબાએ નારાયણરાવનું ખુન શા માટે ને કેવી રીતે કર્યું ? (૨) રાઘોબાની પેશવાઈ વિષે જે જાણતા હો તે લખો.

પ્રકરણ ૯મું

સવાઈ માધવરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૯૫.

મરાઠાઓની પૂર્ણ કળા.

સવાઈ માધવરાવ ને બારલાઈનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૮૩.—નારાયણરાવની વિધવા ગંગાબાઈએ ઇ. સ. ૧૭૭૪માં પુરંદરના

કિલ્લામાં સવાઈ માધવરાવને જન્મ આપ્યો. રાધોબા એ વખતે ધણી ખટખટ કરતો હતો તેથી રાજ્યતંત્ર નાના ફઝનીસ ને તેના પક્ષકારોના હાથમાં આવ્યું. આ કારભાર બારબાઈનો કારભાર કહેવાય છે. રઘુનાથરાવે અંગ્રેજોની મદદ લઈ પૂનાની સરકાર સામે વિગ્રહ કર્યો. એ વિગ્રહ પહેલો મરાઠી વિગ્રહ કહેવાય છે. તે સાલબાઈના તહથી પૂરો થયો. તેની વીગત આપણે આગળ ઉપર તપાસશું પણ તેમાં એકંદર મરાઠાઓ ફાવ્યા. અંગ્રેજો સિવાય નાનાએ બીજા શત્રુઓને પણ હંકાર્યા. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં રાધોબા મરી ગયો તેથી નાનાને તે દિશાથી બધી મુઝવણ મટી ગઈ.

નાના ફઝનીસ—નાના ફઝનીસનું નામ બાળાજી જનાર્દન ભાનુ હતું ને તેના કુટુંબને બાળાજી પેશવાના કુટુંબ સાથે ધણો જુનો પરિચય હતો. કર્ણાટકની ને પણીપતની સવારીઓમાં તે હાજર હતો પણ લશ્કરી નોકરી તેને ગમતી નહિ. ઇ. સ. ૧૭૬૩માં માધવરાવ પેશવાએ વંશપરંપરા ચાલતી આવતી ફઝનીસી તેને આપી. તે પેશવાને નાનાનો પૂરો ભરોસો હતો. તેના મરણ વખતે નાના ધણી લાગવગવાળો મુત્સદ્દી ગણાતો. નારાયણરાવના વખતમાં ને ત્યાર પછી પણ એ લાગવગ તેણે જાળવી રાખી ને સવાઈ માધવરાવના જન્મથી તે ઠેક ઇ. સ. ૧૮૦૦માં પોતાના મરણ સુધી મરાઠાઓનું આખું તંત્ર નાનાના હાથમાં જ રહ્યું.

નાનાનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૮૩-૮૫:—નાનાએ રાજ્યદ્રોહી માણસોને ને રાજ્યના બહારના શત્રુઓને સખ્ત દાખ્યા. મહૈસુરના ટિપુ સુલતાન ઉપર તેણે ઇ. સ. ૧૭૮૫માં લશ્કર મોકલ્યું ને કેટલોક મુલક તામે કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૦માં બ્યારે અંગ્રેજોએ ત્રાંજે મહૈસુર વિગ્રહ જાહેર કર્યો ત્યારે પણ નાનાએ કંપનિ સાથે રહી ટિપુ સામે લડાઈ કરી, ઇ. સ. ૧૭૯૦-૯૩. ઇ. સ. ૧૭૯૫માં નાનાએ બધા મરાઠા સરદારોને ભગવા જંડા નીચે છેલ્લી વાર એકઠા કરી નિજામ ઉપર ચડાઈ કરી ને તેને ખડાની લડાઈમાં સખ્ત હાર ખવડાવી. નિજામે આ વખતે મરાઠાઓને ૩. ૩ કરોડનો હંડ ભર્યો ને ધણો મુલક આપ્યો. હવે નાના ધણો જોરાવર રાજ્યપુરુષ થયો પણ પેશવાના મરણથી તેની સ્થિતિ ધણી કંફોડી થઈ. એ વિષય આપણે આવતા પ્રકરણમાં જોઈશું.

મહાદજી શિંદે—રાણેજી શિંદેના બધા પુત્રો ઉત્તર હિંદની સવારીમાં ખપી ગયા; માત્ર મહાદજી શિંદેજી પાણીપતના મેદાન ઉપરથી લંગડો થઈ નાશી છૂટ્યો. રાધેબા તેની વિરુદ્ધ હતો પણ બ્યારે માધવરાવ પેશવા કાકાથી સ્વતંત્ર થયો ત્યારે તેણે મહાદજીને આપીકી જાગીરો આપી. ઉત્તર હિંદની સવારીમાં તેણે સાંઝ કામ કરી બતાવ્યું. બ્યારે અંગ્રેજોએ મરાઠાઓ સામે લડાઈ જાહેર કરી ને તેઓ તલેગાંવ પાસે હારી ગયા ત્યારે મહાદજી વચમાં પડ્યો ને સાલખાઈની સંધિ વખતે પણ તેણે અંગ્રેજો તરફ સારો ભાવ બતાવ્યો. અંગ્રેજોએ આ સદ્ભાવ બદલ તેને ભરચું પરગણું આપ્યું ને શાહઆલમ પાદશાહ સાથે તેને ફાવે તેમ વર્તવા દીધું, ઇ. સ. ૧૭૮૨. મહાદજીએ હવે ઉત્તર હિંદમાં જળરસ્ત વગ સ્થાપવા નિશ્ચય કર્યો. તેણે દયાઈ ને પેરો નામના ફ્રેંચ અમલદારોને મોટાં મોટાં પરગણાંઓનું મહેસુલ માંડી આપી યુરોપિયન ઢબ મુજબ તાલીમ પામેલું લશ્કર તૈયાર કર્યું. એ લશ્કર વડે તેણે શાહઆલમ પાસે પોતાની વગ સ્થાપી. પાદશાહે પેશવાને વકિલ-ઈ-મુતાલિક ને શિંદેને નાઈબ વકીલ બનાવ્યા, દિલ્હી તથા આગ્રા આખ્યાં, ને ગોવધ સામે ફરમાન કાઢી આપ્યું, ઇ. સ. ૧૭૮૪. ગુલામ કાદિર નામના રોહિલા સરદારે શાહઆલમની આંખો ફેાડી નાંખી મરાઠાઓને હાંકી કાઢ્યા પણ મહાદજીએ તેનું વેર લીધું ને ફરી મરાઠાઓ દિલ્હી મુકામે રાજ્યકર્તા થયા, ઇ. સ. ૧૭૮૯-૯૦. ઇ. સ. ૧૭૯૦માં મહાદજીએ જયપુર ને જોધપુરના રાજાઓને પણ હરાવ્યા. મહાદજી હવે ધણો જોરાવર સરદાર થયો. નાનાને એમ લાગ્યું કે શિંદે ઉત્તરમાં સ્વતંત્ર થવા માંગે છે. મહાદજીને નાનાનો ખટપટી સ્વભાવ ગમતો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૯૨માં તે પૂર દમદમાટ સાથે પૂના આવ્યો ને ભરદરખારમાં પાદશાહે આપેલા ખીતાબો પેશવાને સુપ્રત કર્યા. યુવાન પેશવા ધણો અંજાઈ ગયો, પણ તેણે જણાવ્યું કે “નાના તેનો જમણો, ને શિંદે તેનો ડાબો, હાથ છે ને બંને રાજ્યના સ્તંભરૂપ છે.” મરાઠાઓના કમનસીમે શિંદે ઇ. સ. ૧૭૯૪માં મરી ગયો.

મહાદજી, બાળાજી ને માધવરાવ પેશવાઓને પગલે ચાલનારો રાજ-પુરુષ હતો. તે બહાદુર સિપાઈને ચાલાક સરદાર હતો. રાજનીતિમાં પંથુ તે નિપુણ હતો. પણ નાણાની જ્યવસ્થા કરતાં તેને આવડતી નહિ. નાના તેનું મન બરાબર સમજી શકતો નહિ તેથી બંનેની વચ્ચે ગેરસમજાતી ઉત્પન્ન થઈ હતી.

અહલ્યાબાઈ—મલ્હારરાવ હોલકર ૭૨ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૭૬૫ માં મરી ગયો. તેનો પુત્ર ખંડેરાવ ઇ. સ. ૧૭૫૪માં કુંભેરના ઘેરામાં માર્યો ગયો હતો તેથી ખંડેરાવની વિધવા અહલ્યાબાઈ પુત્ર માલેરાવને નામે રાજ્ય કરવા લાગી. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં માલેરાવ પણ મરી ગયો તેથી અહલ્યાબાઈ એ તુકોજી નામના સરદારને દત્તક લીધો. તુકોજી લક્કરી વ્યવસ્થા જોતો; અહલ્યાબાઈ મુલકી વ્યવસ્થા જોતી. તે સાધ્વી સ્ત્રી ધણીજ બાહોશ, પવિત્ર, ને નિપુણ હતી. તેણે તમામ હિંદુ જાતનાં સ્થળોએ દાનો આપ્યાં, ભીક્ષો જેવા અનાડી લોકોને સુધાર્યા ને ઈંદોરને એક સુંદર શહેર બનાવ્યું. વિધવા ને મરાઠા છતાં તે સતી સ્ત્રી બર દરબારમાં ખુલ્લે મોઢે બેસી ન્યાય આપતી. હિંદુસ્તાનના તમામ રાજ્યકર્તાઓ, હિંદુ કે મુસલમાન, તેને દેવી તરીકે માન આપતા ને હજી પણ તે એટલીજ પૂજ્ય છે. તેના જેવી રાજ્યતંત્ર ચલાવવાવાળી બાઈ દુનિયાના ઇતિહાસમાં પણ મળી શકશે નહિ. તે ઇ. સ. ૧૭૮૫માં મરી ગઈ.

તુકોજી હોલકર પણ ઇ. સ. ૧૭૮૭માં મરી ગયો.

સવાઈ માધવરાવ પેશવાનું મરણ:—નાના ફઝનીસ પેશવાની કેળવણી માટે ધણી મહેનત લેતો પણ પેશવાને નાનાનો અંકુશ જરા પણ ગમતો નહિ. તેનામાં હજી ધણી છોકરમત હતી. વળી તે પોતાના કુટુંબના શત્રુ રાધોબાના પુત્ર બાજીરાવનો મિત્ર બન્યો હતો. એક વાર પેશવા રાજમહેલની અગાસી પરથી નીચે પડી ગયો ને ત્રણ દિવસ પછી મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૮૫.

આવી રીતે ટૂંક મુદ્દતમાં મરાઠી રાજ્યની જાણીતી વ્યક્તિઓ ચાલી ગઈ તે તેનું દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય.

પ્રશ્નો—(૧) નાના ફડનીસનો કારભાર વર્ણવો. (૨) મહાદ્વજ શિંદેએ ઉત્તર હિંદમાં શું કર્યું? (૩) નાના ને શિંદે વચ્ચેની હરિકાઈ વિષે તમે શું જાણો છો? (૪) સવાઈ માધવરાવ પેશવા ચોખ્ખ પેશવા હતો? (૫) અહલ્યાબાઈની ચોખ્ખતા જણાવો. (૬) ઇ. સ. ૧૭૯૫માં મરાઠાઓની રાજકીય સ્થિતિ જણાવો.

પ્રકરણ ૧૦મું

છેલ્લો પેશવા બીજો બાહુરાવ.

મરાઠાઓનો વિનાશ, ઇ. સ. ૧૭૯૬-૧૮૧૮.

બીજો બાહુરાવ પેશવા—સવાઈ માધવરાવના અકાળ મરણ રથોબાનો પુત્ર બાહુરાવ ૨૧ વર્ષની ઉંમરે પેશવા થયો. બાહુરાવ મોટો પંડિત હતો. તે બ્રાહ્મણોને ધણું દાન આપતો. લડવાનાં હથિયારોનો ઉપયોગ કરતાં પણ તે સાફ જાણતો. તેની બોલી મીઠી હતી. પણ તે લંપટ, બીકણ ને ધણો ખટપટી હતો. તે દુર્ગુણોથી તેણે પેશવાઈ ને સાથે રાખ્ય, એમ બંને ખોયાં.

નાના ફડનીસનું મરણ;

તેના ગુણદોષ—નાના ફડનીસને ગમે તેમ પણ કુલ સત્તા જોઈતી હતી. બાહુરાવનો તો તે કદો દુશ્મન હતો. મહાદ્વજ શિંદેના ભત્રીજા દૌલતરાવે બાહુરાવ ને નાના વચ્ચે ખટપટ ઉભી કરી. પરિણામે નાનો કેદ થયો, ઇ. સ. ૧૭૯૭. થોડા વખત

બીજો બાહુરાવ પેશવા પછી તે છૂટો થઈ શક્યો પણ ઇ. સ. ૧૮૦૦માં તે મરી ગયો. તેના મરણથી મરાઠી સત્તાને મોટી ખોટ પડી.

નાના ફડનીસ હિસાબી કામકાજમાં ધણો એકો હતો. તેનું જીવન બહુજ નિયમિત હતું. કારભાર કરવામાં તે બહુ નિપુણ હતો. કોઈ પણ ક્ષીણી બાબત તેના ખ્યાલ બહાર જઈ શકતી નહિ. તે રાજ્યખટપટમાં પણ ધણો ચતુર હતો. મુંઝવણને વખતે તે ગમે તે ઉપાય શોધી કાઢતો. તે અંગ્રેજોને પૂનાની ખટપટમાં વચ્ચે આવવા દેતો નહિ. પણ નાના સ્વભાવે તીખો, ખીકણ, સત્તાનો લોભી, ખીલતા નવજીવાનોનો અદેખો ને પૈસાનો ધણો લાલચુ હતો. આ કારણોથી ધડપણમાં તેને અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી. છતાં તેના મરણથી મરાઠી સત્તાનો એકદમ નાશ થયો તેટલું તો શંકા વિના કહી શકાય.

નાના ફડનીસ

બાજીરાવ પેશવા ને વસઈનો કરાર, ઇ. સ. ૧૮૦૦-૧૮૦૨- તુકેજીહોળકરના મરણ પછી તેના પુત્રોમાંથી જશવંતરાવ સત્તા ઉપર આવ્યો. તેને ને બાજીરાવને બનતું નહોતું. વળી પેશવા હોળકરની ને શિંદેની પરસ્પરની તકરારોમાં માથું મારતો. જશવંતરાવે શિંદેના લશ્કરને ઈંદોર પાસે ને પૂના પાસે દૌલતરાવને પોતાને હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજીરાવ નાસી ગયો. જશવંતે રાધોબાના દત્તક અમૃતરાવના પુત્રને પેશવાઈ આપી. તેથી બાજીરાવે ઇ. સ. ૧૮૦૨ના છેલ્લા દિવસે વસઈ જઈ અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યો ને તેમની મદદથી પૂના આવી પાછી પેશવાઈ મેળવી.

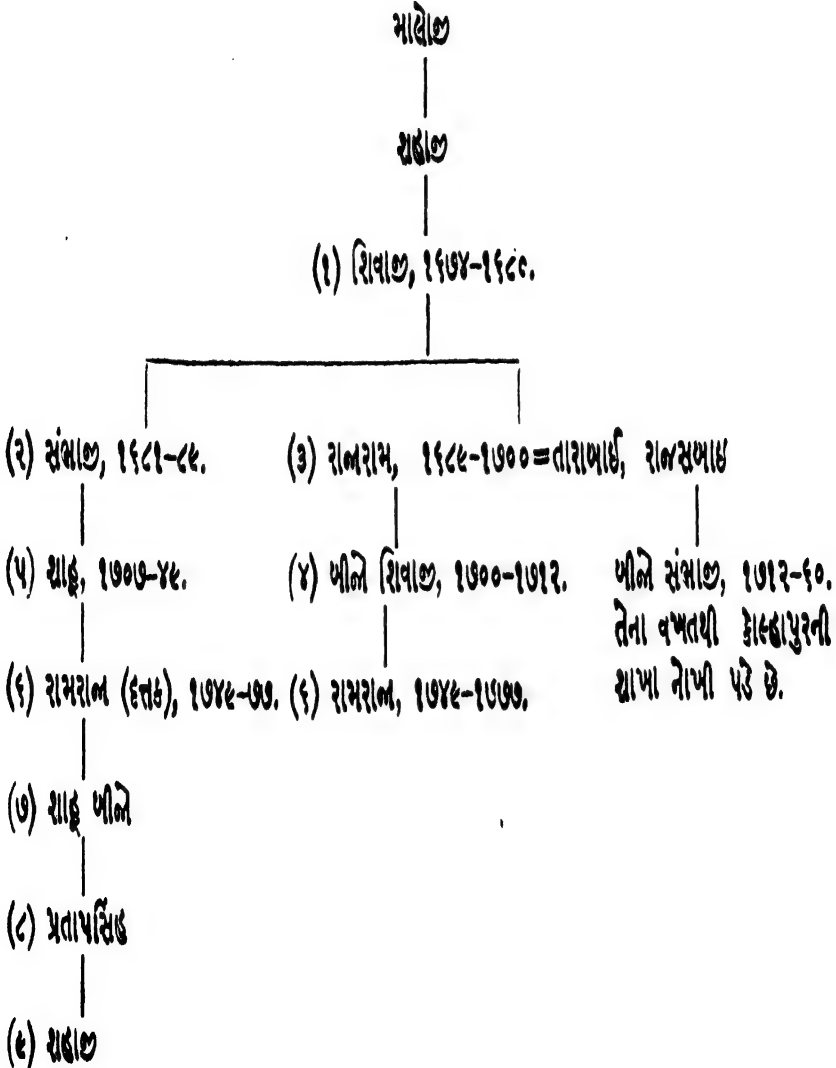
બાજીરાવ-૧૮૦૩-૧૮૧૮:— પેશવાઈ મળ્યા પછી બાજીરાવ અંગ્રેજોનો આશ્રિત થયો. બીજા અને ત્રાજા મરાઠી વિગ્રહોમાં દૌલતરાવ સિંધિઆ, રઘૂજી

ભોંસલે ને જશવંતરાવ હોળકર હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૮૦૩-૪. પિંઢારાઓ સામેના વિગ્રહમાં પેશવા, અપ્પા સાહેબ ભોંસલે ને મલ્હારરાવ હોલકર અંગ્રેજો સામા થયા ને હારી ગયા. પેશવા પદબ્રષ્ટ થયો, ઇ. સ. ૧૮૧૮. મહારાષ્ટ્ર અંગ્રેજ મુલક બન્યો. સાતારાના રાજાને ઇ. સ. ૧૮૪૮માં પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. કોલ્હાપુરનું રાજ્ય હજી કાયમ છે. આ બાબતો આગળ ઉપર વધારે વીગતવાર જણાઈ આવશે.

મરાઠાઓની સત્તા ઉપર કેટલાક વિચારો:—મરાઠાઓનું મહારાષ્ટ્રનું રાજ્યતંત્ર સાંઈ હતું પણ તેઓ ઉત્તરમાં ને દક્ષિણ હિંદના ખીજા ભાગોમાં રાજાપ્રજાઓની પ્રાપ્તિ મેળવી શક્યા નહિ. યુદ્ધકળામાં તેઓ અંગ્રેજો કરતાં ઉતરતા હતા તેથી તેમની સામે તેઓ હારી ગયા. મરાઠી રાજ્યકર્તાઓ જીલમી નહોતા. તેઓ ધર્મની બાબતમાં જરા પણ ઉપદ્રવ કરતા નહિ. તેમના વખતમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસને સાંઈ ઉત્તેજન મળ્યું. પણ તેમણે કેળવણી, રસ્તાઓ, વિજ્ઞાન, વેપાર, બૂગોળ, વિગેરે વિષયો ઉપર જોઈતું લક્ષ આપ્યું નહિ. મરાઠાઓમાં બ્રાહ્મણ, મરાઠા, કોંકણસ્થ, દેશસ્થ, વગેરે વચ્ચે ધણી હરીફાઈ ચાલતી.

પ્રશ્નો:—(૧) માધવરાવ નારાયણના મરણ પછી પેશવાઈ માટે શી ખટપટ થઈ ? (૨) બાજીરાવ ખીજના ગુણદોષ જણાવો. તેણે પેશવાઈ કેવી રીતે ખોઈ ? (૩) નાનાની યોગ્યતા લખો. (૪) વસંદના કોલકરારો કયા સંજોગોમાં થયા ?

(૧) શિવાજીનો વંશ

(૨) પેશવાનું કુટુંબ

(૧) બાળાજી વિશ્વનાથ, ૧૭૧૪-૧૭૨૦.

(૨) બાજરાવ, ૧૭૨૦-૧૭૪૦.

ચિમાજી આપ્પા

સદાશિવરાવ ભાઈ

(૩) બાળાજી બાજરાવ, ૧૭૪૦-૧૭૬૧.

(૬) રઘુનાથરાવ, ૧૭૭૩-૭૪ = આનંદીબાઈ,

વિશ્વાસરાવ, મૃત્યુ,
૧૭૬૧.

(૪) માધવરાવ,
૧૭૬૧-૭૨.

(૫) નારાયણરાવ,
૧૭૭૨-૭૩.

અમૃતરાવ

(૯) ખીલો બાજરાવ,
૧૭૯૬-૧૮૧૮.

(૮) ચિમાજી,
૧૭૫૫-૬૬.

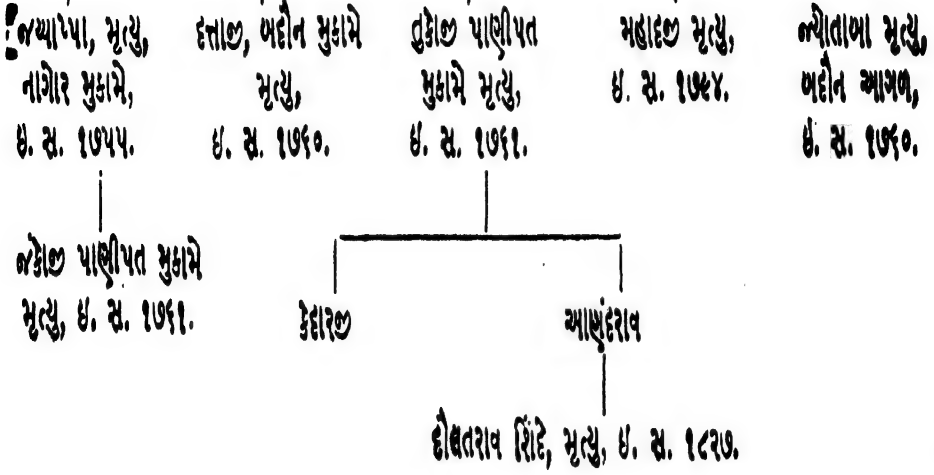
પાણીપત હપર.

(૭) સવાઈ માધવરાવ, ૧૭૭૪-૮૫.

ધોંડુપંત બેડે નાનાસાહેબ

(૩) શિંદે કુટુંબ

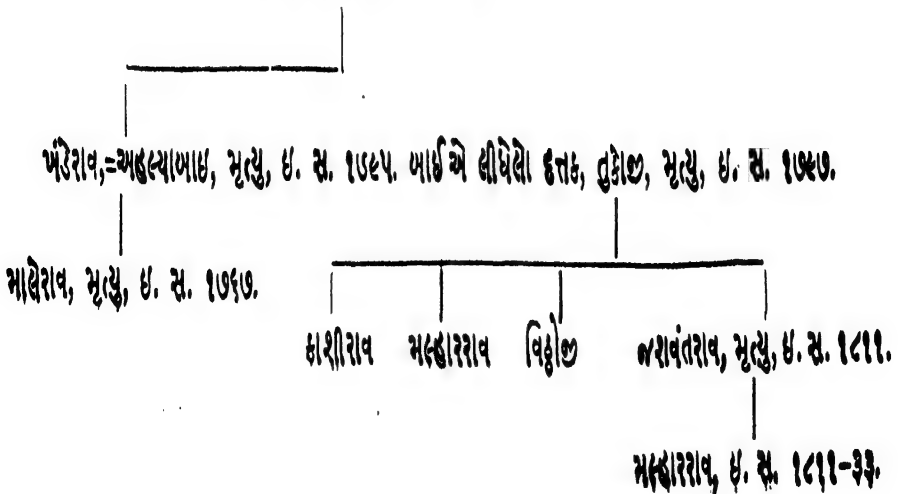
(૧) રાણોજી મૃત્યુ, ૧૭૫૦.

૬૬

(૪) હોળકર કુટુંબ

મહારાવ, ઇ. સ. ૧૬૮૩-૧૭૬૫.

(૫) ગાયકવાડનું કુટુંબ, ફક્ત રાજ્યકર્તાઓ અહીં જણાવ્યા છે.

નંદાજી

કેરોજી

દમાજી, રામચંદ્ર બહાદુર, મૃત્યુ, ૧૭૨૧.

દત્તક (ભત્રીજો) પિલાજી, ૧૭૨૧-૩૨.

દમાજી, ૧૭૩૨-૬૭.

પતાપરાવ

ગોવિંદરાવ, ૧૭૬૮-૭૧. સયાજીરાવ, ૧૭૭૧-૭૮. ફત્તેહસિંહ, ૧૭૭૮-૮૬. માનાજી, ૧૭૮૬-૯૩.
૧૭૯૩-૧૮૦૦.

કાજી

ગખાજી

આણંદરાવ, ૧૮૦૦-૧૬. ફત્તેહસિંહ, ૧૮૦૬-૧૮. સયાજીરાવ, ૧૮૧૬-૪૭.

ભિખાજી

કાશીરાવ

ગણપતરાવ, ૧૮૪૭-૫૬. ખેરેરાવ, ૧૮૫૬-૭૦. જીદહારરાવ, ૧૮૭૦-૭૫.

ગોપાળરાવ જિજ્ઞે મહારાજ
સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

ગોપાળરાવ (દત્તક) જિજ્ઞે વર્તમાન
મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

વિભાગ ૭મો

યૂરોપિઅન વેપારીઓ

પ્રકરણ ૧૬

યૂરોપ ને હિંદ વચ્ચેનો વેપાર.

વેપારના માર્ગો, વેપારીઓ, ને વેપારની ચીજો—યૂરોપ ને હિંદ વચ્ચે ઘણા ગુના વખતથી ધમધોઝાર વેપાર ચાલતો. વેપારીઓ પોતાનો માલ દરિયા વાટે ઇજિપ્ત મોકલતા અથવા કંદહાર ને બગદાદ થઈ સિરિઆ મોકલતા. ત્યાંથી માલ ઇટલિ જતો ને ઇટલિ થઈ આખા યૂરોપમાં વહેંચાઈ જતો. કોઈ વાર હિંદનો માલ અફઘાનીસ્તાન ને ઉત્તર ઇરાનની વાટે કેસ્પિઅન સમુદ્ર ઉપર જતો ને ત્યાંથી તુર્કિસ્તાન અથવા રશિઆ ને જર્મનીના વેપારીઓ મારફત આખા યૂરોપમાં જતો. આ વેપાર હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતીઓ, પંજાબીઓ, ખત્રીઓ ને મદ્રાસના ચેટ્ટીઓ મુખ્યત્વે કરતા. માલ હિંદની બહાર લઈ જવામાં અરબો ને મૂરો મુખ્ય વેપારીઓ હતા. વેપારની ચીજોમાં આપણે ત્યાંથી ગરમ મસાલો, કાપડ, વગેરે દેશાવર ચડતાં ને દેશાવરથી આપણે ત્યાં સોનું, રૂપું, વગેરે આવતાં. દેવલબંદર (સિંધમાં), માંડવી, પોરબંદર, દીવ, ઘોઘા, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, વસઈ, દમણ, ગોવા, ચૌલ, ડામોલ, ભાતકુલ, કોચીન, કાલિકટ, સાતગાંવ, એ મુખ્ય બંદરો હતાં.

પ્રશ્નો—(૧) યૂરોપ ને હિંદ વચ્ચેના વેપારના માર્ગો જણાવો. (૨) કયા લોકો આ વેપાર કરતા ? (૩) એ વેપારની મુખ્ય ચીજો જણાવો.

પ્રકરણ ૨નું

ફિરંગીઓ અથવા પોર્ચુગીઝો

હિં માટે પરબારો જળમાર્ગ—ઇ. સ. ૧૪૫૩માં તુર્કીએ કૉન્સ્ટંટિનોપલ હાથ કર્યું એટલે હિંદનો વેપાર મુસલમાનોના હાથમાં ગયો. આ કારણથી યૂરોપનાં રાજ્યો તરફથી હિંદ માટે પરબારો જળમાર્ગ શોધવાની

ખટપટો થયા માંડી. પોર્ચુગલના લોકોએ આ બાબતમાં પહેલ કરી. ઇ. સ. ૧૪૮૬-૮૭માં બાર્થો લોમ્બુ દીઆસ કેપ ઓફ ગુડ હોપની આ પાર આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૨માં કોલંબસ હિંદ આવવા ઉપડ્યો પણ અમેરિકા ગયો. ઇ. સ. ૧૪૯૮ના મે માસમાં વાસ્કો દ ગામા કાલિકટ આવ્યો. આવી રીતે હિંદનો વેપાર જળમાર્ગે પરબારો યુરોપ માટે ખુલ્લો થયો.

હિંદમાં ફિરંગી સત્તા—કાલિકટના સમુદ્રરાય-ઝામોરિન-રાજાએ વાસ્કો દ ગામાને પહેલાં વેપાર માટે અનુકૂળતા કરી આપી પણ પાછળથી બંને વચ્ચે લડાઈઓ થઈ. ફિરંગીઓએ કોચીન, કાલિકટ, કંનનોર, વગેરે સ્થળોએ કોઠીઓ નાંખી. આટમેદા નામના ગવર્નરે આફ્રિકા ને લંકામાં પણ ફિરંગી વગ જમાવી ને દીવ જીત્યું, ઇ. સ. ૧૫૦૫-૯. તેના પછી આંકુફાંસો દે આલ્બુકર્ક ગવર્નર થયો, ઇ. સ. ૧૫૦૯-૧૫. તેણે ગોવા, મલાક્કા, ઑર્મઝ, વગેરે જીતી લીધાં ને હિંદીઓને ખ્રિસ્ત બનાવી તથા તેમનાં ને ફિરંગીઓનાં લગ્ન કરાવી, કિલ્લાઓ બાંધી, ને લશ્કર કેળવી ફિરંગીઓને હિંદમાં રાજ્યકર્તાઓ કર્યા. આલ્બુકર્ક પછી ફિરંગી-ઓએ હિંદના બધા કિનારાઓ ઉપર ને ઠેઠ ચીન ને જાપાનમાં પણ પોતાનો વેપાર ફેલાવ્યો. પણ વલંદા-ડચ-લોકો સ્વતંત્ર થયા ત્યારે તેમનો વેપાર વધવા લાગ્યો ને ફિરંગીઓ નબળા થઈ ગયા. વળી સ્પેઈને પોર્ચુગલ દેશ જીત્યો એટલે ફિરંગીઓ પરતંત્ર થતાં નબળા પડ્યા. ફિરંગીઓ હિંદીઓને પરાણે પોતાના ધર્મમાં ભેળવતા તે તેમની મોટી ભૂલ હતી. એ કારણથી તેમણે પોતાની સત્તા ખોઈ. તો પણ તેમની સત્તાની કેટલીક યાદગીરીઓ હજી પણ રહી ગઈ છે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક યુરોપીય શબ્દો તેમણે દાખલ કર્યા છે. તેઓ મોગલ દરબારમાં સારી લાગવત ધરાવતા ને કેટલાક શાહઝાદાઓને તેઓ કેળવણી પણ આપતા. તેમણે આપણા દેશમાં પરદેશી ફળપ્રલ દાખલ કર્યાં. હજી પણ દીવ, દમણ ને ગોવામાં તેમનું રાજ્ય છે.

પ્રશ્નો—(૧) ફિરંગી સત્તા સ્થાપનાર કોઈ પણ એ અમલદારોને કારભાર વર્ણવો. (૨) ફિરંગીઓ કેમ હારી ગયા ?

પ્રકરણ ૩જું બીજા યૂરોપિઅન વેપારીઓ

વલંદાઓએ હિંદમાં મદ્રાસ પાસે પુલિકટ, નેગાપટ્ટમ, ચિનસુરા, સુરત, ભરૂચ, ને કોચીન મુકામે કોડીઓ નાંખી હતી પણ તેઓ રાજ્યકર્તા થઈ શક્યા નહિ. અંગ્રેજોએ તેમની બધી કોડીઓ સર કરી. ડેઇનોએ ત્રાંકીઆર ને સિરામપોર મુકામે કોડીઓ કરી હતી. તેમને પણ અંગ્રેજોએ હિંદમાંથી કાઢી મૂક્યા. ડેઇનો ને વલંદાઓ પછી ફ્રેંચો આવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૭૪માં માર્તિને પોંદિચેરિ વસાવ્યું. ઇ. સ. ૧૬૭૩માં ચંદ્રનગરમાં પણ ફ્રેંચ કોડી પડી. તે સિવાય સુરત, ભરૂચ, વગેરે જગ્યાઓએ તેમની કોડીઓ તો હતીજ. તેમણે ઇ. સ. ૧૭૨૫માં માહે ને ઇ. સ. ૧૭૩૯માં કારિકલ પણ વસાવ્યાં. માર્તિન પછી દૂમા ગવર્નર થયો. તેણે ફ્રેંચ ઈજ્જત વધારી, ઇ. સ. ૧૭૩૫-૪૧. તેના વખતમાં ફ્રેંચો કર્ણાટકના નવાબના દોસ્તો થયા.

અંગ્રેજો—અંગ્રેજો પણ હિંદ સાથે પરઆરો વેપાર કરવા ધણા ઇતેજાર હતા. ઇ. સ. ૧૬૦૦ના ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખે રાણી ઇલિઝબેથે કેટલાએક વેપારીઓના મંડળને હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાનો સુવાંગ હક્ક આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૧૧માં તેઓએ મસુલિપટ્ટમમાં ને ઇ. સ. ૧૬૧૨માં સુરતમાં, કોડીઓ નાંખી. ઇ. સ. ૧૬૨૩માં આંખોયનાના વલંદાઓએ કેટલાએક અંગ્રેજોની કતલ કરી તેથી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની—અથવા અંગ્રેજ વેપારીઓના મંડળ—નું મન હિંદના વેપાર તરફ વળ્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૯માં અંગ્રેજોએ ચંદ્રગિરિના રાજ પાસેથી મદ્રાસ અથવા ફોર્ટ સેઇન્ટ જ્યોર્જ પટ્ટા ઉપર લીધું. બંગાળામાં પણ તેમને વેપાર કરવાના હક્કો મળ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬માં બીજા ચાર્લ્સ રાજ્યએ પોતાની રાણીને કરીઆવરમાં મળેલો સુંબઘનો ટાપુ કંપનિને વાર્ષિક દસ પૌંડના ભાડા પેટે આપ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૦માં કલકત્તા અથવા ફોર્ટ વિલિઅમ વસ્યું.

પ્રશ્નો:—(૧) અંગ્રેજોના વેપારની પ્રગતિ જણાવો. (૨) અંગ્રેજ કંપનિના કારભારની હકીકત આપો.

પ્રકરણ ૪થું

અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિ.

કંપનિની સત્તાઓ:—ઇ. સ. ૧૬૦૦માં રાણી ઇલિઝબેથે કંપનિને પહેલો પટ્ટો અથવા ચાર્ટર કરી આપ્યો. તે પટ્ટો ઇલિઝબેથ પછીના રાજ્યકર્તાઓ વારંવાર નવેસર કરી આપતા. આ પટ્ટાઓથી કંપનિને લશ્કર ફેળવવાની, ન્યાય આપવાની, લડાઈ જાહેર કરવાની, હિંદના રાજાઓ સાથે કરારો કરવાની, સિલ્કાઓ પાડવાની ને કિલ્લાઓ બાંધવાની સત્તાઓ ધીમે ધીમે મળી. આજ વખત દરમ્યાન કંપનિ હિંદના જુદા જુદા રાજ્યકર્તાઓ તરફથી પણ હક્કો મેળવતી હતી. હિંદમાં કંપનિનો વહિવટ કારકુનો, જુનિઅર ફેક્ટરો, સિનિઅર ફેક્ટરો ને વેપારીઓ મારફત ચાલતો. ઈસ્ટમાં આ વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા બે સંસ્થાઓ હતી; મોટી પ્રોપ્રિએટરોની કોર્ટ ને નાની રજ ડાયરેક્ટરોની કોર્ટ. પહેલી સંસ્થા વહિવટ ઉપર માત્ર સામાન્ય દેખરેખ રાખતી. પણ ચોવીસ ડાયરેક્ટરો દરેક બાબત ઝીણવટથી જોતા ને કંપનિનો હિસાબ વહિવટ કરતા.

પ્રશ્ન:—અંગ્રેજ કંપનિની કેટલી ને કેવી સત્તાઓ હતી ?

પ્રકરણ ૫મું

કર્ણાટકમાં ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો વચ્ચે હરીફાઈ,

ઇ. સ. ૧૭૪૪-૬૩.

પહેલો કર્ણાટક વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૪૬-૪૮:—કર્ણાટક પ્રાંત મોગલોએ બિજાપુર તથા ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો પાસેથી જીતી લીધો હતો ને તેના વહિવટ ઉપર દક્ષિણનો સુબેદાર એક નવાબ નીમતો. અર્કાટ આ નવાબની રાજધાની હતું. કર્ણાટક પ્રાંતમાં ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો નવાબની પરવાનગીથી વેપાર કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૪૪માં યૂરોપમાં ઑસ્ટ્રિયાની ગાદી માટે વિગ્રહ શરૂ થયો. તેમાં અંગ્રેજો ફ્રેંચો સાથે હતા તેથી લાખુર્દોને નામના ફ્રેંચ દરિઆઈ કાફલાના અમલદારે અંગ્રેજ સંસ્થાન મદ્રાસ જીત્યું, ઇ. સ. ૧૭૪૬. અંગ્રેજોએ તે બદલ રૂ. ૪૪ લાખ ફ્રેંચોને આપવા માંડ્યા પણ ફ્રેંચ ગવર્નર દૂધેએ મદ્રાસ પાછું ન આપ્યું. કર્ણાટકના નવાબ અન્વરહોને

મદ્રાસ પાહું માગ્યું. દૂધેએ તે માંગણી પણ સ્વીકારી નહિ. તેથી નવાળે દૂધે સામે એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું. પણ ફ્રેંચોએ તે લશ્કરને સાનથોમે અથવા માઇલાપોર પાસે ધણી સહેલાઈથી હરાવ્યું, ઇ. સ. ૧૭૪૬. ઇ. સ. ૧૭૪૮માં યુરોપમાં એલાસાપેટલ પાસે લડાઈનું સમાધાન થયું એટલે હિંદમાં પણ લડાઈ બંધ થઈ.

દૂધે:—પહેલા કર્ણાટક વિગ્રહમાં ફ્રેંચ ગવર્નર દૂધે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૨૬માં હિંદમાં આવ્યો હતો ને ચંદ્રનગરમાં મુખ્ય અમલદાર તરીકે થોડી વાર રહ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૪૧માં તે પોંદિચેરીના ગવર્નર થયો. સાનથોમેના યુદ્ધમાં તેણે જોયું કે એક તાલીમ પામેલું લશ્કર ખીનકેળવાએલા મોટા લશ્કરને સહેલાઈથી હરાવી શકે છે ને હિંદીઓ પણ આવી તાલીમ ધણી સારી રીતે લઈ શકે છે. હવે તેણે હિંદીઓનું એક લશ્કર ઉભું કરવા માંડ્યું. વળી તેણે જોયું કે દક્ષિણ હિંદનાં જુદાં જુદાં રાજ્યો નબળાં થઈ ગયાં હતાં ને તેમાંના કોઇને મદદ કરવાથી ફ્રેંચોની સત્તા હિંદમાં

દૂધે

ધણી વધી પડશે. દૂધેની સ્ત્રી પણ તેના જોવીજ બાહોશ હતી. દૂધે મોટે મુત્સદ્દી હતો પણ તેને લડતાં આવડતું નહિ. તેણે પોતાના દેશ માટે નાણું, વખત, બુદ્ધિ ને જીવનો પણ ભોગ આપ્યો. અંગ્રેજોને કર્ણાટકમાંથી કાઢી મૂકી ત્યાં ફ્રેંચ સત્તા સ્થાપવા માટે હવે તે ઉપાયો લેવા માંડ્યો.

ખીજે કર્ણાટક વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૫૨-૫૫—ઇ. સ. ૧૭૪૮માં દક્ષિણનો સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક મરી ગયો. તેની જગ્યા માટે જુદા જુદા ઉમેદવારો ઉભા થયા. તેમાં તેની પુત્રીના પુત્ર મુઝફ્ફરજી ફ્રેંચોનો આશરો લીધો. નિઝામના પુત્ર નાસિરજીને હરાવી ને મારી તે સુબેદાર થયો.

તેના મરણ પછી નિઝામનો ખીજો પુત્ર સલાબતજંગ હૈદરાબાદની ગાદીએ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૦-૫૧. અર્કાટનો નવાબ અન્વરુદ્દીન અંબુર પાસે આગલા નવાબના જમાઈ ચંદા સાહેબ સામે લડતાં માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૭૪૯. ચંદા સાહેબ પણ ફૈયાનો માણસ હતો. આવી રીતે દુષ્કેએ દક્ષિણ હિંદની એ મોટી સત્તાઓને પોતાના પ્રક્ષમાં લઈ લીધી. સલાબતે ફૈયાને ઉત્તર સરકારના પ્રાંતનું મહેસુલ માંડી આપ્યું. ફૈયા સરદાર યુસ્સિ હૈદરાબાદ અથવા ઉત્તર સરકારમાં રહી સુબેદારીનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો.

આ તરફ અન્વરુદ્દીનના વારસ મહમદઅલીએ કર્ણાટકની નવાબી માટે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. તે પોતે ત્રિચિનાપટ્ટામાં ભરાયો. ચંદાસાહેબે તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. અંગ્રેજો ઘણી મુશ્કેલીમાં આવ્યા. શું કરવું તે તેમને સ્પષ્ટ નહોતું. એવામાં રૉબર્ટ ક્લાઈવ નામના એક અધિક્ષાણી અમલદારે અજબ યુક્તિ શોધી કાઢી ને તેથી ફૈયા પાછા પડ્યા.

ક્લાઈવ ને અર્કાટનો

ઘેરો-ક્લાઈવ ઇ. સ. ૧૭૨૫માં જન્મ્યો હતો. નાનપણમાં તે ઘણો મસ્તીખોર હતો તેથી તેના બાપે કંટાળી જઈ તેને મદ્રાસ મોકલી આપ્યો, ઇ. સ. ૧૭૪૪. ક્લાઈવ પહેલાં એક કારકુન તરીકે રહ્યો પણ પાછળથી તે લશ્કરમાં દાખલ થયો. તેણે હવે મદ્રાસના ગવર્નરને એવી સલાહ આપી કે શત્રુ ચંદાસાહેબની રાજધાની અર્કાટ ઉપર ઘેરો નાંખવો; તેથી ચંદાસાહેબ ત્રિચિનાપટ્ટી છોડી દેશે ને મહમદઅલી છૂટો થઈ શકશે. ગવર્નરે આ સલાહ માન્ય રાખી ને ક્લાઈવને

ક્લાઈવ

પોતાને ૨૦૦ અંગ્રેજોને ૩૦૦ સિપાઈઓ આપી અર્કાટ મોકલ્યો. ક્લાઈવના ધારવા મુજબન થયું. તુરતજ ચંદ્રસાહેબે અર્કાટને પાછું લેવા પુત્ર રાજસાહેબને મોકલ્યો. રાજસાહેબે ૫૩ દિવસ સૂધી અર્કાટને ઘેરો નાંખ્યો. ફિદ્લામાં ખોરાક ખુટી જવાથી સિપાઈઓ માત્ર કાંજ ઉપરજ રહેતા ને યુરોપિઅનોને ભાત ખાવા દેતા. છેવટે રાજસાહેબ ઘેરો ક્લાવી ચાલ્યો ગયો. ક્લાઈવે તેને આરણી પાસે હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૧. ફ્રેંચો પણ કાવેરીપાક પાસે હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૭૫૨. ચંદ્રસાહેબને તાંજોરમાં મારી નાંખવામાં આવ્યો. ક્લાઈવ ઇ. સ. ૧૭૫૩માં સ્વદેશ ગયો. મહમ્મદઅલી કર્ણાટકનો નવાબ થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૪માં ફ્રેંચ સરકારે દૂધને પાછો બોલાવી લીધો ને ગોદલૂ નામના અમલદારને ગવર્નરની જગ્યાએ નીમ્યો. તે અમલદારે અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા કરી. પણ બંનેની પરિસ્થિતિ આગળના જેવીજ રહી.

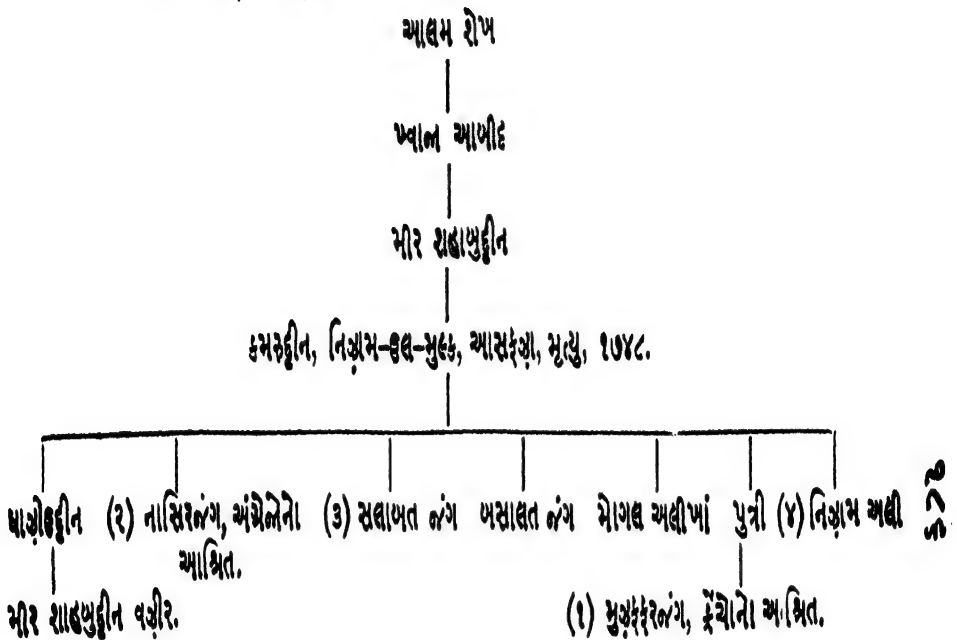
છેલ્લો કર્ણાટક વિમલ, ૧૭૫૭-૬૩—ઇ. સ. ૧૭૫૬માં યૂરોપમાં વળી અંગ્રેજોને ફ્રેંચો વચ્ચે લડાઈ જાગી. તેથી તેના છાંટા હિંદમાં પણ ઉડ્યા. અંગ્રેજોએ ચંદ્રનગર લીધું, ને નવા ફ્રેંચ સરદાર લાલ્લિએ ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ ને મદ્રાસ પણ લીધાં. પછી તેણે બુરિસને ઉત્તર સરકારમાંથી બોલાવી લીધો ને બંને જણા કર્ણાટકમાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવા તૈયારી કરવા લાગ્યા. તુરતજ કર્નલ ફોર્ડે ફ્રેંચોને ઉત્તર સરકારમાંથી કાઢી મૂક્યા, ઇ. સ. ૧૭૫૮. સલાબતજંગ સુબેદારે પણ ઉત્તર સરકાર અંગ્રેજોને આપી દીધો. સર આયર કૂટે વાંદીવાસ આગળ ફ્રેંચોને સમ્પત હાર આપી, ઇ. સ. ૧૭૬૦. ત્યાર પછી બધાં ફ્રેંચ મથકો અંગ્રેજોને શરણુ આવ્યાં. લાલ્લિ ફાંસ ગયો ને ત્યાં તેને ફાંસી દેવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૬૩માં પેરિસના તહથી યૂરોપની લડાઈ બંધ થઈ એટલે હિંદમાં પણ એમજ બન્યું. ફ્રેંચોને તેમનાં પાંચ ચાણુઓ—પોંદિચેરિ, ચંદ્રનગર. ચાનામ, કારિકલ ને માહે, પાછાં મળ્યાં.

ઇ. સ. ૧૭૮૧-૮૩માં બુરિસ ફરી હિંદ આવ્યો ને તેણે હૈદરને મદદ આપી. પણ ફ્રેંચો હિંદમાં ફાવ્યા નહિ.

ફ્રેંચો કેમ હારી ગયા?—ફ્રેંચોની હારનાં મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે આપી શકાય. ફ્રેંચ અમલદારો એકસંપીથી કામ કરતા નહિ.

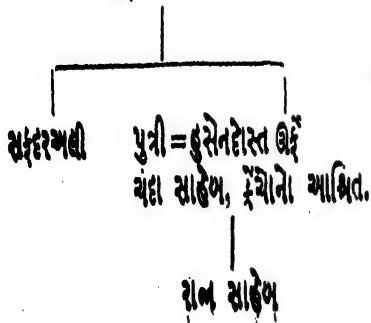
વંશાવળીઓ.

(૧) નિઝામનું કુટુંબ.

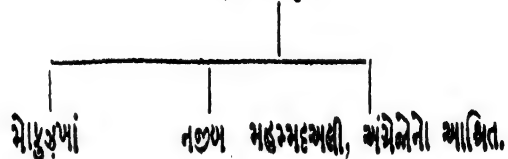

(૨) કુર્ચાટકના નવાબો.

(અ) સાદત અલીખાં, ૧૭૧૦-૩૨.
દોસ્તઅલી, ૧૭૩૨-૪૦.

(બ) અન્વરુદ્દીન

તેમનો મોટો રાજપુરુષ દ્વષે સિપાઈગીરી જણતો નહિ. ફ્રેંચ સરકાર પોતાના અમલદારોને ઉત્તેજન ન આપતી તેટલુંજ નહિ પણ તેમની નોકરીની ખરાબ કદર કરતી. ફ્રેંચ સરકાર હિંદના કારભારમાં ધણીજ વચ્ચે આવતી. વળી તેની પાસે નાણું નહોતું. ફ્રેંચો દરિયાઈ બળમાં અંગ્રેજોથી ધણા ઉતરતા હતા. છેલ્લું, ફ્રેંચ સરકારને મન હિંદનો મુલક બહુ ઉપયોગી કે જરૂરી નહોતો, બ્યારે ઇંગ્લંડને દેશાવર જતી ત્યાં પોતાનો વેપાર વધારવો હતો. લાલ્હિએ યુરિસને ઉત્તર સરકારમાંથી બોલાવી લીધો તે પણ તેની ભૂલ હતી.

પ્રશ્નો—(૧) દક્ષિણમાં અંગ્રેજો ને ફ્રેંચો મારામારી ઉપર કેમ આવ્યા ? (૨) દ્વષેની રાજ્યનીતિ વર્ણવો. (૩) ક્ષાઈવે અંગ્રેજ સત્તાને દક્ષિણમાં કેવી રીતે બચાવી ? (૪) યુરિસ ને લાલ્હિ વિષે શું જાણો છો ? (૫) ફ્રેંચોની હારનાં કારણો તપાસો.

પ્રકરણ ૬૮

બંગાળમાં અંગ્રેજોની જીત, પ્લાસિસનું યુદ્ધ,

જીન, ઇ. સ. ૧૭૫૭.

નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા ને અંગ્રેજો—ઇ. સ. ૧૭૫૬માં અલીવર્દીખાં નવાબ મરી ગયો તેથી તેનો ભાણેજ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા બંગાળનો નવાબ થયો. તે અવિચારી ને ઉદ્ધત હતો ને પોતાની પ્રજાને કનડગત કરતો. તેથી કેટલાંક માણસોએ હુગલીના અંગ્રેજોનો આશરો લીધો. અંગ્રેજો કલકત્તાના કિલ્લાને સુધારતા હતા તે સામે પણ નવાબે વાંધો લીધો ને કાસિમબઝાર તથા કલકત્તા સર કર્યાં. કલકત્તાના કેટલાક અંગ્રેજો ભાગી ગયા પણ જે બાકી હતા તેમને નવાબે કેદખાનામાં પૂરવા હુકમ કર્યો. આ કેદ કલકત્તાનું કારાગૃહ કહેવાય છે. બીજે દિવસે સવારે એમાંથી ૨૩ જણાજ અધમુખા બહાર આવ્યા ને બાકીના ૧૨૩ મરી ગયા, ઇ. સ. ૧૭૫૬. કલકત્તા સર થયાના બપોર મદ્રાસ પહોંચ્યા એટલે ત્યાંથી લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. દરમ્યાન ક્ષાઈવ ને વૉટસન મુંબઈ પાસે વિજયદુર્ગ અથવા ઘેરીઆ તુળાજી

આંત્રે પાસેથી સર કરી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યા. તેઓ પણ કલકત્તા ઉપડી ગયા. કલકત્તા પાછું પડ્યું. ક્લાઇવે હવે નવાબના મુખ્ય અમલદારોને ને શેડીઆઓને પોતાના પક્ષમાં લીધા. તેણે મહુમ નવાબના બનેવી **મીરજીરને** નવાબી આપવાનું વચન આપી ફેડ્યો. જગત્શેઠ કરીને એક ઘણો તાલેવર શેઠ પણ આ કારસ્તાનમાં સામેલ થયો. દરમ્યાન **અમીચંદ નામના એક સિખ** સરાફે એવી ધમકી આપી કે ૩. ૨૦ લાખ જે તેને આપવામાં આવે તોજ કારસ્તાન છાનું રહી શકશે; નહિતર બધું કાવતરું તે બહાર પાડશે. ક્લાઇવે હવે બીજો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે **બે જાતના કરારો** અમીચંદને લખી આપ્યા—ખરો કરાર સફેદ કાગળ ઉપર, કે જેમાં અમીચંદની દલાલી વિષે કાંઈ લખાણ કરવામાં આવ્યું નહોતું—ને બીજો કરાર લાલ કાગળ ઉપર, કે જેમાં દલાલી આપવી, એમ નોંધ લેવામાં આવી હતી. વૉટસને આ બીજા કરાર ઉપર પોતાની સહી આપવા ના પાડી એટલે ક્લાઇવના કહેવાથી એક બીજા અંગ્રેજે વૉટસનની ખોટી સહી કરી આપી. નવાબનો ખજાનચી રાયદુર્લભ પણ કારસ્તાનમાં મળ્યો. ક્લાઇવ તુરતજ નવાબ સામે ગયો.

પ્લાન્સિના મેદાન ઉપર મીરજીર આણીને વખતે ક્લાઇવને મળી ગયો. નવાબ ને તેનાં માણસો લગભગ લજ્જા વગર નાસી ગયાં, જે કે તેની પાસે ૫૦,૦૦૦ પાયદળ ને ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસવારો હતા. **મીરજીર હવે બંગાળા ને બિહારનો નવાબ થયો, જુન, ઈ. સ. ૧૭૫૭.** આ તારીખથી અંગ્રેજો વેપારીઓ મટી રાજ્યકર્તા થયા.

પ્રશ્નો:—(૧) બંગાળામાં અંગ્રેજો કેમ ફાવ્યા ? (૨) ક્લાઇવની ખટપટ વિષે તમારે શું કહેવું છે ?

વિભાગ ૮મો

કંપનિનું રાજ્ય

પ્રકરણ ૧લું

પ્હારિસના વખતનું હિંદુસ્તાન

ધ. સ. ૧૭૫૭નું હિંદુસ્તાન—બ્યારે પ્હારિસની લડાઈ થઈ ત્યારે બંગાળા, બિહાર, ને ઓરિસ્સાના પ્રાંતો કંપનિના હાથમાં હતા. અયોધ્યા પ્રાંતમાં શુભ-ઉદ્દ-દૌલાની હકુમત ચાલતી. આગ્રા, દિલ્હી ને સરહિંદમાં મોગલ શહેનશાહની આણુ ફરતી. રોહિલ્લા સરદારો રોહિલખંડમાં સ્વતંત્રપણે વર્તતા હતા. લાહોર, મુલતાન, કાશ્મીર ને સિંધના પ્રાંતોમાં કાબુલના શાહ અહમદ દુર્રાણીની સત્તા હતી. રજપુત, છુદેલ ને જટ રાજ્યો મરાઠાઓને ખંટણી ભરતાં. મરાઠાઓ રોહિલખંડ ને અયોધ્યા ઉપર પણ ફરી વળતા. પંજાબમાં સિખો જોર ઉપર આવતા હતા. ગુજરાત ને કાઠિઆવાડ, માળવા, ખાનદેશ, ખરાડ, ને મહારાષ્ટ્ર ઉપર ગાયકવાડ, સિંધિઆ, હોળકર, પવાર, ભોંસલે, પેશવા, પ્રતિનિધિ, વગેરે મરાઠા રાજવંશોનો હુકમ ચાલતો. લોપાળમાં એ વખતે મુસલમાની સત્તા સ્થાપાઈ ગઈ હતી. નિઝામ સરકાર હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, વગેરે ઉપર હકુમત ચલાવતી. કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો. હૈદરાબાદ મુકામે ફ્રેંચ સરદાર બુસ્સિનું જોર હતું. મહેસુરમાં ને ત્રાવણકોરમાં હિંદુ રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. અંગ્રેજો તાબે એ વેળા મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા હતાં. ફ્રેંચો પાસે પોંદિચેરિ, વગેરે પાંચ થાણાંઓ હતાં; બંનેની કોઠીઓ તો આખા દેશમાં એ વખતે હતી. પણ અંગ્રેજો બંગાળામાં ને કર્ણાટકમાં ખાસ, ને ફ્રેંચો નિઝામના રાજ્યમાં ખાસ, વગ ધરાવતા હતા. ગોવા, વગેરે ફિરંગીઓને તાબે હતાં.

ધ. સ. ૧૭૫૭ થી ઇ. સ. ૧૮૫૮ સુધીનાં સો વર્ષમાં આપણા દેશનું રાજ્યતંત્ર કંપનિના હાથમાં ગયું તેથી આખા દેશમાં એકજ જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ થઈ ને આપણે અંગ્રેજી અથવા યુરોપિઅન સંસ્કૃતિની સાથે ઘણા ધાડા સંબંધમાં આવ્યા. આ કારણોથી આપણી રહેણીકરણી પણ ઘણી ફરી ગઈ.

પ્રશ્નો—(૧) ઇ. સ. ૧૭૫૭ના જીનની આપણી રાજકીય પરિસ્થિતિ વર્ણવો. (૨) પ્લાસિની લડાઈનાં પરિણામો લખો.

પ્રકરણ રજું

અંગાળામાં અંગ્રેજોનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૫૭-૭૨. ક્લાઈવ.

મીરજીર:—પ્લાસિના યુદ્ધ પછી મીરજીર અંગાળાનો નવાબ થયો. સિરાજ-ઉદ્-દૌલા ભાગી ગયો હતો તે પકડાઈ ગયો. નવાબના પુત્ર મીરાંએ તેને મારી નાખ્યો. મીરજીરે કંપનિના અમલદારોને કરાર પ્રમાણે ને તે ઉપરાંત ખીજી ઘણી રૂશવતો આપી ને કલકત્તાની દક્ષિણે ચોવીસ પરગણાંની અમીનદારી પણ માંડી આપી. કંપનિ હવે હુગલી નદી ઉપર જગાત વગર માલ લઈ જઈ શકે એવું તેણે ફરમાન કાઢ્યું. અમીરને તેની દલાલીની એક પાઠ પણ મળી નહિ. અંગાળા ને બિહારમાં કંપનિએ પોતાની નવાબો ઉભી કરી તે અયોધ્યાના નવાબ વઝીર શુજા-ઉદ્-દૌલાને ને શાહઝાદા અલીગૌહરને ઠીક પડ્યું નહિ તેથી તેઓએ બિહાર ઉપર ચડાઈ કરી, પણ તેઓ હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૭૫૯. બીજે વર્ષે અલીગૌહર શાહઆલમ પાશાહ થયો ને ફરી ચડી આવ્યો પણ હારી પાછો ગયો. દરમ્યાન અંગ્રેજોએ ડચ થાણું ચીનમુરા સર કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં ક્લાઈવ સ્વદેશ ગયો. તેના પછીના અમલદારો ઘણા લાંચીઆ અને ખટપટી હતા તેથી તેઓએ મીરજીરના જમાઈ મીરકાસિમ સાથે નવો કરાર કરી વૃદ્ધ અને અશક્ત મીરજીરને પદભ્રષ્ટ કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૦.

મીરકાસિમ:—મીરકાસિમ નવાબ થયો એટલે તેણે કંપનિને ખરદાન, ચિત્તાગાંવ ને મિદનાપુરનાં પરગણાં આપ્યાં ને અંગ્રેજ અમલદારોને મોટી મોટી લાંચો આપી. નવો નવાબ બાહોશ રાજ્યકર્તા હતો. તેણે નવાબીનું દેવું પતાવવા માંડ્યું, “સુમરુ”ના નામથી જાણીતા થએલ

આર્મિનિઅન અમલદાર નીચે લશ્કર કેળવ્યું, મુર્શીદાબાદથી મુંબીરમાં રાજધાની ફેરવી ને ઝમીનદારો પાસેથી નિયમસર મહેસુલ ઉધરાવ્યું. પણ કંપનિના અમલદારોને તેનો કારભાર ગમ્યો નહિ. આ વખતે યૂરોપિઅન સ્લોકો અંગાળાના અંદરના ભાગોમાં પણ વગર જગાતે વેપાર કરતા. અંગાળાના દેશી વેપારીઓ જગાત આપી વેપાર કરતા. યૂરોપિઅનોએ પોતાની સત્તાનો લાભ લઈ દેશીઓને દસ્તકો વેચવા માંડ્યા ને એવી રીતે પ્રાંતનો તમામ વેપાર વગર જગાતે ચાલવા માંડ્યો. નવાબને આથી ધણું તુકસાન થયું. તેણે ફરીયાદ કરી પણ તે ઉપર કંપનિના અમલદારોએ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી મીરકાસિમે પોતેજ હવે બધા વેપારીઓને જગાતની માફી આપી દીધી. આ ફરમાનથી અંગ્રેજ વેપારીઓને ધણી ખોટ ગંધ, કારણ કે તેઓ હવે દસ્તકો વેચી શકતા નહિ. તેથી તેઓએ નવાબ સામે લડાઈ જાહેર કરી.

મીરકાસિમના લશ્કરે પટના સર કરી ત્યાંના બધા અંગ્રેજોને મુંબીર મોકલી દીધા. પણ અંગ્રેજોએ નવાબને ઘેરીઆ પાસે હરાવ્યો, તેથી તે પટના ભાગી ગયો તે ત્યાં લગભગ બધા અંગ્રેજોને મારી નાંખી, અયોધ્યા તરફ નાસી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૬૩. શાહઆલમ, શુભ-ઉદ્-દૌલા, ને મીરકાસિમ હવે અંગ્રેજો ઉપર ચડી આવ્યા પણ મેંજોર હેક્ટર મનરોએ તેમને બકસર પાસે હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૬૪. અંગ્રેજો અયોધ્યા ને અલાહાબાદ ઉપર પણ ફરી વળ્યા. દરમ્યાન તેઓએ મીરજાફરને બીજી વાર નવાબ બનાવ્યો પણ તે મરી ગયો તેથી તેનો પુત્ર નજીબ નવાબ થયો. તેમની પાસેથી પણ અંગ્રેજ અમલદારોએ પુષ્કળ લાંચ લીધી, ઇ. સ. ૧૭૬૪-૬૫.

કલાઈવનો છેલ્લો કારભાર; ઇ. સ. ૧૭૬૫-૬૯—ન્યારે ઇંગ્લંડમાં પ્રોપ્રાએટરોને આ બેશરમ ફેરફારોની ખબર પડી ત્યારે તેમણે કલાઈવને અંગાળાના ગવર્નરની જગ્યા આપી. કલાઈવ ઇ. સ. ૧૭૬૫માં હિંદમાં આવ્યો. આ તેનો છેલ્લો ને ત્રીજો કારભાર હતો. આવતાં વારજ કલાઈવે બધા કંપનિના નોકરો પાસે એવો કરાર લખાવી લીધો કે કોઈએ ખાનગી વેપાર કરવો નહિ ને લાંચ લેવી નહિ. પછી તેણે તંબાકુ, મીઠું ને સોપારી, એ ત્રણ ચીજોના વેપાર ઉપર કંપનિ ને તેના નોકરો માટે અમુક હિસ્સાઓ નક્કી કર્યા.

તેણે લશ્કરને અત્યાર સૂધી જે બેગાણું બંધ્યું મળતું તે બંધ કર્યું. લશ્કરના કેટલાક અમલદારોએ બળવો કરવાની ધમકી આપી ત્યારે કલાઈવે મદ્રાસથી માણસો બોલાવ્યાં ને હિંદી સિપાઈઓની મદદથી બળવો શમાવી દીધો. કલાઈવે કલકત્તાની કાઉન્સિલના સભ્યોમાંથી એક ચાર જણાની ખાસ સમિતિ-સિલેક્ટ કમિટી-પ્રસન્ન કરી.

દિવાનીની નવાજેશ.

મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી તેણે અટલાહાબાદ મુકામે કંપનિના નામ ઉપર બંગાળા, બિહાર, ને ઓરિસ્સાના ત્રણ પ્રાંતોની ને ઉત્તર સરકારની દિવાની લખાવી લીધી, ઇ. સ. ૧૭૬૫. કંપનિએ પાદશાહને આ હક્ક બદલ દર વર્ષે રૂ. ૨૬ લાખ આપવા એમ નક્કી થયું. કલાઈવે કેરા ને અટલાહાબાદના પ્રાંતો પાદશાહને સોંપ્યા. અયોધ્યાના નવાબે કંપનિને રૂ. ૫૦ લાખનો દંડ આપ્યો. કલાઈવે બંગાળાના નવાબ માટે રૂ. ૫૩ લાખનું વર્ષાસન નક્કી કર્યું. તેમાંથી નવાબે વહિવટનું તમામ ખર્ચ આપવાનું હતું; તે સિવાય પોતાનું ખર્ચ પણ તેમાંથી નીભાવવાનું હતું, મહેસુલ વસુલ કરવા કલાઈવે બંગાળા, બિહાર ને ઓરિસ્સા માટે

ત્રણ નાઈવ દિવસો નીચા. આ ચોજના ડબલ ગવર્મેન્ટ અથવા દ્વિરાજ્યક પદ્ધતિ કહેવાય છે. તેથી બંગાળના ને બિહારના લોકોને બિહારના હુમલાઓથી રક્ષણ મળ્યું તે વાત ખરી છે; પણ નહિતર, તે પ્રાંતોના વેપારીઓને તો નુકસાનજ થયું. વળી અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર અંકુશ રહે એવી વ્યવસ્થા તેમાં કરવામાં આવી નહોતી તેથી આગળની વસ્તુસ્થિતિ સુધરી તો નહિજ. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં ક્લાઇવ સ્વદેશ ગયો.

બંગાળા, ઇ. સ. ૧૭૬૭-૭૨—ક્લાઇવ પછી જે જે ગવર્નરો થયા તેઓ શક્તિ વિનાના હતા તેથી બંગાળા ને બિહારમાં જે અવ્યવસ્થા ક્લાઇવ અગાઉ ચાલી હતી તે કાયમજ રહી. ઇ. સ. ૧૭૭૦માં પ્રાંતમાં બંધકર દુષ્કાળ પડ્યો ને વસતિનો ત્રીજો ભાગ તેથી મરણ પામ્યો.

ક્લાઇવનું મૃત્યુ; તેના ગુણદોષ—ક્લાઇવ ઈંગ્લંડ ગયો ત્યાં પાર્લમેન્ટે તેના કારભારોની તપાસ ચલાવી ને તેનાં શૂરાતનની તથા તેણે કરેલી સ્વદેશની સેવાનાં વખાણ કર્યાં પણ તેના કારભારોની કેટલીક વીગતોને નિંદી કાઢી; તેથી ક્લાઇવે ઇ. સ. ૧૭૭૪માં આપઘાત કર્યો. તે ખટપટી ને લાંચીઓ હતો; પણ તેનામાં એક રાષ્ટ્રસ્થાપકના ગુણો પણ હતા. લડાઈના મેદાન ઉપર તે જીવની પણ દરકાર કરતો નહિ; તે કદિ હિંમત હારતો નહિ. ક્લૉર્કમાં ને બંગાળામાં તેણે અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના કરી. સ્વદેશ પ્રત્યે તેને પારાવાર દાઝ હતી; પણ તે મોટો સરદાર હતો એમ કહી શકાશે નહિ.

પ્રશ્નો:—(૧) મીરજીરના કારભારની મુખ્ય લક્ષીકત લખો. (૨) મીરકાસિન કેમ પદબ્રષ્ટ થયો ? (૩) ક્લાઇવના ત્રીજા કારભારની મુખ્ય વીગતો આપો. (૪) ઇ. સ. ૧૭૬૫માં હિંદની રાજકીય સ્થિતિનો નકશો આપો.

પ્રકરણ ૩જું

દક્ષિણ હિંદના અંગ્રેજો ને હૈદરઅલી,

ઇ. સ. ૧૭૫૭-૭૨.

દક્ષિણ હિંદ—દક્ષિણ હિંદમાં અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, મરાઠાઓ, તાંજોરનો રાજા, નિઝામ, મહેસુર ને ત્રાવણકોરના રાજાઓ, ને બીજા નાના તાલુકદારો, પરસ્પર ઢીંકાઈ કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૭૬૦માં અંગ્રેજોએ ફ્રેંચોને કાઢી

મૂક્યા હતા. નિઝામઅલીએ સલામતનું ખુન કરી હૈદરાબાદની ગાદી પચાવી પાડી હતી, ઇ. સ. ૧૭૬૧. એજ વખતે મહેસુરમાં હૈદરઅલી આગળ આવ્યો.

હૈદરઅલી, ઇ. સ. ૧૭૨૨-૬૭—હૈદરના વડાઓ બગદાદથી દક્ષિણ હિંદમાં આવ્યા હતા. તેનો બાપ ફત્તેહ મહમ્મદ મહેસુર રાજ્યમાં ફૌજદારી કરતો. હૈદરનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૨૨માં થયો હતો. બાપના મરણ પછી હૈદર પણ મહેસુર રાજ્યની નોકરીમાં રહ્યો. મરાઠાઓ સાથે લડાઈ કરતાં હૈદરે બહાદુરી બતાવી તેથી રાજ્યએ તેને ફત્તેહ બહાદુર બનાવ્યો

હૈદરઅલી.

ને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ફૌજદારીઓ આપી. હવે તેણે બેદનુર કબજે કર્યું. તે કિલ્લામાં તેને ઘણો ખર્ચનો મળી આવ્યો. પછી તેણે મલબારમાં પણ પોતાની સત્તા સ્થાપી ને કૃષ્ણા નદી સુધીનો મુલક જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૭૬૬માં મહેસુરનો રાજા કૃષ્ણરાય મરણ પામ્યો. નંદરાજ ગાદીએ આવ્યો. પણ કુલ સત્તા હવે હૈદરના હાથમાંજ હતી. માધવરાવ પેશવાએ હૈદર ઉપર આ વખતે જે ચડાઈઓ કરી તે આપણે તેના અમલમાં જોઈ ગયા છીએ.

પહેલો મહેસુર વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૬૭-૬૮. ઇ. સ. ૧૭૬૭માં નિઝામઅલી ને પેશવા હૈદર ઉપર ચડી આવ્યા તેમાં હૈદરે પેશવાને દડ બરી પાછો વાળ્યો ને નિઝામને પણ પોતાના પક્ષમાં ફેરવ્યો. આ વખતે નિઝામને અંગ્રેજોની મદદ હતી. હૈદર આ બાબતથી ધણો ચીડાયો. વળી હૈદરને અંગ્રેજોના શક પડતો હતો, કારણ કે મહેસુરના કેટલાક પૂર્વના ને ઉત્તરના પ્રાંતો ઉપર અંગ્રેજોનો રક્ષિત મહમ્મદઅલી, ને નિઝામ, બંને નજર કરતા હતા. આ કારણથી તેણે કંપનિ સામે લડાઈ જાહેર કરી. મદ્રાસ ઈલાકાના અંગ્રેજ અમલદારો આ વેળા બંગાળા ઈલાકાના અંગ્રેજ અમલદારો જેવાજ લાલચુ ને ખટપટી હતા. સિમથ નામનો એક અંગ્રેજ સરદાર બંગાળ આગળ હૈદર પાસે હારી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૬૭; પણ તુરંતજ તેણે શુભાવેલી

આખર પાછી મેળવી ને હૈદરને ત્રિનોમાલા પાસે હરાવ્યો. હૈદર કાંઈ ગભરાય તેવો નહોતો. તેણે હવે અંગ્રેજોને ખબર ન પડે તેમ ઠેઠ મદ્રાસ સુધી કુચ કરી ને નવાખના મુલકને વેરાન કરી નાંખ્યો. મદ્રાસની કંપની સરકાર આ અણુધારેલી આકૃતથી ગભરાઈ ગઈ ને તેણે હૈદર સાથે મુલેહ કરી, જેથી બંને પક્ષો એક બીજાને મદદ કરવા બંધાયા.

હૈદરઅલી, ૧૭૬૯-૭૮:—આ મુલેહ પછી હૈદરે ઉત્તરમાં ઠેઠ તુંગભદ્રા નદી સુધી પોતાની સત્તા ફેલાવી. મહૈસુરની બધી સત્તા હૈદરનાજ હાથમાં હતી. કુર્ગ ને મલખાર પાસે હૈદરે તાબે કર્યા ને તેણે ફ્રેંચ અમલદારોને રાખી પોતાના લશ્કરને યૂરોપની ઢબ મુજબ તાલીમ આપી.

પ્રશ્નો—(૧) હૈદરઅલીનું પૂર્વ ચરિત્ર આપો. (૨) અંગ્રેજો ને હૈદરઅલી વચ્ચે શા માટે તકરાર થઈ? (૩) એ તકરારોનાં પરિણામો લખો. (૪) હૈદરઅલીના ગુણદોષ લખો. (૫) હૈદરના ગળ્યનો નકશો આપો.

પ્રકરણ ૪થું

વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૮૫.

વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ—વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૭૪૯માં કંપનીની નોકરીમાં દાખલ થયો હતો. તેણે મુર્શીદાબાદમાં રેજિડેન્ટ તરીકે ને કલકત્તામાં કાઉન્સિલર તરીકે કામ કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૭૨માં તે બંગાળનો ગવર્નર થયો.

હેસ્ટિંગ્સના સુધારાઓ—કલાઈવે બંગાળના કારભાર માટે જે યોજના કરી હતી તે પડી ભાંગી હતી તેથી હેસ્ટિંગ્સે જીવદી વ્યવસ્થા કરી. તેણે ત્રણ નાઈબ દિવાનોની જગ્યાએને કાઢી નાંખી ને ઝમીનદારો પાસેથી દર પાંચ વર્ષે મહેસુલ ઉધરાવવાનું ઠરાવ્યું. કંપનીએ દિવાનીનું એટલે મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ પોતાનાજ શિર ઉપર લઈ લીધું. ત્રણે પ્રાંતોને હવે જિલ્લાવાર ભાગી નાંખવામાં આવ્યા ને દરેક જિલ્લા ઉપર એક અંગ્રેજ અમલદાર કે કલેક્ટરને નીમવામાં આવ્યો. આ અમલદારને જિલ્લાના મહેસુલ માટે ને સામાન્ય બંદોબસ્ત માટે જવાબદાર ગણવામાં આવ્યો. દરેક જિલ્લામાં દિવાની ને ફાજદારી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. અપીલ માટે કલકત્તામાં એવી બે સદર અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. કંપનીના નોકરોને ખાનગી વેપાર કરતા અટકાવવામાં આવ્યા.

હેરિંગ્સે પાઠશાળાને ભરાતી રૂ. ૨૬ લાખની ખંડણી બંધ પૂરી ને અયોધ્યાના નવાખ-વઝીરને અટલાહાખાદ ને કોરાના પ્રાંતો આપી તેની પાસેથી રૂ. ૫૦ લાખ લીધા. બંગાળાના નવાખનું વર્ષાસન માત્ર રૂ. ૧૬ લાખનું કરવામાં આવ્યું. હેરિંગ્સે ન્યાયની અદાલતો માટે નિયમો:

વૉરન હેરિંગ્સ

ક્યાં, હિંદુ ને મુસલમાની સંસ્કૃતિ સમજવા માટે એશિઆટિક સોસાયટી ઉભી કરી ને કલકત્તા તથા કાશી મુકામે અરબી ને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરાવવા ગુદી ગુદી સંસ્થાઓ કાઢી. આ મુધારાઓથી બંગાળાનો કારભાર આગળ કરતાં ધણો સુધરી ગયો.

રોહિલાઓનો નાશ, ઇ. સ. ૧૭૭૪—રોહિલા સરદાર હાકિમ રહમતખાંએ સર રૉબર્ટ બાર્કરની રજુ વાતે શુભઉદ્દેશાને મરાઠાઓ સામે મદદ કરવા બદલ રૂ. ૪૦ લાખ આપવાનો કરાર લખી આપ્યો હતો, ઇ. સ. ૧૭૭૨. રહમતખાંએ રૂ. ૫ લાખ માત્ર આપ્યા. તેથી વઝીરે કંપનિની મદદ માંગી. હેસ્ટિંગ્સને પૈસાની ઘણી જરૂર હતી. તેથી તેણે રૂ. ૪૦ લાખ લઈ વઝીરને લશ્કરી મદદ મોકલી ને વઝીરે તે મદદ વડે રોહિલાઓને મારી આખો રોહિલખંડ અયોધ્યા સાથે જોડી દીધો. હેસ્ટિંગ્સે ફક્ત પૈસા માટે રોહિલાઓનો વગર વાંકે નાશ કરાવ્યો. અત્યારે રામપુરનો નવાબ રોહિલા જાતનો છે.

નવો કારભાર—ઇ. સ. ૧૭૭૪માં પાર્લામેંટે બ્રિટિશ હિંદના કારભાર માટે રેઝ્યુલ્યુશન ઍક્ટ પ્રસાર કર્યો તેથી હેસ્ટિંગ્સ બંગાળનો ગવર્નર ઝનરલ થયો ને તેને મદદ કરવા કિલિપ ફ્રાંસિસ ને બીજા ત્રણ અમલદારો કાઉન્સિલમાં નીમાયા. આમાંના ત્રણ કાઉન્સિલરો હેસ્ટિંગ્સ વિરુદ્ધ જતા તેથી પરસ્પર ઘણી તકરારો થવા લાગી. રેઝ્યુલ્યુશન ઍક્ટ પ્રમાણે કલકત્તામાં એક વડી અદાલત અથવા સુપ્રીમ કોર્ટ સ્થપાઈ. તેના ન્યાયાધીશો, ને ગવર્નર ઝનરલ ને તેના કાઉન્સિલરો વચ્ચે પણ ઘણી તકરારો થઈ, કારણ કે ઍક્ટમાં તેમની સત્તાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી નહોતી. એક વાર હેસ્ટિંગ્સ ને ફ્રાંસિસ વચ્ચે યુદ્ધ પણ થયું. ફ્રાંસિસ ઈંગ્લંડ ગયો એટલે તેનો પક્ષ નબળો પડી ગયો.

મહારાજા નંદકુમાર—મહારાજા નંદકુમાર બંગાળમાં આ વખતે મોટી લાગવગ ધરાવતો હતો. તેણે હેસ્ટિંગ્સ ઉપર લાંચ લેવાનો આરોપ મૂક્યો. તેજ વખતે નંદકુમાર ઉપર બે ફરિયાદીઓ કરવામાં આવી. એમાંની એક ફરિયાદી બનાવટી દસ્તાવેજો ને સહી કરવા સંબંધી હતી. આ આરોપ સાબીત થયો. તેથી તેને ફાંસી દેવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૭૫. આ બાબતમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે હેસ્ટિંગ્સ નંદકુમારને માફો અપાવી શક્યો હોત. વળી હિંદુસ્તાનના કાયદા મુજબ ફાંસીની સજા ઘણીજ ગરવ્યાજબી કહેવાય.

કાશીના રાજ ચૈતસિંહ—ધ. સ. ૧૭૭૮માં કંપનિ હૈદર મરાઠાઓ સામે લડાઈમાં ઉતરી હતી તેથી તેને પૈસાની ખાસ જરૂર હત હેરિંઝે તે માટે કેટલાંક ગેરવ્યાજખી કામો કર્યાં. કાશીના રાજ ચૈતસિંહે ૨૨૥ લાખની વાર્ષિક ખંડણી કંપનિને ભરવાનું કબૂલ કર્યું હતું. હેરિંઝે તે પાસેથી તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ત્રણ વાર ૩. ૭ લાખ જેટલું નાણું ને લશ્કર મદદ, લીધાં. આ મદદ આપતાં રાજાએ ઢીલ કરી તેથી હેરિંઝે તેને ૩. ૫૦ લાખનો દંડ કર્યો ને તે વસુલ કરવા પોતે કાશી ગયો. કાશીના લોકો રાજાની તરફેણમાં ઉઠ્યા. રાજા પોતે બધો ખજાનો લઈ ભાગી ગયે હેરિંઝે મુસીબતે કાશી છોડી શક્યો. કંપનિને એક પાઈ પણ મળી નહિ કાશીની ગાદી હવે ચૈતસિંહના ભાણેજને ૩. ૪૦ લાખની ખંડણી ભરવાન શરતે આપવામાં આવી પણ તેની પાસેથી દિવાની ફૌજદારી સત્તા લા લેવામાં આવી.

અયોધ્યાની બેગમ—બીજો મુદ્દો અયોધ્યાની બેગમનો હતો અયોધ્યાના નવાબ શુબ-ઉદ્-દૌલાના પુત્ર આસફ-ઉદ્-દવલા ઉપર કંપનિનું ધણ દેવું ચડી ગયું હતું. તેની પાસે નાણું નહોતું પણ તેની સાવકી મા ને દાદા ધણાં તાલેવર હતાં તેથી હેરિંઝે વઝીરની સાથે સમજુતી કરી ને બેગમના માણસોને ખૂબ સતાવી તેમનો ૩. ૭૬ લાખ જેટલો ખજાનો નવાબને દેવા પેટે જપ્ત કર્યો, ધ. સ. ૧૭૮૧.

પહેલો મરાઠા વિગ્રહ, ધ. સ. ૧૭૭૫-૧૭૮૨—મુંબઈ ઇલાકામ કંપનિનું રાજ્ય મુંબઈ બહાર નીકળી શક્યું નહોતું, કારણ કે ત્યાં મરાઠાઓ જોર હતું. મુંબઈના ટાપુનું બરોબર રક્ષણ કરવા થાણા વગેરે જગ્યાઓ પોતાના હસ્તક લેવા કંપનિ ધણા વખત થયાં તલસતી હતી. તે તક ધ. સ. ૧૭૭૪માં તેને મળી. ધ. સ. ૧૭૭૩માં પેશવા નારાયણરાવનું ખુન થયું બારભાઈના કારભારથી રઘુનાથરાવ પેશવા ઉત્તર તરફ નાસી ગયો ને હોળકા ને સિંધિયા તરફથી મદદ ન મળતાં તેણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. સુરત મુકામે બંને વચ્ચે કરાર થયો કે અંગ્રેજોએ રાધાબાને પેશવાઈ અપાવવી રાધાબાએ અંગ્રેજોને સુરત ને બરૂચ પાસે ૩. ૨૨૥ લાખની વાર્ષિક આવકવાળ જમીન, ને વસઈ તથા સાઈ આપવાં, ને લશ્કરનું ખર્ચ ભોગવવું, ધ. સ. ૧૭૭૫. બંગાળાની સરકારે આ તહને માન્ય ન રાખ્યું તેથી તેમને

પુરંદર મુકામે સવાઈ માધવરાવની સરકાર સાથે એવો કરાર કર્યો કે મરાઠાઓએ કંપનિને સાક્ષીનો ટાપુ આપવો, ભરૂચ પાસે ૩. ૩ લાખના વાર્ષિક ઉત્પન્નની જમીન આપવી, રાધોબાને ૩. ૩ લાખનું વર્ષાસન આપવું ને કંપનિએ રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો, ઇ. સ. ૧૭૭૬. દરમ્યાન ઇંગ્લંડથી ડાયરેક્ટરોએ મુંબઈ મલાકાની સરકારે કરેલા સુરતના તહને સ્વીકાર્યાના ખબર આવ્યા. આ કારણથી પુરંદરના તહને કોરે રાખી મરાઠાઓ સામે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી.

મુંબઈનું લશ્કર મરાઠાઓ આગળ તળેગાંવ આગળ હારી ગયું, ઇ. સ. ૧૭૭૮. તેથી સરદાર કૉકબને વડગાંવ આગળ તહુ લખી આપ્યું કે અંગ્રેજોએ ભરૂચ મહાદેજ સિંધિઆને આપવું, બે અંગ્રેજોને પૂનામાં બહાના તરીકે આપવા અને બંગાળાના લશ્કરને પાછું વાળવું; પણ મુંબઈના ગવર્નરે આ તહને સ્વીકાર્યું નહિ. લડાઈ ચાલુ રહી. હુસિંડગે મુઘાજ ભેગાલેને પોતાના પક્ષમાં લીધો. ઝનરલ ગૉડાર્ડે ભોપાળના નવાબને મિત્ર બનાવ્યો, ડમોઈ લઈ ગુજરાતમાં ગાયકવાડ ફત્તેસિહરાવને પોતાના પક્ષમાં લીધો ને પછી તે અહમદાબાદમાં દાખલ થયો; પણ તે મહારાષ્ટ્રમાં આગળ વધી શક્યો નહિ, ઇ. સ. ૧૭૮૧. ઝનરલ પોક્કામે સિંધિઆને ઉત્તરમાં હુંકાવ્યો. કંપનિ હૈદર સાથે પણ આ વખત લડતી હતી. તેથી છેવટે સાલખાઈ આગળ સુલેહ થઈ. ઇ. સ. ૧૭૮૨.

આ સુલેહથી મહાદેજ સિંધિઆને ભરૂચ મળ્યું. કંપનિએ સાક્ષીનો ટાપુ રાખ્યો, રાધોબાને ૩. ૨૫૦૦૦નું વર્ષાસન મળ્યું, પેશવા માધવરાવ કાયમ રહ્યો ને ગાયકવાડને અહમદાબાદ મળ્યું. એકંદરે આ પહેલા વિગ્રહમાં મરાઠાઓ હાર્યા.

બીજો મહેસુર વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૭૮-૧૭૮૪—ઇ. સ. ૧૭૬૯માં મદ્રાસની સરકારે હૈદરને મુશ્કેલીની વખતે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું પણ બ્યારે માધવરાવ પેશવા મહેસુર ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે તે પ્રમાણે તેઓ વત્યા નહિ. અંગ્રેજો ને હૈદર વચ્ચે મહેસુરના પૂર્વ તથા ઉત્તર ભાગ સંબંધી તકરારો તો કાયમ હતી. વળી અંગ્રેજોએ હૈદરની પરવાનગી વગર તેના રાજ્યમાં થઈને ફ્રેંચ થાણા માહે ઉપર ચડાઈ કરી. આ કારણથી બીજો મહેસુર વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. હૈદરે કર્નલ

એધલિને પોલિહુર આગળ હરાવ્યો, પણ સર આયર ફૂટે હૈદરને પોર્ટોનાવો આગળ હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૮૧. સોલિંગર પાસે જે યુદ્ધ થયું તેમાં બંને પક્ષો સરખા થયા. ટિપુએ કનક એથવેષ્ટને હરાવી કેદ કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૮૨. સાલ્યાઈની સુલેહ પછી હૈદર એકલો પડી ગયો, છતાં તે ઠેઠ સૂધી લડ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૮૨માં મરી ગયો. ટિપુએ મેથુસ પાસેથી એદનૂર લઈ તેને કેદ કર્યો; પણ અંગ્રેજો મૈસુરની પૂર્વમાં ફાવ્યા. છેવટે ઇ. સ. ૧૭૮૪માં મંગલુર પાસે સુલેહ થઈ. દરેક પક્ષે બીજા પક્ષને તેનો જીતેલો મુલક પાછો આપ્યો.

હૈદરના ગુણદોષ—અઢારમી સદીમાં હૈદર આપણા દેશનો મોટો કર્તાપુરુષ થઈ ગયો. મૈસુર હિંદુસ્તાનમાં એક મોટા રાજ્યની પંક્તિમાં તેના વખતમાં આવી શક્યું. હૈદર બહાદુર સિપાઈ, ચાલાક સરદાર, દૂરદર્શી, કડક સેનાપતિ, ને કદર કરનાર રાજ્યકર્તા હતો. તે અભણ હતો. તે હિંદુઓને હિંદુ તરીકે સતાવતો નહિ ને તેમને સારી નોકરી પણ આપતો.

ફૅચો—મરાઠાઓને હૈદર સામે લડાઈઓ ચાલતી હતી ત્યારે ફૅચોએ ખુસ્સિ તથા બીજા અમલદારોને હિંદ મોકલ્યા પણ તેઓ કાંઈ કરી શક્યા નહિ.

હેસ્ટિંગ્સ ઉપર ચાલેલું કામ—ઇ. સ. ૧૭૮૫માં હેસ્ટિંગ્સ ઈંગ્લંડ ગયો ત્યાં તેના ઉપર પાર્લમેન્ટમાં કામ ચાલ્યું, ઇ. સ. ૧૭૮૮-૯૩. બર્ક ને ફ્રાંકસ જેવા મોટા વક્તાઓએ ને મુત્સદ્દીઓએ તેમાં ભાગ લીધો. હેસ્ટિંગ્સ પોતાનો બચાવ કરવામાં પાયમાલ થઈ ગયો. છેવટે તેને એકંદર નિર્દોષ ઠરાવવામાં આવ્યો. તે સિપાઈગીરી કે સરદારી જાણતો નહિ પણ તે સારો મુત્સદ્દી હતો. તેણે અંગ્રેજ સત્તાને હિંદની બીજી સત્તાઓની બરોબર કરી ને હૈદર, નાના ફઝનીસ ને મહાદજી સિંધિયા જેવા શત્રુઓ સાથે હિંમતથી ને દૂરંદેશીથી લડાઈઓ કરી. તેના પછી જૉન મેફર્ફર્સન ગવર્નર થયો, પણ તે માત્ર એક વર્ષજ હિંદમાં રહ્યો, ઇ. સ. ૧૭૮૫-૮૬.

પ્રશ્નો—(૧) હેસ્ટિંગ્સના મુખ્ય સુધારાઓ આપો. (૨) તેણે મરાઠાઓ સામે કેવી રીતે લડાઈઓ કરી? (૩) કાશીના રાજા, અયોધ્યાની બેગમો, ને નંદકુમારનાં પ્રકરણો ઉપર ટૂંકી નોંધ આપો. (૪) હેસ્ટિંગ્સના કારભાર ઉપર તમારા વિચારો જણાવો. (૫) પાર્લમેન્ટે તેના ઉપર શા માટે કામ ચલાવ્યું?

પ્રકરણ પમું

પાર્લમેન્ટ ને કંપનિ, રેગ્યુલેશનિંગ ઍક્ટ ને પિટ્નું બિલ,
ઇ. સ. ૧૭૭૩-૧૭૮૪.

રેગ્યુલેશનિંગ ઍક્ટ—ઇ. સ. ૧૭૭૨ સૂધીની હકીકત જ્યારે. ઇંગ્લંડ પહોંચી ત્યારે ત્યાંના સારા સારા મુત્સદ્દીઓએ કંપનિના કારભારને વખોડી કાઢ્યો ને એક વેપારી મંડળ પાસે મોટા દેશનો કારભાર રાખવા સામે તેઓ થયા. કંપનિએ ઇંગ્લંડની સરકાર પાસે 'નાણાની મદદ માંગી તેથી પ્રધાન લૉર્ડ નોર્થે રેગ્યુલેશનિંગ ઍક્ટ પ્રસાર કર્યો.

આ કાયદાથી ઇંગ્લંડમાં પ્રોપ્રિએટરોના અંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો, ચોવીસ ડાયરેક્ટરોમાંથી છ જણા દર વર્ષ નવા ચુટાતા થયા, અંગાણાના કારભાર માટે ગવર્નર ઝનરલ ને ચાર કાઉન્સિલરોને સરખી સત્તા સાથે નીમવામાં આવ્યા; ન્યાય આપવા માટે કલકત્તામાં મુખ્ય ને મદદનીશ, એમ ચાર ન્યાયાધીશોને નીમવામાં આવ્યા; બક્ષીસો લેવાનો ચાલ બંધ કરવામાં આવ્યો, ને અંગાણાની સરકારને કોલકરાશે તથા લડાઈઓ જાહેર કરવાના વિષયોમાં આખા બ્રિટિશ હિંદમાં મુખ્ય સત્તા આપવામાં આવી.

આ કાયદામાં કેટલીક બાબતો સ્પષ્ટપણે બતાવવામાં આવી નહોતી તેથી વડી અદાલત કે સુપ્રીમ કોર્ટ ને કાઉન્સિલ વચ્ચે, ગવર્નર ઝનરલ ને તેના કાઉન્સિલરો વચ્ચે, અને સુપ્રીમ કોર્ટ ને પ્રાંતની અદાલતો વચ્ચે વિચિત્ર તકરારો થઈ.

પિટ્નું બિલ, ઇ. સ. ૧૭૮૪—રેગ્યુલેશનિંગ ઍક્ટ પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદનો કારભાર દસ વર્ષ સૂધી ચાલ્યો પણ પાર્લમેન્ટને તેથી સંતોષ થયો નહિ. વેપાર કરવો ને તે સાથે રાજ્ય ચલાવવું, એ બે બાબતો એક સાથે કેમ થઈ શકે? બર્ક, ફ્રાન્સ, વગેરે ઉદાર દિલના અંગ્રેજોને હેરિટંજના કારભારની કેટલીક વીગતોથી ધણોજ આઘાત થયો. તેથી ફ્રાન્સ ઇ. સ. ૧૭૮૩માં પ્રધાન થયો ત્યારે તેણે કંપનિનો કારભાર સુધારવા એક બિલ પાર્લમેન્ટમાં રજુ કર્યું; પણ અમીરોની સભામાં રાજા ત્રીજા જ્યોર્જની

વગથી તે ઉડી ગયું ને ફાંકસ પછી ચોવીસ વર્ષની ઉમરે પિટૃ પ્રધાન થયો. તેણે ફાંકસના જેવું જ પણ થોડાએક સુધારાઓ સહિત એક બિટલ પાર્લમેન્ટ પાસે પ્રસાર કરાવ્યું.

આ બિલ્લથી ઈંગ્લંડમાં કંપનિનો કારભાર ડાયરેક્ટરોના હાથથી જતો રહ્યો. તે પ્રધાનમંડળે નીમેલા છ કમિશનરોના હાથમાં ગયો. ડાયરેક્ટરોને હવે વેપાર કરવાની ને નીમણોકો કરવાનીજ સત્તા રહી. બધા ખાનગી હુકમો કમિશનરો ડાયરેક્ટરોમાંની ત્રણ જણાઓની બનેલી એક ખાનગી કમિટી-સમિતિ-ને હવે મોકલવા લાગ્યા. ગવર્નર ઝનરલ, વગેરેની જગ્યાઓ ભરતી વખતે ડાયરેક્ટરોને રાખતી સંમતિ લેવી પડી. કલકત્તાની કાઉન્સિલના સભ્યો ચારમાંથી ત્રણ થયા. બંગાળાની સરકારને મુખ્ય ને મદ્રાસની સરકારે ઉપર વિશેષ રૂપે અધિકારો મળ્યા. છેવટે, બક્ષીસો લેવાની ને હિંદના રાજ્યકર્તાઓના કારભારની વચ્ચે આવવાની કંપનિના નોકરોને અટકાયત કરવામાં આવી.

આ કાયદા પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદનો અમલ ફેક ઇ. સ. ૧૮૫૮ સુધી ચાલ્યો. ઈંગ્લંડે આપણા દેશનું રાજ્યતંત્ર હવે પોતાના હસ્તક લીધું. તે આગળ કરતાં સુધર્યું પણ તે જ વખતે તે તંત્ર ઈંગ્લંડના તંત્રને તાબેદાર થઈ ગયું. છ કમિશનરો બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ કહેવાય છે. રાજકીય ને લશ્કરી વીગત આ સંસ્થા તપાસતી ને વેપાર તથા નીમણોકો કંપનિ તપાસતી, તેથી આ વહિવટ ડબલ અથવા ડ્યુબલ ગવર્મેન્ટ કે દ્વિમુખી પદ્ધતિ પણ કહેવાય છે.

પ્રશ્નો:—(૧) પાર્લમેન્ટ હિંદના કારભારમાં શા માટે વચ્ચે આવતી ?
(૨) રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ ને પિટૃના બિલ્લના તફાવતો જણાવો. (૩) તેમનાં પરિણામો જણાવો.

પ્રકરણ ૬૬

લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસ, ઇ. સ. ૧૭૮૬-૯૩, ને

સર જૉન શોર, ઇ. સ. ૧૭૯૩-૯૮.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસ—કૉર્નવૉલ્લિસ ઈંગ્લંડના મુખ્ય પ્રધાન પિટૃનો ને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના પ્રમુખ હંડાસનો ખાસ મિત્ર હતો. તે ઘણા પ્રામાણિક

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ

પુરુષ હતો. તેણે બંગાળના વહિવટમાં અગત્યના સુધારાઓ કર્યા. ન્યાય-ખાતામાં તેણે કલેક્ટરોની પાસેથી ન્યાય આપવાની સત્તા લઈ લીધી અને કલકત્તા, મુર્શીદાબાદ, દાકા ને પટના મુકામે પ્રાંતિક કોર્ટો અથવા અદાલતો ઉભી કરી. બ્રિટિશના દસ દસ માઇલના વિભાગો ઉપર કૉર્નવૉલિસે થાણાદારો નીમ્યા ને બંધી અદાલતો માટે નિયમો તૈયાર કરાવ્યા. તેણે કંપનીના નોકરોના પગારો વધાર્યા અને મોટા હોદ્દાઓ ઉપર માત્ર યૂરોપિઅનોને જ નીમવાનો ચાલ દાખલ કર્યો.

મહેસુલખાતું—અત્યાર સુધી કંપની જમીનનું મહેસુલ ઉઘરાવવા જમીનદારોને જમીન ઇગ્ગરે આપતી ને જમીનદારો ગુમાસ્તાઓ રાખી ખેડુતો પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરતા. આ રીવાજથી ખેડુતો, જમીનદારો ને સરકાર, બધાં પાયમાલ થયાં. કૉર્નવૉલિસે પહેલાં મહેસુલને દસ વર્ષ માટે નક્કી કર્યું ને પછી ઇંગ્લંડથી સંમતિ આવતાં બંગાળા, બિહાર ને ઓરિસ્સાના પ્રાંતો માટે જમીનદારોને જમીનનો માલીકી હક્ક આપી તેમની પાસેથી અમુકજ દર હરહમેશને માટે લેવો એવો ફરાવ બહાર પાડ્યો. આ પદ્ધતિ કાયમ જમીનદારી પદ્ધતિ કહેવાય છે.

ઉપરના સુધારાઓથી ન્યાય ને પોલિસખાતાં સુધર્યાં. કાયમ મહેસુલી બંદોબસ્તથી સરકારને પાછળથી ઘણી ખોટ ગઈ, ખેડુતોનો માલીકી હક્ક માર્યો ગયો ને માત્ર જમીનદારોને લાભ થયો. લાભમાં, કંપનિને જે જુદા જુદા પ્રયોગો કરવા પડતા તે હવે બંધ થયું ને જમીનદારો તેના રાજ્ય પ્રત્યે વફાદાર થઈ ગયા. હિંદીઓ મોટી પામરીઓથી હવે ખાતલ થઈ ગયા.

ત્રાન્ને મહેસુર વિમલ, ઇ. સ. ૧૭૯૦-૯૨—કૉર્નવૉલ્લિસ-
નો મત એવો હતો કે હિંદનાં રાજ્યોની પરસ્પર ખટપટમાં કંપનિએ
વચ્ચે આવવું નહિ. પણ મહેસુરના સંબંધમાં તેણે આ ધોરણુ સાચવ્યું નહિ.
નિઝામ સાથેના કરારમાં કંપનિએ ટિપુને મિત્ર તરીકે ગણ્યો નહિ.
ત્રાવણકોર ને કોચીનના રાજ્યો વચ્ચે તકરાર થતાં ટિપુએ ત્રાવણકોરના
રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી. ત્રાવણકોરના રાજ્યએ કંપનિનો આશરો
લીધો. આ કારણોથી કૉર્નવૉલ્લિસે ટિપુ સામે લડાઈ જાહેર કરી. મરાઠાઓ
ને કુર્ગનો રાજ ને નિઝામ પણ કંપનિ સાથે આ વેળા ભળ્યા હતા.

કંપનિના લશ્કરે મલબાર પ્રાંત કબ્જે કર્યો પણ ટીપુએ
પાલઘાટ આગળ મેટોજ નામના મદ્રાસના ગવર્નરને હરાવ્યો તેથી
ગવર્નર ઝનરલ પોતે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે આરિકેરિ પાસે ટિપુને
હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૯૧. મરાઠા સરદારો પરશુરામ બાઉ પટવર્ધને
ને હરિપંત ફડકેએ પણ તુંગભદ્રા ને કૃષ્ણા વચ્ચેનો મુલક તાબે કર્યો. હવે
બધાં લશ્કરોએ રાજધાની શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. તેથી ટીપુએ સુલેહ
કરી. કંપનિને મલબાર, દિંડીગુલ ને બારમહાલ મળ્યાં. નિઝામને
ને મરાઠાઓને પણ મહેસુરનો કેટલોક જતાએલો ભાગ મળ્યો.
ટીપુએ આ લડાઈથી પોતાના રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ ખોયો,
કંપનિને રૂ. ૩ કરોડનો દંડ ભર્યો ને દંડ ન ભર્યો ત્યાં સુધી પોતાના બે
શાહજાદાઓને કંપનિ પાસે જ્હાના તરીકે મોકલ્યા, ઇ. સ. ૧૭૯૨.

૧૭૯૩માં કંપનિનો પટ્ટે તાન્ને કરવામાં આવ્યો ને તેથી ઇંગ્લંડના
વેપારીઓને એશિયા સાથે વેપાર કરવા ૩૦,૦૦૦ ટન જેટલી
નજીવી છૂટ મળી.

સર જૉન શૉર:-કૉર્નવૉલ્લિસ પછી તેનો મુખ્ય ગ્રાઉસિલ્ડર સર
જૉન શૉર ગવર્નર ઝનરલ થયો. તે પણ કૉર્નવૉલ્લિસના મતનોજ હતો
ને તેથી નિઝામે જ્યારે ખડાંની લડાઈ વખતે કંપનિની મદદ માંગી ત્યારે
શૉરે ના પાડી. આસફના પુત્ર વઝીરઅલીનો હક્ક કોરે મૂકી શૉરે અયો-
ધ્યાના નવા વઝીર સાદતઅલીને ગાદી આપી ને તેની પાસેથી અટલાહા-
બાદનો પ્રાંત લીધો. શૉર ૧૭૯૮માં સ્વદેશ ગયો.

- પ્રશ્નો—**(૧) કોર્નવોલ્લિસે કંપનિની સત્તા ક્યાં ક્યાં ને કેમ વધારી ?
 (૨) તેના કારભારની ત્રણ મોટી વીગતો ઉપર તમારા વિચારો લખો.
 (૩) સર જોન શોરના કારભારમાં કંપનિ ને રજવાડાંઓ વચ્ચેનો સંબંધ કેવો હતો ?

પ્રકરણ ૭મું

લૉર્ડ મોર્નિંગ્ટન અથવા માર્કવેસ્સ વેલેસ્લિ,

ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫.

વેલેસ્લિનું ધોરણ—વેલેસ્લિ ૩૮ વર્ષની ઉમરે હિંદ આવ્યો. આ વખતે ઈંગ્લંડ ને નેપોલિયન વચ્ચે મોટો વિગ્રહ ચાલતો હતો. નેપોલિયન

ખોનાપાર્ટ ઈંગ્લંડની હિંદ ઉપરની સત્તા ઉપર કરડી નજર કરતો હતો. વળી હિંદમાં નિઝામે ને સિંધીઆએ ફ્રેંચ અમલદારોની મદદથી ક્વાયત શીખેલાં લશ્કરો તૈયાર કર્યાં હતાં. વેલેસ્લિ પ્રતિભાશાળી ને ઇતિહાસનો સારો અભ્યાસી હતો. આ કારણથી હિંદનાં નાનાં મોટાં તમામ રાજ્યોને કંપનિના રક્ષણ નીચે લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો ને તે માટે તેણે સબ્સિડિયરિ સિસ્ટમ અથવા સહાયક યોજના ઘડી કાઢી. તે હિંદ આવ્યો સારે મરહમો ને ટિપુ

લૉર્ડ મોર્નિંગ્ટન કંપનિના ખાસ હરીફ હતા ને નિઝામનું રાજ્ય નબળું હતું.

સહાયક યોજના:—આ યોજનાનો મુખ્ય હેતુ કંપનિની સત્તાને આખા હિંદમાં સાર્વભૌમ કરવાનો હતો. તે યોજનાથી કંપનિએ એવું ધોરણ કાઢ્યું કે કોઈ રાજ્યે ખીજા રાજ્ય સાથે કંપનિની દરમ્યાનગીરી સિવાય સંબંધ રાખવો નહિ, દરેક રાજ્યે કંપનિના અમલદારોવાળું એક લશ્કર પોતાને ખર્ચે પોતાનાજ રાજ્યમાં રાખવું ને પરદેશીઓને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ યોજના હિંદનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોએ બહેલા મોડી સ્વીકારી તેથી વેલેસ્લિ પછી આખો હિંદુસ્તાન ઈંગ્લંડના રાજ્યમાં ભળી ગયો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. માત્ર પંજાબ પ્રાંત આ યોજનાથી થોડા વખત માટે બાતલ રહ્યો.

વેલેસ્લિએ આ યોજના સિવાય ખીજી યુક્તિઓથી પણ બ્રિટિશ સત્તાને વધારી. તેણે હિંદી રાજ્યોને પરસ્પર તોખાં કરી નાંખ્યાં, અથવા તેમના મુલકો આસપાસ બ્રિટિશ મુલક ગોઠવી દીધો, અથવા તો તેમની પાસેથી દરિયા કિનારા ઉપરનો હક્ક લઈ લીધો. આ યુક્તિઓથી બ્રિટિશ વેપાર ને વગ ધણાં વધ્યાં.

ચોથો મૈસુર વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૭૬૮:—ટીપુ સુલતાન દક્ષિણ હિંદમાં કંપનિનો મોટો હરીફ ગણાતો. ત્રીજા વિગ્રહથી તેનું જોર નરમ પડી ગયું હતું છતાં વેલેસ્લિએ તેને વધારે નરમ કરવાનો વિચાર કર્યો. ટીપુએ અફઘાનીસ્તાન અને તુર્કિસ્તાનમાં પોતાના એલચીઓ રાખ્યા હતા ને તેમ કરવાનો તેને હક્ક પણ હતો. મૅરિશિઅસના ફ્રેંચ ટાપુથી કેટલાક ફ્રેંચ સિપાઈઓ તેના લશ્કરમાં દાખલ થયા. આ હકીકતોને દુશ્મનાવટનાં કારણો જણાવી વેલેસ્લિએ ચોથો મૈસુર વિગ્રહ જાહેર કર્યો. સ્ટુઅર્ટે ટિપુને સિદ્ધેશ્વર પાસે ને હર્મિસે મેલવેલિ પાસે હરાબો. શ્રીરંગપટ્ટણના ઘેરામાં તે માર્યો ગયો. તેના પુત્રોને વેલુર કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા. વેલેસ્લિએ મૈસુરની ગાદી ઉપર હૈદરે કેદ કરેલા રાજાના વંશજ કૃષ્ણરાજને બેસાડ્યો. આ રાજાએ તેની સહાયક યોજના સ્વીકારી. જીતેલા ભાગમાંથી કંપનિએ કનડા, કોર્દામતુર, વેનાદ, વગેરે જિલ્લાઓ રાખ્યા ને સિરા વગેરે જિલ્લાઓ નિઝામે દેવા પેટે કંપનિને આપ્યા.

ટિપુના ગુણદોષ:—ટિપુ હૈદર જોવો શૂરો હતો; પણ તે તેના જોવી ખટખટ કરી શકતો નહિ. તે મોટો ખંડિત, ને કળા, વગેરેનો શાખીન.

હતો; પણ તે ઘણો ધર્માંધ ને કૂર પણ હતો. તેણે પોતાના આખા રાજ્યમાં દારૂની બંધી કરાવી હતી. તેના રાજ્યનો મહેસુલી બંદોબસ્ત સારો હતો.

ટિપુ

નવાં રક્ષિત તથા ખાલસા રાજ્યો—મરાઠાઓની સત્તા સામે નિઝામે એક ફ્રેંચ અમલદારને રોકી મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું હતું પણ વેલેસ્લિની સલાહથી તેણે આ લશ્કર કાઠીનાંખી સહાયક યોજના સ્વીકારી, ઇ. સ. ૧૭૯૮. તાંજોરમાં ગાદી માટે અમરસિંહ ને સરીફજી વચ્ચે તકરાર થતાં વેલેસ્લિએ સરીફજીનો પક્ષ લીધો પણ તેને ૩. ૯ લાખનું વર્ષાસન આપી તાંજોર ખાલસા કર્યું, ઇ. સ. ૧૭૯૯; ને મુરતના મૈયત નવાબના વારસ મીર નાસિરુદ્દીનને રા. ૧ લાખનું વર્ષાસન આપી તે પણ ખાલસા કર્યું, ઇ. સ., ૧૮૦૦. વેલેસ્લિએ કર્ણાટકના નવાબ કિર્તી

રાજકોહનો આરોપ મૂકી તેના એક વંશજને ઉપજનો ૩ ભાગ વર્ષાસનમાં આપી આખો પ્રાંત ખાલસા કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૦૧. તેજ વર્ષમાં અયોધ્યાના નવાબ-વઝીર સાદતઅલીખાંએ ઘણી વાટાઘાટ પછી લશ્કરના ખર્ચ પેટે રોહિલખંડ ને ગોરખપુરના પ્રાંતો કંપનિને આપ્યા. ફરૂખાબાદના નવાબને પણ વર્ષાસન આપવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૧. આ વખતે કાબુલનો શાહ ઝમાન પંજાબ ઉપર ચડી આવ્યો હતો. વેલેસ્લિએ ઇશાનમાં એલચી મોકલ્યો, મિસરમાં લશ્કર મોકલ્યું. ને હિંદમાં ફીરંગી, ફ્રેંચ તથા ડચ થાણાંઓ કબજે કર્યા; કારણકે ઇંગ્લંડ એ વખતે આ બધા લોકો સામે વિગ્રહમાં ઉતર્યું હતું.

વસઇનું તહ, ૧૮૦૨—ગયા વિભાગમાં આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે છેલ્લા પેશવા બાજુરાવે વસઈ મુકામે મુંબઈ સરકાર સાથે તહ કર્યું. તે તહનામાથી અંગ્રેજો પેશવાને પેશવાઈ ફરી અપાવવા બંધાયા ને તે બદલ બાજુરાવે અંગ્રેજોને વસઈના ટાપુ ને વાર્ષિક રૂ. ૨૬ લાખના મુલક પેટે કંપનિના લશ્કરને પૂનામાં રાખવાનું, કંપનિની પરવાનગી સિવાય કોઈ પણ યૂરોપિઅનને પોતાની નોકરીમાં ન રાખવાનું ને બીજાં રાજ્યો સાથે કંપનિ મારફત પત્રવ્યવહાર કરવાનું વચન આપ્યું. આર્થર વેલેસ્લિએ તેને પેશવાઈ અપાવી, ઇ. સ. ૧૮૦૩.

બીજો મરાઠા વિગ્રહ, ૧૮૦૩-૪—નાગપુરના રઘૂજી ભોંસલે ને જ્વાલિઅરના દૈવતરાવ સિંધિઆ વસઈના કરારથી નામુશ થયા. વેલેસ્લિએ તેમના વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. લોર્ડ લેઇકે અલીગઢ ને દિલ્હી સર કર્યા ને લાસવારી પાસે શિંદેના લશ્કરને હરાવ્યું. આંધળો મોગલ પાદશાહ હવે કંપનિને શરણે આવ્યો. ગજ્જનર ઝનરલના ભાઈ આર્થર વેલેસ્લિએ ભોંસલે ને સિંધિઆ, બંનેને ઔરંગાબાદ પાસે અસૈ આગળ ને એકલા ભોંસલેને આકોલા જિલ્લામાં આરગાંવ પાસે હરાવ્યા. બરચ, ચાંપાનેર, અહમદનગર, ને કટક ને બાલેશ્વરના પ્રાંતો પણ કંપનિના હાથમાં ગયાં, ઇ. સ. ૧૮૦૩. હવે ભોંસલેએ દેવગાંવ પાસે ને સિંધિઆએ મુરજી અંજેગાવ પાસે મુલેહો કરી, ૧૮૦૩-૧૮૦૪. ભોંસલેએ કંપનિને કટક ને બાલેશ્વરના પ્રાંતો ને ગોદાવરી ને વર્ધા નદી વચ્ચેના મુલક

આખા તથા કંપનિની પરવાનગી વિના કોઈપણ યૂરોપિઅનને નોકરીમાં ન રાખવાનું લખી આપ્યું. દૌલતરાવે કંપનિને દિલ્હી તથા આગ્રા, ગોદાવરી નદી પાસેના પોતાના કેટલોક મુલક, ને ભરૂચ આખ્યાં. શાહઆલમ પાદશાહ, ગાયકવાડ, જયપુર, જોધપુર ને જુદીના રાજાઓ ને સંબલપુર પાસેના રાજાઓ કંપનિના રક્ષિત બન્યા. ભોંસલેએ નિઝામ ઉપરના બધા હક્કો જતા કર્યા. નિઝામને બરાડનો પ્રાંત મળ્યો.

આ વિગ્રહથી કંપનિનું રાજ્ય ઠેઠ જમના નદી સૂધી આવી ગયું ને પંજાબ સિવાય આખા હિંદુસ્તાનમાં તે સાર્વભૌમ થઈ.

હોળકર સાથે લડાઈ, ઇ. સ. ૧૮૦૪:—અભાર સૂધી જશવંતરાવ હોળકર લડાઈથી અલગ રહ્યો હતો પણ બ્યારે તેણે જયપુરના રાજ્ય ઉપર ચડેલી ખંડણી વસુલ કરવા માંગણી કરી ત્યારે વેલેસ્લિએ તેની સામે પણ લડાઈ જાહેર કરી. ભરતપુરના જાટ મહારાજાએ હોળકરને મદદ કરી. કંપનિથી ભરતપુરનો માટીનો મજબુત કિલ્લો લઈ શકાયો નહિ. જશવંતરાવે કર્નલ મૉન્સનને મોકુંદ્રાના ઘાટ આગળ હરાવી ઠેઠ આગ્રા સૂધી તેની પૂઠ પકડી. પણ ફ્રેંચરે દીગ પાસે ને લેઈકે ફ્રેંચાબાદ પાસે તેને હાર આપી, ઇ. સ. ૧૮૦૪. આ વખતે દૌલતરાવ સિંધિઆને વેલેસ્લિ તરફથી ઘણો અસંતોષ મળતાં તે પણ ફરી લડાઈ કરવા વિચાર કરતો હતો તેવામાં વેલેસ્લિના કારભારનો તુરત અંત આવ્યો ને કંપનિ બીજી મોટી લડાઈના ખર્ચમાંથી બચી ગઈ, ઇ. સ. ૧૮૦૫. કંપનિએ ભરતપુરના રાજાને રૂ. ૨૦ લાખ આપી હોળકરથી અલગ કર્યો હતો.

વેલેસ્લિનો કારભાર:—વેલેસ્લિ ઘણો આપખુદ હતો. કંપનિને તે બહુ ગણકારતો નહિ. તેના વખતમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો ઘણો ફેલાવો થઈ શક્યો, કારણ કે વેલેસ્લિ પોતે પોતાના ધોરણનો એકદમ અમલ કરી શકતો. તે ઉપરાંત તેની પાસે લેઈક, આર્થર વેલેસ્લિ (ડ્યૂક ઓફ વેલિંગ્ટન), માલ્કમ, વગેરે સારા સારા અમલદારો હતા. કયાંય એકલે હાથે તાળી પડતી નથી.

પ્રશ્નો:—(૧) સહાયક યોજના એટલે ? (૨) વેલેસ્લિએ ક્યા ક્યા પ્રદેશો કંપનિના રાજ્યમાં ભેળવી દીધા ? (૩) ટિપુ સુલતાનનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપો.

પ્રકરણ ૮મું

લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસ, સર જ્યૉર્જ બાર્લો અને લૉર્ડ મિટો,

ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૩. રણજિતસિંહ.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસ, ઇ. સ. ૧૮૦૫:—રાજ્ય વધારવાનું ને હિંદના બધા રાજ્યકર્તાઓને ઈલિંડના રક્ષણ નીચે લેવાનું વેલેસ્લિનું નવું ધોરણ ઈલિંડમાં ડાયરેક્ટરોને પ્રસન્ન પડ્યું નહિ તેથી તેઓએ ફરી વાર લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસને હિંદમાં ગવર્નર ઝનરલ તરીકે મોકલ્યો ને તેને એવો હુકમ કર્યો કે હિંદમાં રાજ્યોનાં રાજ્યોની વચ્ચે કંપનિએ આવવું નહિ ને વેલેસ્લિએ કરેલા શત્રુઓ સાથે તાબડોતોબ સુલેહો કરવી. કૉર્નવૉલ્લિસ આ પ્રમાણે વર્તવાનો હતો પણ હિંદ આવતાં તુરતજ તે ધાઝીપુર મુકામે મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૦૫.

સર જ્યૉર્જ બાર્લો, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૦૭:—કૉર્નવૉલ્લિસ પછી સર જ્યૉર્જ બાર્લો ગવર્નર ઝનરલ થયો. તેણે તુરતજ દોલતરાવ સિંધિઆ તથા જશવંતરાવ હોળકર સાથે સુલેહો કરી, ઇ. સ. ૧૮૦૫. કંપનિનાં સિંધિઆના મુલકોની સરહદ ચંબલ નદી ઠરી. હોળકરે બુંદેલખંડ ને પેશવા ઉપરના બધા હક્કો છોડી દીધા કંપનિએ રજપુત રાજ્યો સાથેના કરારો પાછા ખેંચી લીધા. આ સુલેહોથી રજપુતસ્તાનમાં ને મધ્ય હિંદમાં મરાઠાઓ, રજપુતો ને પિંઢારાઓ વચ્ચે લડાઈઓ થઈ તેથી લોકો ધણા ખુવાર થયા. મદ્રાસ ઈલાકાના સેનાપતિએ લશ્કરમાં પહેરવેશ વગેરેમાં કેટલાએક સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા તેથી ધણા સિપાઈઓ નારાજ થયા ને વેલુરની છાવણીએ ૧૧૩ યૂરોપિઅન અમલદારોનાં ખુન કરી બંડ ઉઠાવ્યું પણ અર્કાટથી ઝનરલ જિલેપ્સિએ વેલુર જઈ બંડને શમાવી દીધું. વેલુરના કોટમાં ટિપુના પુત્રોને રાખવામાં આવ્યા હતા પણ શક પડતાં તેમને ત્યાંથી કલકત્તા બદલી નાંખવામાં આવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૦૭. હવે લૉર્ડ મિટો ગવર્નર ઝનરલ થયો.

લૉર્ડ મિટો, ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૩:—મિટો બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલનો પ્રમુખ હતો. તેણે બુંદેલખંડમાં અજયગઢ ને કલિંજરના રાજ્યોને હરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૨. ત્રાવણકોર રાજ્યના દિવાનનું બંડ દબાવી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૮-૯. આ વખતે ઈલિંડ ને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી તેથી મિટોએ યુર્બેન, મૉરિશિઅસ, નવા,

મલાકા, સુમાત્રા વગેરે જીતી લીધાં ને ઈરાનમાં માટકમને, અફઘાની-સ્તાનમાં એલ્ફ્રિસ્ટનને, ને સિંધમાં હંકીને વકીલાત ઉપર મોકલ્યા. મિટાએ પંજાબના સિખ મહારાજ રણજિતસિંહ સાથે અમૃતસર મુકામે તહ કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૯.

સિખો ને મહારાજ રણજિતસિંહ, ઇ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૩૯—
ઇ. સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની લડાઈ પછી પંજાબમાં સિખોનું જોર વધવા લાગ્યું, કારણ કે તે દિશામાં કોઈ એક બળવાન રાજ્ય નહોતું. જુદા જુદા સિખ મરદારોએ ધીમે ધીમે પંજાબનો ધણો ભાગ જીતી લીધો ને અફઘાન સરદારોને કાઢી મૂક્યા. પણ એ સરદારો પરસ્પર લડતા હતા. વળી પંજાબમાં કેટલાક અફઘાનો ને હિંદુઓ પણ નાનાં નાનાં રાજ્યો સ્થાપી સ્વતંત્રપણે વર્તતા હતા. આ બધાં નાનાં રાજ્યોને જીતી લઈ પંજાબને એક કરનાર સિખ મહારાજ રણજિતસિંહ

રણજિતસિંહ.

હતો. તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૦માં થયો હતો. તેનો બાપ મહાર્સિંગ એક નાનો સિખ સરદાર હતો ને તેની માર્ગદર્શના સિખ રાજની પુત્રી હતી. રણજિત જ્યારે બાર વર્ષનો થયો ત્યારે મહાર્સિંહ ગુજરી ગયો તેથી તેની મા રાજકુંવર જાગીરની વ્યવસ્થા કરવા લાગી. રણજિતને માનો કારભાર ગમતો નહિ. તેથી સોળ વર્ષની ઉંમરે તે રાજકુંવરથી સ્વતંત્ર થયો. રણજિતે ઇ. સ. ૧૭૯૮માં કાપુલના શાહ જમાનને મદદ કરી તે બદલ તેને લાહોર મળ્યું. ઇ. સ. ૧૮૦૨માં તેણે સિખ ધર્મની મુખ્ય જગ્યા અમૃતસરને કબજે કર્યું. હવે તેણે પણ અફઘાનોને પંજાબમાંથી કાઢી મૂક્યા ને પછી નાલા,

પતીઆલા, થાણેદર ને જિંદના રાજાઓ પાસેથી ખંડણી વસુલ કરવા તેમના ઉપર ચડાઇઓ કરવા માંડી. આ કારણથી સતલજ ને જમના નદી વચ્ચેના રાજાઓએ મિટોની મદદ માંગી. મિટોને એટલું જોઈતું હતું. તેણે ચોવીસ વર્ષના યુવાન અંગ્રેજ, નામે મેટકાફ, ને રણજિત પાસે મોકલ્યો. રણજિત કાંઈ ખીકણ નહોતો પણ કંપનિના લશ્કરી બળને તે જાણતો હતો. તેથી ઘણી વાટાઘાટ પછી ઇ. સ. ૧૮૦૬માં તેણે અમૃતસર મુકામે તહ કર્યું. તે તહથી સતલજ ને જમના નદી વચ્ચેના એટલે નાભા, જિંદ, પતીઆલા, વગેરે સંસ્થાનોના રાજાઓ કંપનિના આશ્રિત બન્યા. કાપુલનો શાહ શુબ્હ હિંદમાં નાસી આવ્યો હતો તેની પાસેથી રણજિતે પ્રખ્યાત કોહ્-ઈ-નૂર પડાવી લીધો. અમૃતસરના તહ પછી રણજિતે કાંગરા, અટક, મુલતાન, પેશાવર ને કાશ્મીરનો પ્રદેશ જીતી લીધો ને સિંધુ નદી સુધી ને તેની પેલી પાર પણ પોતાની સત્તા ફેલાવી. તેને વિચાર ઉત્તર સિંધને પણ ગળી જવાનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં કંપનિ સાથે એક થઈ તેણે શાહ શુબ્હને કાપુલની ગાદી અપાવવા કરાર કર્યો. પણ ત્યાર પછી તે તુરંતજ મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૩૯.

ગુણદોષ:—રણજિતસિંહ એક આંખે કાંણો હતો. તે બહાદુર સિપાઈ ને કાબેલ સરદાર હતો. તે અભણ હતો છતાં ધર્મ, લશ્કરી વ્યવસ્થા, વહિવટ, વગેરે વિષયોની ચર્ચા તેને ઘણી ગમતી. બધા યૂરોપિઅન મુસાફરો તેનાં વખાણ કરી ગયા છે. તે મોટો મુત્સદ્દી હતો. તેણે કદિ કંપનિ સામે ખટપટ કે લડાઇ કરી નહિ. તે પોતાના સરદારો ઉપર સારો નિયમ રાખતો ને પોતે સિપોનો રાજા નહિ પણ નોકર છે એમ કહેતો. એક વાર તેની પાસે હિંદુસ્તાનનો નકશો મૂકવામાં આવ્યો. તેમાં લાલ રંગ જોઈ રણજિતે સવાલ કર્યો કે “ આ શું બતાવે છે ” ? જ્યારે જવાબમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે નકશાનો લાલ ભાગ અંગ્રેજોનો મુલક સમજવો ત્યારે તેણે કહ્યું કે તેના મરણ પછી પંજાબ પણ લાલ થઈ જશે. તે ઘણો દુરદર્શી હતો. તેણે પોતાના લશ્કરને ઇટલિ, ફ્રાંસ, વગેરે યૂરોપના દેશોના અમલદારો રાખી પશ્ચિમની તાલીમ આપી હતી. તેણે સિપોને નવી ઢાંચ મુજબ લડતાં શીખવ્યું ને પંજાબ પ્રાંતને એક રાજ્ય નીચે મૂક્યો. તે હિંદુ, મુસલમાન, ને સિખ, ને ખ્રિસ્ત, એમ

અધા ધર્મોના માણસોને નોકરી આપતો. રણજિત બહુ ધર્મીય નહોતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં તોપો વગેરે બનાવવા કારખાનાંઓ ઉભાં કરવા ચત્ન કર્યો હતો.

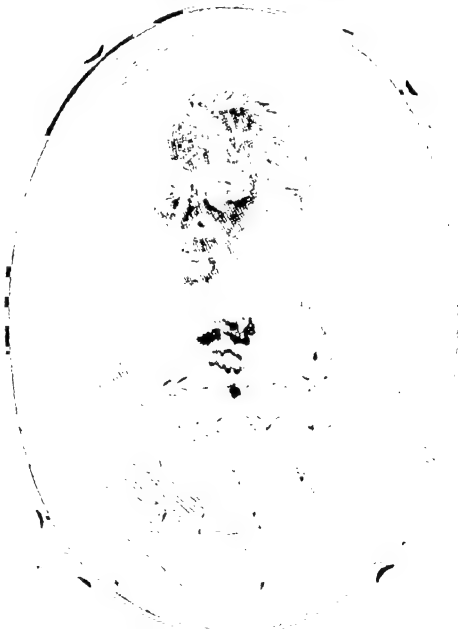
નવો પદો:—મિટોના વખતમાં કંપનિનો પદો નવો કરવામાં આવ્યો. હિંદુનો વેપાર હવે બધાને માટે ખુલ્લો થયો, ખ્રિસ્ત ધર્મનો લોકોને ઉપદેશ કરવા પાદરીઓને હવે દેશમાં આવવાની છૂટ મળી. ઇ. સ. ૧૮૧૩.

પ્રશ્નો:—(૧) પંચજનમાં સિખ મહારાજ રણજિતસિંહે મોટું રાજ્ય કેવી રીતે સ્થાપ્યું? તેના ગુણદોષ લખો. (૨) કંપનિના ઇ. સ. ૧૮૧૩ના પદા વિષે જે જાણતા હો તે લખો. (૩) લૉર્ડ મિટાએ હિંદમાં આવી મુખ્ય કામ શું કર્યું?

પ્રકરણ ૯મું

માકર્વેસ હેસ્ટિંગ્સ, ૧૮૧૩-૨૩. મરાઠાઓની સત્તાનો નાશ.

ગુરખા વિગ્રહ, ૧૮૧૪-૧૬—હેસ્ટિંગ્સ ૫૯ વર્ષની ઉમરે ગવર્નર ઝનરલ થયો. તેના અમલનો પહેલો મુખ્ય બનાવ ગુરખા વિગ્રહ છે. નેપાળમાં ક્ષત્રિય વંશના ગુરખા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તે રાજ્યની ને બ્રિટિશ રાજ્યની સરહદો બરાબર નક્કી થઈ નહોતી. ગુરખા સરકારે તિરહુટ, બરેલી ને મારાઠાઓના જિલ્લાઓમાં કેટલીક જમીનની ને બુટવેલ ગામની માલીકી પોતાની છે એવી તકરાર કરી. તેથી બંને પક્ષો વચ્ચે લડાઈ સળગી ઉઠી. નેપાળનો મુન્નક હુંગરાઉ હતો ને કંપનિના અમલદારો તે તરફ કોઈ દિવસ ગયા નહોતા. વળી ગુરખાઓ અહાદુર લડવાયાઓ હતા. તેથી આ વિગ્રહમાં પહેલાં તો અંગ્રેજ અમ-

માકર્વેસ હેસ્ટિંગ્સ

લદ્દરો હારી ગયા. ગિલેપ્સિ નામનો સરદાર નલપાણિ અથવા કલિંગનો કિલ્લો લેતાં માર્યો ગયો. પણ પાછળથી તેઓ ફાવી શક્યા. વૂડે જિત-પુરનો ગઢ સર કર્યો. મલિએ તરાઈનો મુલક તાબે કર્યો. કુમાઉન ને ગઢવાડમાં અમ્મરસિંહ થપ્પા ને તેનો પુત્ર રણુનેરસિંહ હારી ગયા. હરિહરપુર ને મકવાનપુર પાસે પણ ગુરખાઓએ હાર ખાધી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૬માં સિંગાઉલિનું તહ થયું. કંપનિને કુમાઉન, ગઢવાડ ને તરાઈના મુલકો મળ્યા, સિક્કિમ બ્રિટિશ રક્ષણ નીચે આવ્યું અને નેપાળની રાજધાની ખટમંડુમાં એક બ્રિટિશ રેઝિડેંટ રહે એવું ગુરખા સરકારે કબૂલ કર્યું. વિગ્રહને પરિણામે, સીમલા જેવાં હવા ખાવાનાં ઠંડાણાં આપણા દેશને મળ્યાં. અલારે આપણા લશ્કરમાં ગુરખાઓ મોટી સંખ્યામાં છે.

છેલ્લો મરાઠા વિગ્રહ, પિંઢારાઓનો નાશ, ઇ. સ. ૧૮૧૭-૧૮—પિંઢારા લોકો જપ્પરા હુટારાઓ હતા. તેઓ મુખ્યત્વે નર્મદાની ખીણમાં ને જંગલોમાં ભરાઈ રહેતા ને ગામડાંઓ ઉપર ઓચિંતા ધસી આવી, શેડસાહુકારોને ને ખેડુતોને હુંડી, તેમનાં ઘર આળી, ને તેમનાં સ્ત્રીઓને ને છોકરાંઓને કદ કરી ગુલામીમાં વેચી, વાંખરાઈ જતા. હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓની જુદી જુદી ટોળીઓના સરદારો, જેવા કે ચિતુ, કરીમખાં, દોસ્ત મહમ્મદ, વગેરે, જશવંતરાવ હોળકર, દૌલતરાવ સિધિયા, અથવા ખીજ રજપુત રાજાઓની નોકરીમાં રહી ગયા હતા ને છૂટથી બધે હુટફાટ કરતા. પૂર્વમાં ગંગતમ સૂધી, ને દક્ષિણમાં કડા સૂધી તેમની રણગત પહોંચી ગઈ હતી. હેસ્ટિંગ્સે આ લોકોનો નાશ કરવા માટે ઇંગ્લંડથી પહેલાં રજ લીધી ને પછી સિંધિયા સાથે તે બાબતનો કરાર કર્યો. પછી તેણે કચ્છ, રજપુતસ્તાન ને માળવાનાં રાજ્યોને કંપનિનાં રક્ષણ નીચે લીધાં અમીરખાં નામના એક બહાદુર પંડાણુ સરદારને ટાંક ને રામપુરનો નવાબ બનાવી તેને પણ ગવર્નર જનરલ સામા પક્ષથી બળગ કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૧૭. આવી રીતે હેસ્ટિંગ્સે વેલેસ્લિના ધોરણને ઉત્તર હિંદનાં તમામ રાજ્યોને લાગુ પાડ્યું. માત્ર ઇંદોરના હોળકરના રાજ્યે તે સ્વીકારવા ના પાડી.

જશવંતરાવ હોલકર ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મરી ગયો ત્યારે તેનો પુત્ર મદહારરાવ ગાદી ઉપર આવ્યો પણ રાજ્યનો કારભાર જશવંતરાવની રખાત તુલસીબાઈ નામની એક લંપટ પણ ચાલાક સ્ત્રી ચલાવતી હતી. હોળકરના લશ્કરે તુલસીબાઈનું ખુન કર્યું. તેમાં કેટલાક સરદારો કંપનિના નવા ધોરણ વિરુદ્ધ હતા તેથી તેઓએ લડાઈ જાહેર કરી.

નાગપુરમાં ઇ. સ. ૧૮૧૬માં રઘૂજી ભોંસલે મરી ગયો. રાજ્યનો કારભાર તેનો ભત્રીજો મુધોજી અથવા અપ્પા સાહેબ ચલાવવા લાગ્યો. પહેલાં તેણે કંપનિના નવા ધોરણને સ્વીકાર્યું પણ પછી ગાદીના વારસ સગીર પરસોજીના ખુનમાં રેજિડેન્ટ જૈકિન્સે તેના ઉપર આરોપ મૂક્યો અપ્પા સાહેબે બાજીરાવ પેશવાનો પક્ષ લીધો. તેથી નાગપુર ને કંપનિ વચ્ચે પણ વિગ્રહ થયો.

હવે આપણે બીજા બાજીરાવ પેશવાનું વલણ જોઈએ. પૂનાના પેશવાઓ અને વડોદરાના ગાયકવાડો વચ્ચે ઘણો વખત થયાં હિસાબની પતાવત થઈ નહોતી. વળી અહમદાબાદ ને રાણપુરના પ્રાંતો માટે પણ એ બંને સત્તાઓ વચ્ચે તકરારો ચાલુ હતી. આ કારણોથી કંપનિએ વચ્ચે આવી વડોદરાના ગંગાધર શાસ્ત્રીને બધી બાબતોનો નિકાલ લાવવા પૂના બાજીરાવ પાસે મોકલ્યો. પેશવા એ વખતે પંઢરપુર જત્રાએ ગયો હતો. તેથી શાસ્ત્રી પણ ત્યાં ગયો. ત્યાં પેશવાના માનીતા સલાહકાર ત્રંબકજી ડાંગલેએ શાસ્ત્રીનું ખુન કરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૫. કંપનિ શાસ્ત્રીની સહીસલામતી માટે જવાબદાર હતી. તેથી પૂનાના રેજિડેન્ટ એલ્ફ્રિસ્ટને આ બાબતનો તપાસ કરવા પેશવાને લખ્યું. ડાંગલેને થાણામાં કેદ રાખવામાં આવ્યો પણ ત્યાંથી તે ચાલાકીથી નાસી ગયો. હવે રેજિડેન્ટ બાજીરાવ પાસે જબરદસ્તીથી પૂના પાસે એક સખ્ત કરાર લખાવી લીધો. તેમાં બાજીરાવે તમામ મરાઠા રાજ્યો ઉપરના પોતાના પેશવા તરીકેના હક્કો છોડી દીધા, ઇ. સ. ૧૮૧૭. પણ બાજીરાવ ઘણો ચાલાક ને ખટપટી હતો. તેણે આ જાળમાંથી છટકો જવા પ્રયત્ન કરવા માંજા ને પિંઢારાઓ સામે બ્યારે હેસ્ટિંગ્સે લશ્કરો ઉભાં કર્યા ત્યારે પેશવા, ભોંસલે ને હોળકર, બધા એક થઈ ગયા ને સિંધીઆ પણ ગુપ્તપણે પોતાના જતલાઈઓને મદદ કરવા લાગ્યો.

લડાઈ માટે ગવર્નર ઝનરલે પાકી ને જખરદસ્ત તૈયારી કરી હતી. આ વખતે એકંદર ૩૦૦ તોપો ને ૧,૧૩,૦૦૦ માણસોને રોકવામાં આવ્યાં હતાં. બાજરાવનું લશ્કર ખડકી પાસે હારી ગયું તેથી તે પોતે લખા વગર ભાગી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૧૭. કર્નલ સ્ટાઉટને તેને આષ્ટી પાસે હરાવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૧૮. તેનો બાહોશ ને વફાદાર સરદાર બાપુ ગોખલે કોરગાંવની લડાઈમાં માર્યો ગયો. પેશવા ઉત્તર તરફ નાકો પણ સર જૉન માલ્કમે તેને કેદ કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે હવે તેનો બધો મુલક ખાલસા કર્યો ને બાજરાવને પોતાને રૂ. ૮ લાખનું વર્ષાસન આપી કાનપુર પાસે બીથુરમાં રાખ્યો. આ જગ્યાએ તે ઘણી જાહોજલાલીથી ઠેઠ મૃત્યુ સૂધી રહ્યો, ઇ. સ. ૧૮૫૧. સાતારાની ગાદી શિવાજીના વંશજ પ્રતાપસિંહ પાસે રહેવા દેવામાં આવી. અપ્પા સાહેબ ભોંસલે સીતાબાદદી મુકામે હારી ગયો ને ઘણી રખડપાટ પછી જોધપુર ભાગી ગયો. નાગપુરની ગાદી રઘૂજ ભોંસલેના ભાણેજ બાજરાવને આપવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૮૧૭. હોળકરનું લશ્કર મહીદપુર પાસે હારી ગયું, ઇ. સ. ૧૮૧૭. તેથી તેના કારભારીઓએ કંપની સાથે મંદેશ્વર પાસે મુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૮૧૮. પિઠારાઓ પણ વીખરાઈ ગયા. ચિતુને વાઘે જંગલમાં મારી નાંખ્યો. વસીલ મલમ્મદે આપઘાત કર્યો. કરીમખાને જાગીર આપવામાં આવી. ખીજા પિઠારાઓને પણ નોકરી કે ખેતી માટે જમીન આપવામાં આવી. આવી રીતે છેલ્લા મરાઠા વિગ્રહ સમાપ્ત થયો. આ વિગ્રહથી કંપનિને મહારાષ્ટ્ર, કાનડા, અહમદાબાદ, ખાનદેશ, ને કાઠપી પેશવા પાસેથી, ને હુંદેલખંડ તથા ખાનદેશ પાસેનો મુલક શિંદે પાસેથી મળ્યા. પંજાબ સિવાય કંપનિ આખા હિંદમાં સાર્વભૌમ થઈ.

હેસ્ટિંગ્સે કેળવણી, અશીર્ણુ, બાંધકામ, વગેરે બાબતો વિષે પણ યોગ્ય સુધારાઓ કર્યા. તે ઇ. સ. ૧૮૨૩માં સ્વદેશ ગયો. તેના પછી મિ. ઍડમ્સ આઠ માસ સૂધી ગવર્નર ઝનરલ તરીકે રહ્યો, ઇ. સ. ૧૮૨૩.

પ્રશ્નો—(૧) હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં કંપનિને મળેલા પ્રદેશોને નકશામાં બતાવો. (૨) પિઠારાઓ ને અમીરખાં ઉપર ટૂંકી નોંધ લખો.

પ્રકરણ ૧૦મું

લૉર્ડ ઍમ્હર્સ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૨૯. લૉર્ડ વિલિઅમ બેંટક,
ઇ. સ. ૧૮૨૯-૩૫.

લૉર્ડ ઍમ્હર્સ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૨૯:—ઍડમ્સ પછી ઍમ્હર્સ્ટ ગવર્નર ઝનરલ થયો. તેના વખતમાં પહેલો અહીં વિગ્રહ થયો. અહિંદેશના રાજાઓ વચ્ચે ને કંપનિ વચ્ચે સરહદની તકરારો ઘણા વખત થયાં ચાલતી હતી. અહીં રાજાએ પોતાના આરાકાનના પ્રાંતમાંથી કાઢી મૂકેલા અહીંઓ કંપનિને શરણુ ગયા હતા. મણિપુર, કાચાર ને આસામના રાજાઓએ કંપનિની મદદ માંગી. અહીં રાજાએ પૂર્વ બંગાળની માંગણી કરી. આ કારણેથી ઇ. સ. ૧૮૨૬માં કંપનિએ અહીં રાજા સામે લડાઈ જાહેર કરી. કંપનિના અમલદારો અહિંદેશથી જાણીતા નહોતા તેથી પહેલાં તો લડાઈમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડી. મહાબંદુલ નામના સરદારે અંગ્રેજોને રામુ પાસે હરાવ્યા. ઝનરલ કંપબેલ રંગૂન સર કરી શક્યો નહિ. પણ પછી કંપનિ ફાવવા માંડી. આરાકાન, કાચાર, મણિપુર ને તિનાસરીમ, કંપનિના હાથમાં ગયાં. મહાબંદુલ ડોનાબુ આગળ માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૮૨૬માં અહિંદેશના રાજાએ કંપનિ સાથે યાંદાઓ પાસે સુલેહ કરી. કંપનિને આસામ, આરાકાન ને તિનાસરીમના પ્રાંતો ને રૂ. ૧ કરોડ, મળ્યા. મણિપુર, કાચાર, ને જાંટીઆનાં સંસ્થાનો કંપનિનાં રક્ષિત રાજ્યો થયાં. આ સુલેહથી આસામનો ચાનો ને અહિંદેશનો વેપાર હિંદના ને અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

બરકપુરની ઢાવણીમાં રહેલા સિપાઈઓએ બંડ કર્યું પણ તેને એક-દમ દબાવી દેવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૨૪. ભરતપુરમાં સગીર મહારાજા બળવંતરાયને તેના પિત્રાઈ દુર્જનસામે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકી કંપનિ વિરુદ્ધ કારભાર હાથમાં લીધો તેથી લૉર્ડ કૉબર્નિઅરે ભરતપુરના કિલ્લાને તોડ્યો, ઇ. સ. ૧૮૨૬.

ઇ. સ. ૧૮૨૮માં ઍમ્હર્સ્ટ સ્વદેશ ગયો. થોડા વખત માટે બટર્વર્થ એઈલિએ ગવર્નર ઝનરલ તરીકે કામ કર્યું પણ પછી બેંટકની નીમણેક

થઈ. બૅંટિક એક વાર મદ્રાસનો ગઝર્નર હતો પણ વેલોરની છાવણીના બંડને લઈને તેને પાછો બેલાવી લેવામાં આવ્યો હતો.

લૉર્ડ વિલિઅમ બૅંટિક:—બૅંટિક “લિઅરલ” મતનો હતો, એટલે હિંદ ને યૂરોપ વચ્ચેનો વેપાર ખુલ્લો થાય, હિંદના વહિવટનું ખર્ચ ઓછું થાય. ને હિંદના લોકોને યૂરોપના સુધારાનું જ્ઞાન મળે, એવો તેનો મત હતો.

હિંદનાં રાજ્યો ને બૅંટિક:—
બૅંટિકે કેટલાંક રાજ્યો ખાલસા કર્યાં. (૧) કાચાર (૨) જંટીઆ. આ સંસ્થાનો હમણુંજ કંપનિએ પોતાની નીચે લીધાં હતાં. ત્યાં ચાનો વેપાર પાછળથી ઘણો ખીલ્યો. (૩) કુર્ગ. કુર્ગનો રાજા વીરરાજેન્દ્ર પોતાના કુટુંબને ને પોતાની પ્રજાને સતાવતો હતો તેથી બૅંટિકે તે રાજ્યને ખાલસા કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૩૪. (૪) મહેસુર. મહેસુરમાં રાજા કૃષ્ણરાયના બાહોશ દિવાન પૂરણીયે નોકરી છોડી દીધી. નવા દિવાન લિંગરાજના વખતમાં રાજ્યમાં ગરબડ ઘણી વધી પડી તેથી કંપનિ વચ્ચે પડી. મહેસુરનો તમામ વહિવટ હવે અંગ્રેજોએ પોતાના હસ્તક લીધો. આ રચિતિ ઠેક ઇ. સ. ૧૮૮૧ સુધી ટકી.

બૅંટિક

બૅંટિકે કેટલાંક રાજ્યો સાથે મિત્રતા કરી, કારણ કે આ વખતે હિંદના વાયવ્ય કોણમાં રશિયાની ઘણી ખીક લાગતી હતી. (૧) રૂપર મુકામે ગઝર્નર ઝનરલે રણજિતસિંહની રૂપર મુલાકાત લઈ તેની સાથે કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૧-૩૨. (૨) સિંધ સાથે ને (૩) બહાવલપુરના નવાબ સાથે પણ, આવીજ મિત્રતા કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૮૩૨-૩૪. આ મિત્રતાથી કંપનિને સિંધુ નદી ઉપર વિના અંકુશે વપાર કરવાના ને વહાણો ફેરવવાના હક્ક મળ્યા.

કેટલાંક રાજ્યો પરત્વે, જ્યારે ત્યાં મુલેહનો લંગ થયો ત્યારેજ, બૅંટિક વચ્ચે આવ્યો, જેમકે હૈદરાબાદ, ભોપાળ, ઈદાર, જોધપુર ને જયપુર.

કારભાર:—બૅંટિકે લસ્કરનું ભથ્થુ ઘટાડી ખર્ચમાં કાપકુપ કરી. તેણે ન્યાયખાતાના નાના અમલદારોના પગારો વધાર્યા ને હિંદીઓને વધારે સંખ્યામાં નોકરીમાં રાખ્યા. તેણે ફારસી ભાષાનો ઉપયોગ બંધ કરાવ્યો. વાયવ્ય એટલે આગ્રા ને અણ્ણાહાબાદના પ્રાંતોમાં બૅંટિકે તાલુકદારી રીત પ્રમાણે મહેસુલી બંદોબસ્ત કરાવ્યો. બૅંટિકે સતીના રિવાજને અટકાવ્યો ને ઠગ લોકોની ટાળીઓનો નાશ કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં તેણે અંગ્રેજી કેળવણી તથા યુરોપનો સુધારો હિંદના લોકો સમજતા થાય તેવો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. આ વખતથી આપણા દેશમાં અંગ્રેજી નિશાળોની ને કોલેજોની સંખ્યા રોજ રોજ વધવા લાગી. આ ઠરાવમાં બૅંટિકેને મોકલે નામના એક ઉદાર બુદ્ધિવાળા અંગ્રેજ પંડિતની મદદ મળી હતી.

નવો પટ્ટો ઇ. સ. ૧૮૩૩:—કંપનિને ઇ. સ. ૧૮૧૩માં નવો પટ્ટો કરી આપવામાં આવ્યો હતો તેને હવે વીસ વર્ષો પૂરાં થઈ ગયાં તેથી પટ્ટાને તાજે કરવાની જરૂર હતી. નવાં પટ્ટામાં એશિયા સાથેના તમામ વેપાર હવે ખુલ્લો કરવામાં આવ્યો. બંગાળાનો ગવર્નર ઝનરલ આખા હિંદનો ગવર્નર ઝનરલ થયો ને તેને બધા વિષયોમાં પ્રાંતોના ગવર્નરો ઉપર કુલ સત્તા આપવામાં આવી. હિંદી સરકારની કાઉન્સિલમાં એક ચોથો સભ્ય કાયદા ધડવા માટે નીમાયો. લાયક હિંદીઓ માટે દેશના તમામ મોટા હોદ્દાઓ પણ ખુલ્લા કરવામાં આવ્યા.

આ નવા પટ્ટાથી આપણો કારભાર ગવર્નર ઝનરલ ને તેની કાઉન્સિલ તથા ઈંગ્લંડના પ્રધાનોના હાથમાં આવ્યો. બૅંટિક ઇ. સ. ૧૮૩૫માં ઈંગ્લંડ ગયો. તેનો કારભાર ઘણો વખણાય છે ને મોકલે તેની ઘણી તારીફ કરી ગયો છે.

સર આર્ટર્સ મેટકાફ, ઇ. સ. ૧૮૩૫-૩૬—બૅંટિક પછી મેટકાફ ગવર્નર ઝનરલ થયો. તેણે વર્તમાનપત્રોને સ્વતંત્ર કર્યાં તેથી તે અળખા-મણા થયો ને ઑકલેંડને તેની જગ્યાએ નીમવામાં આવ્યો.

આ વખતમાં બંગાળામાં અંગ્રેજી કેળવણી વધતી જતી હતી. તેને પરિણામે ત્યાં અને બીજા પ્રાંતોમાં પણ એક નવીન સુધારકોનો

પક્ષ ઉભો થયો. રાજા રામ મોહનરાય નામના બંગાળીએ એ વખતે બ્રહ્મોસમાજ સ્થાપ્યો. રામમોહનરાય અરબી, ફારસી, ગ્રીક, લૅટિન, અંગ્રેજી, ને હિંદુસ્તાની સારી પેઠે જાણતો.

પ્રશ્નો:—(૧) એમ્હર્સ્ટ અને બૅટિકના વખતમાં અંગ્રેજોને કયા કયા પ્રદેશો કયાં કયાં કરજોથી મળ્યા ? (૨) બૅટિકે કયા કયા રાજ્યકર્તાઓ સાથે કરારો કર્યા ? (૩) ઇ. સ. ૧૮૩૩ના નવા પટ્ટા વિષે શું જાણો છો ? (૪) બૅટિકના અમલની સામાજિક અને ધાર્મિક અગત્યતા બતાવો.

પ્રકરણ ૧૧મું

લૉર્ડ ઑક્લૅન્ડ, ઇ. સ. ૧૮૩૬-૪૨; લૉર્ડ એલનબરો,
ઇ. સ. ૧૮૪૨-૪૪. અફઘાનીસ્તાન ને સિંધ.

લૉર્ડ ઑક્લૅન્ડ, ઇ. સ. ૧૮૩૬-૪૪. મેટ્રકાફ પછી લૉર્ડ ઑક્લૅન્ડ ગવર્નર જનરલ થયો. તેણે સાતારાના લોકપ્રિય રાજા પ્રતાપસિંહને કેદ કર્યો. ને

લૉર્ડ ઑક્લૅન્ડ

ગાદી તેના ભાઈને આપી. તેના વખતમાં પહેલો અફઘાન વિઝાહ થયો. અફઘાનીસ્તાનમાં અહમદશાહ અબ્દલી પછી તીમૂરશાહ, ઝમાનશાહ ને શુજા શાહ નામના રાજ્યકર્તાઓ થયા. છેલ્લા શાહ શુજાને તેના ભાઈ મહમુદે હરાવ્યો તેથી તેણે લુધીઆનામાં કંપનિનો આશરો લીધો. તે વારંવાર કંપનિને અથવા રણ-જીતસિંહને મદદ માટે કાલાવાલા કરતો. આજ અરસામાં અફઘાનીસ્તાનમાં વઝીરના કુટુંબીઓએ મહમુદશાહને મારી દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી. એમાં કાબુલમાં ને ગઝનીમાં દોસ્ત મહમ્મદ નામનો સરદાર સત્તા ઉપર આવ્યો. મહુમ અમીર

મહમુદશાહનો પુત્ર કામરાન હિરાતમાં રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર ઈરાનના શાહે લશ્કર મોકલ્યું. હિરાત શરણ થાત પણ એક અંગ્રેજ પ્રવાસી પાર્ટિજનની બાહોશીથી તે બચી ગયું. ઇરાનને રશિઆની મદદ હતી એમ ઇંગ્લંડને લાગ્યું. આજ વખતે રશિઆની સરકારે કાબુલ એલચી મોકલ્યો. ઇંગ્લંડની સરકાર રશિઆથી ઘણી ખીતી હતી તેથી હિંદના ગવર્નર ઝનરલે ઇંગ્લંડની સરકારના હુકમ ઉપર મિ. બર્ન્સ નામના એલચીને કાબુલ મોકલ્યો. તેની વકીલાત નિષ્ફળ નીવડી. હવે ઇંગ્લંડની સરકારને એમ લાગ્યું કે અફઘાનીસ્તાનનો રાજ્યકર્તા ઇંગ્લંડનો રક્ષિત હોવો જોઈએ; નહિતર કોઈક વાર પણ રશિઆ હિંદ ઉપર ચડી આવે. આ માન્યતા ઉપર લૉડ આર્લેડે શાહ શુખનો પક્ષ લીધો ને તેને ગાદી ઉપર બેસારવા રણનિતસિંહ સાથે કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૮૩૮. પહેલો અફઘાન વિગ્રહ શરૂ થયો.

અંગ્રેજ લશ્કરોએ કાબુલ ને ગઝની સર કર્યાં. શાહ શુખ ફરીથી ગાદી ઉપર બેઠો, ઇ. સ. ૧૮૩૮. દોસ્ત મહમ્મદ ભાગી ગયો. તેણે એક વાર ફરીથી કાબુલ લેવા યત્ન કર્યો પણ ન ફાવતાં તે લુધીઆના આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૦. અંગ્રેજો હવે કાબુલમાં, કંદહારમાં ને જલાલાબાદમાં ચાણાંઓ કરી રહેવા લાગ્યા. પણ અફઘાનોને શાહ શુખનાં અમલ ને અંગ્રેજ તથા સિખ વસવાટ પ્રસન્ન પણ નહિ. તેઓએ નવા અમલ વિરુદ્ધ બંડ ઉઠાવ્યું ને કાબુલ છૂટી અંગ્રેજ એલચી બર્ન્સ વગેરેનાં ખુન કર્યાં. દોસ્ત મહમ્મદના પુત્ર અકબરખાને અંગ્રેજ વકીલ મેકનોલ્ટન ઉપર શક પડતાં તેનું પણ ખુન કરવામાં આવ્યું. સોળ હજાર માણસોનું લશ્કર હવે અફઘાનીસ્તાન ખાલી કરી ગયું; પણ રસ્તામાં ભૂખ ને શત્રુઓના હુમલાઓથી એક ડોકટર ખાયડન સિવાય તમામ લશ્કરનો નાશ થયો, ઇ. સ. ૧૮૪૧. શાહ શુખ એકસો પડત તેનું પણ ખુન થયું. અંગ્રેજ સરદાર રૉબર્ટ સેઈલ માત્ર જલાલાબાદ ખાતે ટકી રહ્યો.

દરમ્યાન આર્લેડ સ્વદેશ ગયો ને લૉડ એલનબરો ગવર્નર ઝનરલ થયો.

લૉર્ડ એલનબરો, ઇ. સ. ૧૮૪૨-૪૪—અફઘાનીસ્તાનમાં કંપનિની મોટી હાર થઈ હતી. તેથી “બિગડી સુધારી લેવાને” માટે એલનબરો ઇંગ્લંડથી આવ્યો. તેન વખતમાં કંપનિનાં લશ્કરોએ ફરીથી કાબુલ ને ગઝની લીધાં ને કાબુલને બાળી લુટ્યું. પછી તેઓ પાછાં ફર્યાં. કંપનિએ દોસ્ત મહમ્મદના હુકમે સ્વીકાર્યો.

પહેલેથી તે છેલ્લે સૂધી પહેલો અફઘાન વિગ્રહ લડવામાં ઇંગ્લંડે ને હિંદની સરકારે મોટી ભૂલ કરી. અફઘાનીસ્તાનના કારભારમાં માથું મારવાની કાંઈ જરૂર નહોતી.

સિંધ ખાલસા, ઇ. સ. ૧૮૪૩—સિંધના અમીરો પહેલાં કાબુલના અમીરોના ખંડિઆઓ હતા.

દોસ્ત મહમ્મદ

ઐરિકના વખતમાં, ને પહેલો અફઘાન વિગ્રહ જ્યારે ચાલતો હતો ત્યારે, તેઓએ કંપનિને સિંધુ નદી ઉપર વેપારની છૂટ આપી હતી ને કંપનિનાં લશ્કરોને પોતાના દેશમાં આવજા કરવાની તથા જાવણીઓ નાંખવાની રજા આપી હતી. એલનબરોએ સિંધ ખાલસા કરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે સર ચાર્લ્સ નેપિઅર નામના અમલદારને સિંધ મોકલ્યો. નેપિઅરે ખેરપુરની ગાદી મારેની ખટપટમાં ભાગ લીધો. વળી તેણે અમીરો ઉપર દોસ્ત મહમ્મદ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાના આરોપો મૂક્યા ને તેની શિક્ષા અદા તેમની પાસે સમ્પત કરારો પણ કરાવી લીધા. આ કારણોથી અમીરોના અડચણી સિપાઈઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા પણ તેઓ મીઆણી ને હૈદરાબાદ પાસે હારી ગયા, ઇ. સ. ૧૮૪૩. અમીરોને હવે પદબ્રજ કરવામાં આવ્યા ને સિંધપ્રાંત કંપનિના કબજામાં આવ્યો. માત્ર ખેરપુર મુકામે નેપિઅરનો ખાસ પક્ષપાતી અલી મુરાદ રાજ્યકર્તા તરીકે રહ્યો.

જ્વાલિઅરનો ખંદાખસ્ત—જ્વાલિઅરમાં સિંધિઆ જંકાલની વિધવા સ્ત્રી કારબાર ચલાવતી હતી. તેના સલાહકાર કંપનિનો વિરોધી હતો. વળી જ્વાલિઅર પાસે નવી તાલીમ પામેલું મોટું લશ્કર હતું. તેથી એલનબરોએ તેની સત્તા ઓછી કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે એકદમ રાજધાની ઉપર ચડાઈ કરી ને મહારાજપુર ને પનીઆર આગળ સિંધિઆના લશ્કરને હરાવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૪૩. જ્વાલિઅર હવેથી કંપનિનું રક્ષિત રાજ્ય બન્યું.

એલનબરોના વખતમાં ગુલામીનો બંધો બંધ કરવામાં આવ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૪માં સ્વદેશ ગયો.

ચીન સાથે લડાઈ, ઇ. સ. ૧૮૩૯-૪૨—આ વખતે ચીનના પાદશાહે હિંદુસ્તાનથી આવતા અપ્રીણ ઉપર અંકુશ મૂકવાથી કેટલાક અંગ્રેજ વેપારીઓને નુકસાન ગયું. તેના પરિણામે પહેલો ચીન વિગ્રહ લડવામાં આવ્યો. ચીનાઓ હારી ગયા. સુલેહથી અંગ્રેજોને હાંગકૉંગ મળ્યું ને ચીનનાં પાંચ બંદરો સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળી.

પ્રશ્નો—(૧) અધધાન વિગ્રહના કારણો ને પરિણામો જણાવો. (૨) એલનબરો સિંધમાં શા માટે દરમ્યાન થયો?

પ્રકરણ ૧૨મું

કંપનિના રાજ્યનો અવધિ. લૉર્ડ હાડિંજ ને લૉર્ડ

ડેલ્હાઉસિ, ઇ. સ. ૧૮૪૪-૫૬.

સિખોનો પરાજય ને “ખાલસા”નું ધોરણ.

પહેલો સિખાવગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૪૫-૪૬.—રણજિતસિંહના મરણ પછી તેનો પુત્ર ખડકસિંહ મહારાજ થયો પણ તે ને તેના પુત્ર નવનિહાલસિંહ મરી ગયા એટલે ગાદી માટે મોટી ખટપટ ઉભી થઈ. પહેલાં શેરસિંહ નામનો રણજિતનો પુત્ર ગાદી ઉપર બેઠો, ઇ. સ. ૧૮૪૧. પણ મહુમ મહારાજની રાણી જિનદાને દુલિપસિંહને જન્મ આવ્યો તેથી તેના પક્ષકારોએ શેરસિંહનું ખુન કર્યું ને દુલિપસિંહને ગાદી મળી, ઇ. સ. ૧૮૪૩. આ ફેરફારો દરમ્યાન એક પછી એક પ્રધાનનાં ખુનો તો થયાંજ કરતાં હતાં. છેવટે રાણી જિનદાનના માનીતા સરદારો તેજસિંહ

ને લાલસિંહ સત્તા ઉપર આવ્યા ને તેમના કારભારમાં પહેલો સિખ વિગ્રહ થયો.

સિખ લોકોને કંપનિના અમલદારોનો શક ધણા વખત થયાં પડતો હતો. સિંધ ને નાના તિમેટની આખતોમાં કંપનિ દરમ્યાન થઈ હતી તે તેમને ગમ્યું નહિ. આ વખતે પંજાબમાં થતા ફેરફારોથી સાવચેત રહી કંપનિ પંજાબ તરફની પોતાની સરહદ ઉપર અચ્ચાવનાં કામે ઉભાં કરતી હતી. તે સામે સિખ દરબારે વાંધો ઉઠાવ્યો ને તકરારનો નિકાલ ન થયો ત્યારે બંને પક્ષો વચ્ચે લડાઇ થઈ, ઇ. સ. ૧૮૪૫.

આ વિગ્રહમાં સિખ સેનાપતિઓ-લાલસિંહે ને તેજસિંહે-દગો કર્યો. તેથી મુઝડી ને ફિરોઝશહેર આગળ સિખ લશ્કર હારી ગયું. ઇ. સ. ૧૮૪૫. રણઝોરસિંહ નામના સરદારે હરિ સ્મિથને બંદાવળ આગળ હરાવ્યો. અંગ્રેજોએ સિખોને અલિવાલ પાસે સમ્પત હાર આપી. સોઆહિન આગળ પણ સિખોએ સમ્પત હાર ખાધી, ઇ. સ. ૧૮૪૬. હજારો સિખો માર્યા ગયા. તેમનું તમામ તોપખાનું શત્રુના હાથમાં ગયું. અંગ્રેજ લશ્કરે હવે લાહોર પણ લઈ લીધું. ત્યાં રાજા ગુલાબસિંહ રજપુતે ને રાજા દીનાનાથે સગીર મહારાજની વતી કંપનિ સાથે મુલોહ કરી, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

આ મુલોહથી કંપનિને સતલજ ને બિઆસ નદી વચ્ચેનો જલંધર દુવાબ ને રૂ. ૧૧ કરોડ રોકડા મળ્યા ગુલાબસિંહે કાશ્મીર પ્રાંત રાખી રૂ. ૧૧ કરોડ કંપનિને આપ્યા. પંજાબનો કારભાર એક કાઉન્સિલ મારફત આસે એમ નક્કી થયું ને એક અંગ્રેજ અમલદાર-લૉરેંસને તેના પ્રમુખ પદે નીમવામાં આવ્યો. સિખ લશ્કરમાં ઘટાડો થયો. થોડું બ્રિટિશ લશ્કર પંજાબમાં રહ્યું, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

હાઉઝ ઇ. સ. ૧૮૪૮માં ઈંગ્લંડ ગયો.

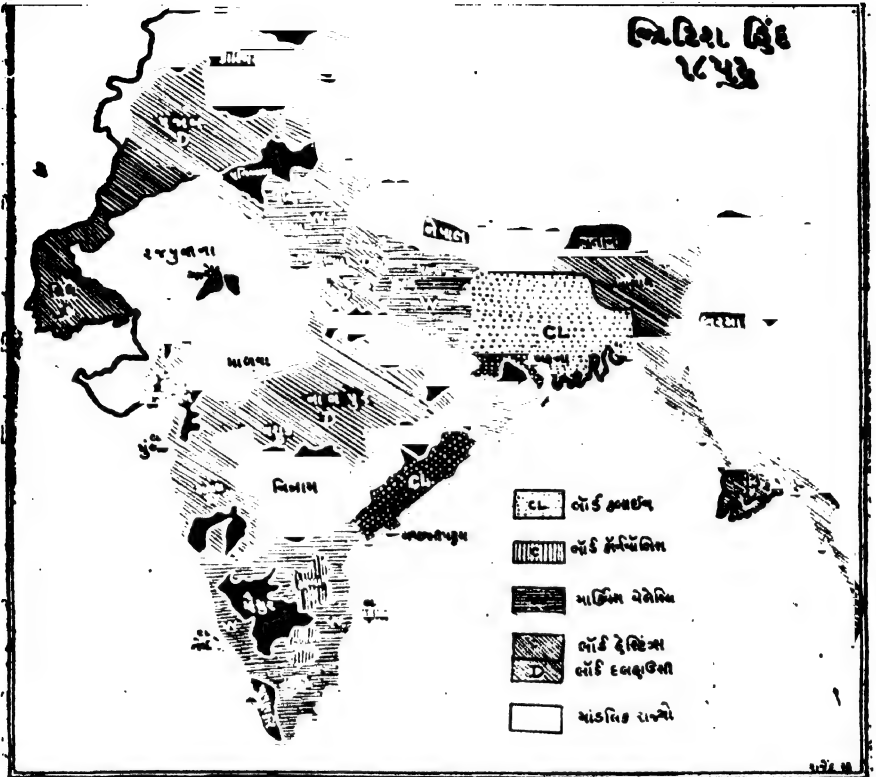
લૉર્ડ ડેલહાઉસિ, ઇ. સ. ૧૮૪૮-૫૬. લૉર્ડ હાઉઝ પછી લૉર્ડ ડેલહાઉસિ ગવર્નર ઝનરલ થયો. તેની ઉંમર માત્ર ૩૬ વર્ષની હતી. તે પગે લંગડો હતો. તેના વખતમાં કંપનિની સત્તા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી.

બીજો સિખ વિઘ્ન, ઇ. સ. ૧૮૪૮-૪૯. પંજાબમાં કાઉન્સિલમાં અંગ્રેજ અમલદારો જોન અને હેન્રિ લૉરેસ બ્રિટિશ હિંદની માફક અમલ કરવાનો ઉમંગ ધરાવતા હતા તે પંજાબના લોકોને ગમ્યું નહિ. દુલિપસિંહને સસરો છતરસિંહ તથા તેનો પુત્ર શેરસિંહ, રાણી જનદાન, મુલતાનનો દિવાન મૂળરાજ, તથા ધણા સિખ સરદારો નવા અમલનાં કેટલાંક કામોની વિરુદ્ધ હતા. મુલતાનનો દિવાન અથવા મહેસુલી અધિકારી મૂળરાજ પોતાની કામગીરીનો હિસાબ આપતો નહોતો. તેણે રાજનામું આપ્યું ત્યારે લાહોરના દરબારે ખાનસિંહ નામના સરદારને એ યૂરોપિઅન અમલદારો સાથે મુલતાન મોકલ્યો. પણ મૂળરાજના લશ્કરે બંડ કર્યું ને બંને અમલદારોનાં ખૂન કર્યાં. મૂળરાજ પણ બંડમાં સામેલ થયો. તેની સામે લાહોરથી શેરસિંહને મોકલવામાં આવ્યો પણ તે બંડખોરો સાથે બાળી ગયો. અમીર દોસ્ત મહમ્મદ પણ તેમની સાથે બળ્યો. હવે પંજાબના તમામ સરદારો કંપનિના અમલ સામે થયા.

એડ્વર્ડે મૂળરાજને હરાવ્યો. તેણે બ્રિટિશની મદદથી મુલતાન સર કર્યું. રામનગર આગળ શેરસિંહ ઝનરલ લૉર્ડ ગૉંડ સામે લડ્યો પણ તેમાં કોઈ પક્ષની હારજીત થઈ નહિ, ઇ. સ. ૧૮૪૮. ચિટ્યાનવાળા આગળ તો કંપનિનું લશ્કર લગભગ હારી ગયું, ઇ. સ. ૧૮૪૮. પણ ગૉંડે શેરસિંહને ને છતરસિંહને ગુજરાત આગળ સપ્ત હાર ખવરાવી. ઇ. સ. ૧૮૪૮. અકધાનો પણ હાર ખાઈ નાસી ગયા.

ડેલ્હાઉસિએ પંજાબ ખાલસા કર્યો ને દુલિપસિંહને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. તે ખ્રિસ્ત થયો ને ઇંગ્લંડમાં મરી ગયો. કોહ્ન-ઈ-નર હવે ઇંગ્લંડના તાજના મુકુટમાં જડાયો. ધણા સિખ લોકો કંપનિના લશ્કરમાં જોડાયા. બીજો સિખ વિઘ્નમાં સરદારો ને સિપાઈઓ, બધા બહાદુરીથી ને વફાદારીથી લડ્યા હતા. આવી રીતે આપણા ઇતિહાસમાં મૌર્યો પછી કદિ પણ નહિ બનેલી એવી વાત સિદ્ધ થઈ. બ્રિટિશ લોકોએ આપણાંજ નાણાંથી ને આપણાંજ માણસો વડે દેશમાં સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપી.

બીજો બ્રહ્મી વિઘ્ન, ઇ. સ. ૧૮૫૨-૫૩—બ્રહ્મી રાજના અમલદારો બ્રિટિશ વેપારીઓને વકીલોને ને તેમના દેશના રિવાજો ને કાયદા મુજબ વર્તવા કહેતા. વેપારીઓની ફરિયાદોનો નિકાલ લાવવા

ડેલ્હાઉસિએ એક ખાસ અમલદારને મોકલ્યો. તેની અયોગ્ય માંગણીઓ અમરાપુરની અલી સરકારે સ્વીકારવાની ના પાડી તેથી ગવર્નર ઝનરલે લડાઈ જાહેર કરી. ઇ. સ. ૧૮૫૨. ગ્રામ, પેગુ ને માર્તાબાનના પ્રાંતો સર કરવામાં આવ્યા. અલી રાજાએ સુલેહ કરી. પરિણામે ગ્રામ ને પેગુ પ્રાંતો બ્રિટિશ મુલક થયા. આવા મુકામે બ્રિટિશ રેજિડેન્ટ હવેથી રહેવા લાગ્યો, ઇ. સ. ૧૮૫૩.

ખાલસા કરવામાં આવેલા મુલકો—ડેલ્હાઉસિએ સિક્કિમનો થોડોક ભાગ ખાલસા કર્યો. અયોધ્યાનો નવાબ વઝીર ખરાબ કારભાર કરે છે એ મુદ્દા ઉપર તેણે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૫૬. નિઝામના દેવા પેટે ડેલ્હાઉસિએ ખરાડનો પ્રાંત કંપનિના આશ્રય તળે

લીધો. આ વખતે ધણી રાજ્યો નિર્વંશ મરી ગયા. અસાર સુધી કંપનિ રાજ્યોને કે તેમની વિધવા રાણીઓને દત્તક પુત્રો લેવા દેતી. ડેલહાઉસિએ આ ધોરણમાં ફેરફાર કર્યો, ને ધણી નિર્વંશ રાજ્યોનાં રાજ્યો તેણે ખાલસા કર્યાં. જેમકે, સાતારા, ઝાંસી નાગપુર (મરાઠી), કાચાર, વગેરે.

આ ધોરણથી કંપનિના રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો ને વળી કપાસ, આ, વગેરેના વેપાર માટેનાં સાધનો પણ હવે અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યાં.

ડેલહાઉસિએ ધણી જુના રાજવંશોના વારસોને મળતાં વર્ષાસનો, ખિતાબો તથા હક્કો પણ બંધ કર્યાં, જેમકે અર્કાટના નવાબ, તાંજોરના રાજ, આજીગવ પેશવાના દત્તક ધોંડુપંત અથવા નાનાસાહેબનાં વર્ષાસનો, વગેરે.

કારભાર—ડેલહાઉસિના વખતમાં બંગાળને લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરના કારભાર નીચે મૂકવામાં આવ્યું; સનદી નોકરી-સિવિલ સર્વિસ-માટે પરીક્ષાઓ મુકરર થઈ; દેશમાં યુનિવર્સિટીઓ કે વિદ્યાપીઠો સ્થાપવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો; કેળવણીનાં ખાતાંઓ ઉમાં કરવામાં આવ્યાં; રેલ્વે, તાર, ને ટપાલ દાખલ કરવામાં આવ્યાં. બાંધકામ તથા નહેરો માટે લોકો પાસેથી નાણું વ્યાજે લેવામાં આવ્યું ને પ્રાંતોની સરકારો ઉપર વ્યાજખી અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો. આવી રીતે આપણી અસારની રાજ્યવ્યવસ્થાની ધણી સંસ્થાઓ ડેલહાઉસિના કારભારમાં ઉભી થવા પામી.

૧૮૫૩નો નવો પટ્ટો—કંપનિને પટ્ટો મળ્યાં ૨૦ વર્ષો પૂરાં થઈ ગયાં હતાં તેથી હવે તે પટ્ટો તાજે કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૫૩. વીસ વર્ષની મુદ્દતને રદ કરવામાં આવી. ગવર્નર ઝનરલને ધારા ધડવા માટે એક ધારાસભા આપવામાં આવી ને તેમાં ચારે પ્રાંતોની સરકારોના ચાર પ્રતિનિધિઓને તથા કલકત્તાની સુપ્રીમ કોર્ટના એ ન્યાયાધીશોને બેસવાની છૂટ મળી. ધારાસભાને સરકારી વહિવટ ઉપર તકરાર ચલાવવાનો હક્ક પણ મળ્યો.

ડેલહાઉસિ ઇ. સ. ૧૮૫૬માં સ્વદેશ ગયો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૦માં મરી ગયો. તે વેલેસ્લિના જેવો આપખુદ હતો. તે ધણો ઉદ્યમી હતો. બ્રિટિશ હિંદનું રાજ્યતંત્ર રજવાડાંઓનાં રાજતંત્ર કરતાં ધણું ચડે છે એમ તે માનતો. એ કારણથી તેણે ધણાં રાજ્યોને ખાલસા કર્યાં. આ ધોરણને લઈને તેના ગયા પછી તુરંતજ હિંદમાં બળવો થયો. તે બનાવ માટે ડેલહાઉસિનું ધોરણ થોડેક અંશે જવાબદાર ગણી શકાય.

ડેલહાઉસિ ધણો ખંતીલો ગવ્હર્નર ઝનરલ થઈ ગયો. તે કદિ આળસુ રહેતો નહિ. અમલદારો તેનાથી ડરતા. હિંદુસ્તાનમાં યૂરોપનો સુધારો જેમ અને તેમ વહેલો દાખલ કરવાનો તેનો વિચાર હતો.

પ્રશ્નો—(૧) સિખ લોકો અંગ્રેજો સામે શા માટે લડ્યા? તેનું શું પરિણામ આવ્યું? (૨) ડેલહાઉસિએ અંગ્રેજોને કયા કયા પ્રદેશો મેળવી આપ્યા? (૩) “ખાલસા એટલે? (૩) ડેલહાઉસિના સુધારાઓ લખો.

પ્રકરણ ૧૩મું

“ધ. સ. ૧૮૫૭”નો બળવો; કંપનિના કારભારનો

અંત; લૉર્ડ કૅનિંગ, ધ. સ. ૧૮૫૬-૫૮.

લૉર્ડ કૅનિંગ—ડેલહાઉસિ પછી લૉર્ડ કૅનિંગ ગવ્હર્નર ઝનરલ થયો. તે ડેલહાઉસિના જેવા આપખુદ કે કડક નહોતો ને તેની વાણીમાં ને વર્તણૂકમાં મીઠાશ હતી.

લૉર્ડ કૅનિંગ

તેનું હૃદય પવિત્ર હતું. તેથી તેનો કારભાર લોકો ને ને રાજ્યોને ધણો અનુકૂળ નીવડ્યો. તેના વખતમાં ઈંગ્લેંડે ઈરાન ને ચીન સામે લડાઈ જાહેર કરી તેથી હિંદી ત્યાં લશ્કરો મોકલવામાં આવ્યાં, ધ. સ. ૧૮૫૬-૬૦

“ધ. સ. ૧૮૫૭”નો બળવો. તેનાં કારણો—કૅનિંગના વખતમાં કંપનિના લશ્કરના હિંદી સિપાઇઓએ ખંડ કર્યું. તે ખંડમાં વાયવ્ય અથવા સંયુક્ત પ્રાંતના ને બુદ્ધે-ખંડના લોકો બચ્યા.

આ બળવાનાં કારણો આપણે પહેલાં તપાસીએ. કંપનિના રાજ્યથી હિંદુસ્તાનના કેટલાએક ભાગોમાં અંગ્રેજી નિશાળો, કૉલેજો, તાર, પોસ્ટ, વગેરે સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાએક લોકોને આ બાબતો પ્રસન્ન આવી નહિ. કેટલાએક અંગ્રેજ અમલદારો અને ખ્રિસ્ત પાદરીઓ આપણા દેશમાં થોડા વખત થયાં ખ્રિસ્ત ધર્મનો છયોડ ઉપદેશ કરતા હતા. લોકોને એમ લાગ્યું કે આ ઉપદેશનો હેતુ તેમને પગણે ખ્રિસ્ત બનાવવાનો છે. રેલ્વેલાઇસિએ અયોધ્યા ને ઝાંસી તથા ખીજાં નાનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં હતાં. તેથી ત્યાંના લોકો કંપનિ ઉપર ધણા ખીજાઈ ગયા હતા. તેજ ગવર્નર ઝનરલે નાના સાહેબનું વર્ણાસન બંધ કર્યું હતું ને પાર્લમેંટે પણ તેને દાદ આપી નહોતી. વાયવ્ય પ્રાંતનો મહેસુલી બદાબસ્ત લોકોને ધણેજ અળખામણો થઈ ગયો હતો. કંપનિએ કેટલાએક લોકોની જમીનના માલીકી હક્કની તપાસ કરવા ઇનામ કમિશન નીમ્યું હતું તેથી પણ લોકો ધણા છંછેડાઈ ગયા હતા. આજ વખતે કિમિઆમાં ફ્રાંસ ને ઈંગ્લંડ રશિઆ સામે લડતાં હતાં ને ત્યાં રશિઆની ફત્તેહ થએલી જોઈ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક લોકોના મનમાં ખ્રિટિશ સત્તા વિષે ધણો શક પડવા લાગ્યો. કંપનિના લશ્કરમાં મોટા ભાગે વાયવ્ય પ્રાંતના બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો હતા. તેઓને દેશાવરમાં અથવા હિંદમાં પણ દૂરના પ્રાંતોમાં નોકરી કરવી ગમતી નહોતી. તેમને દરજ્જો, પગાર, ભથ્થું, વગેરે બાબતોમાં ધણો અસંતોષ રહેતો. તેમાં માત્ર દીવાસળીની જરૂર હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭માં એક એવી અફવા ફેલાઈ કે સરકાર કારતૂસ બનાવવામાં ગાય ને સુવરની ચરબી વાપરે છે. આ અફવા ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ. કારતૂસની બાબતમાં હિંદી સિપાહીઓએ પોતાના ગોરા અમલદારોનો હુકમ માનવા ના પાડી. ઇ. સ. ૧૮૫૭ના મે માસની ૧૦મીએ મીરતની ઊવણીમાં ૮૫ સિપાહીઓને હુકમ ન માનવા માટે સખ્ત સજા કરવામાં આવી. તેથી મામલો બગડી ગયો ને બધી ઊવણીઓના સિપાહીઓએ બંડ ઉઠાવ્યું.

બળવો—મીરતના સિપાહીઓએ જોયેલો તોડી, પોતાના ગોરા અમલદારોનાં ખુન કર્યા ને પછી દિલ્હી જઈ વૃદ્ધ બહાદુરશાહને હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ બનાવ્યો. આસપાસની ઊવણીઓના સિપાહીઓએ

પણ હવે બંડ ઉઠાવ્યું. અહમદાવાદ, કોલ્હાપુર ને હૈદરાબાદ સૂધી ઠેઠ છાંટા ઉઠ્યા. પણ બંગાળામાં, પંજાબમાં ને દક્ષિણમાં એકંદર કાંઈ ખાસ તોફાન થયું નહિ. સિપાઈઓ સાથેજ કેટલાંક રજવાડાંઓમાં ને કેટલીક તાલુકદારીઓમાં પણ બળવો થયો. બિહારમાં જગદીશપુરનો ઝંમીનદાર કુંવરસિંહ, વાયવ્ય પ્રાંતના લગભગ તમામ તાલુકદારો, ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મી બાઈ, નાનાસાહેબ, તાંતિયાતોપી ને અખતખાં, બળવાખોરોના આગેવાનો થયા. બહાદુરશાહ પાદશાહ તો તેમના હાથમાં માત્ર રમકડારૂપજ હતો. ગ્વાલિઅરના લશ્કરે સિંધિઆને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યો.

કંપનિ બળવાખોરોને હરાવે છે.—લૉરેંસે પંજાબના સિંધોને બળવાથી અળગ રાખ્યા. નિકલસને દિલ્હી સરકાર્યું. પાદશાહ બહાદુરશાહને પેગુ મોકલી દેવામાં આવ્યો; તેના બે પુત્રોને ને એક પૌત્રને હાડસને ગોળી-ખાર કર્યાં. હુંવલોકે કાનપુરના બડખોરોના આગેવાન નાના સાહેબને હરાવ્યો ને લખનૌ પણ સર કર્યું. સર કૉલિન કૅપટેલે તાંતિયાતોપીને કાલ્પી પાસે ને ખીજ્જાઓને બરેલિ પાસે હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૫૭. રદુઅટ્ટે ધાર, ઇંદોર, વગેરે લીધાં. સર લૂઝે લક્ષ્મીબાઈને હરાવી. તે શૂરી રાણી પુરુષને વેશે લડતી લડતી મરી ગઈ. તાંતિયાતોપીને નારવાડના રાજાએ કંપનિને સોંપી દીધો ને તેને ઝાંસીની સજા થઈ. નાના સાહેબ નેપાળમાં નાસી ગયો; ઇ. સ. ૧૮૫૮. અયોધ્યાની બેગમ, વાયવ્ય પ્રાંતના તાલુકદારો, જગદીશપુરનો ઝંમીનદાર કુંવરસિંહ, અખતખાં, બધાં હારી ગયાં ને કેદ પકડાયાં.

આ બળવા દરમ્યાન નાના સાહેબે કાનપુર સુકામે અંગ્રેજ અમલદારો, ને તેમનાં બેરાં તથા બાળકોનાં ખુન કરાવ્યાં ઘણા સિપાઈઓએ પણ તેવાંજ કામો કર્યાં તેવીજ રીતે કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો પણ ગામડાંઓમાં ને શહેરોમાં ધાતકીપણે વર્ત્યા પણ કૉનિંગ, મહારાણી વિક્ટોરિઆ, વગેરેએ શાંત મગજ રાખી કામ લીધું. હિંદુસ્તાનના ખીજ્જાઓમાં લોકોએ સરકારને મદદ કરી રાજરજવાડાંઓ પણ સરકારની સાથે રહ્યાં ઘણા અંગ્રેજોએ વફાદાર હિંદુ મુસલમાનોનાં ઘરમાં આશરો લીધો હતો. કામુલનો અમીર ને નેપાળના ગુરખાઓ પણ કંપનિ તરફ રહ્યા હતા ને નેપાળની સરકારે તો મદદ પણ કરી હતી.

બળવાનાં પરિણામો—બળવાને લઈને કંપનિના રાજ્યને અંત આવ્યો ને પાર્લમેંટે હિંદના વહિવટની તમામ જવાબદારી પોતાને શિર લીધી. લશ્કરના મોટા મોટા હોદ્દાઓ હવે હિંદીઓ વાસ્તે હમેશને માટે બંધ થઈ ગયા. રજવાડાંઓને ખાલસા કરવાનું ધોરણ છોડી દેવામાં આવ્યું.

નવું રાજ્યતંત્ર, ઇ. સ. ૧૮૫૮નો કાયદો. હિંદુસ્તાનના કારભાર હવે તાજે પોતાને શિર લીધો ને તે માટે ઇ. સ. ૧૮૫૮માં પાર્લમેંટમાં એક કાયદો પ્રસાર કરવામાં આવ્યો. તે કાયદાથી હિંદની અંદરના રાજ્યતંત્રની સંસ્થાઓમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નહિ પણ ખુદ ઇંગ્લંડમાં મોટા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. ગુનું મોડ ઓવર કંટ્રોલ નીકળી ગયું. તેને બદલે પ્રધાનમંડળમાંથી કોઈ એક અનુભવી હિંદના સેક્રેટરી થાય ને તેને ૧૫ માણસોની સમિતિ અથવા કાઉન્સિલ ઇંગ્લીશર હિંદના કારભાર માટે મદદ કરે એમ ઠર્યું. આ સેક્રેટરી ઓવર સ્ટેઈટ-ઇન-કાઉન્સિલ મારફત હિંદનો બધો કારભાર હવે ચાલવા લાગ્યો. પહેલી કાઉન્સિલના ૧૫ જણાઓમાંથી સાતને ડાયરેક્ટરોએ નીમ્યા ને બાકીના ૮ને તાજે નીમ્યા. આ ૮ જણાઓએ દસ વર્ષ સૂધી હિંદમાં નોકરી કરેલી હોવી જોઈએ, એવો નિયમ ઉમેરવામાં આવ્યો. આવી કાઉન્સિલને ઉભી કરવાનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે સેક્રેટરીને અનુભવી માણસોની સલાહનો લાભ મળે.

કેટલાએક ફેરફારોને જતા કરીએ તો હજુ પણ આ સૂત્રો પ્રમાણે ઇંગ્લંડમાં આપણું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે. આ કાયદાથી પાર્લમેંટ આપણા વહિવટ માટે જવાબદાર બની પણ ખુદ પાર્લમેંટનેજ કામનો ઘણો બોજો રહેતો હોવાથી તે જવાબદારી તેનાથી બરાબર બજાવી શકાઈ નહિ. આપણો કારભાર હવે ઇંગ્લંડના વલણ પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો.

મહારાણી વિક્ટોરિઆનો ઢંઢેરો, ઇ. સ. ૧૮૫૮. નવો કારભાર ઇ. સ. ૧૮૫૮ના નવેમ્બર માસથી શરૂ થયો. તે વખતે મહારાણી વિક્ટોરિઆએ ઢંઢેરો બહાર પાડ્યો. તેથી હિંદના રાજ્યોને દરકાર પુત્ર લેવાની છૂટ મળી; હિંદની પ્રજાઓને બ્રિટિશ મહારાજ્યની બીજી પ્રજાઓના જેટલાજ હુકમો આપવાનું વચન આપવામાં આવ્યું; ધર્મની

આપતમાં સરકાર વચ્ચે નહિ આવે એમ ફરમાવવામાં આવ્યું; દેશની નોકરીમાં આપણા જાતભાઈઓને કોઈ પણ જ્ઞાતિ, વર્ણ કે ધર્મના ભેદ વગર સૌસૌની લાયકાત પ્રમાણેજ રાખવામાં આવશે એવી ખાત્રી આપવામાં આવી; લગભગ તમામ બંડખોરોને માફી બક્ષવામાં આવી. આવાં ઉદાર વ્યવસ્થા હિંદના રાજ્યો ને લોકો ધણા પ્રસન્ન થયા. કેનિંગ હિંદનો પહેલો વાઈસરૉય થયો.

પ્રશ્નો:—(૧) સિપાઈઓએ શા માટે બંડ કર્યું? (૨) તેનાં પરિણામો જણાવો. (૩) અંગ્રેજોએ બંડને કેવી રીતે દાખી દીધું? (૪) મહારાણીના ઢંઢેરા વિષે જે જાણતા હો તે લખો. (૫) બળવા પછી હિંદના રાજ્યતંત્રમાં કયા કયા ફેરફારો થયા?

બંગાળના ગવર્નર ઝનરલો, ઇ. સ. ૧૭૯૩ના રેગ્યુલેશનિંગ ઍક્ટ મુજબ.

Warren Hastings, વૉરન હેસ્ટિંગ્સ, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫.

Sir John Macpherson, સર જૉન મેકફર્સન, ઇ. સ. ૧૭૮૫-૧૭૮૬.

Earl (Marquess) Cornwallis, અર્લ (માર્કવેસ્સ) કૉર્નવૉલ્લિસ, ઇ. સ. ૧૭૮૬-૧૭૯૩.

Sir John Shore, સર જૉન શોર, ઇ. સ. ૧૭૯૩-૧૭૯૮.

Earl of Mornington, Marquess Wellesley, અર્લ ઑફ મૉનિંગ્ટન, માર્કવેસ્સ વેલેસ્લિ, ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫.

માર્કવેસ્સ કૉર્નવૉલ્લિસ, ઇ. સ. ૧૮૦૫.

Sir George Barlow, સર જ્યૉર્જ બાર્લો, ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૮૦૭.

Earl of Minto, અર્લ ઑફ મિંટો, ઇ. સ. ૧૮૦૭-૧૮૧૩.

Earl of Moria, Marquess of Hastings, અર્લ ઑફ મોરિઆ, માર્કવેસ્સ ઑફ હેસ્ટિંગ્સ, ઇ. સ. ૧૮૧૩-૧૮૨૩.

John Adam, જૉન એડમ, ઇ. સ. ૧૮૨૩.

Baron Amherst, બૅરન એમ્હર્સ્ટ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૨૮.

William Butterworth Bayley, વિલિઅમ બટર્થર્થ બેઇલિ, ઇ. સ. ૧૮૨૮.

Lord William (Cavendish) Bentinck, લૉર્ડ વિલિઅમ (કેવેન્ડિશ) બેન્ટિન્ક, ઇ. સ. ૧૮૨૮-૧૮૩૩.

(૨) હિંદના ગવર્નર ઝનરલો, ઇ. સ. ૧૮૩૩ના પદા મુજબ.

મેટિક, ઇ. સ. ૧૮૩૩-૩૫.

Sir Charles Metcalfe, સર ચાર્લ્સ મેટકાફ, ઇ. સ. ૧૮૩૫.

Baron (Earl of) Auckland, બેરન (અર્લ ઓફ) ઓકલેન્ડ, ઇ. સ. ૧૮૩૫-૪૨.

Baron (Earl of) Ellenborough, બેરન (અર્લ ઓફ) એલનબરો, ઇ. સ. ૧૮૪૨-૪૪.

Sir Henry (Viscount) Hardinge, સર હેન્રી (વાઈસકાઉન્ટ) હાર્ડિંગ, ઇ. સ. ૧૮૪૪-૪૮.

Earl (Marquess of) Dalhousie, અર્લ (માર્ક્વેસ ઓફ) રેલ્હાઉસિ, ઇ. સ. ૧૮૪૮-૫૬.

Viscount (Earl) Canning, વાઈસકાઉન્ટ (અર્લ) કૅનિંગ, ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૮.

વિભાગ ૮મો

અંગ્રેજ અમલદારોનો કારભાર ને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૧૯૨૦.

પ્રકરણ ૧લું નવો યુગ

મુખ્ય લક્ષણો—ઇ. સ. ૧૮૫૮થી ઇ. સ. ૧૯૨૦ સુધી આપણા દેશનો કારભાર અંગ્રેજ અમલદારોએ ચલાવ્યો. આ વખતમાં દેશમાં બધે સ્થળે મુલેહશાંતિ રહ્યાં. વહિવટની તમામ સંસ્થાઓ નવેસર કરવામાં આવી. આપણો પરદેશ સાથેના સંબંધ ઈંગ્લંડના મુત્સદ્દીઓના મત પ્રમાણે ધડાયો. આ જમાનામાં આખા દેશમાં અંગ્રેજી કેળવણી ફેલાઈ. તેના પ્રતાપે લોકોમાં પોતાની સામાજિક, આર્થિક ને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવા જાગૃતિ આવી. આ જાગૃતિને રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય આપણે કહીશું.

પ્રશ્ન—નવા યુગનાં લક્ષણો લખો.

પ્રકરણ રજુ

નવો કારભાર. ઇ. સ. ૧૮૫૮-૭૬.

લૉર્ડ કૅનિંગ, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૬૨—લૉર્ડ કૅનિંગ હિંદનો પહેલો વાઇસરૉય થયો. તેણે આપણા દેશના વહિવટમાં ઘણા નાણીતા સુધારાઓ કર્યા. તેના વખતમાં બંગાળના ખેડુતોને ઝમીનદારો સામે અગત્યના હુકમો મળ્યા, હેરિટગ્સના વખતથી ચાલતી આવતી સદર અદાલતો બંધ થઈ ને તેને બદલે મુંબઈ, મદ્રાસ, ને કલકત્તા મુકામે તાજના પદા મુજબ હાય કોર્ટો સ્થાપવામાં આવી. લસકરમાં ગૌરા અમલદારોનું પ્રમાણ વધારવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૧માં પાર્લમેંટે હિંદના મોટા મોટા હોદ્દાઓ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામાં ઉંચે નંબરે આવનાર લોકો માટે જ રાખ્યા, વાઇસરૉયની કાઉન્સિલમાં ખજાનચી નીમી એક સભ્ય વધાર્યો, કાઉન્સિલનું કામકાજ સરલ થાય તે માટે ગવર્નર ઝનરલને કેટલીક અગત્યની સત્તા આપી, પ્રાંતોની સરકારોને ધારાસભાઓ આપી, હિંદી સરકારની ધારાસભામાં, પ્રજામત સ્પષ્ટ રીતે જાણવા, બીનસરકારી સહયોગે નીમવાની સત્તા ગવર્નર ઝનરલને આપી ને ધારાસભાના વહિવટ ઉપર વિવાદ ચલાવવાના હુકમો પાછા લઈ લીધા.

કૅનિંગે પોતે મધ્યપ્રાંત, બ્રહ્મદેશ ને પંજાબના પ્રાંતોમાં ચીફ કમિશનરે તથા લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નીમ્યા, મુંબઈ, કલકત્તા ને મદ્રાસ મુકામે વિદ્યાપીઠો સ્થાપ્યાં, ને જંગલ, જોઇલ, પોલિસ, વગેરે ખાતાંઓમાં સુધારાઓ કર્યા. ખજાનચી વિલ્સને આયપતવેરો નાખ્યો ને અંદાજપત્ર ધારાસભા સમક્ષ મૂકવાનો ઉપયોગી ચાલ શરૂ કર્યો. તેના વખતમાં ફ્રાન્સદારી કાયદાઓ પ્રસાર કરવામાં આવ્યા. કૅનિંગ ઇ. સ. ૧૮૬૨માં સ્વદેશ ગયો.

લૉર્ડ એલિઝન, ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩—કૅનિંગ પછી એલિઝન વાઇસરૉય થયો. તેના વખતમાં આપણી વાયવ્ય સરહદ ઉપર વહાણી મુસલમાનોએ બંડ કર્યું ને તેમાં હિંદના કેટલાએક મુસલમાનો સામેલ થયા. વાઇસરૉય પોતે ઇ. સ. ૧૮૬૩માં મરી ગયો.

લૉર્ડ લૉરેસ, ૧૮૬૪-૬૯—સર જૉન (લૉર્ડ) લૉરેસે એકવાર પંજાબમાં, વાયવ્ય સરહદ ઉપર અને વાયવ્ય (સંયુક્ત) પ્રાંતોમાં સારી નોકરી

કરી હતી. તેણે ભૂતાનના રાજાને હુરાવી તેની પાસેથી પૂર્વદ્વારનું પરગણું સર કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૬૬. અફઘાનીસ્તાનમાં દોસ્ત મહમ્મદના મરણ પછી તેના પુત્ર શેરઅલીએ ભાઈ અફઝલખાં સામે હિંદની મદદ માંગી પણ દોરેસે વચ્ચે પડવા ના કહી. દોરેસે ઠેક ઠેકાણે સુધરાઈઓ-મ્યુનિસિપોલિટિઓ સ્થપાવી, પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતોના ખેડુતોને રાહત આપી, આરોગ્યખાતું ઉઘાડ્યું, ને ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬માં ઓરિસ્સા પ્રાંતમાં દુષ્કાળ પડ્યો તેના અનુભવ ઉપરથી દેશમાં મોટાં નહેરુકામો બાંધવાનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૭માં અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં ઉત્તર ને દક્ષિણના લોકો વચ્ચે પરસ્પર લડાઈ ચાલતી હોવાથી ઇંગ્લંડમાં આપણા રૂની માંગણી થતાં તેના ભાવ ચડી ગયા. પણ લડાઈ બંધ થતાં ભાવ પણ ખેસી ગયા ને ઘણા માણસો નાદાર થયા. પ્રસિદ્ધ સુરતી જૈન વેપારી ત્રિમચંદ રાયચંદ ત્યારે જાણીતો થયો. કાઠિઆવાડના વાઘેરોને આ વખતે શાંત કરવામાં આવ્યા.

ઇ. સ. ૧૮૬૯માં દોરેસ સ્વદેશ ગયો ને ત્યાં મહારાણીએ તેને અમીર બનાવ્યો. તે સાદો, કરકસરવાળો ને ધર્મિય વાઈસરૉય હતો.

લોર્ડ મેયો, ઇ. સ. ૧૮૬૯-૭૨—લોર્ડ મેયો સ્વતંત્ર હુદ્દિવાળો, દિલસોઝ, કરકસર કરવાવાળો ને ઉઘમી વાઈસરૉય હતો. તેણે આપણી પૂર્વ દિશા ઉપર લુશઈ લોકોને તાબે કરવા થાણાંઓ સ્થાપ્યાં ને વાયવ્ય સરહદ ઉપર પણ તે પ્રમાણે કર્યું. તેણે ઇરાન, બોખારા ને ખીવાના રાજ્યકર્તાઓ સાથે મિત્રતા કરી અને કિલાતમાં હિંદની વગ વધારી. મેયોએ અંબાલા મુકામે મોટો દરબાર ભરી કાબુલના અમીર શેરઅલીની મુલાકાત લીધી પણ બ્રિટિશ મદદ આપવા વચન આપ્યું નહિ. મેયોએ મીઠાખાતામાં ઘટતો સુધારો કર્યો. હિંદી સરકારના કામનો બોજો ઓછો કરવા તેણે પ્રાંતિક સરકારોને જોઈલ, કેળવણી, પોલિસ, વૈદ્યક, વગેરે કેટલાંક ખાતાંઓનો વહિવટ સુપ્રત કર્યો ને તેના ખર્ચ બદલ તેમને અમુક વાર્ષિક રકમો બાંધી આપી. તેણે ખેતી માટે એક નોખું ખાતું ખોલ્યું. લોર્ડ મેયો આખા હિંદમાં ફરતો. આંદામાનમાં રહેતા કેદીઓનું સંસ્થાન તપાસવા તે

પોતે ગયો ત્યારે શેરઅલી નામના એક ઝનુની મુસલમાન કેદીએ તેનું ખુન કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૭૨. આ વખતે ડયૂક ઑવ ઓડિનબરો હિંદ આવી ગયો.

લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂક, ઇ. સ. ૧૮૭૨-૭૬—મેયો પછી નૉર્થબ્રૂક વાઇસરોયના હોદ્દા પર આવ્યો. તે વેલ્સ્ટનનો પક્ષકાર હતો. તે શાંત પણ સ્વતંત્ર, ને નાણાના કામકાજનો ઘણો સારો માહિતગાર હતો. તે એમ માનતો કે હિંદના લોકો ઉપર કરનો બોળે ઘણો ઓછો પડવો જોઈએ ને હિંદ બહાર સરકારે કોઈ લડાઈ કરવી જોઈએ નહિ. તેથી તેણે માદા ઉપરનો કર આખા દેશમાં એક સરખો કર્યો ને આયપતવેરો કાઢી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૪માં ઇંગ્લંડમાં વેલ્સ્ટને રાજનામું આપ્યું ને રિજરેઈલિ પ્રધાન થયો. તેણે રશિયાને દાખવા માટે અફઘાનીસ્તાનમાં એક અંગ્રેજ અમલદાર રાખવા નૉર્થબ્રૂકને કહેવરાવ્યું. એજ વખતે હિંદી સેક્રેટરિ લૉર્ડ સેલિસબ્યુરિએ મેંચેસ્ટરનાં કાપડનાં કારખાનાંના લાભ માટે પાંચ ટકાની જગાત કાઢી નાંખવા વાઇસરોયને કહેવરાવ્યું. નૉર્થબ્રૂક આ બંને સૂચનાઓ સામો થયો ને તેથી રાજનામું આપી સ્વદેશ ગયો, ઇ. સ. ૧૮૭૬. ઇ. સ. ૧૮૭૫માં પ્રિંસ ઑવ વેલ્સ હિંદ આવ્યો. લોકોએ તેને ભારે માન આપ્યું. નૉર્થબ્રૂકના વખતમાં પૂર્વ હિંદમાં મોટો દુષ્કાળ પડ્યો ઇ. સ. ૧૮૭૩. તે વખતે વાઇસરોયે ગમે તેટલા નાણાના ભોગે પણ લોકોને મદદ કરી તેના વખતમાં વડોદરાના મહારાજા મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર રેઝિડેન્ટે ઝેર દઈને મારી નાંખવાની ટોશીશ કરવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ને તે માટે તપાસ કરવા એક કમિશનને નીમવામાં આવ્યું. એમાં જયપુરના મહારાજા, ગ્વાલિયરના મહારાજા, ને સર દિનકરરાવ, એ ત્રણ હિંદીઓ હતા. તેમને મહારાવને નિર્દોષ ઠરાવ્યો. બીજા ત્રણ યૂરોપિઅન સભ્યોએ તેને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો. છેવટે નૉર્થબ્રૂકે મહારાવને ખરાબ રાજ્ય કરવાના આરોપસર પદબ્રષ્ટ કર્યો ને મહુમ ખંડેરાવ ગાયકવાડની વિધવા મહારાણી જમનાબાઈને પિલાજી ગાયકવાડના વંશજ ગોપાળરાવ નામના બાળકને દત્તક પુત્ર લેવાની છૂટ આપી. એ ગોપાળરાવ આજના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ, ઇ. સ. ૧૮૭૫.

પ્રશ્નો—(૧) કૌનિંગે આપણા રાજ્યતંત્રમાં કયા કયા મુખ્ય ફેરફારો કર્યા ? (૨) હિંદનો ને અફઘાનીસ્તાનનો સંબંધ આ વખતે કેવા પ્રકારનો હતો ? (૩) નૉર્થઘૂકના અમલની અગત્યતા જણાવો.

પ્રકરણ ૩જું

લૉર્ડ લિટન, ૧૮૭૬-૮૦. ખીજો અફઘાન વિગ્રહ.

લૉર્ડ લિટન—નૉર્થઘૂક પછી ડિઝરેઈલિએ લૉર્ડ લિટનને વાઘરાય બનાવ્યો. લિટન વેલેસ્લિ તથા ડેલ્હાઉસિ જેવો આપખુદ ને તોછડો હતો પણ તેનામાં એ બે ગવ્હર્નર ઝનરસો જેટલી આવડત નહોતી; વળી તે મિથ્યાભિમાની હતો. હિંદ આવ્યા પછી તેણે ઇંગ્લંડના પ્રધાનોની સૂચના પ્રમાણે પરદેશી કાપડ ઉપરની પાંચ ટકાની જગાત કાઢી નાંખી ને કાપુલ એક એલચીને મેકલ્યો.

ખીજો અફઘાન વિગ્રહ—લિટનને ઇંગ્લંડથી એવી સૂચના મળી હતી કે કાપુલમાં બ્રિટિશ એલચી રાખવો ને અમીર ઉપર ઇંગ્લંડની સરકારનું વજન રહે એમ બંદોબસ્ત કરવો. લિટનની કાઉન્સિલના કેટલાક સભ્યો આ બાબતથી વિરુદ્ધ હતા પણ લિટન તેમની ઉપરવટ થઈ સર નેવિલ્લ ચેંબર્લેઈન નામના અંગ્રેજને ખૈબરઘાટ વાટે કાપુલ મોકલ્યો. તેની સાથે એક નાની લશ્કરી ટૂકડી પણ હતી. અમીરે આ ટૂકડીને પેશાવરથી આગળ વધતી અટકાવી એટલે લિટને અફઘાનીસ્તાન સામે લડાઈ જાહેર કરી, ઇ. સ. ૧૮૭૮.

હિંદી લશ્કરે ખાઈબરનો ઘાટ, કુર્મ નદીની ખીણ, પિશીન ને ને સીખીના પ્રાંતો, ને કંદહાર જીતી લીધાં. અમીર શેરઅલી નાસી ગયો ને તુરતજ મરણ પામ્યો. શેરઅલીના પુત્ર યાકુબખાંએ ગંડામક આગળ મુલેહ કરી હિંદને પિશીન ને સીખીના બે પ્રાંતો આપ્યા અને હિંદથી એક પ્રતિનિધિને પોતાની રાજધાનીમાં રાખવા તથા ઇંગ્લંડના રક્ષિત રાજ્યકર્તા તરીકે રહેવા કબૂલ કર્યું. હિંદી સરકારે કુર્મ ને ખાઈબરઘાટ પાસે રહેતી તોફાની પઠાણ ટોળીઓને પોતાના કબજામાં રાખી ને તે બદલ રૂ. ૬ લાખ દર વર્ષ અમીરને આપવા કબૂલ્યું, ઇ. સ. ૧૮૮૯. લિટને

સર હુઘ કં વેગનારિ નામના અંગ્રેજને કામુલ પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યો પણ અફઘાનોએ બંડ કરી તેનું ખુન કર્યું. તેથી લિટ્ટને ફરી લશ્કરો મોકલ્યાં. ઝનરલ (લૉર્ડ) રૉબર્ટ્સ આ બીજા હુમલા વખતે પ્રખ્યાતિમાં આવ્યો. કંદહાર ને કામુલ ફરીથી હિંદના હાથમાં આવ્યાં, ૧૮૭૮. રૉબર્ટ્સને અફઘાનીસ્તાનમાં કુલ સત્તા આપવામાં આવી. તેનાથી અફઘાનો કંટાળી ગયા ને વળી આખા દેશમાં તોફાનો થયાં. યાકુબખાં પોતે હિંદ ભાગી આવ્યો. શેરઅલીનો ભત્રીજો અબ્દુર્રહમાનખાં રશિયાના તાયાના મુલકમાં ભાગી ગયો હતો તે પાછો આવ્યો ને ચાલાકીથી તથા બહાદુરીથી આપવડાઈએ અફઘાનીસ્તાનનો અમીર થયો, ઇ. સ. ૧૮૮૦. દરમ્યાન ઇંગ્લંડમાં ડિઝરેઈલિએ રાજીનામું આપ્યું ને ઝૉડસ્ટન મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. લિટ્ટન પણ સ્વદેશ ગયો ને રિપન વાઇસરોય થયો. અફઘાનોએ મૈવંદ પાસે હિંદી લશ્કરને હરાવ્યું પણ રૉબર્ટ્સે શેરઅલીના પુત્ર અયૂબખાંને હરાવી કંદહાર પાછું લીધું ને તે અમીરને સુપ્રત કર્યું. આ લડાઈથી હિંદને માત્ર પિશીન ને સીબીના એ પ્રાંતો મળ્યા. અફઘાન વિગ્રહ જાહેર કરવામાં લિટ્ટને ગંભીર ભૂલો કરી હતી.

લિટ્ટનનો કારભાર—ઇ. સ. ૧૮૭૭માં દિલ્હી મુકામે એક ભવ્ય દરબાર ભરવામાં આવ્યો ને તેમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ કૈસર-ઇ-હિંદનું પદ ધારણ કર્યું છે. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ હિંદમાં “ચોત્રીસો” દુષ્કાળ પડ્યો ને ઇ. સ. ૧૮૭૭માં બીન વર્ષ થયું. લિટ્ટને આ દુષ્કાળને પહોંચી વળવા નાર્થબ્રૂક જેટલો પ્રયાસ કર્યો નહિ. દુષ્કાળને અટકાવવા માટે ને તેથી ઉભી થતી હાલાકીને પહોંચી વળવા માટે રૂ. ૧૧ કરોડનું એક ભંડોળ એકઠું કરવામાં આવ્યું. લિટ્ટને પ્રાંતોની સરકારોને મહેસુલ, આબકારી, સ્ટેપ, ન્યાયખાતું, વગેરે સોંપી દીધાં ને તેમના નિભાવ માટે આબકારી, સ્ટેપ ને આયપત-વેરામાંથી અમુક હિસ્સાઓ આપ્યા. તેણે હિંદની ભાષાઓમાં નીકળતાં વર્તમાનપત્રો ઉપર અંકુશો મૂક્યા.

અફઘાન વિગ્રહથી ને વર્તમાનપત્ર ઉપરના અંકુશથી લિટ્ટનનો કારભાર લોકોને ઘણો અળખામણો થઈ ગયો. હિંદમાં આ વખતે

નવો જમાનો દાખલ થઈ ગયો હતો. પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૮૫માં રાષ્ટ્રીય મહાસભા અથવા નેશનલ કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ.

પ્રશ્નો—(૧) ‘કૈસર-ઈ-હિંદ’ એટલે? (૨) બીજા અફઘાન વિગ્રહનાં કારણો આપો. (૩) લિટ્ટનના કારભારની અગત્યની બાબતો જણાવો.

પ્રકરણ ૪થું

લૉર્ડ રિપન, ૧૮૮૦-૮૪. લોકમાન્ય અમલ.

લૉર્ડ રિપન—લિટ્ટન પછી રિપન વાઇસરૉય થયો. તે કૉનિંગ જેવો ઉદાર અને પવિત્ર હૃદયવાળો હતો. તેનામાં ઝાઝી આવડત નહોતી પણ

લૉર્ડ રિપન

માયાળુ કારભારથી તેણે હિંદી પ્રજાનું મન મેળવી લીધું. તેની એવી માન્યતા હતી કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યતંત્રમાં દેશના અંગ્રેજી ભણેલા લોકોને જેમ અને તેમ વધારે હિસ્સો આપવો. રિપન “લિબરલ” પક્ષનો હતો. આવતાં વારજ તેણે કાબુલના અમીર અબ્દુર્હમાન સાથે મુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૮૮૦. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં રિપને મહેસુરનો કારભાર અંગ્રેજ અમલદારો પાસેથી લઈ ત્યાંના ઉમર લાયક રાજાને સોંપ્યા ને લિટ્ટને મૂકેલા વર્તમાનપત્રો ઉપરનો અંકુશ કાઢી નાંખ્યો.

મેયો ને લિટ્ટનના ધોરણ મુજબ રિપને પણ પ્રાંતિક સરકારોને નાણાના વિષયમાં વધારે સત્તા આપી, ઇ. સ. ૧૮૮૨. તેજ વર્ષમાં લોકોને “સ્વરાજ્ય”ની કેળવણી મળે ને બ્રિટલાના અમલદારોના કામનો ખોજો ઓછો થાય તે માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ઉભી

કરવનો ઠરાવ રિપને બહાર પાડ્યો. તે ઠરાવથી ડિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડો, તાલુકા બોર્ડો ને શહેર સુધરાધઓ અથવા મ્યુનિસિપલિટીઓ આખા દેશમાં સ્થપાયાં. હવેથી જીલ્લાઓનો ને શહેરોનો કેટલોક સ્થાનિક વહિવટ (જેમકે કેળવણી, રસ્તાઓ, દીવાબત્તા, વગેરે) લોકોના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં થોડેક અંશે આવી શક્યો. તે વહિવટ કરવા માટે સરકારે સ્થાનિક સંસ્થાઓને કેટલાક સ્થાનિક વેરાઓ નાંખવાના હકકો પણ આપ્યા. કેળવણી વગર આ સંસ્થાઓનું કામ સાફ થઈ ન શકે તેથી રિપને તેનો પણ તપાસ કરાવ્યો ને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે ખાનગી નિશાળો કઢાવી. રિપને વહિવટના ખર્ચને ઘટાડ્યું ને કેટલાક લાયક હિંદીઓને ઊંચી નોકરીઓ આપી. તેની કાઉન્સિલના ધારાખાતાના સભ્ય ઇલ્ડર્સે હિંદી મેન્જિસ્ટ્રેટોને અંગ્રેજ અમલદારો જેટલી ફાજદારી સત્તાઓ આપવા માટે કાયદો પ્રસાર કરાવ્યો. આ વખતે આસામના તથા બીજા ભાગના ઘણા ગોરા વેપારીઓ સરકાર સામે થયા તેથી કાયદામાં કેટલોક ફેરફાર થયો. પરિણામે આપણા દેશનો કેળવાએલો વર્ગ ઘણો ઉસ્કેરાઈ ગયો.

રિપનનો કારભાર હિંદુસ્તાનની તમામ પ્રજાઓને ઘણોજ ગમી ગયો. તે જ્યારે સ્વદેશ ગયો ત્યારે કોઈને આગળ ઉપર કદિ નહિ મળેલું માન તેને મળ્યું, ઇ. સ. ૧૮૮૪.

પ્રશ્નો:—(૧) રિપન લોકપ્રિય વાઇસરૉય કેમ કહેવાય છે? (૨) “ઇલ્ડર્સ બિલ્લ” એટલે? (૩) રિપનના સુધારાઓ લખો.

પ્રકરણ પમું

વાયવ્ય સરહદ ઉપર તોફાનો. કારભારમાં દેશના વતનીઓને ભાગ, ઇ. સ. ૧૮૮૪-૯૯.

ડક્ટરિન, લૅસ્ટાઉન ને બીજા એલિજનના કારભારો.

લૅર્ડ ડક્ટરિન, ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૮—ડક્ટરિને અફઘાનીસ્તાનના અમીર અબ્દુરરહેમાન સાથે રાવળપીંડીમાં દરબાર ભરી કરાર કર્યો, તેને શત્રુ વિરુદ્ધ મદદ આપવાનું વચન આપ્યું ને અફઘાનીસ્તાનને રક્ષિત રાજ્ય બનાવ્યું, ઇ. સ. ૧૮૮૫. દરમ્યાન અમીરની ગેરહાજરીમાં રશિયાએ

પેંજદે નામનો પ્રાંત પોતાના મુલકમાં જોડી દીધો. આ વખત રશિઆએ ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે લડાઈ થાત પણ વાઇસરૉય વચ્ચે આવ્યો ને લડાઈ થઈ નહિ. અહ્મદશનો રાજા થિઓ ઇટલિ, ફ્રાંસ ને જર્મનિના વેપારીઓને લાભ આપતો હતો. કેટલાએક અંગ્રેજ વેપારીઓનો તેણે ભારે દંડ કર્યો. આ કારણોથી વાઇસરૉયે અહ્મદશ ઉપર લશ્કર મોકલ્યું. થિઓ કેદ પકડાયો. તેને રત્નાગિરિ (કોંકણમાં) મોકલી દેવામાં આવ્યો. ઉત્તર અહ્મદશને હવે હિંદ સાથે લેળવી દેવામાં આવ્યો. ડક્કરિને કેળવાએલા હિંદીઓને મોટા હોદ્દાઓ વધારે સંખ્યામાં મળે તે માટે એક કમિશનની નીમણૂક કરાવી, ઇ. સ. ૧૮૮૬. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં મહારાણી વિક્ટોરિઆએ પોતાના અમલનાં પચાસ વર્ષો પૂરાં કર્યાં તે માટે સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવ્યો. લૉર્ડ ડક્કરિને ઘણું નાણું એકઠું કરી સુવાવડખાનાંઓ ખોલાવ્યાં. ડક્કરિનના વખતમાં ઍ. ઍ. લૂમ જેવા નિઃસ્વાર્થી ને ઉદાર દિલવાળા અંગ્રેજની આગેવાની નીચે મુંબઈમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાની પહેલી બેઠક મળી, ઇ. સ. ૧૮૮૫. હિંદનો કારભાર લોકોના પ્રતિનિધિઓના મત પ્રમાણે ચાલે ને તે માટે સરકાર પાસે વહિવટમાં યોગ્ય સુધારાઓ કરાવવા, એ આ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. ડક્કરિન ઇ. સ. ૧૮૮૮માં સ્વદેશ ગયો.

લૉર્ડ લૅસડાઉન, ઇ. સ. ૧૮૮૮-૯૪—ડક્કરિન પછી લૉર્ડ લૅસડાઉન વાઇસરૉય થયો. તેણે કાશ્મીરનો વહિવટ ત્યાંના મહારાજાને પદબ્રષ્ટ કરી સરકારહસ્તક લીધો ને બલુચીસ્તાન તથા ત્રિત્રાલમાં બ્રિટિશ વગ વધારી. કાબુલના અમીર સાથે તેણે નવો કરાર કર્યો ને તેને રૂ. ૧૮ લાખનું વર્ષાસન આપી વાયવ્ય સરહદ ઉપરની કેટલીક તોફાની પહાણોની ટોળીઓ ઉપર સત્તા સ્થાપી, ઇ. સ. ૧૮૯૩. તેજ સાલમાં મણિપુરમાં પદબ્રષ્ટ રાજાના સેનાપતિએ બ્રિટિશ રેજિમેન્ટને મારી નાંખી તોફાન કર્યું તેથી વાઇસરૉયે લશ્કર મોકલ્યું ને ખંડ શમાવી ત્યાં એક અંગ્રેજ અમલદારને મુખ્ય કારભારી બનાવ્યો. આ વખતે હિંદુઓ ને મુસલમાનો વચ્ચે તોફાનો થયાં. લૅસડાઉનના અમલમાં ધારાસભાઓના બંધારણમાં અગત્યના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા.

ફિરોઝશાહ મહેતા

મત મૂકી શક્યા. રાષ્ટ્રીય
મહાસભાની દર વર્ષે ભરાતી
ઁકકનું આવું સાં રે પરિણામ
આવ્યું તેથી તે સંસ્થા પણ
વધારે વગવાળી થતી ગઈ.

લૉર્ડ એલિઝન, ઇ. સ.

૧૮૯૪-૯૮-લૅસ્ટાઉન પછી
લૉર્ડ એલિઝન વાઈસરૉય
થયો. તે બીજા વાઈસરૉય
એલિઝનનો પુત્ર હતો. એના
વખતમાં દેશમાં દુષ્કાળ,
ધરતીકંપ, ને મરકીથી
લોકોને ઘણી હાનિકી થઈ.
ઇ. સ. ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં

ઇ.સ.૧૮૯૨. એને પરિણામે વડી
ને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં સ્થાનિક
સંસ્થાઓના ને વેપારી મંડળોના
પ્રતિનિધિઓ દાખલ થઈ શક્યા ને
ધારાસભાઓના સભ્યોને સર-
કારને સલાહો પૂછવાના, અંદાજપત્ર
(બજેટ) ઉપર ચર્ચા કરવાના ને
ઠરાવો લાવવાના હક્કો મળ્યા. આ
સુધારાઓથી સર ફિરોઝશાહ
મહેતા, શ્રીયુત ગોપાળ કૃષ્ણ
ગોખલે ને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી
જેવા દેશના નામાંકિત આગેવાનો
ધારાસભાઓમાં જઈ શક્યા
ને ત્યાં સરકાર સમક્ષ લોકોનો

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

ફાટી નીકળેલો પ્લેગ આખા દેશમાં ફેલાયો. તેજ વર્ષે દેશના મોટા ભાગમાં ભયંકર દુષ્કાળ પણ ચાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૭માં મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિઆને સાઠ વર્ષ થયાં તેથી તેણે “હીરક મહોત્સવ”-ડાયમન્ડ જ્યુબિલિનો-ઉત્સવ ઉજવ્યો. પ્લેગ સમયે ઘેરઘેર તપાસ ચાલતી હતી તેમાં પૂનામાં બે અંગ્રેજ અમલદારોનાં ખુન થયાં તેથી “કેસરી” પત્રના તંત્રી લોકમાન્ય ટિળક ઉપર કામ ચાલ્યું ને તેમને કેસની સજા થઈ. મુંબઈ વગેરે જગ્યાઓએ લોકોએ તોફાનો કર્યાં, ઇ. સ. ૧૮૯૭. વાયવ્ય સરહદના તમામ પકાણા સરકાર સામે થયા. સેનાપતિ લૉર્ડ લૉકહાર્ટે તેમને હરાવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૯૭-૯૮. એલિનને મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળનાં ત્રણ લશ્કરોને ભેગાં કરી તેમનો વહિવટ એકજ સેનાધિપતિને સોંપ્યો, ઇ. સ. ૧૮૯૫.

પ્રશ્નો—(૧) ડક્ટરિન બ્રહ્મદેશ અને અફઘાનીસ્તાનના રાજ્યકર્તાઓ સાથે કેવી રીતે વર્ત્યો? (૨) રાષ્ટ્રીય મહાસભા એટલે? (૩) પ્રાંતિક સરકારોને આ વખતમાં કઈ જાતના અધિકારો મળ્યા? (૪) એલિનના કારભારની કેટલીક જાણવાબેગ હકીકત લખો. (૫) મહાસભાના વિચારોને સરકારે કેટલે સુધી માન્ય રાખ્યા?

પ્રકરણ ૬૬

લૉર્ડ કર્ઝન, ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫.

લૉર્ડ કર્ઝન—એલિન પછી લૉર્ડ કર્ઝન વાઇસરૉય થયો. તે ધણો આપખુદ, મિથ્યાભિમાની ને ઉદ્યમી વાઇસરૉય હતો. તેને સરહદનો ધણો સારો અનુભવ હતો. હિંદમાં તે ધણી વાર આવી ગયો હતો. તે ઇતિહાસનો ને ભૂગોળનો મોટો અભ્યાસી હતો ને એશિયામાં તેણે ધણી વાર મુસાફરી કરી હતી. કર્ઝનને હિંદના લોકોનું ભલું કરવા ધણી મોટી આકાંક્ષા હતી પણ અંગ્રેજ ભણેલા લોકોને તેણે પોતાનાં કેટલાંક કામોથી ને ખાસ કરીને કડક તથા ઉદ્ધત ભાષણોથી બહુ ઉશ્કેર્યા. તેથી તેની કારકીર્દી ધણી વગોવાઈ. કર્ઝન મોટો ભાષણકર્તા હતો.

લૉર્ડ કર્ઝને સરહદનો વહિવટ સુધાર્યો. તેણે વાયવ્ય સરહદનાં રજવાડાંઓને, ને ખીજા પ્રદેશને એક કરી, તેમનો વહિવટ પંજાબની

પ્રાંતિક સરકાર પાસેથી ખેંચી લઈ, પેશાવર મુકામે નવા પ્રાંતની રાજધાની ઠરાવી, હિંદી સરકારની નીચે મૂક્યો, ઇ. સ. ૧૯૦૧. કાયુલનો અમીર અબ્દુરહમાન ઇ. સ. ૧૯૦૧માં મરી ગયો. તેના પુત્ર હુષિયુદ્ધા સાથે નવો કરાર કરવામાં આવ્યો ને તેનો મોભો વધારવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૯૦૪-૫. કર્ઝને ઇરાન ને અરબસ્તાનમાં પણ બ્રિટિશ વગ વધારી. તિબેટમાં તેણે લશ્કર મોકલ્યું ને દલાઈ લામા પાસેથી તેણે મોટા દંડ તથા ચુંખીની ખીણ લીધાં પણ ઇંગ્લંડથી ના આવતાં તે પાછાં આપવામાં આવ્યાં. કર્ઝને કાશ્મીરના મહારાજાને રાજ્યનો કારભાર પાછો સોંપ્યો, ઇ. સ. ૧૯૦૫. રજવાડાંઓને સુધારવા તેણે કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા ને બરાડ પ્રાંત નિઝામ પાસેથી કાયમ પટ્ટામાં લઈ લીધો, ઇ. સ. ૧૯૦૨. ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોમાં ભયંકર “છરપનીઓ” દુકાળ પડ્યો. કર્ઝને જાતેજઈ દુકાળીઓની તપાસ કરી લોકોને મદદ આપવા તનતોડ મહેનત કરી. તેણે જમીનના મહેસુલની આંકણી ને ઉધરાણી માટે ચોખ્ખા બંદોબસ્ત કર્યો. કર્ઝને યુનિવર્સિટિઓના કારભાર માટે નવો કાયદો ઘડ્યો. ઇ. સ. ૧૯૦૪. એવીજ રીતે તેણે રેલ્વે બોર્ડ નીમ્યું ને વેપાર ઉદ્યોગનું નવું ખાતું ખોલ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં તેણે બંગાળા ઇલાકાના બે વિભાગો કર્યા, (૧) પૂર્વ બંગાળા ને આસામ, રાજધાની ઢાકા (૨) પશ્ચિમ બંગાળા, બિહાર, ઓરિસ્સા ને છોટાનાગપુર, રાજધાની, કલકત્તા. બંગાળાના લોકો આ કામથી ઘણા છંછેડાયા. તેઓએ બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર કર્યો, કેળવણી માટે રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ ખોલી ને આખા હિંદમાં જખરદસ્ત અસંતોષ ફેલાવ્યો. કર્ઝને તમામ ખાતાંઓમાં સુધારાઓ કર્યા. કર્ઝને ને સેનાપતિ લોર્ડ ક્રિચનર વચ્ચે લશ્કરના વહિવટ સંબંધમાં તકરાર થઈ. ઇંગ્લંડની સરકારે ક્રિચનરનો પક્ષ લીધો. તેથી કર્ઝને રાજીનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૪માં તે ટૂંકી રજા ઉપર ઇંગ્લંડ ગયો હતો.

મહારાણી વિક્ટોરિયા ઇ. સ. ૧૯૦૧માં મરી ગઈ. તેના પછી સાતમો એડવર્ડ શહેનશાહ થયો. લોર્ડ કર્ઝને નવી શહેનશાહી જાહેર કરવા દિલ્હીમાં મોટા હાડથી એક દરબાર ભર્યો, ઇ. સ. ૧૯૦૩. પ્રિન્સ ઓફ વેઈલ્સ (અલ્બાર્ટા શહેનશાહ) તથા તેમનાં બાનુ હિંદની

મુસાફરીએ આવ્યાં. લોકોએ તેમને ધણું માન આપ્યું. તેઓ ન્યારે ઇંગ્લંડ પાછા ગયા ત્યારે બોલ્યા કે હિંદમાં અંગ્રેજ અમલને વધારે સાબુત કરવા માટે સહાનુભૂતિની ખાસ જરૂર છે.

કર્જનના વખતમાં પ્રાંતોને પોતાનાં આવક ને ખર્ચ ઉપર કાયમને માટે વધારે સત્તાઓ આપવામાં આવી.*

પ્રકરણ ૭મું

લૉર્ડ મિટો, ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૦. ધારાસભાઓનો સુધારો.

લૉર્ડ મિટો—લૉર્ડ મિટો હિંદનો ગવર્નર જનરલ થયો તે પછી તુરતજ ઇંગ્લંડમાં પ્રધાનોમાં પણ ફેરફારો થયા. “કૉન્ઝર્વેટિવ” પક્ષ પ્રધાનપદથી ખસી ગયો. “લિબરલ” પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો. પરિણામે હિંદુસ્તાનના સેક્રેટરિની જગ્યા જૉન મોર્લે નામના એક ઉદાર ફિલસુફ ને મુસ્લિમોને આપવામાં આવી. હિંદના બહુલા લોકોને મોર્લેનાં પુસ્તકોનું સાફ જ્ઞાન હતું. તેથી તેઓએ મોટી મોટી આશાઓ બાંધી. મોર્લેએ પણ મિટોને કારભારમાં સુધારો કરવાની પ્રેરણા કરી અને પરિણામે બંનેના પ્રયાસથી વડી ને પ્રાંતિક ધારાસભાઓના અંધારણમાં કેટલાક અગત્યના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. મિટોના વખતમાં દેશની રાજકીય સ્થિતિ દિવસે દિવસે બગડતી જતી હતી.

બંગાળમાં ધાડપાડુઓ ને ખુનીઓના ત્રાસ વધી ગયો હતો. મહાસભાના આગેવાનોમાં પણ તડ પડ્યું હતું ને લોકમાન્ય ટિળક, અરવિંદ ઘોષ,

• હવે પ્રશ્નો આપવામાં આવશે નહિ.

બિપીનચંદ્ર પાલ ને લાલા લજપતરાય જેવા આગેવાનો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ દેશમાં વધારે જોસભેર ફેલાવવા માંગતા હતા. મોલેંએ ગોખલે જેવા મહાસભાના આગેવાનોને પોતાના પક્ષમાં લીધા ને પછી સુધારાઓ દાખલ કર્યા. તેજ વખતે તેણે ને મિંટોએ સભાઓ ઉપર, હથિયારોના કચ્છ ઉપર, છાપખાનાઓ ઉપર ને વર્તમાનપત્રો ઉપર વધારે જાપતાના કાયદાઓ કર્યા, લજપતરાય જેવા આગેવાનોને દેશપાર કર્યા ને બીજા કેટલાએકોને ભાષણ કરતા કે એવી રાજદારી હીલચાલો કરતા અટકાવ્યા. મુંબઈની હાય કોર્ટે લોકમાન્ય ટિળકને છ વર્ષની કેદની સજા કરાવી.

નવા સુધારાઓથી ગવર્નર ઝનરલની ને પ્રાંતિક કાઉન્સિલોમાં અડકેક હિંદીની નીમણોક થઈ. પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બીનઅમલદારી સભ્યોની બહુમતિ થઈ. વડી ધારાસભામાં પણ બીનઅમલદારી સભ્યોની સંખ્યા વધી. તે સંસ્થાઓને ઉપપ્રશ્નો પૂછવાની ને બજેટ ઉપર વિવાદો કરવાની પણ સત્તાઓ આપવામાં આવી. તે ઉપરાંત મોલેંએ પોતાની ઇન્ડિઆ કાઉન્સિલમાં બે હિંદીઓને દાખલ કર્યા.

મિંટોના વખતમાં રશિયા ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે તથા ચીન ને ઇંગ્લંડ વચ્ચે કરારો થવાથી તિબેટ, અફઘાનીસ્તાન ને ઇરિન પરત્વે કોઈ મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો નહિ. શહેનશાહ એડ્વર્ડ ઇ. સ. ૧૯૧૦માં મરણ પામ્યા. મિંટો પોતે પણ તેજ સાલની આખરમાં સ્વદેશ ગયો. તે ઉદાર, લોકપ્રિય, અને નરમ વાઈસરૉય હતો. મોલેંના દયાણથી તેણે ધારાસભાઓનો સુધારો કર્યો, નહિતર તેનો વિચાર તો એવો હતો કે રાજકીય અસંતોષ દૂર કરવા કેળવાએલા લોકોને વધારે સંખ્યામાં મોટી જગ્યાઓ આપવી ને વહિવટી સંસ્થાઓમાં સુધારો કરવો.

પ્રકરણ ૮મું

લૉર્ડ હાર્ડિંજ ને મહાયુદ્ધ, ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૬.

શહેનશાહી પ્રવાસ, ઇ. સ. ૧૯૧૧-૧૨—પહેલો સિખ વિગ્રહ લડનાર લૉર્ડ હાર્ડિંજનો પૌત્ર હવે વાઈસરૉય થયો. ઇ. સ. ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે દિલ્હી મુકામે નામદાર શહેનશાહ પાંચમા બૅંગ્ગો ને શહેનશાહબાનુ મેરિનો અભિષેક ગયો. એ વખતે દેશના બધા રાજાઓ ને

નામાંકિત આગેવાનો હાજર રહ્યા હતા. નામદાર શહેનશાહે “વિક્ટોરિયા ક્રાસ” હિંદી સિપાઈઓને પણ હવેથી મળી શકશે એમ જાહેર કર્યું. હિંદુસ્તાનની રાજધાની કલકત્તાથી દિલ્હી લઈ જવામાં આવી ને બંગાળના ભાગલાઓ રદ કરવામાં આવ્યા. તેને બદલે આસામનો એક નોખો પ્રાંત કમિશનર નીચે, બંગાળનો પણ નોખો પ્રાંત ગવર્નર નીચે, ને બિહાર, ઓરિસ્સા ને છોટાનાગપુરનો નોખો પ્રાંત લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નીચે, એમ નવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તે ઉપરાંત દર વર્ષ ૩. ૫૦ લાખ કેળવણી ઉપર વધારે ખર્ચવાનો હુકમ થયો. શહેનશાહી પ્રવાસ તા. ૧૦, જાનેવારિ, ૧૯૧૨ને દિવસે પૂરો થયો. લૉર્ડ હાર્ડિંગે જ્યારે દિલ્હીમાં ગયો ત્યારે તેના ઉપર ટ્રાઈ ઝનુનીએ ખાંખ ફેંક્યો. છતાં વાઘસરોયે પોતાનું ઉદાર વલણ છોડી દીધું નહિ. શહેનશાહી ઢંઢેરાથી બંગાળના લોકોનો અસંતોષ દૂર થયો ને હિંદના રાજાઓ ને લોકો ઘણા પ્રસન્ન થયા.

મહાયુદ્ધ ને હિંદુસ્તાન—ઇ. સ. ૧૯૧૪ના જુલાઈ માસમાં સર્વિઆમાં ઓસ્ટ્રિયાના રાજપુત્રનું ખુન થયું તેથી ઓસ્ટ્રિયાએ સર્વિઆ સામે લડાઈ જાહેર કરી. જર્મનિએ ઓસ્ટ્રિયા-હંગરિનો પક્ષ લીધો. રશિઆ સર્વિઆ સાથે ભળ્યું. ફ્રાંસ રશિઆ સાથે ભળ્યું. જર્મનિએ બેલજિઅમ થઈ પેરિસ ઉપર હલ્લો કર્યો. તેથી ઇંગ્લંડે જર્મનિ સામે લડાઈ જાહેર કરી. આમ એમેર મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું, ઓગસ્ટ, ૧૯૧૪. થોડા વખત પછી તુર્કી જર્મનિ સાથે ને ઇટલિ ને છેવટે અમેરિકાનાં સંયુક્ત સંસ્થાનો પણ મિત્રરાજ્યો સાથે ભળ્યાં. આ યુદ્ધ ઠેક ઇ. સ. ૧૯૧૮ના નવેમ્બર સુધી ચાલ્યું. જર્મનિ, ઓસ્ટ્રિયા, ને તુર્કી હારી ગયાં. લૉર્ડ હાર્ડિંગે આપણા દેશમાંથી પુષ્કળ માણસો, ઢોર, પૈસો, દારૂગોળો, વગેરે મિત્રરાજ્યો માટે મોકલ્યાં. હિંદુસ્તાનની તમામ પ્રજાએ તથા હિંદુસ્તાનના તમામ રાજાઓએ પણ ઇંગ્લંડને આ વખતે પોતાની શક્તિ ઉપરાંત મદદ આપી. આખા દેશમાં સુલેહ જાળવવા માત્ર ૧૫૦૦૦ માણસોજ રાખવામાં આવ્યા હતા. ૧૫ લાખ જેટલું લશ્કર ઇરાક, ઈજિપ્ત, તુર્કસ્તાન. ફ્રાંસ, વગેરે દેશોમાં જઈ લડ્યું.

હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં સ્વદેશ ગયો.. તેના કારભારની મુદતમાં એક વર્ષનો વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. તે કૌર્નિંગ ને રિપનના જોડલી પ્રજ્ઞાની પ્રીતિ મેળવતો ગયો, કારણ કે તે પોતે ઉદાર, માયાળુ, ને મીલનસાર વાઘસરોય હતો. તેણે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને કેળવણીના ફેલાવા માટે સારા પ્રયત્નો કર્યા ને હિંદીઓને મોટા હોદ્દાઓ વધારે મળે તે માટે એક કમિશન નીમ્યું.

પ્રકરણ ૯મું

લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૧.

મહાયુદ્ધનો અંત, હિંદુસ્તાનના ખદલાએલા સંજોગો—હાર્ડિંગ પછી લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાઘસરોયની જગ્યાએ આવ્યો. તેના વખતમાં મહાયુદ્ધનો અંત આવ્યો. મિત્રરાજ્યોનો વિજય થયો. હિંદુસ્તાનના દરજ્જામાં પણ ફેરફારો થયા. સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનોની પરિપદ્ધતિમાં, દુનિયાનાં તમામ રાજ્યોની પરિપદ્ધતિમાં ને એવી ખીજ સંસ્થાઓમાં હિંદુસ્તાનથી એક રાજ ને એક પ્રતિનિધિ હવે જવા લાગ્યા. દેશમાં યુદ્ધ વખતે તો પ્રજાના આગેવાનો શાંત બેસી રહ્યા હતા પણ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં મિસિસ એનિ બેઝન્ટે “હોમ રૂલ લીગ” ની સ્થાપના કરી. ઘણા મુસલમાનો તુર્કોની હારથી ને પછી ઈંગ્લેંડનું પ્રધાનમંડળ તુર્કી વિરુદ્ધ ગ્રીસને મદદ આપતું હતું તેથી સરકારની વિરુદ્ધ થયા. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં જુના વિચારના આગેવાનો ગોખલે ને ફિરોઝશાહ ગુજરી ગયા. લોકમાન્ય ટિળક ઇ. સ. ૧૯૧૪માં કેદથી છુટા થયા હતા. તેથી મહાસભાનું મુકાન નવા પક્ષના હાથમાં ગયું. મુસલમાની મહાસભા અથવા મુસ્લીમ લીગ ને કૉંગ્રેસ હવે એક થઈ ગયાં. લોકોના આગેવાનો “સ્વરાજ્ય” માંગવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં હિંદના સેક્રેટરિયે પાર્લમેન્ટમાં જાહેર કર્યું કે ઈંગ્લેંડ હિંદને ધીમે ધીમે સ્વરાજ્ય આપશે. ત્યાર પછી નવો સેક્રેટરિ મૉટેગ્યુ ને વાઘસરોય ચેમ્સફર્ડ દેશમાં ઠામઠામ કર્યા અને પછી તેઓએ હિંદમાં રાજકીય સુધારાઓ ઉપર પોતાનો હેવાલ બહાર પાડ્યો. તે હેવાલ ઉપર ખૂબ ચર્ચા થઈ. ઇ. સ. ૧૯૨૦માં

પાર્લમેંટે નવા મુધારાઓને
લગતો કાયદો પ્રસાર કર્યો.
મોંટેગ્યુએ સર સત્યેંદ્ર પ્રસન્ન
સિંહને લોર્ડ સિંહ બનાવ્યા.

લોકોમાં અસંતોષ, પંજાબનો
મામલો—ઇ. સ. ૧૯૧૮માં
આપણા દેશના મોટા ભાગમાં
દુષ્કાળ પડ્યો. તેજ વર્ષે ભયંકર
ઈન્ફ્લ્યુએન્સાના દરદથી સાઠ
લાખ માણસો મરી ગયાં. વેપારમાં
મંદી આવી. લશ્કરની ભરતીના
ઘોરણથી, ને લડાઈમાંથી, પાછા
ફરેલા સિપાઈઓની હીલચાલથી
તથા દેશાવરમાં ઈસિંડના રાજ્ય
વિરુદ્ધ ચાલતાં કાવતરાંથી પંજાબમાં

મિ. મોંટેગ્યુ

ભયંકર મામલો ઉત્પન્ન થયો. સરકારે આ વખતે ખુની હીલચાલોને દાખી
દેવા “રેલેટ બિલ્લો” ધારાસભામાં તુરંજ દાખલ કર્યાં. આખા દેશમાં
ભયંકર વિરોધ વ્યાપી રહ્યો. પંજાબમાં, ગુજરાતમાં, ને બંગાળામાં
તોફાનો થયાં. ગાંધીજીએ “સત્યાગ્રહ” કરવાનો લોકોને ઉપદેશ
આપ્યો. ઝનરલ ડાયરે અમૃતસર મુકામે ઝાલીઆનવાળા બાગમાં
ગોળીબાર કરી ધણાં માણસોનો સંહાર કર્યો. દેશનો અસંતોષ હવે ધણોજ
વધી ગયો. ખીલાફતને માટે મુસલમાનો પણ ઉશ્કેરોઈ ગયા હતા.
ગાંધીજીની આગેવાની નીચે અસહકારની હીલચાલે ભયંકર સ્વરૂપ લીધું.
આવી ધણીજ ચિંતાજનક પરિસ્થિતિમાં લોર્ડ રેડિંગ વાઈસરોય થયો.

ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૯૧૯—અફઘાનીસ્તાનનો
અમીર હુશીયુદ્દા એક ખુનીને હાથે માર્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૯૧૯.
ધણી ખટપટ પછી તેનો નાનો પુત્ર અમનૌલ્લા અમીર થયો. તેને

ઇંગ્લેન્ડની દરમ્યાનગીરીથી સ્વતંત્ર થવું હતું. તેથી હિંદુસ્તાનની ને ખાસ કરીને પંજાબની વિકટ સ્થિતિનો લાભ લઈ તેણે હિંદ ઉપર સવારી કરી, ઇ. સ. ૧૯૧૯; પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ. રાવળપીંડી મુકામે મુલેહ થઈ અફઘાનીસ્તાન હવે સ્વતંત્ર રાજ્ય થયું. આજ વખતે સરહદ ઉપરના પહાણ લોકોએ પણ ખંડ કર્યું હતું.

નરેંદ્રમંડળ—લડાઈને લઈને રજવાડાંઓ ને સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં પણ ફેરફાર થયો. તેમના પરસ્પર સંબંધનો વિચાર કરવાને માટે એક “નરેંદ્રમંડળ” નામની સંસ્થા ઉભી કરવામાં આવી. રજવાડાંઓ આ મંડળ માટે એક પ્રમુખ અથવા ચેન્સેલર ચુટે છે, ઇ. સ. ૧૯૨૧.

લૉર્ડ સિંહ.

ડયૂક ઓફ કૉનોટનો પ્રવાસ—૧૯૨૦ના સુધારાઓની શરૂઆત નામદાર શહેનશાહના કાકા ડયૂક ઓફ કૉનોટે કરાવી. તેમણે નવી ધારાસભાઓ નરેંદ્રમંડળ ખોલ્યાં, ઇ. સ. ૧૯૨૧.

પ્રકરણ ૧૦મું

અસહકાર ને લૉર્ડ રેડિંગ, ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૬.

લૉર્ડ રેડિંગ, ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૬—એકવાર રેડિંગ ઇંગ્લેન્ડમાં મુખ્ય ન્યાયાધીશ હતો. તેનો કારભાર હજી હમણાંજ પૂરો થયો છે. તેના વખતમાં નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેઈલ્સ હિંદ આવી ગયા, ઇ. સ. ૧૯૨૧. ગાંધીજી કેદ થયા ને તુર્કી સાથે ફરી મુલેહ થઈ એટલે હિંદુ-

મુસલમાનોની એકસંખી તુટી ગઈ ને અસહકારની હીલચાલ પણ લાગી પડી. સુધારેલા રાજ્યતંત્રને લઈને પ્રાંતોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, વગેરેનો ફેલાવો થયો. હૈદરાબાદના નિઝામે ખરાડ પ્રાંતનો હવાલો પાછો માંગ્યો અને હૈદરાબાદનું રાજ્ય રક્ષિત નહિ પણ મિત્ર રાજ્ય છે એવો દાવો કર્યો પણ જવાબમાં રેડિંગે એવું કહ્યું કે બ્રિટિશ સરકાર આખા હિંદમાં ને રાજવાડાંઓ પરત્વે પણ સાર્વભૌમ અથવા સર્વોપરિ સત્તા છે. દેશના ઉદ્યોગોને દેશાવરતી હરીકાઈ સામે રક્ષણ આપવું જોઈએ એ ધોરણ હવે સરકારે સ્વીકાર્યું.

લૉર્ડ રેડિંગ ઇ. સ. ૧૮૨૬માં સ્વદેશ ગયો. અત્યારે લૉર્ડ ઇર્લ્લિન વાઈસરોય છે. તેણે હિંદુ-મુસલમાનો સંપર્કમાં રહે અને દેશની ખેતી આબાદ થાય તે માટે સારો પ્રયાસ કર્યો છે.

લૉર્ડ રેડિંગ

વાઈસરૉયો, ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ઢંઢેરા મુજબ.

Canning, કૉનિંગ, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૬૨.

Earl of Elgin, અર્લ ઑફ એલ્ગિન, ઇ. સ. ૧૮૬૨-૬૩.

Sir Charles Napier, સર ચાર્લ્સ નેપિઅર, ઇ. સ. ૧૮૬૩.

Sir William Denison, સર વિલિઅમ ડેનિસન, ઇ. સ. ૧૮૬૩-૬૪.

Sir John (Lord) Lawrence, સર જૉન (લૉર્ડ) લૉરેન્સ, ઇ. સ. ૧૮૬૪-૬૬.

Earl of Mayo, અર્લ ઑફ મેયો, ઇ. સ. ૧૮૬૬-૧૮૭૨.

Sir John Strachey, સર જૉન સ્ટ્રેચી, ઇ. સ. ૧૮૭૨.

Lord Napier, લૉર્ડ નેપિઅર, ઇ. સ. ૧૮૭૨.

- Baron (Earl of) Northbrook, બેરન (અર્લ ઓફ) નોર્થબ્રૂક, ૧૮૭૨-૭૬.
 Baron (Earl of) Lytton, બેરન (અર્લ ઓફ) લિટ્ટન, ઇ. સ. ૧૮૭૬-૮૦.
 Marquess of Ripon, માર્ક્વેસ ઓફ રિપન, ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૪.
 Earl of Dufferin, અર્લ ઓફ ડફરિન, ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૮.
 Marquess of Lansdown, માર્ક્વેસ ઓફ લૅન્ડડાઉન, ઇ. સ. ૧૮૮૮-૯૪.
 Earl of Elgin, અર્લ ઓફ એલિન, ઇ. સ. ૧૮૯૪-૯૯.
 Baron (Earl) Curzon, બેરન (અર્લ) કર્ઝન, ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫.
 Lord Ampthill, લૉર્ડ અમ્પ્હિલ્લ, ઇ. સ. ૧૯૦૪. (કર્ઝનની ગેરહાજરીમાં).
 Lord Minto, અર્લ ઓફ મિંટો, ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૦.
 Baron Hardinge, બેરન હાર્ડિંગ, ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૬.
 Baron Chelmsford, બેરન ચેમ્સફર્ડ, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૧.
 Earl of Reading, અર્લ ઓફ રેડિંગ, ઇ. સ. ૧૯૨૧-૨૬.
 Earl of Lytton, અર્લ ઓફ લિટ્ટન, ઇ. સ. ૧૯૨૬. (રેડિંગની ગેરહાજરીમાં)
 Baron Irvin, બેરન ઇર્વિન, ઇ. સ. ૧૯૨૬-

ઉપસંહાર

દેશની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ને ભવિષ્ય

આપણા દેશમાં ઓગણીસમી સદીમાં કેટલીક નાણુવાજોગ હીલચાલો શરૂ થઈ. પહેલાં તો સહનનંદ સ્વામીએ સ્વામીનારાયણનો પંથ ગુજરાત ને કાઠિયાવાડમાં ફેલાવ્યો. રામ રામમોહનરાયે “બ્રહ્મોસમાજ” સ્થાપ્યો. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ આર્યસમાજ સ્થાપ્યો. મિસિસ ઍનિ બેઝંટે થિઓસોફિકલ સોસાયટી સ્થાપી. આ હીલચાલો ધર્મસંબંધી હતી. પણ એજ વખતે જ્ઞાતિભેદ,

બાળલગ્ન, વિધવાની સ્થિતિ, અજ્ઞાન, વગેરે વિરુદ્ધ ખીજ હીલચાલો પણ ઉભી થઈ. આપણુ પ્રાંતમાં કવિ નર્મદશંકર, કરસનદાસ મૂળજી, દાદાભાઈ નૌરોજી, વગેરેએ આ વિષયોમાં સાફ કામ કર્યું. આ લોકો સુધારકો કહેવાયા. આપણા દેશની પ્રાચીનને અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો એટલો ઇતિહાસ ને સાહિત્યનો હવે અભ્યાસ થવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં કૉંગ્રેસની સ્થાપના થઈ.

મુસલમાનોએ પણ પોતાનું

દાદાભાઈ નૌરોજી

“મુસ્લીમ લીગ” નામનું મંડળ ઉભું કર્યું. વડોદરા જેવા રજવાડાંઓના કારભારમાં રાજ્યોના પ્રયાસથી પણ ઘણા સુધારાઓ થયા. આપણા સાહિત્યમાં પણ પશ્ચિમની વિધાનો ઓપ આવ્યો. આવી રીતે દરેક બાબતમાં આપણે હવે જીતનું ધોરણ મૂકી દઈએ છીએ ને નવીન સંસ્કૃતિ ધારણ કરીએ છીએ. ભવિષ્ય માટે આપણે કેટલીક બાબતોનો

વિચાર કરવો જોઈએ. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના આપણે હમેશાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, કે પ્રાંતના હિત સામે ટકાવી રાખવી જોઈએ; આપણે દેશનાં રજવાડાંઓ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું જોઈએ; આપણે પશ્ચિમના ધોરણ મુજબ લશ્કરી તાલીમ લેવી જોઈએ. તે ઉપરાંત આપણે આપણો ઇતિહાસ વાંચી ને સમજી, શુદ્ધ ચારિત્રવાળા થવું જોઈએ.

આવી રીતે આપણે ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણો હજારો વર્ષોનો શ્રીમંતમહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ઇતિહાસ જોયો. આપણે એ ઇતિહાસ વાંચવાથી આપણા પ્રાચીન ગૌરવનું અભિમાન ધરાવવું જોઈએ ને આપણું ભવિષ્ય તેથી પણ વધારે ઉજળું અને તે માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. કવિ નર્મદાશંકરના સુંદર ને સચોટ શબ્દોમાં, અંધકારની આપણી રાત હવે વીતી ગઈ છે; આપણે હવે આપણા ઉત્કર્ષનું ઉગતું પ્રભાત જોઈએ છીએ, ને એક દિવસ આપણે તે ઉત્કર્ષનો પૂર મધ્યાહ્ન પણ જોઈ શકશું.

આપણા દેશનું રાજ્યતંત્ર

આપણા દેશમાં ને ઇંગ્લંડમાં, એમ બંને સ્થળોએ આપણું તંત્ર ચાલે છે. તે રાજ્યતંત્રનો કેટલોક ભાગ ઇ. સ. ૧૯૧૭માં ઑગસ્ટ માસમાં હિંદના સેક્રેટરિએ જાહેર કરેલા સ્વરાજ્ય આપવાના જાહેરનામા ઉપર ને બાકીનો ભાગ હિંદી તથા પ્રાંતિક સરકારોએ કરેલા નિયમો ઉપર ઘડવામાં આવ્યો છે. ઉપરના જાહેરનામામાં એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં ધીમે ધીમે ને હિંદી તથા બ્રિટીશ સરકારની જવાબદારી ઉપર “સ્વરાજ્ય”ની સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં આવશે.

તાજ—આપણા રાજ્યતંત્રમાં નામદાર શહેનશાહ પોતે પહેલું સ્થાન ધરાવે છે. નામદાર શહેનશાહને અથવા ઇંગ્લંડના તાજને વહિવટ ઉપર ને કાયદાઓ ઉપર પૂરેપૂરી સત્તા છે પણ તે તમામ સત્તા અત્યારે શહેનશાહ પોતે વાપરતા નથી પણ ઇંગ્લંડનું પ્રધાનમંડળ વાપરે છે ને શહેનશાહ અથવા તાજ પોતે માત્ર પોતાની અંગત વગથી ને બાહ્ય-શીથીજ ભોગવી શકાય તેટલી સત્તા ભોગવે છે.

પાર્લમેંટ—ઇંગ્લંડમાં ચાલતા આપણા રાજ્યતંત્રની બીજી સંસ્થા પાર્લમેંટ છે. આપણા રાજ્યતંત્રમાં ગમે તે ફેરફારો આ સંસ્થા કરી શકે છે ને તે સંબંધી ગમે તેટલી તપાસ પણ કરી શકે છે. તે સિવાય પાર્લમેંટ પાસે આપણા વહિવટ ઉપર અંકુશ રાખવાની કેટલીક ખાસ સત્તાઓ પણ છે. પણ ઇંગ્લંડ ને હિંદ વચ્ચે ઘણું છેડું હોવાથી ને પાર્લમેંટ પોતે પોતાના કામકાજમાં ઘણીજ મશગુલ રહેતી હોવાથી આ અંકુશ હિંદના હિત માટે બજાવી શકાતો નથી. પાર્લમેંટ પોતેજ હિંદના વહિવટ ઉપર સલાહ લેવા માટે એક સ્ટંડિંગ કમિટિ પણ નીમે છે.

હિંદનો સેક્રેટરિ—સેક્રેટરિ આપણા વહિવટ માટે ખાસ જવાબદાર અમલદાર છે. તે બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળમાં બેસે છે ને હિંદનું તમામ ખર્ચ તેની મારફતજ ચાય છે. હિંદના તમામ નાના મોટા અમલદારોએ તેના હુકમોને તાબે રહેવું જોઈએજ. એનો ને એની કાઉન્સિલનો પગાર હવે બ્રિટીશ સરકાર આપે છે. સેક્રેટરિને મદદ કરવા માટે એક મદદનીશ ને એક કાયમ, એમ બે સેક્રેટરિઓ—મુખ્ય ને મદદનીશ સેક્રેટરિ—દિવાને આમમાં ને દિવાનેખાસમાં બેસે છે.

ઇંડિઆ કાઉસિલ ને ઑફિફ્સ—હિંદી સેક્રેટરિને મદદ કરવા માટે ઇંડિઆ કાઉસિલ રાખવામાં આવી છે. તેમાં ઓછામાં ઓછા આઠ ને વધારેમાં વધારે બાર સભ્યો રહે છે. તેનો અર્ધો ભાગ તો હિંદમાં દસ વર્ષો માટે રહેલો હોવો જોઈએ ને નીમણાક વખતે હિંદ છોડ્યાં તેને પાંચ વર્ષો થયાં હોવાં જોઈએ નહિ. દર પાંચ વર્ષે કાઉસિલરો બદલાય છે. અત્યારે ત્રણ હિન્દીઓ આ સંસ્થામાં છે. ઇન્ડિઆ કાઉસિલ માત્ર સલાહકાર મંડળ છે. તેને વહિવટ કરવાની સત્તા નથી. સેક્રેટરિના ખાતાનું કામકાજ કરવા જે ઑફિફ્સ રાખવામાં આવી છે તે ઇન્ડિઆ ઑફિફ્સ કહેવાય છે.

હાય કમિશનર:—હિંદી ને પ્રાંતિક સરકારોનું પરચુરણ વેપાર સંબંધી કે બીજું કામકાજ હાય કમિશનર કરે છે. આ અમલદાર પણ ઇંગ્લંડમાંજ રહે છે. તેનો પગાર આપણે આપીએ છીએ.

તાજ, પાર્લમેન્ટ, ને સેક્રેટરિ, એ મારફત આપણું ઇંગ્લંડનું રાજ્યતંત્ર ચાલે છે તે આપણે ઉપર જોયું. હવે આપણે આપણા દેશમાં આપણું તંત્ર કેમ ચાલે છે તે તપાસીએ.

ગવર્નર ઝનરલ:—આ તંત્રમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હિંદી સરકાર પોતે છે. તે ગવર્નર ઝનરલ ઇન્ કાઉસિલ પણ કહેવાય છે. ગવર્નર ઝનરલ પોતે આખા હિંદના વહિવટ માટે જવાબદાર છે. વાઘસરોય તરીકે તે ગુનહેગારોને માફી આપી શકે છે ને શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરે છે. એ હોદ્દાને લઈને તેનો દરજ્જો માત્ર ખુદ શહેનશાહથીજ ઉતરતો છે. ગવર્નર ઝનરલ તરીકે પણ તે કેટલીએક આપખુદ સત્તાઓ ધરાવે છે. દર પાંચ વર્ષ નવો માણસ આ હોદ્દા ઉપર આવે છે. સાધારણ રીતે પાર્લમેન્ટના કોઈ અનુભવી માણસને તે જગ્યા ઉપર નીમવામાં આવે છે.

તેની કાઉસિલ:—ગવર્નર ઝનરલને વહિવટમાં મદદ કરવા એક કાઉસિલ છે. અત્યારે તેમાં છ સભ્યો છે ને તેમાં ત્રણ હિંદીઓ છે. સેનાપતિ સાતમો સભ્ય થઈ શકે. ગવર્નર ઝનરલ કાઉસિલના મત ઉપરવટ થઈને પણ કામ કરી શકે છે. તમામ વહિવટ માટે જુદાં જુદાં ખાતાંઓ રાખવામાં આવ્યાં છે ને દરેક સભ્યને એક યા એથી વધારે

ખાતાંઓનો વહિવટ કરવાનો હોય છે. નાની બાબતોનો નિકાલ સભ્ય પોતે જ કરી નાંખે છે પણ જરૂર પડતી હકીકતો માટે આખી કાઉન્સિલનો મત લેવાય છે. દરેક સભ્યને મદદ કરવા જુદા જુદા સેક્ટરોમાં પણ હોય છે. પરદેશ સાથેના વ્યવહારનું ખાતું ને રજવાડાંઓની બાબતો વાઈસરૉય પોતે પોતાના હસ્તક રાખે છે. બીજાં ઉપયોગી ખાતાંનાં નામો અહીં આપ્યાં છે:— ધારાખાતું; લશ્કરી ખાતું; સ્વદેશખાતું; વેપારઉદ્યોગ ખાતું; વગેરે.

ધારાસભાઓ—દેશનો કારભાર કરવા માટે ગવર્નર ઝનરલ પોતાની કાઉન્સિલની સલાહ લે છે પણ કાયદાઓ કરવા માટે ગવર્નર ઝનરલ ધારાસભાની મદદ લે છે. આ ધારાસભાનાં બે અંગો છે. (૧) કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સ અથવા રાજ્યમંડળ (૨) લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી અથવા મુખ્ય ધારાસભા.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સની મુદત પાંચ વર્ષની છે ને એસેમ્બલીની મુદત ત્રણ વર્ષની છે. કાઉન્સિલના સભ્યો “ઓનરબલ” કહેવાય છે. એસેમ્બલીના સભ્યોને એ માન નથી. કાઉન્સિલમાં સરકારી પક્ષનું બળ વધારે છે; એસેમ્બલીમાં તેથી ઓછું છે. કાઉન્સિલમાં પ્રમુખ સહિત કુલ ૬૦ સભ્યો છે. એસેમ્બલીમાં પ્રમુખ સહિત ૧૪૪ સભ્યો છે. કાઉન્સિલના પ્રમુખને ગવર્નર ઝનરલ પોતે નીમે છે; એસેમ્બલીના પ્રમુખને સભ્યો પોતે જ ચુંટે છે અને તેનો દરજ્જો પણ ઘણો ઊંચો ગણાય છે. અત્યારે શ્રીયુત વિકુલભાઈ પટેલ આ માનવંતો હોદ્દો ભોગવે છે.

કાઉન્સિલના ૫૯ સભ્યોમાંથી સરકારી ૨૫ ને બીનસરકારી ૩૪ છે; એસેમ્બલીમાં કુલ ૧૪૪ સભ્યોમાં સરકારી ૪૦ ને બીનસરકારી ૧૦૪ છે. પણ આ બીનસરકારી સભ્યોમાંથી કેટલાક યૂરોપિઅનો પણ હોય છે એટલે તેઓ ને બીજાઓ પણ ઘણી વાર સરકારના પક્ષમાં રહે છે. કાઉન્સિલમાં મુંબઈ ઇલાકા તરફથી સરકારી ૨ ને બીન સરકારી ૬ એમ કુલ ૮ સભ્યો, ને એસેમ્બલીમાં સરકારી ૬ ને બીન સરકારી ૧૬ એમ કુલ ૨૨, સભ્યો બેસે છે. એસેમ્બલી ને કાઉન્સિલ માટે મતદારોના અધિકારોમાં પણ કેટલોક ફેર છે. કાઉન્સિલ માટે મત આપવાનો હક ઝમીનદારો, ધનામદારો, યુનિવર્સિટીના ફેલો, વગેરે અમુક મોભાનાં માણસોને જ આપ-

વામાં આવ્યો છે. એસેમ્બલી માટે મત આપવાનો હક ધરધણીઓ, અમુક આવકવાળાઓ, વગેરેને આપવામાં આવ્યો છે.

કાયદાઓ ઘડવા માટે આ બંને સંસ્થાઓની ને ગવર્નર ઝનરલની સંમતિ જોઈએ. બંને સંસ્થાઓમાંથી કોઈ પણ સંસ્થાની સંમતિ ન મળે છતાં ગવર્નર ઝનરલ કાયદાને સંમતિ આપી શકે છે. આ સાર્ટિફિકેટની સત્તા કહેવાય છે. બજેટ ઉપર એસેમ્બલીની સત્તા વધારે પ્રમાણમાં છે. બજેટનો કેટલોક ભાગ ધારાસભાની સત્તાની બહારનો ગણાય છે ને તે ઉપર તેમને માત્ર ચર્ચા કરવાનોજ હક આપવામાં આવ્યો છે, મત આપવાનો નહિ, જેમ કે લશ્કર, પોલિટિકલ ખાતું, વગેરે.

પહેલાં મુસદ્દો ધારાસભાઓના કોઈપણ અંગમાં વંચાય છે; પછી તેનું બીજું વાંચન થાય છે ને ખાસ સમિતિ કે સિલેક્ટ કમિટી આગળ તે રજુ થાય છે. પછી તે ત્રીજી વાર વંચાય છે, ને પ્રસાર થાય છે અથવા નીકળી જાય છે. જો તે પ્રસાર થાય તો બીજા અંગના સભ્યો પાસે તે સંમતિ માટે જાય છે ને જો ત્યાંથી પણ તે પ્રસાર થાય તો ગવર્નર ઝનરલ તેને સંમતિ આપે છે એટલે તે કાયદો થાય છે. બજેટની પણ તેવીજ વ્યવસ્થા થાય છે.

ધારાસભાઓ વહિવટ ઉપર એક યા બીજી રીતે અંકુશ રાખી શકે છે, જેમકે દરવો રજુ કરીને, પ્રશ્નો પૂછીને, અથવા કાયદાઓ પ્રસાર કરાવીને.

પ્રાંતિક સરકારો—હવે આપણે પ્રાંતિક સરકારો લઈએ. આખા દેશમાં મુખ્ય ત્રણ ઇલાકાઓ (૧) બંગાળા, (૨) મદ્રાસ, ને (૩) મુંબઈ ગવર્નરો નીચે, છ પ્રાંતો (૧) સંયુક્ત પ્રાંતો (૨) પંજાબ (૩) બિહાર ઓરિસ્સા ને છોટાનાગપુર (૪) આસામ (૫) છત્તીસગઢ, (૬) મધ્ય પ્રાંતો દરેક સિવિલિયન ગવર્નર નીચે, ને નાના પ્રાંતો, (૧) કુર્ગ (૨) દિલ્હી (૩) આંદમાન ટાપુઓ (૪) અજમેર ને (૫) સરહદનો વાયવ્ય પ્રાંત, (૬) બલુચિસ્તાન, દરેક ચીફ કમિશનર નીચે, એમ કુલ ૧૫ જુદા જુદા વિભાગો છે. તેમાં ગવર્નરો નીચેના વિભાગોમાં કાઉન્સિલો ને ધારાસભાઓ પણ છે; ચીફ કમિશનરો નીચેના વિભાગોમાં કાઉન્સિલો કે ધારાસભાઓ નથી પણ કુર્ગ આ બાબતમાં અપવાદરૂપે છે.

ગઢર્નરોને શહેનશાહ પોતે નીમે છે; ચીફ કમિશનરોને ગઢર્નર ઝનરલ પોતે નીમે છે. દરેકનો હોદ્દો પાંચ વર્ષ માટે છે. ગઢર્નરોની સત્તા લગભગ ગઢર્નર ઝનરલના જેટલી છે. ઇલાકાના ગઢર્નરોની કાઉન્સિલમાં ચાર જણાઓ હોય છે, જે કે આમાં કેટલીકવાર સગવડ પ્રમાણે વધારો ઘટાડો થઈ શકે છે. એમાં પ્રધાનો સિવાયના સભ્યોને શહેનશાહ પોતે સ્થાનિક સરકારની ભલામણો પ્રમાણે નીમે છે.

પ્રાંતિક ને મધ્યવર્તી વિષયો—હિંદી સરકાર લશ્કર, પરદેશ સાથેનો સંબંધ, કેટલાંક રજવાડાંઓ, રેલ્વે, પોસ્ટ, તાર, અશીણુ, વગેરેનો વહિવટ ચલાવે છે. પ્રાંતિક સરકારોને હસ્તક સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, આરોગ્ય, કેળવણી, જહુર બાંધકામો, મહેસુલ, ખેતી, સહકારી મંડળીઓ, જંગલો, આગકારી, કોર્ટો, સ્ટેપ, નોંધણી, ઉદ્યોગો, પોલિસ, જેઈસી, એટલાં ખાતાંઓ છે.

ડાયરિક્ટિ—પ્રાંતિક સરકાર હસ્તક જે વિષયો છે તેમાં બે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે—(૧) પ્રધાનહસ્તક ને (૨) સરકારહસ્તક, વિષયો. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, આરોગ્ય, દવાખાનાંઓ, કેળવણી, જહુર બાંધકામો, ખેતી, સહકારી મંડળો, આગકારી, નોંધણી ખાતું, ને ઉદ્યોગો, એ પ્રધાનહસ્તક વિષયો છે. બાકીના સરકારહસ્તક છે. ગઢર્નર પોતે પોતાની ધારાસભાના કોઈપણ સભ્યને પ્રધાન નીમી શકે છે. એ પ્રધાન પોતાના હસ્તક ખાતા માટે ધારાસભાને ને ગઢર્નરને જવાબદાર રહે છે. ધારાસભાના સભ્યો કોઈપણ વાંક માટે પ્રધાનને તેના હોદ્દા ઉપરથી દાઢી શકે છે. આ જાતના કારભારને અલ્યારે આપણે Dyarchy ડાયરિક્ટિ અથવા દ્વિરાજ્યક પ્રથા કહીએ છીએ.

પ્રાંતિક ધારાસભા—ગઢર્નરને કાયદા કરવા માટે પ્રાંતિક ધારાસભા આપવામાં આવી છે ને એમાં બીનસરકારી સભ્યોની બહુમતિ છે. ધારાસભાની ચુંટણી માટે મતદારોની સંખ્યા એસેમ્બલીના મતદારોની સંખ્યા કરતાં વધારે મોટી છે અને તે માટેની લાયકાતોનું પ્રમાણ પણ વધારે સંકુચિત છે. દરેક જિલ્લાવાર મુસલમાની, બીનમુસલમાની ને

વેપારી મંડળો, ને શહેરોંવાર, ગામડાંઓવાર, સરદારોવાર, એવાં મતદારોનાં મંડળો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે.

મુખ્યમંત્રી ધારાસભામાં ૨૭ મુસલમાનો, ૪ યૂરોપિઅનો ને ૫૫ ખીનમુસલમાની સભ્યો, એમ કુલ ૮૬ લોકજન, ૮ સરકારે નીમેલ અમલદારો, ૧૩ સરકારે નીમેલા ખીનસરકારી, ને ગવર્નરની કાઉન્સિલના ૪, એમ કુલ ૧૧૨ સભ્યો અત્યારે છે.

પ્રાંતિક ધારાસભા પ્રધાનહસ્તક વિષયો ઉપર લગભગ પૂરો નિયમ રાખી શકે છે પણ સરકારહસ્તક વિષયો ઉપર તેનો અંકુશ ઘણો ઓછો છે. પ્રશ્નો પૂછીને, ઠરાવો લાવીને, કાયદાઓ કરીને, ચર્ચા કરીને તે વહિવટને પોતાની સત્તા નીચે લાવી શકે છે. પ્રાંતિક વિષયો માટે પ્રાંતિક ધારાસભા કાયદાઓ ઘડી શકે છે પણ તેમાં કેટલીક આવતો માટે વડી સરકારની સંમતિ હોવી જોઈએ.

ઉત્પન્ન ને ખર્ચ—જગાત, આયપતવેરો, મીઠું ને અશીણનું ઉત્પન્ન, રેલ્વે, તાર, ને પોસ્ટનો નફો, ધીરેલાં નાણાંનું વ્યાજ, રજવાડાંઓની ખંડણી, ને ટંકશાળાનું ઉત્પન્ન, એ વડી કે હિંદી સરકારની આવકનાં સાધનો છે ને તે ઉપર તેને હસ્તક ખાતાંઓ નભે છે.

જમીનનું મહેસુલ, જંગલનું ઉત્પન્ન, રટ્ટપ, નોંધણી, એ પ્રાંતિક સરકારોની આવકનાં સાધનો છે. તે ઉપર તેમને હસ્તક ખાતાંઓ નભે છે. કેટલાક પ્રાંતોની સરકારો દર વર્ષ વડી સરકારને અમુક રકમ મદદરૂપે આપે છે. પ્રાંતિક સરકારો અમુક શરતે વ્યાજે નાણાં લઈ શકે છે ને કરો પણ વધારી શકે છે.

સ્થાનિક સરકાર—દરેક પ્રાંતના નાના વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તે વિભાગ જિલ્લો કે ડિસ્ટ્રિક્ટ કહેવાય છે. ડિસ્ટ્રિક્ટના તહેસીલ કે તાલુકાવાર વિભાગો હોય છે ને તાલુકાના ગામડાંવાર વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે. જિલ્લાનો અમલદાર કલેક્ટર કહેવાય છે, તહેસીલ કે તાલુકાનો અમલદાર તહેસીલદાર કે મામલતદાર કે મુખત્યારકાર કહેવાય છે ને ગામડાં-ઓનો વહિવટ સંભાળનાર પારિલ, કુલકર્ણી, પટેલ કે તળાટી કહેવાય છે. આપણા પ્રાંતમાં કેટલાએક જિલ્લાઓને ભેગા કરી એક મોટો વિભાગ

પણ બનાવવામાં આવ્યો છે. તેને ડિવિઝન કહે છે ને ડિવિઝનના મુખ્ય અમલદારને કમિશનર કહે છે. મધ્ય વિભાગ, ઉત્તર વિભાગ ને દક્ષિણ વિભાગ, તથા સિંધ, એવા ચાર મોટા વિભાગે માટે આપણે ત્યાં ચાર કમિશનરો છે. કલેક્ટર નીચેનો મોટો અમલદાર ઍસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અથવા ડેપુટી કલેક્ટર પણ કહેવાય છે.

આ અમલદારો પોતાના વિભાગના તમામ સામાન્ય વહિવટ માટે જવાબદાર રહે છે. કલેક્ટર પાસે કેટલીક ફૈજદારી સત્તા પણ હોય છે. જિલ્લામાં ખીજને ખાતાઓના અમલદારો પણ કામ કરે છે.

અદાલતો—લોકોને ન્યાય મળે માટે પ્રથમ તો ચીફ કે હાય કોર્ટો અથવા સદર અદાલતો છે. તેમની પાસે કુલ દિવાની ને ફૈજદારી સત્તા રહે છે. તેમની નીચે ખીજ દિવાની ને ફૈજદારી અદાલતો હોય છે. દરેક જિલ્લામાં જજ-ન્યાયાધીશ, મદદનીશ ન્યાયાધીશ, મુનસીફ, નાના દિવાની દાવાઓ ચૂકવવાની સ્મૉલ કૉઝ કોર્ટો, વગેરે હોય છે. ફૈજદારી ગુન્હાઓની તપાસ હાય કોર્ટો કરે છે. હાય કોર્ટોની નીચે જિલ્લામાં સેશન કોર્ટો, મુન્સીફ જેવાં રાજધાનીનાં શહેરોમાં પ્રેસિડેન્સ મૅજિસ્ટ્રેટો, ને પહેલા વર્ગના, બીજા વર્ગના, ને ત્રીજા વર્ગના મૅજિસ્ટ્રેટો, ન્યાય કરે છે. કેટલેક સ્થળે ગામડાંઓમાં પટેલો પણ નાની ફરિયાદો સાંભળે છે. પહેલા વર્ગનો મૅજિસ્ટ્રેટ ૩. ૧૦૦૦નો ફંડ ને બે વર્ષની કેદ, બીજા વર્ગનો મૅજિસ્ટ્રેટ છ માસની કેદ ને ૩. ૨૦૦નો ફંડ ને ત્રીજા વર્ગનો મૅજિસ્ટ્રેટ એક માસની કેદ ને ૩. ૫૦નો ફંડ ફરમાવી શકે છે. ગવર્નર અથવા ગવર્નર ઝનરલ માફી આપી શકે છે.

નીચલી કોર્ટના ફેસલા ઉપર ઉપરની કોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે. હાયકોર્ટના ફેસલા ઉપર ઇંગ્લંડમાં પ્રિવિ કાઉન્સિલમાં અપીલ થઈ શકે છે. મૅજિસ્ટ્રેટને મદદ કરવા ને લોકોને કેળવણી આપવા પંચ ને અસ્સેસરોની સંસ્થાઓ ઉભી કરવામાં આવી છે. યૂરાપિઅનો ફૈજદારી ગુન્હાઓની તપાસ વખતે કેટલાએક ખાસ હડકો ભોગવે છે. દેશમાં હજી પણ ઘણે ઠેકાણે કલેક્ટર પહેલા વર્ગના મૅજિસ્ટ્રેટની સત્તા ધરાવે છે. આ પદ્ધતિ સારી કહી શકાય નહિ, કારણકે કલેક્ટર મુઠ્ઠી અમલદાર છે.

પોલિસ:—પ્રાંતમાં મુલેહ બળવવા માટે ઈન્સપેક્ટર ઝનરલ નીચે જિલ્લાઓમાં પોલિસ સુપરિટેન્ડન્ટો, જિલ્લાઓના નાના વિભાગોમાં સર્કલ ઈન્સપેક્ટરો, ને તેથી પણ નાના વિભાગોમાં હેડ કોન્સ્ટબલો અને વિલેજ પોલિસ પટેલો નીમાય છે.

અમલદારો ત્રણ પાયરીના છે. (૧) સેન્ટ્રલ કે મધ્યવર્તી, જેમાં નીમણોકો વગેરે બધી બાબતોનો અધિકાર હિંદી સરકારના હાથમાં છે. (૨) પ્રાંતિક, પ્રાવિંશિઅલ, જેમાં તમામ અધિકાર પ્રાંતની સરકાર-હસ્તક હોય છે (૩) તાબેદાર. અમલદારોની લાયકાત વગેરે નક્કી કરવા હમણાં એક ખાસ મંડળ-પબ્લિક સર્વિસ કમિશન-ઉભું કરવામાં આવ્યું છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—આખા હિંદુસ્તાનના કારભારમાં કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ ને એસેમ્બલીદ્વારા લોકો “સ્વરાજ્ય”નો અનુભવ લે છે તેમ જિલ્લાના કારભારમાં પણ સ્થાનિક સંસ્થાઓ મારફત લોકોને સ્વરાજ્યનો નાના પાયા ઉપર અનુભવ મળી શકે છે. ગામડાંઓમાં ગામ પંચાયતો હોય છે. તેમની ઉપર તાલુકા માટે તાલુકા બોર્ડો કે યૂનિઅન કમિટિઓ અથવા બોર્ડો હોય છે. તેમના ઉપર લોકલ બોર્ડો આખા જિલ્લા માટે હોય છે. આ સંસ્થાઓના પ્રમુખોને હવે લોકો પોતે ચુંટે છે અને તેમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓની બહુમતિ હોય છે. નાનાં શહેરોનો વહિવટ મ્યુનિસિપલિટિઓ ને મુંબઈ જેવાં શહેરોનો વહિવટ કોર્પોરેશનો કરે છે. આ સંસ્થાઓ જમીનના મહેસુલનો અમુક ભાગ, જમીનનું વેંચાણ, નદીઓ કે પૂલો ઉતરવા માટેનો વેરો, આયપત વેરો, ઘરવેરો, અંતિમ વેરો, પ્રદર્શનો, મેળાઓ, વગેરેનું ઉત્પન્ન, વાહનનાં સાધનો ઉપરનો વેરો, પાણી વેરો, વગેરે ઉપર નભે છે. સરકાર પણ તેમને નાણાંની મદદ આપે છે. ઘણીવાર તેઓ નાણાં વ્યાજે લે છે. તેઓ આરોગ્ય સાચવે છે, કુળવણીની નજર રાખે છે, દીવાળતી ને પાણી પૂરાં પાડે છે. રસ્તાઓ ને શેરીઓ સાફ રાખે છે, રસ્તાઓ તથા રેલ્વેઓ પણ તૈયાર કરાવે છે ને મોટાં શહેરોમાં તો સંગ્રહ-સ્થાનો, બગીચાઓ, પુસ્તકશાળાઓ, વગેરે પણ તેમને હસ્તક હોય છે. મુંબઈ શહેરની કોર્પોરેશનની આવક દર વર્ષે રૂ. ૩ કરોડ જેટલી થઈ જાય છે. વડોદરા રાજ્યની આવક પણ આટલી નથી.

લશ્કર—આપણા બચાવનાં ત્રણ સાધનો કહી શકાય. (૧) હવાઈ શક્તિ (૨) દરિયાઈ શક્તિ (૩) લશ્કર. પહેલાં બે સાધનો હજી તૈયાર થતાં જાય છે. ત્રીજું સાધન આપણે અહીં તપાસીએ. લશ્કરનો મુખ્ય ભાગ કાયમ અથવા રેગ્યુલર લશ્કર કહેવાય છે. આ ભાગમાં કેટલાક માણસો હમેશાં લડવા તૈયાર રહે છે; કેટલાક માણસો સરહદ ઉપરનાં ચાણાઓમાં રહે છે ને કેટલાએક માણસો સુલેહ જળવવા દેશમાં રહે છે. આ લશ્કરમાં અંગ્રેજો ને હિંદીઓ હોય છે ને તેમાં મોટા હોદ્દાઓ અંગ્રેજોના હાથમાં રાખવામાં આવ્યા છે. હમણાં આઠ ટૂકડીઓમાં હિંદીઓને અમલદારી સોંપવાનો પ્રયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ લશ્કરમાં ઘોડેસવારો, પાયદળ, તોપખાનું, ખોદકામ કરવાવાળાઓ, ને ખબર લઈ જવાવાળાઓ, એમ પણ વિભાગો થઈ શકે. નાયક, હુવિલદાર, જમાદાર, સુખાદાર, કમાન્ડર, એ દરેક ટૂકડીના ચડતા હોદ્દાઓ છે. તેની સાથે ડાકતરો ને વાહનનો પણ બંદોબસ્ત હોય છે. આપણા લશ્કરનો વડો સેનાધિપતિ અથવા કમાન્ડર-ઇન-ચીફ કહેવાય છે. તેની નીચે પાંચ મુખ્ય સેનાધિપતિઓ કામ કરે છે, ચાર દિશાઓના પ્રાંતો માટે અને બ્રહ્મદેશ માટે. વર્ષાસન ઉપર ગએલા લોકોના મંડળને રિઝર્વ-ખાસ લશ્કર કહેવામાં આવે છે. દેશના યુરોપિઅનો ખાનગી લશ્કરી તાલીમ લઈ ઓકિઝલિઅરિ-સહાયક વિભાગમાં દાખલ થાય છે. હિંદીઓ પોતે સ્વેચ્છાથી ટર્નિટારિઅલ અથવા રાષ્ટ્રીય લશ્કરમાં દાખલ થાય છે. તે સિવાય જુદી જુદી યુનિવર્સિટીઓ પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ટૂકડીઓ તૈયાર કરે છે. રજવાડાંઓ પણ ખાસ લશ્કર રાખે છે. લશ્કરની તાલીમ લેવા માટે હમણાં ડહેરાડૂનમાં એક સંસ્થા ખોલવામાં આવી છે.

જમીનનું મહેસુલ—જમીનનું મહેસુલ આપણી સરકારની મુખ્ય આવક છે. પણ તે વસુલ કરવાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ છે. બંગાળામાં કાયમ જમીનદારી પદ્ધતિ ચાલે છે. ત્યાં જમીનદારો જમીનના માલીકો ગણાય છે ને લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસના વખતમાં એટલે ૪, સ. ૧૭૯૩માં નક્કી કરેલી રકમ સરકાર તેમની પાસેથી વસુલ કરે છે. આ રકમમાં સરકાર વધારો કરી શકે નહિ. જમીનદારો પોતાની વતી ખેડુતો પાસે ખેડ કરાવે

છે પણ હવે સરકારે ખેડુતોના હક્કો નક્કી કર્યા છે. આગ્રા, અલ્લાહાબાદ ને અયોધ્યાના પ્રાંતોમાં તાલુકદારી પદ્ધતિ ચાલે છે. ત્યાં સરકાર તાલુકદારો મારફત મહેસુલ વસુલ કરે છે ને દર ત્રાસ વર્ષે મહેસુલની નવી આંકણી થાય છે. દેશના બીજા ભાગોમાં રૈયતવાડી પદ્ધતિ ચાલે છે. આ ધોરણ પ્રમાણે સરકાર વીસ કે ત્રીસ વર્ષે મહેસુલ નક્કી કરે છે ને નક્કી કરેલી રકમ પરખારી ખેડુતો અથવા રૈયત પાસેથીજ વસુલ કરે છે. મહેસુલની આંકણી ને મહેસુલની વસુલીઆત સરકાર પોતે કરે છે.

દુષ્કાળનિવારણ—દુષ્કાળના ને બીન વર્ષમાં સરકાર ખેડુત પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરતી નથી અથવા મહેસુલ એકદમ માફ કરે છે. વધારે સંકટના વખતમાં ખેડુતોને તગારી પણ મળે છે. તે ઉપરાંત સરકાર અમુક નિયમો પ્રમાણે કામો ઉઘાડે છે ને તે કામો ઉપર દુકાળીઆને રોકી તેમને જીવાડવામાં આવે છે. દોરને જીવાડવા માટે ધાસનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. ખાનગી મદદ પણ આવા વખતે સ્વીકારવામાં આવે છે. રેલ્વેઓ ને નહેરુકામોથી પણ દુષ્કાળનાં દુઃખો અટકાવી શકાય છે.

વિદ્યાદાન:—કેળવણી માટે ગામડાંઓમાં ને શહેરોમાં નાનાં છોકરાઓ માટે નિશાળો હોય છે. માધ્યમિક કેળવણી માટે એટલે મેટ્રિક સુધી ભણવા માટે મિડલ ને હાઇ સ્કૂલો હોય છે. વિશેષ ભણવું હોય તો કૉલેજોમાં જવું જોઈએ. કાયદા માટે, વૈદ્યક માટે, ઈજિનિયરિંગ માટે, ખેતી માટે, તથા વેપાર માટે જુદી જુદી કૉલેજો હોય છે. હુનરો શીખવા માટે કળાભવનો પણ ક્યાંક ક્યાંક રાખવામાં આવ્યાં છે. શિક્ષકો તૈયાર કરવા ટ્રેનિંગ કૉલેજો હોય છે. કેળવણી કેવી અપાય છે તે જોવા સરકાર ઈન્સ્પેક્ટરો રાખે છે. કેળવણી ખાતું ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન પાસે રહે છે. ઉચ્ચ કેળવણી માટે યુનિવર્સિટી જવામદાર છે.

ઉપરની હકીકતથી આપણા દેશનો વહિવટ કેમ ચાલે છે તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે.

સોલ એજન્ટસ.

મેસર્સ કરસનદાસ નારાયણદાસ એન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

નાણાવટ-મુરત.

